Tatva anusandhan adwaitpostu;
Goverdhan press.— Kashi

25447

॥ ॐश्रीगणेशायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ पूर्वाच्युतोग्रहेरम्बगुहापर्णादिनिर्जरैः ॥ संस्तुतोऽसंस्तुतोरामोरामोविजयतेतराम् ॥ १ ॥ गुह्याशयागौरवभावमाप्तानैसर्गतः सर्वजनाभिमान्याः ॥ योगेश्व
रामामगुणांपुनन्तुश्रीनानकाद्यानरकान्तकाये ॥ २ ॥ नत्वादेशकपादाब्जंगण्डासिंहेनसाधुना ॥ तायतेटिप्पणी काचिद्ग्रन्थशब्दार्थबोधनी ॥ ३ ॥ मूर्ध्नाऽहंविदुषांप्रणम्यपरितःपादाविदंप्रार्थये ॥ यत्नोमोऽद्या
त्पदतोऽर्थतश्चगलितंस्यादत्रयद्यन्मया ॥ तत्तत्सर्वमिदंसुशोध्यकृपयापश्यन्तुसन्तोऽनघाः ॥ दोषान्मेऽविगणय्यदूषणानिधेर्दोषेगुणारोपिणः ॥ ४ ॥ तत्त्वपदार्थयोरत्रवाच्यलक्ष्यादिभेदतः ॥ व्याख्यानञ्चमु
मुक्षूणामिष्टसिद्ध्येकसाधनम् ॥ ५ ॥ यःपरमात्मेति ॥ तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुत्यायःपरमेश्वरःप्रपञ्चंनिर्माय पुनस्तत्रप्रविष्टवानतंकृष्णंगोपीमनोहरंप्रत्यगात्मानमहं वन्देइतियोजना गोपीमनोहरस्यकृष्ण
स्यप्रत्यगात्मत्वनसम्भवतीत्यतोऽद्वयानन्देपरात्मनिगोपीमनोहरपदस्यलक्षणाकार्य्यातथाचतानुपपन्नंप्रत्यगात्माभिन्नत्वमिति ॥ अथवागोपायतिरक्षतिकारणरूपेणकार्य्यजातमितिगोपीमूलप्रकृतिःम
नस्तस्याआद्यंकार्य्यंतदुपलक्षितसर्वोऽपिकार्य्यवर्गोग्राह्यःगोपीचमनश्चगोपीमनसीतेकारणकार्य्यकलापेहरतिमोक्षदशायांस्वस्मिन्निवेशयतीतिगोपीमनोहरस्तम् ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॐश्रीगणेशायनमः ॥ यःपरमात्माजगत्सृष्ट्वाप्रविवेशपुनःस्वयंतंकृष्णंप्रत्यगात्मानंवंदेगोपीमनोहरं ॥ १ ॥ यस्यप्रसादादहमद्वयात्माविश्वंसमस्तंमयिक
ल्पितंचतंसर्वलोकैकगुरुंसदाश्रीस्वयंप्रकाशंगुरुमाननोस्मि ॥ २ ॥ गुरूणांचरणांभोजंप्रणिपत्यनिरंतरंतत्कृपालेशतोऽद्वैतचिंताकौस्तुभमारभे ॥ ३ ॥ प्रारिप्सित
इतिमयाविज्ञानमितिशेषः ॥ २ ॥ कर्तुमिच्छाविषयीभूतस्य ॥ १ ॥

ॐपरमात्मनेनमः ॐब्रह्माहंयत्प्रसादेनमयिविश्वंप्रकल्पितम् ॥ ॥ ॥

हेयोपादेयगोचराबुद्धिःप्रेक्षानद्वान् ॥ १ ॥
स्यग्रंथस्यनिर्विघ्नसमाप्तिकामनयागुरुप्रसादलभ्यतत्वानुसंधानलक्षणंमंगलमाचरन्नर्थात्प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यंगमभिधेयादिसूचयन् यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवे
तथागुरौतस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइत्यादिश्रुत्यागुरुभक्तेस्तत्वानुसंधानंप्रत्यंतरंगसाधनत्वावगमात्तंगुरुंनमस्करोति ब्रह्मेति यस्यगुरोःप्रसा
देनब्रह्माहंतंगुरुंप्रणौमीतिसंबंधः अत्रब्रह्मशब्देनमायाविनिर्मुक्तमखंडंचैतन्यमभिधीयते अहंशब्देनस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरविनिर्मुक्तंप्रत्यक्चैतन्यं
लक्षणयाप्रतिपाद्यते ब्रह्माहंशब्दयोःसामानाधिकरण्यात् ब्रह्मात्माभेदस्तत्वमस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यार्थःप्रकरणप्रतिपाद्योविषयःसूचितःतज्ज्ञाना
दज्ञाननिवृत्तिद्वारानंदावाप्तिःप्रयोजनंतत्कामोधिकारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःसंबंधश्चेति ब्रह्माहमिति तत्वानुसंधानमेवमंगलंतथाचस्मृतिःस्मृतेःसकलक
ल्याणभाजनंयस्यजायतेपुरुषस्तमजंनित्यंव्रजामिशरणंहरिं ॥ १ ॥ सर्वदासर्वकार्येषुनास्तितेषाममंगलंयेषांहृदिस्थोभगवान्मंगलायतनोहरिः २ अशुभा रामः
निनिराचष्टेतनोतिशुभसंततिंस्मृतिमात्रेणयत्पुंसांब्रह्मतन्मंगलंविदुः ३ ॥ हरिर्हरतिपापानिदुष्टचित्तैरपिस्मृतःअनिच्छयापिसंस्पृष्टोदहत्येवहिपावकः ४ ॥ १
तस्यमहात्मनःएतेप्रकृतमोक्ताअर्थाःस्वमेवप्रकाशन्तेइत्यर्थः ६ ॥ यस्यहरेःस्मरणात्पुरुषःसकलकल्याणपात्रंभवतितंहरिंशरणंरक्षकंव्रजामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ३ ॥

मगलावनाप समाप्तदर्शनत्वात् ५॥
एकवारम् १॥ किरणावली ३॥ तेनपुरुषेणमोक्षप्राप्त्यर्थं प्रगाढमात्रिकावन्धोवध इत्यर्थः १॥ यथाकथञ्चित ५॥ स्वाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिकार्यकत्वमन्वयव्यभिचारत्वम् कार्याधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं

सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयं बधः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ५ अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव
इत्यादि ननु ग्रंथारंभे मंगलाचरणमनुपपन्नं प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् तथाहि न तावदत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं मंगलाचरणकर्तव्यताया अतींद्रियत्वात् किंच ना॥
स्तिकादिग्रंथस्य मंगलाचरणाभावेपि समाप्तिदर्शनात् कृतेपि मंगले क्वचिद्ग्रंथस्यासमाप्यदर्शनात् तस्मादन्वयव्यतिरेकव्यभिचारान्मंगलस्य प्रत्यक्षेण निर्विघ्न
समाप्तिकारणत्वमवगंतुमशक्यं नाप्यनुमानं लिंगाभावात् नच शिष्टाचारात्तदनुमानमिति वाच्यं तस्यानिर्वचनात् नाप्यागमः प्रत्यक्षस्य तस्याऽभावात् अनुमाना
ऽसंभवात्तन्मूलस्यागमस्याप्यसंभवात् नाप्यर्थापत्तिः अन्यथोपपत्तेर्दर्शितत्वात् तस्मान्मंगलाचरणे न प्रमाणमस्ति नापि प्रयोजनं पश्यामः ग्रंथसमाप्तेस्तेन वि॥
(ग्रंथसमाप्तेः) नापि संभवेन तत्प्रयोजनत्वानुपपत्तेः विघ्नध्वंसस्य तु स्वतः सिद्धविघ्नविरहस्थलेऽसंभवेन (विघ्नध्वंस) तत्प्रयोजनत्वानुपपत्तेः तस्मात्प्रयोजनप्रमाणयोरभावान्मंगलाचरण
मनुपपन्नमिति अत्रोच्यते ग्रंथारंभे मंगलाचरणमवश्यं कर्तव्यं नच तत्र प्रमाणाभावः अनुमितश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् नचानुमानासंभवः शिष्टाचारत्वेन तदनु॥

शिष्टाचारत्वस्य ४ मंगलप्रतिपादकवेदस्य ४॥ हेतुना १

श्रीमत्स्वयंप्रकाशाख्यं प्रणौमि जगतां गुरुम् ॥ १ ॥ छ ॥ छ ॥

प्रमाऽविषयत्वं विधिमंतरा रागादितोऽप्राप्तत्वमिति भावः २॥ अनिंदत्व ३ आद्यनिर्वचनं नास्तिकेऽतिप्रसक्तमतो द्वितीयमाह वेदेति॥

मानात् तथाहि मंगलं वेदबोधिताभीष्टोपायताकं अलौकिकाविगीतशिष्टाचारत्वात् दर्शादिवत् मंगलत्वं नाम विघ्नोत्सारणासाधारणकारणत्वं अतो नाश्रयासिद्धिः।
अलौकिकत्वं नाम अन्वयव्यतिरेकाप्रमापितत्वं अविगीतत्वं नाम बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वं शिष्टत्वं नाम क्षीणदोषपुरुषत्वं वेदप्रामाण्याभ्युपगंतृत्वं वा ततो
न स्वरूपासिद्धिः व्यभिचारो वा एवं च निर्विघ्नसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्यनुमितया श्रुत्या मंगलस्याभीष्टनिर्विघ्नपरिसमाप्तिफलकत्वं निश्चीयते तस्मात् नास्ति॥
कादीनां मंगलाचरणाभावेपि जन्मांतरीयमंगलाद्ग्रंथसमाप्तिरुपपद्यते यत्र कृतेपि मंगले समाप्त्यभावस्तत्र विघ्नप्राचुर्यं बलवत्तरविघ्नो वा बोध्यः तन्निवृत्तिस्तु मंगल
प्राचुर्याद्बलवत्तरमंगलाचरणाद्भवत्यतो नान्वयव्यतिरेकव्यभिचारः अथवा मंगलाचरणस्य विघ्नध्वंस एव फलं नच स्वतः सिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मंगलस्य
फलाभावेन तत्साधनताबोधकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसंग इति वाच्यं स्वतः सिद्धपापविरहवता पापभ्रांत्या कृतस्य प्रायश्चित्तस्य पापनिवृत्तिलक्षणफलाभावेपि प्रायश्चित्तवि
धायकशास्त्रस्येवास्यापि प्रामाण्योपपत्तेः नच फलव्यभिचारशंकया मंगलाचरणे प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं संशयादपि प्रवृत्त्युपपत्तेः एवमेव प्रतिपन्नं यथा प्रतिपत्ति

शिष्टस्य द्वितीयनिर्वचनात्स्वरूपासिद्धो अलौकिकाविगीते तु पदद्वयाभावे भोजनादौ रात्रिश्राद्धादौ च व्यभिचार इत्यर्थः॥ व्यभि ६॥ पूर्वोक्तानुमानेन स्वबोधितकर्तव्यताकत्वसम्बन्धेन श्रुतेरेव साध्यतया श्रुतिसिद्धौ च मङ्गलं कर्तव्यं श्रुतिप्रतिपाद्यसमाप्त्येकफ
वारवारकाणामिव स्वरूपासिद्धिवारकाणामपि विशेषणानां हेतुकुक्षिप्रविष्टतया साध्यमिति पक्षधर्मिश्राद्धादिसमन्तत्वान्न दोषः ५॥ लकत्वादित्यनुमानादपि प्रकृतेष्टसिद्धिः॥ ५॥ अर्थप्रतीतिः २॥ विपर्ययः २॥
मङ्गलजन्यविघ्नध्वंससत्वेपि सामग्र्यन्तराभावात्समाप्त्यभावो ऽतो विघ्नध्वंस एव मङ्गलफलमिति चिन्तामणिकृन्मतमाह अथवेति॥ प्रवृत्तिहेतुस्य फलम्॥ ३॥

संशयः १॥ ब्रह्मस्वरूपत्वेसति४॥ उत्तरस्फूर्तिः१ संयुक्तत्वात्२

विघ्नोपशान्त्यादिनिवृत्तिः शिष्टाचारः प्रतिभा चेत्येवमादीनिबहूनिफलानिमंगलस्यसंतिएवंमंगलाचरणेनविघ्नेनिवृत्तेबुद्धिप्रतिभादिदृष्टकारणकलापाद्ग्रंथस्यसमाप्ति
र्भवतितस्मात्प्रमाणप्रयोजनयोःसंभवात् ग्रंथारंभेमंगलाचरणमवश्यंकर्त्तव्यमिति ननुब्रह्मात्मनोरैक्यमनुपपन्नंविरुद्धधर्माक्रांतत्वात् तथाहिश्रुत्यादिभिर्जगत्कल्प
नाधिष्ठानंसर्वज्ञंब्रह्मावगम्यतेजीवस्तद्विपरीतः कथंतयोरैक्यंस्यादित्याशंक्यजीवस्याहंपदवाच्यस्यवैपरीत्येप्यंतःकरणोपलक्षितस्यमायोपलक्षितेननामात्राद्ध
भेदाभावात्तस्यापिजगत्कल्पनाधिष्ठानत्वसंभवेनविरोधाभावादैक्यंसंभवतीत्यभिप्रेत्याह मयीति मय्यंतःकरणोपलक्षितेतत्साक्षिणिविश्वंगिरिनद्यादिभेदभिन्नं
ब्रह्मांडंतंअध्यस्तं अध्यासंनिरूपयिष्यति तथाचश्रुतिः मय्येवसकलंजातंमयिसर्वंप्रतिष्ठितंमयिसर्वंलयंयातितद्ब्रह्माद्वयास्म्यहमित्यंतःकरणोपलक्षितेप्रती
चिसर्वकल्पनांदर्शयति एतेनप्रपंचस्यमिथ्यात्वमपिसूचितंतत्रानुमानमपिव्यावहारिकःप्रपंचोमिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् इत्यादिमिथ्यात्वसाधकंद्रष्टव्यं
शुक्तिरूप्यमग्रेनिरूपयिष्यते ततश्चब्रह्मात्मैक्यमुपपन्नमितिभावः अहंशब्दार्थविवेकपूर्वकंपूर्वमनुसंधितंब्रह्मात्मतत्वं इष्टदेवतावाचकशब्देननिर्दिश्यपुनः

इतिश्रुतिः स्थूल

देहोनाहंश्रोत्रवागादिकाना ॥ ॥ ६ ॥

स्तदनुसंदधाति देहइति स्वप्नेस्थूलदेहप्रतीतेरभावात्स्थूलदेहोनभवामीत्यर्थः ननुस्थूलोहंकृशोहमित्यादि अनुभवात्तदतिरिक्तस्यात्मनोऽननुभवात्स्वप्नेपिस्थूलोऽ
हमित्यनुभवस्यसार्वजनीनत्वात्स्थूलदेहएवआत्मेति चेन्नस्थूलशरीरस्योत्पत्तिविनाशवत्वेना नात्मत्वं आत्मत्वेकृतहानि अकृताभ्यागमप्रसंगात्स्थूलोहमित्याद्य
नुभवस्यभ्रमत्वेनतस्यात्मत्वासाधकत्वाद्देहातिरिक्तस्यात्मनः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणयुक्तिविद्वदनुभवसिद्धत्वेनतस्यापलापायोगात्स्वप्नेस्थूलोहमित्यनुभवस्य
जाग्रद्वासनाजन्यतयातद्विषयत्वादन्यथावाराणस्यांस्वप्नः रामसेतौरामनाथमनुभवन् प्रबुद्धस्तत्रैवावतिष्ठेत् तस्मात्स्थूलशरीरस्यस्वप्नेऽभावादात्मनःस्वप्ने
प्यहमित्यनुभवादहंस्थूलदेहोनभवामि अस्तुतर्हींद्रियाण्यात्मा काणोहंमूकोहमित्यनुभवदर्शनात्प्राणसंवादादिषिंद्रियाणांचेतनत्वावगमाच्चेतिचेन्नकरण
त्वेनवास्यादिवदिंद्रियाणामात्मत्वायोगात् करणकर्तृत्वयोर्विरुद्धत्वात् बहूनामिंद्रियाणामात्मत्वेविरुद्धाभिप्रायतयासद्यःशरीरपातप्रसंगात् योहमद्राक्षंसोहंस्प्र
स्यामीत्यात्मैक्यवाधप्रसंगाच्च प्राणसंवादस्याभिमानिनीदेवताविषयत्वेनेंद्रियाणामात्मत्वासाधकत्वाच्च उत्पत्तिविनाशवत्वेनपूर्वोक्तदोषप्रसंगात् काणोहमि

स्थूलदेहस्य४॥ प्राणैः सहइन्द्रियाणांसंवादस्तस्यतदभिमानिनीदेवताविषयत्वमित्यर्थः१॥ शरीरस्यात्मत्वेतस्यविनाशवत्वेनकृतानांश्रौतस्मार्तकर्मणांविनाशः स्यात्॥ उत्पत्तिमत्वेनचाकृतानामेवफलज
मप्राप्तंस्यादित्यर्थः॥६॥ कृतहान्यादिः१

INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 25147
Date 13.8.6

अथतत्वानुसन्धानमद्वैतकौस्तुभटीकोपेतंप्रारभ्यते॥

 नयः अविक्रियोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव आत्माऽनाद्यनिर्वचनीयमायाशक्त्याकाशादिस्थूलशरीरांतंसृष्ट्वा तदनुप्रविश्यतत्साक्षीभूत्वाऽविवेकात्तदीय
 धर्मानात्मन्यारोप्याहंकर्ताभोक्तेतिसंसारमनुभवति श्रुत्याचार्यप्रसादेनविवेकात्तंपरित्यज्यस्वात्मसाक्षात्कारेणमायांविनाश्यपरमानंदस्वरूपमनुभव
 तीतिवदंतितत्तोनकोपिविरोधः एतच्चाग्रेस्फुटतरंव्युत्पादयिष्यते साक्षात्कर्तव्यस्यब्रह्मणःस्वरूपतटस्थलक्षणेदर्शयति सत्येत्यादिनामायासाक्षित्वंत
टस्थलक्षणंमायांसाक्षादीक्षतेभासयतीतिमायासाक्षीमायांव्युत्पादयिष्यति अन्यत्स्वरूपलक्षणंकालत्रयेणावाध्यःसत्यआनंदःसुखंनिरतिशयसुखस्वरूपइ
त्यर्थःचिदात्माज्ञानस्वरूपःसत्यमिति मिथ्यावस्तुतादात्म्यंव्यावर्तयति आनंदइतिदुःखतत्साधनतादात्म्यंव्यावर्तयति चिदात्मेतिजडतादात्म्यंव्यावर्तयति
तथाचसत्यज्ञानानंदस्वरूपःसर्वसाक्षीपरमात्माहमस्मितत्वमस्यहंब्रह्मास्मीतिश्रुतेरितिभावः अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रसाधनचतुष्टयसंपत्त्यनंतरंब्रह्मजि
ज्ञासासूत्रितातत्रविचारितंतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमवगतिपर्यंतंब्रह्मात्मैक्यगोचरंफलीभूतंज्ञानमिच्छाकर्मतच्चपदार्थज्ञानाधीनंअविदितपदार्थस्यपुरुष

अथमोक्षस्यवाक्यार्थज्ञानाधीनत्वात् तस्यचपदार्थज्ञानाधीनत्वात् तदर्थंतत्पदार्थंनिरूपयामः ॥

स्यवाक्यार्थज्ञानानुदयात् तदपिपदार्थज्ञानंविचाराधीनमित्यर्थाद्विचारकर्तव्यतासूचितासचविचारोद्विविधः प्रधानविचारस्तत्सह ॥ ॥
कारिविचारश्चेति ज्ञानेनापुमिष्टात्मत्वाद्ब्रह्मप्रधानंतद्विचारःप्रधानविचारः समन्वयादिविचारैर्विनाब्रह्मविचारासंभवात्समन्वयाविरोधसाधनफलविचारा
स्तत्सहकारिणःसमन्वयोनामब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादकत्वेनवेदांतवाक्यानांसमनुगतत्वंतात्पर्यमितियावत् तद्विचारःशारीरकेप्रथमाध्यायेकृतःश्रुतिविरोधे
स्मृत्यादीनांप्रत्यक्षादीनांच आभासत्वाद्वेदांतसमन्वयस्यप्रमाणांतरेणविरोधाभावोऽविरोधःसोपिद्वितीयाध्यायेविचारितःद्विविधमपिसाधनंतृतीयेविचारि।
तंद्विविधमपिफलंचतुर्थेविचारितं साधनमध्येवाक्यार्थविचारस्यज्ञानंप्रत्यंतरंगसाधनत्वात्तत् सहकारित्वेनपदार्थविचारस्याप्यंतरंगसाधनत्वात्पदार्थविचा
रंसप्रयोजनंप्रतिजानीते अथेतिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यनंतरंतत्पदार्थंनिरूपयामइतिसंबंधः ननुकाकदंतपरीक्षावत्पदार्थनिरूपणस्यप्रयोजनशून्यत्वात्तन्नि
रूपणमसंगतमित्याशंक्याह तदर्थमिति पदार्थज्ञानार्थंप्रथमंतत्पदार्थंनिरूपयामःक्रमेणत्वंपदार्थमपीतिभावः ननुपदार्थज्ञानस्यसुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्योरन्य

भावपदार्थो हि तीयो नापेक्षित इत्येव ४॥ श्रुति ४॥ अविद्याप्रतियोगिका यस्याः ५॥ वाक्यार्थज्ञानं प्रतिपदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणत्वमित्यर्थः ॥ २

नरत्वाभावेन कथं पुरुषार्थत्वमित्याशंक्याह तस्येति तस्येति वाक्यार्थज्ञानं परामृश्यते तत्तत्त्ववाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानाधीनत्वादविदितपदार्थस्य वाक्यार्थ। ज्ञानासंभवात्तदर्थं पदार्थज्ञानं संपादनीयं हेतुः पदार्थबोधो हि वाक्यार्थावगतेरिहेत्यादिवचनादिति भावः वाक्यार्थज्ञानस्य वा कथं प्रयोजनवत्त्वं तस्मिन्सत्यपि संसारोपलंभादित्यत आह मोक्षस्येति ननु कोयं मोक्षः अज्ञाननिवृत्तिर्ब्रह्मभावो वा नाद्यः अज्ञाननिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपापेक्षया भिन्नत्वे अद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः न च श्रुतेर्भावाऽद्वैतपरत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यं संकोचे मानाभावात् किंच ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कल्पितत्वनियमेनाविद्यानिवृत्तेरपि कल्पितत्वेन मिथ्यात्वापत्त्या मोक्षस्यानित्यत्वप्रसंगेनाऽविद्यायाः कल्पितत्वेन तत्प्रतियोगिकनिवृत्तेस्तत्सत्ताधीनसत्ताकतया सत्यत्वायोगेन मोक्षस्यानित्यत्वं स्यात् न चेतदिष्टं सर्वैर्मोक्षवादि। भिर्मोक्षस्य नित्यत्वाभ्युपगमादन्यथा मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसंगात् न द्वितीयः मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वं न स्यात् तस्मान्मोक्षस्यानिरूपणाद्वाक्यार्थज्ञानस्य तत्सा धनत्वेन प्रयोजनवत्त्वं दुर्निरूप्यमिति अत्रोच्यते अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः सा चाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपैव कल्पितप्रतियोगिकाभावस्याधिष्ठानव्यतिरेकेण

अविद्या ३

तत्पदार्थस्य लक्षणं द्विविधं तटस्थलक्षणं स्वरूपलक्षणं चेति सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं तटस्थलक्षणं ॥

उपासना ६

अथवेतिमतांतरेण पूर्वपक्ष एव ५ श्रवणमनननिदिध्यासनानां ४

दुर्निरूपत्वात् न च मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वं न स्यादिति वाच्यं न हि साध्यत्वं नाम मोक्षस्य जन्यत्वं ब्रह्मभावस्यानादिसिद्धत्वेनोत्पत्तेरनिरूपणात् किं तर्हि अभि व्यक्तिमात्रं अभिव्यक्तिर्नामज्ञानेन भ्रमतिरस्कारः अखंडैकरसानंदस्फूर्तिरिति यावत् तस्माद्वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुपपन्नं ननु तस्मिन्सत्यपि संसा रोपलंभात् कथं मोक्षसाधनत्वं तस्माच्छास्त्रेण ब्रह्म निश्चित्य यावज्जीवं कर्मानुतिष्ठन् ब्रह्मध्यानाभ्यासं कुर्यात्तत्तु ध्यानाभ्यासकर्मभ्यां मरणकाले शुद्धे मन स्यभ्यासपाटवेन चरमप्रत्ययः साक्षात्कार उदेति ततो मोक्षो भवति अथवा प्रसंख्यानं कर्तव्यं प्रसंख्यानं नाम शब्दयुक्तिप्रत्ययानामावृत्तिः तेनाऽसंसृष्टाऽद्विती यब्रह्मसाक्षात्कारो भवति तदुक्तं शब्दयुक्तिप्रसंख्यानैरात्मना च मुमुक्षवः पश्यंति मुक्तमात्मानं प्रमाणे न चतुष्पदेति तस्माद्वाक्यार्थज्ञानान्मोक्ष इति मनोरथमा त्रं किंतु यथोक्तप्रकारेणैव ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षः तथा च विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वी त ब्राह्मण इत्येवमाद्याः श्रुतयोऽनुगृहीता भवंति तस्मान्मोक्षस्य वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वमनुपपन्नमित्यत्रोच्यते चरमसाक्षात्कारात्कीदृशो मोक्षो भवतीति विवेक्तः।

सिद्धांते तु वाक्यार्थज्ञानार्थं मननादिकं एतन्मते तु वाक्यार्थज्ञानादूर्ध्वं अपि इति भेदः २॥ उपासना २॥ कर्म २॥ ॥३ चत्वारि पदानि यस्मिन् इत्थंभूतेन प्रमाणेनास्मिन्नेव श्लोके उक्तेन ३॥

व्यं अविद्यानिवृत्तिर्वाब्रह्मभावोवानाद्यःचरमप्रत्ययादविद्यानिवृत्तिर्भवतिप्रथमप्रत्ययान्नेत्यत्रकोहेतुःप्रत्ययत्वाविशेषात्। संसारोपलंभएवज्ञापकइतिचेन्न
तस्यसाक्षात्कारोत्तरमपिप्रारब्धवशादप्युपपत्तेः किंचब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति। तरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतिषुज्ञानमात्रस्यमोक्षहेतुत्वंश्रूयतेनतुज्ञानोत्तरंकिं
चित्कर्तव्यमवगम्यते ततश्चरमस्यैवमोक्षहेतुत्वंनप्रथमस्येतिकल्पनायांमानाभावात् ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौतत्कृतकर्तृत्वाद्यभिनिवेशस्यापिनिवृत्तत्वात्तस्यवि
धिकिंकरत्वायोगेनध्यानकर्मप्रवृत्त्यऽसंभवात् ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपत्वेननित्यापरोक्षतयाप्रथमंपरोक्षज्ञानंपश्चादपरोक्षज्ञानमितिकल्पनायांमानाभावाच्चअ
तएवनद्वितीयोपिचरमज्ञानेनेवप्रथमज्ञानेनापिब्रह्मभावाभिव्यक्तेःसंभवात् तस्मात्प्रथमोवामध्योवाचरमोवाऽसंदिग्धाविपर्यस्तोवाक्यजन्यप्रत्ययोमो
क्षहेतुः अतएवनप्रसंख्यानविधिरपिविद्यांचाविद्यांचेतिवाक्यस्योपासकविषयत्वात् तमेवधीरोविज्ञायेतिवाक्यस्यसाक्षात्कारोद्देशेननिदिध्यासनवि
धिपरत्वात्तस्मान्मोक्षस्यवाक्यार्थज्ञानाधीनत्वमुपपन्नमेवातोवाक्यार्थज्ञानंसंपादनीयमितिभावः लक्षणप्रमाणाभ्यांवस्तुसिद्धिरितिन्यायात्ताभ्यांतत्प

यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतिइतिश्रुतेः ॥

दार्थंनिरूपयितुंलक्षणंविभजते तत्पदार्थस्येतिद्वैविध्यमाह तटस्थेति कादाचित्कत्वेसतिव्यावर्तकत्वंतटस्थलक्षणं यथापृथिवीलक्षणस्यगंधवत्वस्य।
तस्यपृथिव्यांमहाप्रलये उत्पत्तिक्षणेचाभावात् सकलकार्यविनाशस्यैवप्रलयत्वात् न्यायमते उत्पन्नंद्रव्यंक्षणमगुणंतिष्ठतीतिप्रथमक्षणेतद्द्रव्यस्यनि
र्गुणत्वस्वीकारात् तस्मात्कादाचित्कत्वात् व्यावर्तकत्वाच्चपृथिव्यागंधवत्वंतटस्थलक्षणमेवंब्रह्मणोपीत्युदाहरति सृष्टीति सृष्टिरुत्पत्तिःस्थितिःपरिपाल
नंलयकारणत्वमित्युक्ते ब्रह्मणउपादानत्वमेवस्यात् यत्कार्यंयत्रलीयतेतत्कार्यंप्रतितस्योपादानत्वनियमान्निमित्तकारणमन्यदेवस्यात् तथाचाद्वैतश्रुतिविरो
धःस्यात्तदर्थमुक्तं स्थितीतिस्थितिलयकारणत्वमितिउक्तेउत्पत्तिकारणंदंडादिवन्निमित्तकारणमन्यदेवस्यात्तथाचपूर्वोक्तदोषस्तद्व्यावृत्त्यर्थमुक्तं सृष्टीतिसृ
ष्टिस्थितिकारणत्वमित्युक्तेकुलालादिवद्ब्रह्मणोनिमित्तकारणत्वमेवस्यादुपादानकारणमन्यदेवस्यात्तथाचसिद्धांतविरोध अतउक्तंलयेति सृष्टिस्थितिलयकार
णत्वंतटस्थलक्षणमित्युक्त्वाब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वंसिद्ध्यति एवंच प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादितिसिद्धांतोनविरुध्यते तथाचलक्षणस्यायंनि

ब्रह्मप्रकृतिरुपादानंचकारात् सोऽकामयतेतिश्रुत्याकामयितृत्वश्रवणाच्चनिमित्तमपि १॥ प्रतिज्ञादृष्टांतयोःसामंजस्यात् येनाश्रुतंश्रुतंभवतीतिप्रतिज्ञा १॥ १यथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्यादितिदृष्टान्त इति॥ शा॰॥ सू॰॥

त्वाद्यनुभवस्य भ्रमरूपत्वाच्च श्रुत्यादिभिस्तदतिरिक्तात्मप्रतिपादनादिंद्रियाण्यनात्मा अस्तु तर्हि प्राण आत्मा क्षुत्पिपासावानहमित्यनुभवदर्शनात् अन्योंतरा
त्मा प्राणमय इति श्रुतेः जाग्रदाद्यवस्थास्वनुवर्तमानत्वाच्चेति चेन्न तस्य वायुविकारत्वात्तदात्मत्वमित्यभिप्रेत्याह श्रोत्रमिति श्रोत्रमिति ज्ञानेंद्रियाणामुपल
क्षणं वागिति कर्मेंद्रियाणामुपलक्षणं आदिशब्देन मुख्यप्राणो गृह्यते तथा च ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियमुख्यप्राणा न भवामि तेषां स्वप्नसुषुप्त्योर्लयदर्शनात् यद्यपि
परदृष्ट्या प्राणोऽनुवर्तते स्वप्नादौ तथापि स्वदृष्ट्यानुपलंभात् प्राणस्य लयाभिधानं द्रष्टव्यं तानि यदा गृह्णाति अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो
भवतीत्यादिश्रुतेः अन्यथा पूर्वोक्तदोषाऽनपायात् एतेन क्षुत्पिपासावानहमिति प्राणस्यात्मत्वानुभवो भ्रमतया परास्तः तस्मात्प्राणादीनामनात्मत्वमिति भावः अस्तु
तर्हि विज्ञानमात्मा कर्ताभोक्ताहमित्यनुभवदर्शनात् अन्योंतरात्मा विज्ञानमय इति श्रुतेरित्यत आह बुधिरिति बुद्धिरंतःकरणवृत्तिः इदमंतःकरणस्याप्युपल
क्षणं तथा चाह मंतःकरणतद्वृत्तिश्चेत्युभयं न भवामि तस्य भौतिकत्वेन जडत्वात् सुषुप्तौ लयदर्शनाच्च कर्ताभोक्ताहमित्यनुभवस्य भ्रमत्वेन तस्यात्मसाधकत्वा

नाहं बुद्धिर्नाहमध्यासमूलं नाहं सत्यानंदरूपश्चिदात्मा मायासाक्षी कृष्ण एवाहमस्मि ॥ २ ॥

योगात् श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावात् अन्योंतर आत्मानंदमय इत्यतिरिक्तात्मश्रुतेः तथा चांतःकरणं तद्वृत्तिश्च नात्मेति भावः एतेन मनोमयकोशस्याप्यात्मत्वं परास्तं
अस्तु तर्हि सर्वाध्यासमूलमानंदमयशब्दवाच्यमज्ञानमात्माहमज्ञ इत्यनुभवादित्यत आह अध्यासमूलमिति अध्यासो विपर्ययो मिथ्याज्ञानं अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति
यावत्। अयं विस्तरेणाग्रे निरूपयिष्यते तस्याध्यासस्य मूलं कारणमज्ञानं तथा चाह मध्यासकारणमज्ञानं न भवामि तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाज्जडत्वात्समाधावप्र
तीयमानत्वादज्ञोहमित्यनुभवस्य भ्रांतित्वात् ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यानंदमयकोशाधिष्ठानस्य तत्साक्षिणोऽतिरिक्तस्य प्रतिपादनेन श्रुतेरानंदमयस्यात्मत्वे तात्पर्यायो
गाच्चाज्ञानमनात्मेति भावः कस्तर्ह्यात्मा यस्य ब्रह्मत्वमनुभवस्यऽहं ब्रह्मास्मीति तत्राह सत्येति अज्ञानतत्कार्यसाक्षी आत्मा स एवाहमित्यनुभूयते तस्यैव ब्रह्मत्वमनु
भवाम्यहं ब्रह्मास्मीति किं तद्ब्रह्मेत्यत आह कृष्ण इति कृष्णः परं ब्रह्म कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति स्मरणात्
कृष्ण एवाहमस्मि इत्यभिप्रायः अयं भावः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि स एष इह प्रविष्ट आ प्रणखाग्रेभ्य इत्यादिश्रु

इतिवाक्येन २ भ्रांतित्वा ४ आनन्दः २॥ स एषः पूर्वोक्तः परमात्मा इह अस्मिन् शरीरे नखाग्रपर्यन्तं प्रविष्टोऽस्तीत्यर्थः॥ १॥

समर्थयतिइतिपाठांतरं४॥ संशयः३ अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यस्मिन्नधिकरणेशास्त्रमनारंभणीयमितिपूर्वपक्षप्रयोजनमब्रह्मणोऽज्ञातत्वेनविषयत्वंज्ञातत्वेप्रयोजनं अतःशास्त्रमारंभणीयम् ६॥

उत्पत्तिंचविनाशंचभूतानामागतिंगतिंवेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानितिश्लोकोक्तलक्षणोभगवान्तेनबह्वर्थसूचनात्सूत्रं यथाहुः लघूनिसूचितार्थानिलघ्वक्षरपदानिचसर्वतःसारभूतानिसूत्राण्याहुर्मनीषिणइतिसूत्रंकरोतीतिसूत्रकारस्तेनबादरायणाचार्येणेतियावत् समन्वयलक्षणेस्थितमधिकरणमनुक्रमतेतल्लक्षणंच विषयोविशयश्चैवपूर्वपक्षस्तथोत्तरं प्रयोजनंचपंचैतेप्राञ्चोधिकरणंविदुरितिवदंति यतोवाइमानीत्यादिवाक्यंविषयःब्रह्मणोलक्षणंसमर्थयतिनवेतिसंशयःनसमर्थयतीतिपूर्वपक्षःतथाहिजगतोऽनित्याशुचिदुःखजडपरिच्छिन्नत्वेनब्रह्मणस्तद्विलक्षणत्वेनतत्कारणत्वायोगात्तटस्थलक्षणंभवतीति तथाब्रह्मणःस्वरूपलक्षणंचनसंभवतिनित्यशुद्धत्वादीनामप्रसिद्धत्वादिति वास्तवकारणत्वासंभवेपिकल्पितसर्पादेरज्वादेरिवाध्यस्तजगज्जन्मादिकारणत्वंमायिकंब्रह्मणोनविरुध्यतेइत्युत्तरंभवतितस्माल्लक्षणंसंभवतीतिसिद्धांतः अस्याधिकरणस्यलक्षणविचारात्मकत्वेनपूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धांतयोर्यत्प्रयोजनंतदेवद्रष्टव्यं तदुक्तं आक्षेपेचापवादेचप्राप्त्यांलक्षणकर्मणिप्रयोजनंनवक्तव्यंयत्रकृत्वाप्रवर्तनतइतिजन्मा

जन्माद्यस्ययतइति सत्यज्ञानानंदाःस्वरूपलक्षणं सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म आनंदोब्रह्मेतिव्यजानादित्यादिश्रुतेः॥ ७॥

असाधारणधर्मोलक्षणमिति४

दिसूत्रस्यायमर्थःअस्यनामरूपाभ्यांव्याकृतस्याकाशादिप्रपंचस्य जन्मादिर्यस्यतत्तथाजन्मस्थितिभंगंयतःसर्वज्ञात्सर्वशक्तेःकारणाद्भवतितद्ब्रह्मेत्यनुषंगेनयोजनासृष्टिस्थितिलयकारणत्वंब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमितिफलितोर्थः स्वरूपलक्षणाऽपरिज्ञातेनतटस्थलक्षणमात्रेण । ब्रह्मज्ञातुमशक्यमितिस्वरूपलक्षणमाह सत्येतिस्वरूपसद्भावर्तकंस्वरूपलक्षणंयथापृथिव्याःपृथिवीत्वंजातिव्यक्त्योस्तादात्म्याभ्युपगमात् पृथिवीस्वरूपसत्पृथिवीत्वंपृथिवीमितरेभ्योव्यावर्तयत्यतःपृथिव्याःपृथिवीत्वंस्वरूपलक्षणंएवंसत्यज्ञानानंदादयःब्रह्मणःननुलक्ष्यलक्षणभावस्यभेदगर्भत्वात् ब्रह्मणोऽखंडैकरसत्वेनकथंसत्यादेर्लक्षणत्वमिति चेन्नैषदोषःकाल्पनिकभेदाभ्युपगमेनतदुपपत्तेःतदुक्तम् आनंदोविषयानुभवोनित्यत्वंचेतिसंतिधर्माःब्रह्मणोऽपृथक्त्वे।पिपृथगिवावभासंतइतिनचापृथक्त्वेतेषांपृथक्त्वावभासःकिंप्रयुक्तइतिवाच्यं अंतःकरणतद्धर्मोपाधिवशात्पृथक्त्वावभासोपपत्तेः॥ ७ ॥ ९ ॥ ९ ॥

अनुपपत्तिबोधनमाक्षेपःउत्सर्गबाधकोऽपवादःपूर्वप्रकृतार्थाःप्राप्तिःलक्षणाभिधानंलक्षणकर्मअभ्युपगमवादः कृत्वाचिन्ता इत्येतेषुपञ्चसुप्रयोजनंनवक्तव्यमेतेषांपूर्वप्रयोजनेनैवप्रयोजनवत्वात् शेषाविषयादयस्तुव

गौडपादाचार्येण

((कृत्वाएवेत्यर्थः ८॥

सप्रश्रौत्ज्ञानप्रसंगवारणायपदेमिनत्रापिसूक्ष्मरूपेणावृत्तेःसत्वात्१॥ प्रीत्यादौकार्यतावच्छेदकगौरववारणायानुकूलेति१॥

तथाहि बाधाभावविशिष्टं सत्यं वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं ज्ञानं प्रीत्यादिवृत्त्यवच्छिन्न आनंदः यद्वा व्यंजकवृत्त्युपहितं चैतन्यं ज्ञानं अनुकूलवृत्त्युपहितमानंदस्तत्तस्तेषां ब्रह्मणश्च वास्तवभेदाभावेप्यौपाधिकभेदसत्वाल्लक्ष्यलक्षणभाव उपपद्यते एवं च सत्यं ब्रह्मेत्युक्ते नैयायिकाभिमतसत्तासामान्येऽतिव्याप्तिर्लक्ष्यस्य ब्रह्मणो जडत्वप्रसंगश्च अत उक्तं ज्ञानमिति नावत्युक्ते पराभिमतात्मसमवेतज्ञानेऽतिव्याप्तिर्लक्ष्यब्रह्मणोऽनित्यत्वापुरुषार्थत्वप्रसंगश्च तन्निरसनायोक्तमानंदेति न चैवमप्यपुरुषार्थत्वाभावे ब्रह्मणोऽनित्यत्वं दुष्परिहरमिति वाच्यं सत्यमिति विशेषणेन तत्परिहारसंभवात् आनंदो ब्रह्मेत्युक्ते विषयसुखेऽतिव्याप्तिर्लक्ष्यस्य जडत्वप्रसंगश्च तन्निवारणाय ज्ञानमित्युक्तं लक्ष्यस्यानित्यत्वपरिहाराय सत्यमित्युक्त ननु सत्यज्ञानानंदादिशब्दानां भिन्नार्थत्वेनाऽनंदादिगुणकं ब्रह्मैव लक्षणवाक्येन प्रतिपाद्यते न तत्स्वकथमखंडैकरसत्वं ब्रह्मण इति चेन्नैवं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात् विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्येवमादिवाक्येषु सत्यज्ञानानंदादिशब्दानाम भिन्नार्थत्वेनानंदादिशब्दानां सामानाधिकरण्येनाऽखंडैकरसानंदब्रह्मबोधकतया गुणगुणिभावकल्पनायां मानाभावात् न चैतेषामेका

उक्तं च आनंदादयः प्रधानस्येति तत्पदार्थः॥ ६ ॥

मिरोपलक्षितपदानां ५॥ लक्षणासद्भावस्यातिव्याप्तिनिराकरणस्य ४ घटमानयेत्यत्र घटकर्मतांकसंसर्गकस्मानयनं नीलोत्पलमित्यत्र नीलविशिष्टमुत्पलमितिवत् १॥ चैतन्यैवाच्यशक्तिसंपन्नानां २॥

कार्थप्रतिपादकत्वे पर्यायतास्यादिति वाच्यं वाच्यभेदस्योक्तत्वात् नन्वेवमपि लोके वाक्यस्य संसर्गविशिष्टान्यतरप्रतिपादकत्वदर्शनेन कथमखंडव्यक्तिप्रतिपादकत्वमिति चेन्न घटः सद्द्रव्यं पृथिवी प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इत्यादिवाक्यानां लक्षणयाऽखंडव्यक्तिप्रतिपादकत्वदर्शनेन प्रकृतेपि तत्संभवात् विशिष्टे शक्तानां सत्यादिपदानां अखंडचैतन्ये भागलक्षणया स— त्यादिपदान्यखंडैकरसानंदव्यक्तिं बोधयंति न चैकेन पदेन तद्बोधसंभवे पदांतरवैयर्थ्यमिति वाच्यं पदस्यसार्थकत्वेन वाक्यस्यैवानुभावकत्वात् प्रयोजनांतरस्यापि प्रतिपादितत्वाच्च अन्यथा ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं न सिद्ध्येत् इदमेव वाक्यस्याखंडार्थत्वम्॥ तदुक्तं संसर्गाऽसंगिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियं उक्ताखंडार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थतेति प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वं अखंडार्थत्वमिति चतुर्थपादार्थः तस्मात्सत्यज्ञानानंदाः स्वरूपलक्षणं ब्रह्मण इत्यनवद्यं तत्र श्रुतिमुदाहरति सत्यमित्यादिना अंतः परिच्छेदो न विद्यते यस्य तदनंतं त्रिविधपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः तथा चोक्तं तव्यापित्वाद्देशतोंतो ६
नित्यत्वान्नापि कालतः नवस्तुतोपि सार्वात्म्यादानंत्यं ब्रह्मणि त्रिधेति आदिशब्देन विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादीनां ग्रहणं आनंदादिनां ब्रह्मलक्षकत्वे व्याससूत्रं संवादयति

पदानां ३॥ यथाकृत्रिणोगकंतिदं॥ गिरामपर्यायशब्दानां यासंसर्गाविषयत्वेसति सम्यग्धीहेतुतासैयमखण्डार्थतोक्ता अथवा तेषामेव शब्दानां तत्प्रातिपदिकार्थतानतिदिति ४॥

स्नावानाड्यायस्मिन्नविद्यन्ते इत्यर्थः शुद्धं निर्मलं अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितमित्यर्थः ॥२॥ इतिसंशयः ३॥ आक्षेपस्य ४॥

उक्तंचेतितृतीयेगुणोपसंहारेस्थितं सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतितैत्तिरीयकेतत्रैवात्मनआकाशःसंभूतइतिविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिसवाएषमाहानजआत्माअ।
संगोह्ययंपुरुषइत्यादिबृहदारण्यके अस्नाविरं शुद्धमपापविद्धमितिईशावास्ये एवंतत्रतत्रश्रूयते तत्रसंशयः यस्यांशाखायांब्रह्मणोयावद्गुणजातंश्रुतं।
तावदेवध्यातव्यं आहोस्वित् शाखांतरस्थगुणोपसंहारेणसमग्रंब्रह्मध्यातव्यंइति तत्रयस्यांयावच्छ्रुतंतच्छाखिभिस्तावदेवब्रह्मध्यातव्यंनशाखांतरीय
गुणोपसंहारेणतावतानिर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारसंभवादितरोपसंहारेप्रयोजनाभावादिति प्राप्तेसिद्धांतः प्रधानस्यब्रह्मणः आनंदादयःसर्वेसर्वत्रोपसंहर्तव्याः
लक्षकत्वेनयद्यानंदात्मादिभिर्ब्रह्मनलक्ष्येततर्ह्यनात्मत्वाऽनानंदत्वादिव्यावृत्तिर्नसिद्ध्येत् ततश्चानंदात्मकब्रह्मसाक्षात्कारोनभवेत् अतस्तदर्थमानंदादीनां
ब्रह्मलक्षणतयासर्वोपसंहारेणब्रह्मानुसंधेयं ननुतर्हिसत्यकामत्वादीनामप्युपसंहारःस्यादितिचेन्नतेषांकारणलक्षणत्वेननिर्गुणब्रह्माऽलक्षकत्वेनानुसंधा
नानुपयोगात् तस्मान्निर्गुणप्रकरणपठितानामानंदादीनांब्रह्मलक्षकत्वेनोपसंहारेणब्रह्मानुसंधेयमिति ननुसृष्टिस्थितिलयकारणत्वंब्रह्मणःतटस्थलक्षण।

अथवा ५

सचद्विविधःवाच्यार्थोलक्ष्यार्थश्चेति ॥ ६ ॥

मित्युक्तंतदनुपपन्नमसंभवात् तथाहि नतावदुपादानकारणत्वंब्रह्मणः विकल्पाऽसहत्वात् तथाहिकिमारंभकत्वेनोपादानत्वंविवक्षितमुतपरिणामित्वेन आहो
स्विद्विवर्ताधिष्ठानत्वेन नाद्यः अद्वितीयत्वेनब्रह्मणोऽनारंभकत्वात् नद्वितीयः केवलोनिर्गुणश्चनिष्कलंनिःक्रियंशांतमविकार्योयमुच्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्गु
णक्रियाशून्यत्वनिरवयवत्वप्रतिपादनेनब्रह्मणःपरिणामित्वायोगात् नतृतीयः घटःसन्पटःसन्निति सत्यत्वेनानुभूयमानस्यप्रपंचस्यब्रह्मविवर्ततया
मिथ्यात्वकल्पनायांमानाभावात् तस्माद्ब्रह्मणउपादानकारणत्वंदुर्निरूप्यं नापिजगत्कर्तृत्वेनकारणत्वंब्रह्मणः कर्तृत्वंनामोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकी
र्षाकृतिमत्त्वं तच्चब्रह्मणोनसंभवति ज्ञानचिकीर्षाकृतीनांनित्यत्वेसर्वदाजगत् उत्पत्तिप्रसंगात् ततश्चप्रलयप्रतिपादकशास्त्रविरोधः तेषामनित्यत्वेकार्यतया
ब्रह्माश्रयत्वायोगात् ब्रह्मणोऽपरिणामित्वस्योक्तत्वादनादिभावस्यानित्यत्वायोगात् अतएवनोभयात्मककारणत्वंब्रह्मणः तस्मात्सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं
ब्रह्मणः तटस्थलक्षणमित्यसंगतं कथंतर्हिजगदुत्पत्तिः शृणु सत्वरजस्तमोगुणात्मिकात्प्रधानान्महदादिक्रमेणजगदुत्पद्यते तस्यपरिणामित्वाज्जगज्ज।

उपादाननिमित्तत्वं२॥ चिकीर्षादीनां३॥

कर्तृत्वं५ कर्तृत्वे२

ष्कर्षः जगत्कर्तृत्वेसतिजगदुपादानत्वंतटस्थलक्षणंब्रह्मणइति जगदुपादानत्वंतटस्थलक्षणमित्युक्ते मायायामतिव्याप्तिःमायाविशिष्टस्यजगदुपादानत्
याविशेषणीभूतमायायाअप्युपादानत्वावश्यंभावात्कार्यान्वितस्यैवविशेषणत्वात् मायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यादिश्रुत्यामायायाःतदुपादानत्वावगमाच्चत
त्रातिव्याप्तिवारणायजगत्कर्तृत्वेसतीत्युक्तंलक्षणस्यत्रीणिदूषणानिभवन्त्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवाश्चेति लक्ष्यैकदेशेलक्षणस्यावर्तनमव्याप्तिःअलक्ष्येल
क्षणगमनमतिव्याप्तिःलक्ष्येक्वाप्यवर्तनमसंभवःततश्चातिव्याप्तेरपिदूषणत्वाद्विशेषणमर्थवत् कर्तृत्वंनाम उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वंत
च्चचेतनस्यैवसंभवतीतिनमायायामतिव्याप्तिःनैवमप्युक्तेनैयायिकाभिमततटस्थेश्वरेऽतिव्याप्तिस्तस्यवेदान्तासंमतत्वेनाऽलक्ष्यत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमुत्तरदलंपर
माणवोजगत्समवायिकारणमीश्वरोजगत्कर्तेतिजगदुपादानजगत्कर्त्रोर्नैयायिकैर्भेदाभ्युपगमादस्माभिरभिन्ननिमित्तोपादानत्वांगीकारान्नातिव्याप्तिःननुए।
कस्योपादानत्वंकर्तृत्वंचविरुद्धंतथालोकेऽदर्शनात् नहिघटकर्ताकुलालोघटोपादानंघटोपादानभूतोवामृत्पिंडोघटकर्ताकिंतुमृत्पिंडउपादानंकुलालःक।
ज०३०३.

तदुक्तंभगवतासूत्रकारेण॥

अभिन्ननिमित्तोपादानत्वं

र्ताएवमीश्वरोपिजगत्कर्तातदन्यदुपादानंअन्यथादृष्टविरोधापत्तेःदृष्टपूर्वकत्वाददृष्टकल्पनायाःननुवयंनकल्पयामःतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुति
रेवबोधयतीतिचेन्नदृष्टविरोधे श्रुतेरर्थान्तरसंभवात्तस्मादभिन्ननिमित्तोपादानत्वमनुपपन्नमित्यत्रब्रूमः।तदैक्षतबहुस्यांसोऽकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादि
श्रुत्याबहुभवनकामयितृत्वश्रवणेनचेतनस्यब्रह्मणएवोपादानत्वंजगत्कर्तृत्वंचावगम्यते नचतद्बाधितुंयुक्तं उपक्रमोपसंहारप्रभृतितात्पर्यलिंगैरद्वितीये
ब्रह्मणिवेदान्ततात्पर्येनिर्णीतेसामान्यतोदृष्टानुमानेनश्रुत्यर्थबाधाऽयोगात् श्रुतिविरोधेप्रमाणांतराणामाभासत्वात् यदपिलोकेऽदर्शनादुपादाननिमित्त।
योर्भेदोऽभ्युपेयइति तदसत् ऊर्णनाभ्यादेरभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्यदृष्टत्वात् किंचयथानैयायिकादिभिर्जीवात्मनोज्ञानादिकंप्रत्युपादानत्वंनिमित्तत्वंचाभ्यु
पगम्यतेतथाब्रह्मणस्तदुपपत्तेर्नकोपिदोषःतस्मादभिन्ननिमित्तोपादानत्वंब्रह्मणइतिसिद्धम् ब्रह्मणःसृष्ट्यादिकारणत्वेश्रुतिमुदाहरतियतोवेति तत्रसूत्रसं
मतिमाह तदुक्तमिति॥

॥ सामान्यतोदृष्टत्वाविज्ञातासाधारणधर्मकम् यथारूपादिज्ञानंकरणवत् क्रियात्वात् छिदादिवदित्यनुमानम् प्रकृतेचकार्यंसावयवकारणकंकार्यत्वात्घटवदितिसामान्यतोदृष्टानुमानेननश्रुतेर्बाधइतिभावः३॥

॥उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम्॥ अर्थवादोपपत्तीचलिङ्गंतात्पर्यनिर्णये॥४॥

अखण्डाद्वैतस्वीकर्तॄणांवेदान्तिनांमायायाः सत्वेनस्वीकुर्वीकृते द्वैतापत्तिर्ह्यपसिद्धान्तः ॥१॥ भवद्भिः२ मिथ्यावा३मायोपहितत्वेनं

आद्ये ब्रह्मभिन्नात्तदभिन्नावानाद्यः अपसिद्धांतप्रसंगात् किंचब्रह्मणोऽसंगत्वेनकेनाप्यसंबंधात्मायोपहितत्वमनुपपन्नमेवननावद्ब्रह्मणोमाययासंयोगः
संभवतिसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेनसावयवधर्मतयानिरवयवत्वेनब्रह्मणोमाययासंयोगायोगात् नापिसमवायस्संभवति अनंगीकारात् नापितयोस्तादात्म्यं
भिन्नयोस्तादात्म्यायोगात् नापितयोर्भेदाभेदौविरुद्धत्वात् नस्माद्ब्रह्मणोमायोपहितत्वमनुपपन्नं नद्वितीयः जडाजडयोरभेदायोगात् नाद्यद्वितीयेःईश्व
रस्यमिथ्यात्वप्रसंगात्तच्चनदिष्टंमोक्षशास्त्राप्रामाण्यप्रसंगात् नहिमिथ्यावस्तुज्ञानेनमोक्षःसंभवतिएवंमायास्वरूपंदुर्निरूपमतएव तल्लक्षणमपिदु।
र्निरूप्यंसतिधर्मिणिधर्माश्चिंत्यंत इतिन्यायात् धर्मिणोदुर्निरूपत्वेनद्धर्मलक्षणस्यापिसुतरांदुर्निरूपत्वादतएवतत्रप्रमाणमपिदुर्निरूपंनिर्विषयप्रमा
णप्रवृत्तेरयोगात्तस्मान्मायायादुर्निरूपत्वात्तदुपहितस्यतत्पदवाच्यत्वमनुपपन्नमिति समाधत्तेशृणुवनि मायास्वरूपंनिरूप्यतदुपहितचैतन्यमीश्वरः
सएवतत्पदवाच्यार्थः तस्यजन्मादिकारणत्वंतटस्थलक्षणमितिवक्तुंतदुपोद्घातत्वेनपरमात्मनिसदृष्टांतमध्याससामान्यमाह यथेति प्रतिपाद्यमर्थंबुद्धौसं

अथकेयंमायाशृणु यथाशुक्त्यादौरजतादिकल्पितं तथाचेतनेअचेतनंकल्पितं॥ छ ॥ छ ॥

गृह्यप्रागेवतदर्थमर्थांतरवर्णनमुपोद्घातः अचेतनमज्ञानमज्ञानतत्कार्यंकल्पितमध्यस्तमित्यर्थः चेतनेब्रह्मण्यचेतनस्यकल्पितत्वेश्रुतार्थापत्तिंप्रमाणमा
ह इदंसर्वमित्यादिना॥ इदंसर्वमित्यनेनप्रमाणोपस्थितमाकाशादिजडजातंप्रतिपाद्यते आत्मशब्देनाद्वितीयःसर्वसाक्षीप्रत्यग्भूतःपरमात्माप्रतिपाद्यतेजड
चेतनयोरैक्यायोगात् आत्मसर्वशब्दयोःसामानाधिकरण्यंबाधायां योयंचोरःसस्थाणुरितिवत् तथाचयथादृष्टांतवाक्येस्थाणुव्यतिरेकेणचोराभावः।
चोरस्थाणुशब्दयोःसामानाधिकरण्यादवगम्यतेतथादार्ष्टांतिकेपिश्रुतिवाक्येआत्मव्यतिरेकेणकृत्स्नजडाभावः आत्मसर्वशब्दयोःसामानाधिकरण्याद
वगम्यतेसचाभावःस्वप्रतियोगिनःप्रपंचस्यब्रह्मणिकल्पितत्वमंतरेणानुपपन्नःसन्तस्यकल्पितत्वंकल्पयति इयंतुश्रुतार्थापत्तिः अनयाऽचेतनस्यचेत
नेकल्पितत्वमवगम्यतइतिभावः एवमयमर्थोवाक्यांतरेष्वपिसमानः पूर्णत्वात्पुरुषःपरमात्मानेनेनकिंचनाऽनावृतंनैतेनकिंचनाऽसंवृतमितिश्रुत्यंतरात्सर्वे
षुभूतेषुवसतिसर्वभूतानिचास्मिन्वसंतीतिवासुदेवःसर्वांतर्यामीपरमात्मा तथाचोक्तं सर्वत्रासौसमस्तंचवसत्यत्रेतिवैयतः ततस्सवासुदेवाख्योविद्वद्भिःपरि

उपोद्घातसङ्गतिंस्पष्टयति॥अनन्तरार्थाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वंसङ्गतित्वम् तच्चषड्विधम्॥समसङ्गउपोद्घातोहेतुताऽवसरस्तथा॥निर्वाहकैककार्यैक्ये अस्मिन्वसति१ अप्रकाशितं२
षोढासङ्गतिरिष्यतइति॥७॥

आपोनाराशब्देनोच्यन्ते अप्सुनाराशब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाहयनस्तानराख्यस्य परमात्मनः सूनवोऽपत्यानितस्येदमित्यण्प्रत्ययः यद्यपि अणिकृतेङीप्रत्ययः प्रसक्तस्थापिछान्दसलक्षणैरपिसूक्तनिवृत्व्यवहारात्सर्वेविधय
श्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतिपाक्षिकोङीप्रत्ययस्तस्याभावपक्षेसामान्यलक्षणप्राप्तेटापिकृतेनाराइतिरूपसिद्धिः आपोऽस्यपरमात्मनोब्रह्मरूपेणावस्थितस्य पूर्वमयनमाश्रयइत्यसौनारायणइत्यागमेप्याम्नातइति ॥ ३॥

पठ्यतइति नराज्जातानिनारं तत्त्वायनंयस्यसनारायणः सर्वांतर्यामीत्यर्थः तदुक्तंमहाभारते नाराज्जातानितत्त्वानिनाराणीतिततोविदुः तानितस्यायनं पूर्वंतेननाराः
यणःस्मृतइति अस्यार्थः प्रत्यगभिन्नात्परमात्मनोनराद्उत्पन्नानितत्त्वानिचतुर्विंशतिः तानिभगवतादर्शितानिमहाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेव
च इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचराइति अथवानारमुदकमयनमस्येतिवाविग्रहः तथाचमनुनोक्तं आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः अयनं
तस्यताः पूर्वंतेननारायणःस्मृतइतिनतुसर्वात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यान्नीलोत्पलादिवत्तादात्म्यमेवास्तु नचनीलोत्पलयोर्गुणगुणिभावात्तादात्म्येपि
प्रकृतेतदभावाज्जडयोर्विरुद्धस्वभावत्वाद्भिन्नाभिन्नलक्षणंतादात्म्यंकथमितिवाच्यं तर्हिमृद्घटयोरिवकार्यकारणभावसंभवेनतयोस्तत्संभवात् अथवा
शाखिशाखयोरिवजडाजयोरभेदोवास्तु इत्याशंक्याहचेतनेनेति अयंभावः चेतनाचेतनयोर्विरुद्धस्वभावत्वान्नतादात्म्यंनचमृद्घटयोरिवकार्यकारणभा
वेनतत्संभवति अपरिणामित्वेनकार्यकारणभावस्यनिरस्तत्वात् विवर्तत्वेनतदुपगमेऽचेतनस्यकल्पितत्वमागतमेववृक्षशाखयोरवयवायविभावसंभवेन
कार्यकारणभावोपगमे॥१ सर्वात्मशब्दयोस्तादात्म्यमुख्यबाधित्यर्थः॥३॥

इदंसर्वंयदयमात्मा आत्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वं पुरुषएवेदंविश्वंसर्वंखल्विदंब्रह्म वासुदेवःसर्वमिति नारायणःसर्वमिदंपुराणइत्यादि
श्रुतिस्मृतिवाक्यशतैः अचेतनस्यचेतनव्यतिरेकेणाभावप्रतिपादनात् चेतनाचेतनयोरभेदायोगाच्च ॥ २२ भेदाभेदेसत्यपिचेतनस्यब्रह्मणो

निरवयव त्वेनविभुत्वेनचचेतनाचेतनयोरवयवावयविभावायोगात् अभेदोनभवतिएकमेवाद्वितीयमितिश्रुत्याब्रह्मणोऽद्वितीयत्वावगमात् अनयोःपा
रमार्थिकोऽभेदोनसंभवतितस्मादात्मैवेदंसर्वमितिवाधायांसामानाधिकरण्येनात्मव्यतिरेकेणकृत्स्नजडप्रपंचाभावप्रतिपादनेनाऽचेतनंसर्वंचेतनेकल्पि
तमिति किंतच्चेतनंकिंतदचेतनमित्याकांक्षायांचेतनाचेतनस्वरूपमाह चेतनमिति कार्यतादात्म्यंव्यावर्तयति नित्यमिति आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइत्या
दिश्रुतेःपरस्य नित्यत्वं अचेतनधर्मतादात्म्यंव्यावर्तयतिशुद्धमिति अस्त्राविरंशुद्धमपापविद्धमित्यादिश्रुतेःपरस्यशुद्धत्वं रागद्वेषादिराहित्यं कारणीभूतात्म
नतादात्म्यंवारयति बुद्धमिति ज्ञानैकरसंप्रज्ञानघनश्रुतेरित्यर्थः अज्ञानकृतावरणादितादात्म्यंनिरस्यति मुक्तमितिबन्धरहितंविमुक्तश्चविमुच्यतइतिश्रुतेरित्यर्थअ
नृतत्वंनिराकरोतिसत्यमितिकालत्रयाबाध्यंसत्यंसत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मसदेवसौम्येदमग्र आसीदितिश्रुतेःतस्यपुरुषार्थत्वमाह आनंदेति आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात् विज्ञानमानंदं

प्रतियोगिसमानकालत्वायोगादेव॥२॥ ३॥ नजानामीत्येतस्यापि ज्ञानत्वाविशेषेण ज्ञानसमानकालत्वम्॥१॥३॥ज्ञानसामान्यविरोधित्वादेकस्वीयभेदस्यस्वाधिकरणेऽपिसत्वात्तज्ज्ञानान्योऽन्याभावोऽज्ञानमितिसौकारेतयोरेका

धिकरणवृत्तित्वेनपरस्परविरोधोनस्यादितिभावः ४॥

अ.कौ. मितियावत् तेचजीवानांपरस्परभेदः जीवेश्वरयोर्घटादीनांचभेदः ईश्वरस्य चजीवस्यजडानांच एवंप्रतियोगिभेदेनभेदाः पंचविधाः नच्छून्यं तेषांकल्पितत्वा
प्र. त् अथवात्रिविधभेदशून्यमद्वयंविजातीयभेदः सजातीयभेदःस्वगतभेदश्चेतित्रिविधोभेदस्तद्रहितं एकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतेः ननुकिमिदमज्ञानं नताव
८ त् ज्ञानाभावःप्रागभावस्यप्रतियोगिसमानकालत्वायोगात् अज्ञानस्यप्रतियोगिसमानकालत्वेननजानामीत्यनुभूयमानत्वात् अतःप्रागभावोनाज्ञानं अतएव
नध्वंसः॥ नात्यंताभावोपिप्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् विशेषाभावस्यज्ञानसामान्याविरोधित्वात् अज्ञानंतुज्ञानसामान्यविरोधि अतएवनान्योन्याभावोपित
स्माद्ज्ञानसामान्यविरोधिभावरूपमज्ञानमवश्यमंगीकर्तव्यं ननुकिंलक्षणमज्ञानंननावद्ज्ञाननिवर्त्यत्वं तस्यघटादावतिव्याप्तेःप्रतियोगिप्रत्यक्षस्यध्वंस
प्रतिकारणत्वान्नाप्यनिर्वचनीयत्वंतेनैवतस्यनिर्वचनात् तस्माल्लक्षणाभावाद्भावरूपाज्ञानमनुपपन्नं नापितत्रप्रमाणं पश्यामः ननावत्प्रत्यक्षं प्रमाणंतस्यो
भयवादिसंमतप्रागभावविषयत्वान्नाप्यनुमानंलिंगाभावात् नचसर्गाद्यकालीनंकार्यंजडोपादानंकार्यत्वात् घटवदित्यनुमानं प्रमाणमितिवाच्यं तस्यार्थांत

अनिर्वचनीयत्वेनैव२ ध्वंसत्व३ परमाणवादेःसंभवात्सांख्याभिमतप्रकृतेश्च १॥

चेतनंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानंदानंताद्वयंब्रह्म अचेतनमज्ञानादिजडजातमज्ञानंत्रिगुणात्मकंसदसद्भ्यामनिर्वचनीयंभावरूपं

परमाण्वादेः२ भ्रांतिज्ञान३ कार्यज्ञानं = जायमानत्वे३ १ ज्ञाननिवर्त्यं॥

रत्वात् नचाज्ञानेनावृतंज्ञानमित्याद्यागमएवतत्रप्रमाणमितिवाच्यं आगमस्यभ्रांतिज्ञानविषयत्वात् नाप्यर्थापत्तिस्तत्रप्रमाणं
दृश्यमानकार्यस्यान्यथाप्युपपत्तेःतस्माल्लक्षणप्रमाणयोरभावाच्चेतनेऽज्ञानादिकल्पितमित्यनुपपन्नमित्यत आह अज्ञानमिति त्रयोगुणाःसत्वरजस्त
मांस्याऽऽत्मानोयस्यतत्तथाएतेनमिथ्याज्ञानतत्संस्काररूपाऽविद्यैवजगद्धेतुरितिप्रत्युक्तं आगंतुकत्वेनतस्याःसोपादानत्वनियमेनब्रह्मणोऽपरिणामित्वे
नतत्वायोगात् अनागंतुकत्वेऽपसिद्धांतप्रसंगात् तस्मात् यत्किंचिदेतत् अज्ञानलक्षणमाह सदसद्भ्यामितिभावप्रधानोयंनिर्देशःसत्वेवाधोनस्यात् अस
त्वेप्रत्यक्षविषयत्वंनस्यात् प्रत्यक्षेणब्रह्मनजानामीत्यनुभूयते अतो असत्वेनानिर्वचनीयं ब्रह्मज्ञानेनबाध्यमानत्वात्सत्वेनाप्यनिर्वचनीयं एतदुक्तंभव
ति सदसद्विलक्षणमज्ञानमिति असद्विलक्षणमित्युक्तेसत्यतिव्याप्तिः अतउक्तंसद्विलक्षणमितितावत्युक्ते असत्यतिव्याप्तिरतउक्तमसद्विलक्षणमितिअभ्यु राम:
पत्येदमुक्तं असतोनिःस्वरूपत्वेनातिव्याप्तिशंकाऽनवकाशात् सन्नामकिंचिदस्तिचेदसत्वव्याघातःनास्तिचेत्कुत्रातिव्याप्तिःकथंतर्ह्याचार्योक्तिःसदसद्भ्या ८

उपादानत्वायोगात्४॥ वेदांत्यभिमताज्ञानस्यसिद्धत्वात् भवदुक्तंयत्किंचित्४॥ एकदेश्यभिमतं५॥ शशशृंगादौ२॥

उपादानत्वं ३॥

न्मादिकारणत्वं भवति पुरुषस्त्वसंगो निर्विकारी एवमाशंकमानसांख्यादीन्निराकर्तुं तत्पदार्थं विभजते स चेति द्वैविध्यमाह वाच्यार्थ इति शक्त्यागम्यमानो
वाच्यार्थः लक्षणयागम्यमानो लक्ष्यार्थः कौ तौ वाच्यलक्ष्यावित्याशंकायामाह मायेत्यादि एतदुक्तं भवति यद्यपि शुद्धस्यापरिणामित्वेन नोपादानत्वं तथा
पि मायोपहितस्य तत्त्वं भवत्येव तदपि विवर्ताधिष्ठानत्वेन अतत्त्वतोऽन्यथाभावो विवर्तस्तदधिष्ठानत्वं मायोपहितस्य न विरुध्यते न च घटः सन्निति सत्य
त्वानुभवेन प्रपंचस्य ब्रह्मविवर्ततया मिथ्यात्वानुपपत्तिरिति वाच्यं अनुभवस्याधिष्ठानसत्यत्वविषयतया मिथ्यात्वे बाधकाभावात् नहि प्रपंचस्य स्वतः स
त्तासंबन्धः संभवति नेह नानास्ति किंचनेत्यादिशास्त्रेण तस्य प्रतिषेधात् नापि मिथ्यात्वे प्रमाणाऽभावः वाचारंभणश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् मिथ्यात्वनिरुक्तिरग्रे
वक्ष्यते किंच जगदुपादानत्वं ब्रह्मणोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यं यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति तस्मिन् लयश्रवणात् यस्य यत्र लयस्तत्तस्योपादानमिति व्याप्तेर्घटादेःका
रणे मृदादौ दृष्टत्वात् बहुस्यां प्रजायेयेति ब्रह्मणो बहुभवनश्रवणाच्च न ह्यनुपादानस्य बहुभवनं संभवति अपि च प्रत्युत प्रधानस्यैव जगदुपादानत्वं न भव

मायोपहितं चैतन्यं तत्पदस्य वाच्यार्थः मायाविनिर्मुक्तं चैतन्यं तत्पदस्य लक्ष्यार्थः ॥ ६ ॥

ति तस्याऽप्रमाणिकत्वात् नहि क्वचिच्छ्रुतौ प्रधानस्य त्रिगुणात्मिकस्योपादानत्वमवगम्यते सर्वत्र श्रुतिषु आत्मनः आकाशः संभूत इत्यादिषु चेतनस्य ब्रह्मण ए
वोपादानत्वावगमात् न चोदाहृतश्रुतिष्वात्मन एवोपादानत्वमवगम्यते न ब्रह्मण इति वाच्यं तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति जीवभावेन ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्
ब्रह्मण एवात्मतयोपादानत्वोपपत्तेः किंच तदैक्षत सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति बहुभवनकर्तुः कारणस्य सर्वत्र कामयितृत्वेक्षितृत्वश्रवणात् ब्रह्मण एवोपा
दानत्वं न प्रधानस्य ईक्षितृत्वादेरसंभवात् तस्य चेतनधर्मत्वात् मुख्ये संभवति गौणस्याऽन्याय्यत्वात् तस्माद्ब्रह्मण एवोपादानत्वं न प्रधानस्येति सिद्धं एवं मायोप
हितस्य जगत्कर्तृत्वमपि संभवति तच्च पूर्वोक्तमेव ज्ञानेच्छाकृतयो मायोपहितस्येश्वरस्य जन्या अनित्याश्चापरिणामित्वेन शुद्धस्य तदाश्रयत्वाभावेऽपि मायोप
हितस्य तदाश्रयत्वं संभवत्येव तस्य सर्वविवर्ताधिष्ठानत्वान्नोक्तदोषः तस्मादुभयात्मकं सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं तटस्थलक्षणं संभवतीति सिद्धं मायास्वरूपं पृच्छ
त्यथेति किम् शब्दः प्रश्नार्थे मायाकीदृशीत्यर्थः आक्षेपार्थे वा किंशब्दः माया न संभवतीति स्वरूपलक्षणप्रमाणनिरूपणात् तथाहि किं माया सत्या मिथ्या वा ॥

निमित्तत्वं ३॥ ननु कूलंपिपतिष्यतीतिवत् प्रधानस्यापि गौणेच्छावत्त्वेनोपादानत्वाविरोध इत्यत आह मुख्येति ४॥

स्वंप्रमाणज्ञानंयदाश्रयंयद्विषयकंप्रमाणज्ञानंतदाश्रयंतद्विषयकमज्ञानंनिवर्तयतीति

नस्यरथादेश्चेतनाधिष्ठितस्यैवप्रवृत्तिदर्शनेनप्रधानस्यस्वातंत्र्यायोगात् परिणामिनःसावयवतयाक्षीरादेरनित्यत्वदर्शनेनप्रधानस्यनित्यत्वकल्पना
यांमानाभावाद्दृष्टपूर्वकत्वाददृष्टकल्पनायाः एतेनमिथ्याज्ञानमेवाज्ञानमितिप्रत्युक्तं तस्मात्सर्वोपादानमनाद्यनिर्वचनीयंभावरूपमज्ञानमेष्टव्यं एवंच
सत्यद्वैतश्रुतिर्नविरुध्यतेसांख्यादिस्मृतेरेवश्रुतिविरुद्धत्वेनाऽप्रमाणत्वात् चकारोनुक्तानुमानप्रमाणसमुच्चयार्थः तथाहिविवादगोचरापन्नंप्रमाणज्ञानंस्वसमा
नविषयस्वसमानाधिकरणानादिविरोधिनिवर्तकं प्रमाणज्ञानत्वात् शुक्तिज्ञानवत् नचप्रागभावेनार्थांतरत्वंप्रागभावस्याप्रमाणिकत्वात् अस्तुवाप्रागभाव
स्तथापितस्यसमानाश्रयत्वेपिसमानविषयत्वासंभवेनतन्निवारणाद्ज्ञानस्यैवसविषयत्वात् नचानुमित्यादेरज्ञाननिवर्तकत्वानंगीकारेणानुमानस्यतत्रव्यभिचा
रइतिवाच्यं असत्वापादकमौढ्याज्ञाननिवृत्तेरेवानुमित्यादिनाभ्युपगमेनतदसंभवात् अथवापक्षहेत्वोरपरोक्षत्वंविशेषणंदेयं नचैवंदृष्टांतेसाध्यवैकल्यं
शुक्तिज्ञानेनतन्निवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् ननुशुक्त्यवछिन्नचैतन्यावरकमज्ञानंमूलाज्ञानंतदन्यद्वानाद्यः इदानींब्रह्मसाक्षात्काराभावेनातन्निवृत्त्योक्तदोषःस्यादेव

अथवाऽज्ञानस्यशक्तिर्द्विविधाज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिश्चेतिरजस्तमोभ्यामनभिभूतंसत्वंज्ञानशक्तिःसत्वात्संजायतेज्ञानंइतिस्मृतेः स
त्वेनानभिभूतेरजस्तमसीक्रियाशक्तिःक्रियाशक्तिर्द्विविधाआवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्चेतिरजःसत्वाभ्यामनभिभूतंतमः ॥ ६ ॥

तद्द्वितीयः अनेनाज्ञानकल्पनायांगौरवप्रसंगइतिचेन्नैषदोषःशुक्त्यवछिन्नचैतन्यावरकाज्ञानंमूलाज्ञानमेव इदानींब्रह्मसाक्षात्काराभावेनतन्निवृत्त्यभावेप्य
ज्ञानंनष्टमित्यनुभवानुरोधेनशुक्तिज्ञानेनतत्कृतावरणनिवृत्तेःसंभवान्नोक्तदोषः अथवाऽज्ञानंद्विविधं मूलाज्ञानंतूलाज्ञानंच ब्रह्मावरकमज्ञानमाद्यंविषय
चैतन्यावरकमज्ञानंतूलाज्ञानं तच्चप्रतिविषयंनानाशुक्त्यवछिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं यावद्विषयभावि एकंएवशुक्तिज्ञानेनतत्कृतमावरणमेवनिवर्त्य
तेनतुतदज्ञानंज्ञानेनाज्ञानंनिवृत्तमित्यावरणनिवृत्तिरेवानुभूयते इतिकेचित् वस्तुतस्त्वेकैकस्मिन्विषयेऽनंतान्यज्ञानानिमूलाज्ञानपरतंत्राणितिष्ठंति एकैकज्ञाने
नैकैकंनिवर्त्यते ज्ञानेनाज्ञानंनिवृत्तमित्यनुभवस्यसर्वसंमतत्वेनावरणनिवृत्तिविषयतयासंकोचेमानाभावात् नचाज्ञानानंत्याभ्युपगमेकल्पनागौरवमितिवाच्यं
प्रमाणवतोगौरवस्यादोषत्वात्तस्माद्दृष्टांतेसाध्यसंभवात् अनवद्यं अज्ञानंविभजते नच्चेति द्वैविध्यमाह मायेति एकमेवाज्ञानंसत्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यांमायाऽवि
शुक्तिज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नविषयकत्वेनभिन्नाधिकरणत्वेनचसाध्यवैकल्यमितिशंकाशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यांतःकरणोपहितचैतन्याभिन्नतयातयोःसमानविषयकत्वेनसामानाधिकरण्येनचास्तिनिवर्त्यनिवर्तकभावइत्यभिप्रायेणोत्तर
म॰ ॥१०॥

कार्यजननसामर्थ्यं४॥ यत्पाश्चात्५॥

द्या चेति द्विधाजातमित्याह शुद्धेति रजस्तमोभ्यामनिरस्कृतं शुद्धं तद्विपरीतं मलिनं तत्र श्रुतिप्रमाणमाह मायाचेति स्वयमेव यथोक्तप्रकारेण मायाविद्या चेति द्वि
धाभवति ताभ्यां मायाविद्याभ्यामेकमेव चैतन्यं जीवेश्वररूपेण द्विधाजातमित्याह जीवेशाविति आभासेन प्रतिबिंबरूपेणेत्यर्थः अयंभावः मायाप्रतिबिंबितं
चैतन्यमीश्वरः अविद्याप्रतिबिंबितं चैतन्यं जीव इति प्रकारांतरेण मायाविद्याभेदं च वक्तुमज्ञानस्य शक्तिं विभजते अथ वेत्यादिना कार्यानुकूलकारणनिष्ठसाम
र्थ्यं शक्तिः ज्ञानशक्तिं व्युत्पादयति रज इति अनभिभूतमनिरस्कृतं इदं कुतोवगम्यते इत्यत आह सत्वादिति आवरणशक्तिमाह रज इति तत्र भाष्यकारसंमतिमा
ह तदुक्तमिति चमसवदऽविशेषादित्यत्र पूर्वपक्षेऽजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यस्याजामंत्रस्य व्याख्यानावसरे कृष्णशब्देन तमोगुणः प्रतिपाद्यते तेन तमोगुण
स्यावरणात्मकत्वादिति तस्यावरकत्वं प्रतिपादितं भाष्यकारेणातो यथोक्तलक्षणावरणशक्तिरित्यर्थः तस्य लक्षणमाह साचेति पूर्वं स्वरूपं व्युत्पादितं इह तु लक्ष

आवरणशक्तिः तदुक्तं कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वादिति साच नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारहेतुः तथा चोक्तम्। न भाति नास्ति कूटस्थः
इत्यापदनमावृतिरिति तमः सत्वाभ्यामनभिभूतं रजो विक्षेपशक्तिः रजसो लोभ एव चेति स्मृतेः लोभादीनां विक्षेपकत्वं प्रसिद्धमेव साच
आकाशादिप्रपंचोत्पत्तिहेतुः उक्तं च॥ विक्षेपशक्तिर्लिंगादिब्रह्मांडांतं जगत्सृजेदिति तथा च पूर्वोक्ताऽज्ञानं आवरणशक्तिप्रधानं सद्
विद्येत्युच्यते ज्ञानशक्तिप्रधानं सन्मायेत्युच्यते एतदभिप्रायास्मृतिरपि॥२१

णमिति विशेषः अर्थो नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारकारणमज्ञानशक्तिरि
ते तल्लक्षणं ज्ञेयं तत्र संमतिमाह तथा चोक्तमिति कूटवन्निर्विकारेण तिष्ठतीति कूटस्थः परमात्मासनास्ति न प्रकाशत इत्यापादनमापादनकारणमावृतिरावरणश
क्तिरित्यर्थः विक्षेपशक्तिमाह तम इति ननु रजसो लोभहेतुत्वमुदाहृतस्मृतावगम्यते न तु विक्षेपहेतुत्वमित्याशंक्याह लोभादिना——————————
मिति आदिशब्देन मदमात्सर्यादयो ग्राह्याः विक्षेपशक्तेः कृत्यमाह साचेति सजातीयविजातीयव्यावर्तकत्वादिदमेवास्या लक्षणं तत्र संमतिमाह उक्तं चेति स
मष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरं लिंगं आदिशब्देन पंचीकृतभूतानि गृह्यंते ननु भवत्वेवं प्रकृते किं मायातमित्यत आह तथा चेति नच वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यं
स्वाश्रयाऽव्यामोहकरी माया स्वाश्रयव्यामोहकरी अविद्येति मायाविद्यालक्षणप्रसिद्धेः आवरणशक्तेर्मोहकारित्वात् तत्प्रधानमज्ञानमविद्येत्युच्यते विक्षेपा

विक्षेपशक्तिप्रधानं इति वा पाठः ६॥

एकविधमेव लक्षणं कर्तव्यं २॥

फलव्याप्त्यभावात्७॥ तथाचेश्वरे आवरणशक्तिर्नास्तीति भावः१॥

अ॰कौ॰ दिशक्तेरन्यथात्वात्तत्प्रधानमज्ञानंमायेत्युच्यते तथाचनवैपरीत्यमितिभावः ननुनरत्यविद्यामितिश्लोकेघटकलशादिवन्मायाविद्याशब्दयोः पर्यायत्वमवगम्य
प्र॰ ते तत्कथंतयोर्भेदसिद्धिरित्यत आह एतदभिप्रायाश्रुतिरपीति अत्राप्यावरणशक्तिंनिमित्तीकृत्याविद्याशब्दःप्रकृतिंव्युत्पादयतिविक्षेपादिशक्तिंनिमित्तीकृ
१० त्यमायाशब्दोपीति एषोभिप्रायोयस्याः साएतदभिप्रायासातथोक्तायोगीब्रह्मसाक्षात्कारोस्यास्तीतियोगीब्रह्मनिष्ठइतियावत् यस्मिन्सर्वान्तर्यामिणिसर्वाधिष्ठाने
वासुदेवेहृदिअंतःकरणेनिवेशितेऽहंब्रह्मास्मीतिसाक्षात्कृतेसतिकार्याकारेणविष्फुतामावरणशक्तिप्राधान्येनाविद्याशब्दवाच्यांविक्षेपशक्तिप्राधान्येनमायापदवा
च्यांप्रकृतिंतरतिनाशयतितस्मैनमः इतिसंबंधः कीदृशायनमः विद्याचैतन्यमात्मायस्यसतथोक्तः तस्मैपुनःकस्मै अमेयायनमेयोऽमेयः अप्रमेयायेत्यर्थः
ननुपूर्वंसाक्षात्कारविषयत्वंब्रह्मणःप्रतिपादितंइदानीमप्रमेयत्वमुच्यते तथाच पूर्वोत्तरव्याघातः उच्यते वृत्तिविषयत्वमुक्तंसाक्षात्कृतेसतीति अप्रमेया
येतिचैतन्याविषयत्वमुच्यते यतोवाचोनिवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासह तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामिइत्यादिश्रुतिभ्यः अतोनव्याघातइत्यर्थः मायाविद्याविभाग

नरत्यविद्यांविततांहृदियस्मिन्निवेशिते योगीमायाममेयायतस्मैविद्यात्मनेनमः इत्येवंरूपाद्रष्टव्याएवंचमायोपहितचैतन्यंईश्वरो
जगत्कारणमंतर्यामीत्युच्यतेसएवतत्पदवाच्यार्थः ॥ २ निरूपणफलमाह एवंचेति एषसर्वेश्वरएषसर्वज्ञएषोंतर्यामीएषयोनिःसर्वस्ये
त्यादिश्रुत्योच्यते इतिशेषः ततःकिंतत्राह सएवेति सईश्वरः तत्त्वमसिवाक्येतत्पदस्यवाच्यार्थः नन्वविद्यायाःकुत्रतदुपयोगइत्याशंक्यसुषुप्तस्थानएकीभूतः
प्रज्ञानघनएवानंदमयोह्यानंदभुगित्यादिश्रुत्याऽविद्योपहितचैतन्यंजीवःप्राज्ञइतिचोच्यते सएवत्वंपदस्यवाच्यार्थः इत्यभिप्रेत्यप्रसंगाज्जीवस्वरूपंव्युत्पादयति
अविद्योपहितमिति उक्तश्रुत्येतिशेषः उक्तेऽर्थेवृद्धसंमतिमाह तदुक्तमिति सच्चिदानंदब्रह्मप्रतिबिंबसमन्वितासत्वरजस्तमोगुणात्मिकाप्रकृतिरेकैव अजा
मेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजाःसृजमानांसरूपाः अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यः ततंविद्राथयइमाःजज्ञानाऽन्यद्युष्माक
मंतरंबभूवनीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतिइत्यादिश्रुतिभ्यः नन्विंद्रोमायाभिः पुरुरूपईयतेइत्यादिश्रुतौमायाभिरितिबहुवचनसाम रामः
र्थ्याल्लिंगादज्ञानस्यनानात्वावगमात्कथमेकत्वमवधार्यतेनचाजामंत्रेणतदवगम्यते इतिवाच्यंश्रुत्यंतरविरोधेतदधारणायोगात् नचपरस्परविरोधादु १०
हेलोकाःयूयंतंनविदाथजानीथतंकंयःइमाअनेकयोनिजजातंतत् उत्पादितवान् तत्रात्रानेकोहेतुःयद्यस्मात्कारणात् युष्माकंतेनब्रह्मणासहांतरंभिन्नत्वंबभूवअतएवभवंतश्चरंतिपुनःपुनर्जन्ममरणादिकंप्राप्नुवंतिनीहारेणमोहांधकारेण
प्रावृताःनित्यमात्मानंत्यक्त्वाअनित्यंपरंदेहंआत्मानंमन्यमानाःअतएवजल्प्याःनिंद्याःअतएवअसुतृपउदरभरणमात्रेप्सवःउक्थशासःवेदोक्तविधिनिषेधरज्जुभिर्बद्धाःइत्यर्थः॥३॥

वै

ब्रह्मवदाचरतीति ५॥

मनिर्वचनीयमितिशिष्यबुद्धिमुत्पादनमात्रेतात्पर्यादाचार्याणां अहृदयवाचामहृदयमेवोत्तरमितिन्यायेन वादिनिराकरणमात्रतात्पर्याद्वा असद्विलक्षणोक्तिः
कालयाबाध्यत्वंसत्त्वंतद्भिन्नत्वमनित्यत्वमितिफलितार्थः नन्विदंलक्षणंकार्येप्रपंचेप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः नैषदोषः अनादित्वेसतीतिविशेषणात् नन्वेवम
पीश्वरादावतिव्याप्तिस्तस्यानादित्वेनकल्पितत्वेनचोक्तलक्षणसद्भावात् तदुक्तं श्रुत्याजीवेशावाभासेनकरोतिमायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीति जीव
ईशोविशुद्धाचित्तथाभेदस्तयोर्द्वयोः अविद्यातच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयइतिसांप्रदायिकवचनात् मायाभासेनजीवेशौकरोतीति श्रुतत्वः कल्पितावेव
जीवेशौताभ्यांसर्वप्रकल्पितमितिविद्यारण्योक्तेश्चातिव्याप्तिर्वज्रलेपायितेत्यत आह ज्ञाननिवर्त्यमिति यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिपंचपादि
काचार्यैरुक्तत्वादज्ञानमेवज्ञाननिवर्त्यं तथाचायमर्थः संपद्यतेसद्विलक्षणमनादिज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमिति अथवा अनाद्युपादानंज्ञाननिवर्त्यमज्ञानंप्रा

अहंब्रह्मनजानामीत्यनुभवात् तेध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामित्यादिश्रुतेः अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमु
ह्यंतिजंतवः ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनइतिस्मृतेश्च तच्चाज्ञानंद्विविधम् मायाविद्याभेदात् शुद्धसत्त्वप्रधानंसन्मायेत्युच्य।
ते मलिनसत्त्वप्रधानंसदविद्येत्युच्यते जीवेशावाभासेनकरोतिमायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीतिश्रुतेः ॥१॥ २१ गभावेतिव्याप्तिपरिहारायो

स्वगतरूपप्रतिउपादाने१

पादानमिति घटादावतिव्याप्तिनिवारणायानादीतिब्रह्मण्यतिव्याप्तिवारणायज्ञाननिवर्त्यमित्युक्तंभवतिज्ञानाभावोज्ञानमित्याशंकानिरासार्थमाह भावरूप
मिति अज्ञानसद्भावेप्रत्यक्षादिप्रमाणान्युपन्यस्यति अहमित्यादिना देवस्यासावात्माचदेवात्मातस्यशक्तिंस्वगुणैः सत्त्वादिभिर्निगूढांब्रह्मध्यानपरायणाः
ब्रह्मविदः अपश्यन्नितियोजना तेनावृतत्वेनमुह्यंतिसंसरंति शास्त्राचार्यप्रसादजनितज्ञानेनयेषामज्ञानंनिवृत्तंतेषामहंब्रह्मास्मीतिज्ञानंपरंब्रह्मप्रकाशय
तीत्युत्तरेणान्वयः ज्ञानाभावस्यब्रह्मस्वरूपावरकत्वायोगादनिरुक्तापिनार्किकबलीवर्देनानयास्मृत्याभावरूपमज्ञानमेष्टव्यं एतेनसत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमचे
तनंस्वतंत्रंपारमार्थिकंपरिणामिनित्यंप्रधानमितिसांख्यमतंप्रत्युक्तं ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनइतिभगवद्वचनविरोधात् नचबुद्धिधर्मोज्ञानविष
यत्वयाभगवद्वचनमन्यथासिद्धमितिवाच्यं बुद्धिधर्मोज्ञानस्यमिथ्याज्ञानरूपत्वेनचैतन्यावरकत्वायोगादज्ञानेनावृतंतज्ज्ञानमित्यावरकत्वस्मरणात् अचेत।

भ्रांतिज्ञान१ अभावस्यावरकत्वनास्ति३॥

दाशाःकैवर्ताः७॥ दासाभृत्याः७॥ कितवाःद्यूतकृतोभ्रष्टाः७॥

नस्यैकत्वेपिमायाऽविद्याभेदंततोजीवेश्वरभेदंचोक्त्वेदानीमज्ञानमेकमेवमायाऽविद्याभेदोनास्तिविंबप्रतिविंबभावेनजीवेश्वरयोर्भेदःजीवोप्येकएवेत्यभि
प्रेत्यपक्षांतरमाह यद्वेति व्यपदिश्यते इति तथाचमायाविद्याशब्दौपर्यायवंतौनमायाविद्ययोर्भेदइत्यर्थःकथंतर्हिजीवेश्वरभेदस्तत्राह तथाचेति अविद्या
याप्रतीयमानमविद्याप्रतिबिंबितं परमात्मनोनीरूपत्वेनसूर्यादिवत्प्रतिबिंबायोगात् अविद्योपाधिकमविद्योपहितंनचतत्रप्रमाणाभावइत्याह आभासए
वचेत्यादिनाद्वितीयेस्थितमंशोनानाव्यपदेशादन्यथाचापिदाशदासकितवादित्वमधीयतएकेतत्रपूर्वाधिकरणेजीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावउक्तःस
किंस्वामिभृत्ययोरिवाहोस्विदग्निविस्फुलिंगयोरिवेतिसंशयःतत्रानियमइत्येकःपूर्वपक्षःद्वितीयस्तुभेदश्रुत्यनुरोधात्स्वामिभृत्यवदेवजीवपरयोरुपका
र्योपकारकभावइतिप्राप्तेइदमाह परस्यांशइवांशआभासरूपोजीवःकुतःनानाव्यपदेशात् यआत्मनितिष्ठन्नित्यादिना अन्यथाचापिपरमात्माभिन्नश्च
जीवःब्रह्मदाशाब्रह्मदासाब्रह्मैवेमेकितवाउततत्वमस्यादिश्रुतिभिरभेदप्रतिपादनात् जीवेश्वरयोरत्यंतैक्ये अहरहःसंध्यामुपासीतगृहस्थःसहृशीं

तथाएकमेवाज्ञानंविक्षेपावरणशक्तिनिमित्तभेदेनमायाऽविद्येतिचव्यपदिश्यतेतथाच अविद्याप्रतिबिंबितंचैतन्यंजीवःअवि
द्योपहितंचैतन्यमीश्वरःआभासएवच॥ १आर्यामुपेयात् ब्राह्मणोनहंतव्यःमिश्रीभावःगुर्वंगनांनोपगच्छेदित्यनुज्ञापरिहारयोरानर्थक्यप्रसंग इतिचे
न्नदेहाभिमानादर्थवत्वोपपत्तेस्तयोःनन्वेवमपिकर्मफलव्यतिकरःस्यादिति चेन्नजीवस्यपरिच्छिन्नत्वान्नकर्मफलव्यतिकरःजीवस्यपरमात्माभिन्नत
याकथंपरिच्छिन्नत्वमित्याशंक्याह सूत्रकारः आभासएवचेति जलादिप्रतिबिंबितंसूर्यादिवदाभासएवप्रतिबिंबरूपएवजीवःकस्तत्रप्रतिबिंबोपाधिरिति
चेत् अत्रकेचित् अंतःकरणविशिष्टकर्तृत्वादिसंसारस्यानुभूयमानत्वात् कार्योपाधिरयंजीवइतिवचनाच्च अंतःकरणंप्रतिबिंबजीवोपाधिरितिवदंति अपरे
तु अंतःकरणस्याज्ञानकार्यतयास्वातंत्र्यायोगेनजीवपरमात्मभेदकत्वायोगात् नांतःकरणंजीवोपाधिःकिंत्वज्ञानंस्वातंत्र्यात् तदपिनानातत्प्रतिबिंबोजीवः
सोपिनानातदुपाधेरज्ञानस्यनानात्वात् तथाचब्रह्मण्यारोपितानामज्ञानानांपरिच्छिन्नतयातत्प्रतिबिंबरूपाणांजीवानामपिपरिच्छिन्नत्वादितरेतरव्यावृत्तत्वा
च्चनकर्मफलव्यतिकरःइतिसूत्रार्थः।इतिनानाजीववादिनामभिप्रायमाहुः अन्येतुजीवेश्वरविभाजकोपाधिरज्ञानमेवतस्यस्वातंत्र्यात् तदप्येकमेवतत्प्रतिबिंबो
अभिमानत्वेसतिजीवस्यएकत्वात्६॥

अपरोक्षज्ञान४॥

जीवउपाधेरेकत्वात्सोप्येकएव अज्ञानैक्येप्रमाणंदर्शितं आभासएवचेत्येकवचनसामर्थ्यात् च ननुजीवैक्येबंधमोक्षव्यवस्थाकथमित्थमंतःकरणनाना
त्वेप्रमातृणांनानात्वं तत्त्वज्ञानेनैकस्मिन्प्रमातरिमुच्यमानेतद्रहितःप्रमाताबद्धइतिबंधमोक्षव्यवस्थासंभवतिस्यादेतत् कोयंमोक्षोनाम अविद्यानिवृत्तिरिति
चेन्नतावत्कार्याविद्यानिवृत्तिमोक्षःसकलभ्रांतिज्ञाननिवृत्तेरसंभवात् मूलाविद्यासत्वेन पुनर्भ्रांतिज्ञानोदयसंभवात् यत्किंचिद्भ्रांतिज्ञाननिवृत्तेरपुरुषार्थत्वात्
तत्त्वज्ञानगतावरणशक्तिरविद्या तत्प्रमानात्वेनयस्यप्रमातुस्त त्वज्ञानमुत्पन्नंतस्यस्वसंसारहेतुभूताविद्यानिवृत्तिर्मोक्षःयस्यतन्नोत्पन्नंतस्यबंधइतिबंध
मोक्षव्यवस्थोपपद्यते इतिचेन्न नानाजीववादप्रसंगात् तथाहि अविद्यायानानात्वेनबंधहेतुतयातदाश्रयजीवभेदस्यावश्यकतयानानाजीववादप्रसंगःअ
न्यथाबंधमोक्षव्यवस्थानस्यात् प्रतिज्ञाविरोधश्च अस्तुतर्हिमूलाविद्यानिवृत्तिर्मोक्षइतिचेन्नएकमुक्तौसर्वमुक्तिप्रसंगात् नचजीवैक्येसर्वमुक्त्युपपादनमनु
पपन्नमितिवाच्यंहिरण्यगर्भशुकवामदेवादीनामुक्त्यभ्युपगमेनास्मदादीनांसंसारानुपलंभप्रसंगात् तदनभ्युपगमेतत्प्रतिपादकशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसंगा

जीवएकैव२ एकत्ववादेसर्वशब्दार्थासंभवात्२॥

अतएवोपमासूर्यकादिवत् ॥

त् किंचयावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणामित्यत्रोपासनेनेंद्रादिपदंप्राप्तानामधिकारिपुरुषाणांनिमित्तवशेनजन्मांतरसत्वेपितत्वज्ञानप्रतिबंधाभावे
नाधिकारावसानेमोक्षोऽभ्युपेयते एकजीवपक्षेतत्सर्वंदत्तजलांजलिःस्यात् अपिचसाक्षात्कृततत्त्वोगुरुःशिष्यायतत्वमुपदिशतीत्यभ्युपगंतव्यंतद्वि
ज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्वदर्शिनइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यःततश्चैकजीवपक्षेउत्पन्नब्रह्मसा
क्षात्कारस्यगुरोरभावेनगुरुशिष्यव्यवस्थायाअसंभवात्निर्मोक्षःप्रसज्येतकिंचकर्मकांडज्ञानकांडयोरेकजीवपक्षेऽधिकारिभेदाभावेनाप्रामाण्यप्रसंगःतस्माद
ज्ञानमेकंतदुपाधिकोजीवोप्येकएवइत्यनुपपन्नमिति अत्रब्रूमःअजामेकांमायांतुप्रकृतिंविद्यात् नीहारेणप्रावृताःअज्ञानेनावृतंज्ञानंममामायादुरत्यया
विभेदजनकेऽज्ञानेइत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषुलाघवानुगृहीतश्रुतिलिंगाभ्यामविद्यैक्यनिश्चितेतदुपाधिकोजीवोप्येकएवेतिनिश्चीयते नचबंध
मोक्षव्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यंअज्ञस्यबंधोज्ञानिनोमोक्षःइतिव्यवस्थासंभवात् हिरण्यगर्भादीनांमुक्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यप्रवृत्तिकरत्वेनस्वार्थेतात्प

प्रकृतिप्रत्यययोः२॥ तयोर्ब्राह्मणादिवर्णाश्रमयुक्ताधिकारिभेदसापेक्षप्रवृत्तेः४॥

अधिकारिणामीश्वराज्ञायांवर्तमानानांव्यासादीनांयावदधिकारमधिकारकर्मयावत्तावदेवावस्थितिरवस्थानंनतुपरिष्टादिति॥शा०॥सू०॥१०॥ कर्मोपासनाव्यावहारकस्यैव ३॥ कर्मज्ञानकांडरूपस्य ५॥

अ·कौ· र्याभावात् नचमहानुभावानांतेषांतत्वज्ञानाभावेप्यस्मदादीनांतत्वज्ञानोत्पत्तौकाप्रत्याशेतिवाच्यं सृष्ट्यादिविक्षिप्तचित्तत्वेनतेषांज्ञानाभावेपिविवेकवैराग्यसं

प्र· पन्नानामस्मदादीनां तत्वज्ञानोत्पत्तौवाधकाभावात् स्वर्गकामोयजेतेत्यादिवाक्यप्रामाण्यात् स्वर्गोद्देशेनयागादिप्रवृत्तिवद्द्रष्टव्यःश्रोतव्य इत्यादिप्रामाण्यात्

१२ ज्ञानोद्देशेनश्रवणादिषुप्रवृत्त्युपपत्तेः नचक्रममुक्त्युपासनाशास्त्रविरोधः व्यावहारिकप्रमातृभेदविषयतयास्वप्नवदविरोधोपपत्तेः नन्वेवंसतिपूर्वकल्पेद

हराद्युपासनयाब्रह्मलोकंगतानांतत्वसाक्षात्कारेणाज्ञाननिवृत्तेमोक्षस्यसंपन्नत्वेनास्मदादीनांसंसारानुपलब्धिप्रसंगः इतिचेन्नैवं स्वप्नवत्तदुपपत्तेः नहि

स्वप्नावस्थायांस्वभ्रांतिकल्पितप्रमातृमुक्तिदर्शनेनबंधदर्शनेनवास्वस्यमुक्तिर्वंधोवाभवति नचशास्त्रस्याप्रमाण्यं एतेनाधिकारिभेदाभावात् कर्मज्ञानकांड

प्रामाण्यंप्रत्युक्तं नचगुरुशिष्यव्यवस्थानुपपत्तिः परोक्षज्ञानिनोपितन्निष्ठस्योपदेष्टृत्वोपपत्तेः अथवा परमेश्वरोवागुरुशरीरमाविश्यसाधकमनुगृह्णातीति

व्यवस्थानविरुध्यते तस्मादेकएवजीवः किंच आभासएवच सएवतुकर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः॥ सतासोम्यतदासंपन्नोभवतिप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तःप्रा

ब्रह्म मिलितः
यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नावहुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवः॥

ऽर्लिंगतः ज्योतिः स्व भावोविवस्वानेकोपिततत्पात्रगाः नाभिन्ना आपोनुगच्छन्बहुधाक्रियतेएवमयंआत्मादेवः स्वप्रकाशोऽतः नित्यएकोपिभिन्नेषुक्षेत्रेषुअनुगच्छन्नुपाधिनाभेदरूपःक्रियतेइतियोजना॥१

तेनात्मनान्वारूढ इत्यादिष्वेकवचनसामर्थ्याज्जीवैक्यमभ्युपगंतव्यं नन्वेवमिमाःसर्वाःप्रजाःसतिसंपद्यनविदुः वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामित्यादिषुवहुवचनसामर्थ्याज्जीववहुत्वंकिंनस्यादितिचेन्नैतदेवंलाघवात्तदेक्योपपत्तेः तस्मादेकएवजीवइतिव

दंति अतएवेति तृतीयेस्थितं तस्थाननोपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहिजीवःसुषुप्त्यादौयेनब्रह्मणासंपन्नोभवतितत्किंनिर्विशेषंसविशेषमुभयलिंगंवान्यतरलिं

गंवा अन्यतरलिंगमित्यत्रापिसविशेषलिंगंवानिर्विशेषलिंगंवेतिसंशयः तत्रसत्यकामःसत्यसंकल्पः अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्याद्युभयविधश्रुतिसंभवात् उभय

लिंगंब्रह्मेतिप्राप्तेऽभिधीयते नोभयलिंगंब्रह्म एकस्यवस्तुनोद्वैरूप्यायोगात् नह्येकमेवसविशेषंनिर्विशेषंचभवतीतियुक्त्या वक्तुंशक्यं अस्तुतर्ह्युपाधितःसविशे

षंस्वभावतोनिर्विशेषंचेत्युभयलिंगंब्रह्मेतिचेन्नैतदेवं नह्युपाधितोपिस्वभावतोपिनिर्विशेषंसविशेषंभवतिविरोधात्सर्वत्राकिंतुपरमार्थिकंनि र्विशेषस्वरूपंस राम:

विशेषस्वरूपंमायामयं तथाचश्रुतिस्मृतीभवतः अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंतथाऽरसंनित्यमगंधवच्चयत् अनाद्यनंतंमहतःपरंध्रुवंनिचाय्यतंमृत्युमुखात्प्रमुच्य १२

योजीवःसुप्तःपुनःसएवोत्तिष्ठतितुशब्दोऽन्यंवारयतिकुतःकर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यःकर्मोस्थितस्यशेषोऽध्ययनादिःअनुस्मृतिःपूर्वदिवसभोजनादेःस्मरणंशब्दःप्रतिन्यायंप्रतियोन्यद्रवतीत्यादिःविधिर्ज्योतिष्टोमेनेत्यादिः

एभ्योहेतुभ्यःसुप्तस्यैवोत्थानमिति॥शा०॥सू०॥९॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्वल्यमर्थविप्रकर्षादित्ययंन्यायः३॥

भयोरप्रामाण्यापत्तिरितिवाच्यं बहुवचनसामर्थ्यादज्ञाननानात्वेनिश्चितेऽजामंत्रस्याज्ञानसमष्टिपरत्वोपपत्तेस्तस्मात्प्रकृतिरेकैवेत्यवधारणमनुपपन्न मितिमैवं श्रौतार्थस्यबलवत्वात्प्रकृतेरेकत्वावधारणोपपत्तेः तथाहि अजामंत्रे एकामितिश्रुत्याएकवचनसामर्थ्येनचलिंगेनप्रकृतेरेकत्वंनिश्चीयतेइंद्रो मायाभिरित्यस्मिन्मंत्रेबहुवचनसामर्थ्यादज्ञाननानात्वमवगम्यतेतत्रश्रुतिलिंगयोः श्रुतेः बलीयस्त्वाच्छ्रौतार्थप्रकृत्येकत्वमभ्युपगंतव्यं अन्यथान्याय विरोधापत्तेः किंच इंद्रोमायाभिरित्यत्रकेवललिंगादज्ञाननानात्वमवगम्यते अजामंत्रेश्रुतिलिंगाभ्यामज्ञानैकत्वमितितदेवावश्यमभ्युपगंतव्यं तर्हींद्रो मायाभिरितिमंत्रस्याप्रामाण्यप्रसंग इतिचेन्न अर्थांतरत्वेनप्रामाण्योपपत्तेः तथाहि इंद्रोमायाभिरित्यत्रमायाशब्देनप्रज्ञाविशेषोमिथ्याभिमानोवाविधी यतेतनश्चेंद्रः परमात्मानेरन्यतरैर्वाहिरण्यगर्भादिभिर्नानारूपः सन्चेष्टत इत्यर्थांतरत्वेनप्रामाण्यमुपपद्यतेनाऽज्ञाननानात्वप्रतिपादनेतात्पर्यंमंत्रस्यअ

कार्यविद्या२ स्वदेह३

अविद्योपहितंचैतन्यंजीवः प्राज्ञइतिचोच्यते तदुक्तंतमोरजस्सत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधाचसा सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यांमायाविद्याचतेमते मायाबिंबोवशीकृत्यतांस्यात्सर्वज्ञईश्वरः अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधेति अस्मान्मायीसृजतेविश्वमेतत्तस्मिंश्चान्योमायया संनिरुद्धः मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरंइत्येवमादयः श्रुतयः उक्ताभिप्रायाः द्रष्टव्याः॥२॥ यद्वायथाएकएवदेवदत्तः क्रियानि मितवशेनपाठकः पाचकः इतिव्यपदिश्यते॥

जामंत्रस्यत्वऽज्ञानैकत्वप्रतिपादनेतात्पर्यादर्थांतरत्वायोगाच्चाज्ञानमेकमेवतस्मात्प्रकृतिरेकै वेत्यवधारणमुपपन्नंसासत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यांमायाविद्याभेदेनद्विविधातद्वैचित्र्यान्मालिन्यवैचित्र्यादनेकधाअनेकप्रकाराऽविद्याइतिशेषः अयंभावः शु द्धसत्त्वप्रधानामायाएकैवतदुपहितईश्वरः मलिनसत्त्वप्रधानाअविद्यामालिन्यवैचित्र्यादनेकधातदुपहितोजीवोपितथैव अस्मिन्पक्षेनानाजीवः उक्तार्थः श्रुत्यंतरसंमतइत्याह अस्मादिति अस्माद्धेतोर्मायीमायोपाधिकः परमात्मा एतच्छ्रुत्यादिप्रमाणेनावगम्यमानंविश्वमाकाशादिब्रह्मांडांतंजगत्सृजतेउत्पा दयतितस्मिन्सृष्टेऽन्योऽविद्योपाधिकः माययापूर्वोक्तयादेहादिष्वहंममेत्यभिमानेनसन्निरुद्धोबद्धः प्रकृतिञ्जगदुपादानकारणंमायिनंमायोपाधिकंविद्यादि त्युभयत्रसंबध्यते अयंभावः मायोपाधिकः परमात्मास्वोपाधिमायाप्राधान्येनजगदुपादानकारणंस्वप्राधान्येननिमित्तमिति इममेवार्थमग्रेव्युत्पादयिष्यति अज्ञा

यथासूर्यप्रतिबिंबस्यजलांतरभूतस्यजलगतवृद्धिह्रासादिभाक्त्वंनवास्तवमेवमविकृतस्यपरमात्मनोदेहाद्युपाध्यंतर्भावाद्देहगतवृद्धिह्रासादिभाक्त्वंनस्वाभाविकमित्येतावतांशेनतयोरुभयोर्दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःसामंजस्याद्भवतिसूर्या
दिदृष्टांतःनहिसर्वात्मनासाम्यंदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःशक्यतेवक्तुंदृष्टांतत्वविरोधात् इतिभावः ॥२॥ सूर्ये१

बिम्बभावेनजीवेश्वरविभागः अथवा अविद्याविशिष्टचैतन्यंजीव अविद्योपहितंचैतन्यमीश्वरः यथाहुःविंबत्वंप्रतिविंबत्वंयथापूर्वेणकल्पितं जीवत्व
मीश्वरत्वंचतथाब्रह्मणाकल्पितं इति एतदभिप्रेत्यसूत्रकारोप्याह वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवमिति अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेज
हात्येनांभुक्तभोगामजोन्यइत्यादिश्रुतिगतादिशब्देनगृह्यो अज्ञानमेकं तद्विशिष्टचैतन्यंजीवइत्यत्रफलितमाह अस्मिन्नितितन्नुजीवैक्येसुखदुःखवैचि
त्र्यानुपपत्तिरित्याशंक्यप्रमातृभेदेननतद्वैचित्र्यमुपपद्यत[illegible]इत्याह तस्मिन्निति अविद्याप्रतिबिम्बेजीवइत्यर्थः प्रमातारइतिप्रमाश्रयाइत्यर्थः पक्षांतरमाह के
चित्विति अयमाशयः शास्त्रेषुशुकादीनांमोक्षप्रतिपादनादस्मदादीनांसंसारोपलंभाच्चप्रतिपुरुषंनजानामीत्यनुभूयमानानिभिन्नान्यज्ञानानिस्वीकर्तव्या
नि अन्यथाबंधमोक्षव्यवस्थानस्यात् इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेइत्यादिश्रुतौमायाभिरितिबहुवचनसामर्थ्याच्च अजामेकामितिश्रुतेःसमष्ट्यज्ञानविषयत
यान्यथोपपत्तेः अन्यथामायाभिरितिबहुवचनस्यानर्थक्यप्रसंगात् अर्थांतरकल्पनायांप्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात् आनर्थक्यप्रतिहतानांवि

अस्मिन्पक्षेजीवस्तुएक एवतस्मिन्नंतःकरणविशिष्टाः प्रमातारःकल्पिताः।३।केचित्तुनानाऽज्ञानंस्वीकृत्यवनवदज्ञानसमुदायःसम
ष्टिःतदुपहितम्॥ २२ परीतंबलाबलमितिन्यायात् वाक्यशेषानुरोधाच्च एकामितिश्रुतेरज्ञानसमष्ट्यैकविषयत्वमभ्युपगंतव्यंततश्चाज्ञाननानात्वे
निश्चितेतदुपाधिकाजीवाश्चनानाभवंतिएवंचशुकादीनांमोक्षेप्यस्मदादीनांसंसारोपलंभोनविरुध्यते नन्वज्ञानभेदेनजीवभेदाभ्युपगमेप्रतिजीवंप्रपंचभे
दईश्वरभेदश्चस्यात् नचेष्टापत्तिःयोयंघटस्त्वयानुभूतःसएवमयापीतिप्रत्यभिज्ञाविरोधप्रसंगात् अन्याज्ञानकल्पितप्रपंचस्यान्यप्रत्यक्षाविषयत्वात् नच
भ्रांतित्वंबाधकाभावात् एकःपरमेश्वरःसकलजगत्सृष्टिस्थितिलयकारणमितिसर्वतंत्रसिद्धांतविरोधप्रसंगाच्च॥ अथैतद्दोषपरिजिहीर्षयास
मष्ट्यज्ञानोपहितचैतन्यमीश्वरः तत्सृष्टःप्रपंचःसर्वसाधारणइत्यभ्युपगम्येततर्हिनिर्मोक्षःप्रसज्येततथाहि निर्गुणब्रह्मभावापत्तिर्मोक्षःएकस्यतत्वज्ञानेनसर्वा
ज्ञानानामनिवृत्तेरीश्वरजगतोरबाधेननिर्गुणब्रह्मप्राप्तेरसंभवान्मोक्षोनस्यात् किंच अद्वितीयब्रह्मज्ञानान्मोक्षोभ्युपगंतव्यः तच्चाद्वितीयब्रह्मज्ञानंनानाजीवप
क्षेनसंभवतिस्वव्यतिरिक्तजीवेश्वरजगतांविद्यमानत्वात् ततश्चानिर्मोक्षःप्रसज्येतकिंचशास्त्रप्रामाण्यात् कथंचिज्ज्ञानान्मोक्षोपपादनेपिसगुणब्रह्म

मायाभिरितिश्रुतेः७॥ अनर्थक्यनप्रतिहतानांश्रुतिलिङ्गादीनांबलाबलंविपरीतंचिन्तनीयंलिङ्गेनापिश्रुतिर्बाध्येतेत्यर्थः॥ ९॥

प्राप्तिः मोक्षः स्यात्तन्निर्गुणब्रह्मप्राप्तिः नत्वानिष्टं अनंतरोवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिशास्त्रविरोधात् तस्मात्त्व
नाज्ञानं स्वीकृत्य नानाजीववादोऽनुपपन्न इति अत्रोच्यते अज्ञानभेदोवश्यमभ्युपगंतव्यः सर्वशास्त्रप्रामाण्यात् नच जीवभेदेऽनेकप्रपंचेश्वरकल्पना
पत्तिरिति वाच्यं इष्टापत्तेः नच प्रत्यभिज्ञाविरोधस्तस्याभ्रमरूपत्वात् तथाहि एकस्मिन् शुक्तिकाशकले दृशानां पुरुषाणां रजतभ्रमे सति स्वस्वाज्ञानक
ल्पितस्य रजतस्यान्योन्यभेदेपि अन्याज्ञानकल्पितस्य रजतस्यान्यप्रत्यभिज्ञाविषयत्वेपि त्वया यद्रजतमनुभूतं तदेव मयापीति यथा प्रत्यभिज्ञा भ्रमरूपा
जायते एवं प्रकृतेपि स्वस्वाज्ञानकल्पितप्रपंचस्य स्वस्वाज्ञानोपहितचैतन्यमीश्वराकारावेति नानेकेश्वरकल्पनापत्तिः सर्वतंत्रविरोधोवा अथवाव्य
ष्ट्यज्ञानोपहितचैतन्यं जीवः समष्ट्यज्ञानोपहितचैतन्यमीश्वरः तत्सृष्टः प्रपंचः सर्वसाधारणः एवं च न प्रत्यभिज्ञाविरोधो नवा शास्त्रविरोधः नापि कल्प
नागौरवं नत्वानिर्मोक्षप्रसंगः स्वस्वश्रुत्याचार्यप्रसादेन ब्रह्मसाक्षात्कारेण स्वाज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यलिंगशरीरादिनिवृत्तेः संभवात् निर्गुणब्रह्मभावापत्तेरवि

चैतन्यं ईश्वरः वृक्षवत्समष्ट्येकमज्ञानं व्यष्टिः तदुपहितचैतन्यं प्राज्ञ इति वदंति ४ अन्येतु कारणीभूताज्ञानोपहितं चैतन्यमीश्वरः अंतःक
रणोपहितं चैतन्यं जीवः ॥

रोधात् ननु स्वव्यतिरिक्तानां जीवेश्वरजातानां विद्यमानत्वेनाहं मुक्तोऽन्यो बद्धोऽन्यः प्रपंच अन्य ईश्वर इति भेददृष्टेर
निवारणादद्वितीयब्रह्मसाक्षात्काराभावेन कथं निर्गुणब्रह्मभावापत्तिर्मोक्षः इति चेन्नैवं इदं सर्वं यदयमात्मा वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्यादिशास्त्रैरज्ञा
नादिसमस्तजडजातस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वावधारणेन मिथ्यात्वनिश्चयादद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारसंभवेन ब्रह्मभावापत्तिर्मोक्ष उपपद्यते॥ नच ज्ञानेन स्वाज्ञाने
निवृत्तावप्यन्याज्ञानानिवृत्त्या ब्रह्मण ईश्वरत्वानपायात् ज्ञानेन सगुणब्रह्मभावापत्तिरेव स्यादिति वाच्यं अन्यज्ञानादन्यप्राप्तेरयोगात् नहि शुक्तिज्ञानाद्रजत
प्राप्तिः संभवति किंतु शुक्तिरेव प्राप्यते एवं निर्गुणब्रह्मज्ञानान्निर्गुणं ब्रह्मैव प्राप्यते न सगुणं तस्य मायामयत्वात् तथा शुक्तावन्यस्य रजतभ्रांतिदशायां अन्यो विशे
षदर्शी शुक्तिज्ञानाच्छुक्तिमेव प्राप्नोति न रजतं परमार्थतस्तत्राभावात् अन्याज्ञानकल्पितस्य रजतस्यान्यप्रत्यक्षविषयत्वाभावाच्च तथा ब्रह्मण्यज्ञानादीश्वरज
गद्भ्रांतिदशायां श्रुत्याचार्यप्रसादादन्यो विशेषदर्श्यहं ब्रह्मास्मीति अद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारादानंदैकरसनिर्विशेषमद्वितीयं ब्रह्मैव प्राप्नोति न सगुणमीश्वरं तस्य

१ निवारणमत ५

ईश्वरकल्पित१॥ जीवकल्पित॥

मायामयत्वेन परमार्थतस्तद्व्यतिरेकेणाभावान्नहि भ्रांत्याज्ञानं परमार्थिकं वस्तु भवति तस्मात्साधारणाऽसाधारणप्रपंचाभ्युपगमेपि निर्गुणब्रह्मभावापत्तिरू
पो मोक्ष उपपद्यते तस्मादिंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतिवशात्सर्वेषामहं ब्रह्म न जानामीति स्वस्वाज्ञानानुभववशादनेकान्यऽज्ञानानि ब्रह्मण्यारोपि
तानि तदुपाधिका जीवाश्चेतरेतरविलक्षणा एवं च सति रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्यादिश्रुति रथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रं चेत्येतत्सर्वं सामंजस्येनोपपद्य
ते तस्मान्नानाजीववाद इति॥ अत्र समष्टिव्यष्ट्योस्तादात्म्याभ्युपगमात्तदुपहितयोरीश्वरप्राज्ञयोरपि तादात्म्यं द्रष्टव्यं ४ मतांतरमाह अन्येत्विति ५॥ विक्षे
पादिशक्तिप्रधान्येनाज्ञानस्य मायाशब्दवाच्यत्वाद्युक्तेषु पंचस्वपि पक्षेषु मायोपहितं चैतन्यं जगत्कारणमीश्वर इत्यर्थं संमत इत्युपसंहरति सर्वथापीति
अज्ञानैकत्वनानात्वाभ्यां प्रकारांतरेण वा जीवैकत्वनानात्वयोर्विवादेपि मायोपहितचैतन्यमीश्वर इत्यविवादमिति सूत्रपत्यपीति तन्वीश्वरे विवादाभावेपि जीवै
कत्वनानात्वयोर्विवादसंभवात्किमुपादेयं किं हेयमिति शृणु सर्वमुपादेयं सर्वं हेयं मायामयत्वाद्व्यवहारस्य तर्हि सर्वस्य हेयत्वमेव न तूपादेयत्वमिति चेन्नाध्यारोपा

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः इति वचनादित्याहुः ५ सर्वथापि मायोपहितं चैतन्यमीश्वरः स च ज्ञानशक्त्युपहितस्वरूपेण ज
गत्कर्ता विक्षेपादिशक्तिमदज्ञानोपहितस्वरूपेण जगदुपादानं ऊर्णनाभिवत्॥ २ पवादन्यायेन ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वात् व्यवहारेण विना ब्रह्म
ज्ञानासंभवात्तदुपादेयं तथा सर्वमुपादेयं भवत्येव अयं विशेषः जीवैकत्वे जीवनानात्वे वा यथा यस्य मनो रोचते स तथा तं पक्षं स्वीकृत्य प्रत्यगात्मानं विविच्य तस्य
ब्रह्मत्वं साक्षात्कुर्यात् न तु तत्र विवदितव्यं दूषणभूषणयोः सर्वत्र तुल्यत्वात् प्रत्यगात्मप्रधानतायेन प्रकारेण भवति तथा संपादनीयं स एव शास्त्रार्थः तदुक्तं वार्ति
ककाराचार्यैः यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि सा सैव प्रक्रियेह स्यात्साध्वी सा च व्यवस्थितिरिति व्युत्पत्तिर्ज्ञानं तत्पदवाच्यार्थस्य मायोपहितस्येश्व
रस्य जन्मादिकारणत्वमुक्तं तदुपादानत्वेन कर्तृत्वेन च द्वेधा भवति तत्र केन रूपेणोपादानत्वं केन रूपेण कर्तृत्वं चेत्याकांक्षायां तदुभयं क्रमेण दर्शयति स चेत्या
दिना ज्ञानेति ज्ञानशक्तिमदज्ञानोपहितस्वरूपेणेत्यर्थः अन्यथा शुद्धस्यासंगत्वे कर्तृत्वायोगात् कर्तृत्वं नाम उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं तच्च
शुद्धे ब्रह्मणि न संभवति असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणोऽसंगत्वावगमेन ज्ञानेच्छाकृतीनां तस्मिन्नसंभवात् यथोक्तेश्वरस्यैव हि तदिति भावः एकस्यैव ब्र
उक्तानुक्तदुरुक्तादिचिंता यत्र प्रवर्तते तं ग्रंथं वार्तिकमाहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिण इति ॥ ५॥

तेस्य यथा सैंधवघनो ऽनंतरो ऽबाह्यः कृत्स्नो रसघनः एवं वा अरे ऽयमात्मा ऽनंतरो ऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते इत्या
दि एतेन सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषं सत्यकामात्वादिश्रुतेरिति प्रत्युक्तं ननु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे सगुणवाक्यानां सृष्ट्यादिवाक्यानां वा का गतिरिति चेन्न
तेषामन्यपरत्वेन तत्र तात्पर्याभावात् तथाहि सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीति शास्त्रेण सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वमवगम्यते तत्र कर्मवाक्यानि स्वप्रतिपाद्यकर्मा
नुष्ठानेन सत्वशुद्धिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पादनेन तत्र पर्यवस्यंति उपासनावाक्यानि तु सगुणविशिष्टोपासनविधानेन चित्तैकाग्र्यद्वारा ब्रह्मणि पर्यवस्यं
ति तत्त्वमस्यादिवाक्यानि साक्षाद्ब्रह्मणि पर्यवस्यंति तदुक्तं शुद्धिद्वारा कर्मकांडस्य वाक्यं चित्तैकाग्र्यद्वारतो ध्यानवाक्यं साक्षादेतत्तत्त्वमस्यादिवाक्यं सत्यानुदे
स्वप्रकाशे प्रयातीति सृष्टिप्रलयादिवाक्यानि तु अध्यारोपापवादन्यायेन सृष्ट्यादिदर्शनस्य ब्रह्मज्ञानोपायतया ब्रह्मणि पर्यवस्यंति तदुक्तमाचार्यचरणैः
मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा उपायः सो ऽवतारायेनास्ति भेदः कथंचनेति ततश्च सगुणोपासनसृष्ट्यादिप्रतिपादिकवाक्यानां ब्रह्मज्ञानोपा

ब्रह्मसूत्रे १

क्षेत्रेष्वेवमजो यमात्मा एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् इत्यादिश्रुतिसूत्रयोः सत्वात् ॥

यतो पदर्शनमुखेन निर्विशेषे ब्रह्मणि पर्यवसानात् निर्विशेषं ब्रह्म यत अतो ब्रह्मा ऽविद्याप्रतिबिंबितं सज्जीवो ऽविद्योपहितं सदीश्वरः इति बिंबप्रतिबिम्बभावे।
न जीवेश्वरभावः इत्यत्र वेदांतेषु जलसूर्यादिदृष्टांतोपपादनमिति सूत्रकार आह अत एवेति यतो ब्रह्म निर्विशेषं अत एव निवेदांतेषु जलसूर्याद्युपमोपादीयते नानेव
वेदांतानुदाहरति यथेत्यादिना ननु सूर्यादीनां रूपवत्त्वेन जलादौ प्रतिबिंबसंभवेपि ब्रह्मणो रूपादिरहितत्वेन कथमविद्यायां प्रतिबिंबोदयः न च जले आकाशादि
प्रतिबिम्बवदविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बसंभव इति वाच्यं आकाशस्यापि रूपादिशून्यतया जलादौ प्रतिबिम्बासंभवात् न च स्वल्पजलभाजने साभ्रनक्षत्राकाशानु
भवविरोध इति वाच्यं तत्रापि रूपादिमन्नक्षत्रादिप्रतिबिम्ब एवानुभूयते आकाशप्रतिबिम्बानुभवस्तु भ्रम एव तस्माद्बिंबप्रतिबिंबभावेन ब्रह्मणो जीवेश्वरविभा
गो ऽनुपपन्न इति चेन्न रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नियमाभावात् रूपादिरहितस्य लोहितरूपादेः स्फटिकादौ प्रतिबिंबदर्शनात् न च रूपादिहीनस्य द्रव्यस्य
प्रतिबिंबसंभव इति वाच्यं तादृशव्योमादेः प्रतिबिम्बदर्शनात् आकाशानुभवस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् न च तस्य भ्रमत्वं बाधकाभावात् तस्माद्ब्रह्मणो बिम्बप्रति।

पिनकाख्यधनुर्धारिणोशिवायेत्यर्थः२॥

प्रभुंत्रिलोचनंनीलकंठंप्रशांतंध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिंसमस्तसाक्षिणंतमसःपरस्तादितिश्रुतेस्तस्यैवब्रह्मविष्णुमहेश्वराविभूतयःसब्रह्मसशिवइत्यादिश्रुतेःयस्याज्ञयाजगत्स्रष्टाविरिंचिःपालकोहरिःसंहर्ताकालरुद्राख्योनमस्तस्मैपिनाकिनइतिवचनाच्चेति वर्णयंतिवैष्णवास्तुमायोपाधिकःपरमात्माशंखचक्रगदांबुजपाणिलक्ष्मीसमेतनिरतिशयसत्वमूर्त्युपहितःसन्परमवासुदेवोभवतिसएवमुमुक्षुभिरुपास्यस्तस्यत्रिमूर्तयोविभूतयःवेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात्तमेवविद्वानमृतइहभवतिनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायसब्रह्मासशिवःसेंद्रःसोऽक्षरःपरमःस्वराडित्यादिश्रुतेःमोक्षमिच्छेज्जनार्दनादितिवचनाच्चेति मन्यंतेहैरण्यगर्भास्तुश्रुतिस्मृतिवादानांबहूनांसत्वाद्धिरण्यगर्भंमुमुक्षुभिरुपास्यंप्राहुःशैवादिपक्षेमूर्तित्रयातिरिक्तमूर्तिकल्पनायांप्रमाणंचिंत्यंउदाहृतश्रुतीनामर्थांतरत्वोपपत्तेःब्रह्मणोमायोपहितस्यसृष्टिस्थितिलयकारणत्वंतदस्यलक्षणमुक्तंतदेवप्रपंचयिष्यन्निव्यतेः प्राणपादोक्तन्यायेनसृष्टिक्रममाह एवमितिपूर्वोक्तादिति विक्षेपादिशक्तिप्रधानमायोपहितादीश्वरादित्यर्थःअत्रायंक्रमःसंसृज्यमानप्राणिकर्मसहकृ

भाष्यपादः१॥ भवतिनवाइतिचिंतनीयं२॥

मायायाःसत्वरजस्तमोगुणात्मकत्वात्॥

त परमेश्वरइदमिदानींस्रष्टव्यमितीक्षतेततईक्षितुःपरमेश्वरादाकाशउत्पद्यते आकाशाद्वायुस्ततोऽग्निस्ततआपस्ततःपृथिवीचेतितत्राऽचेतन्यस्यकल्पितस्याकाशादेर्वाय्वाद्युपादानत्वंकथमितिवाच्यंतत्तदुपहितचैतन्यस्यैवोपादानत्वेनविवक्षितत्वात् अन्यथाचेतनकारणतावादिश्रुतिविरोधप्रसंगात् अत्रवैशेषिकामन्यंतेद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाःषट्पदार्थाःगुणादयोद्रव्यपरतंत्राःभावकार्य्यंसर्वंसमवायिकारणमसमवायिकारणंनिमित्तकारणंचेतिकारणत्रयजन्यंतत्रद्रव्यंसमवायिकारणंतानिचद्रव्याणिनवैवपृथिव्यादयश्चत्वारःपरमाणवआकाशादीनिचेत्येतानिनित्यद्रव्याणिद्व्यणुकंपरमाणुभ्यामुत्पद्यतेद्व्यणुकेभ्यस्त्र्यणुकंततश्चतुरणुकमेवंक्रमेणमहापृथिवीमहत्यापः ‾ महत्तेजोमहान्वायुरुत्पद्यतेआद्व्यणुकाद्ब्रह्मांडांतंसर्वंकार्यमनित्यमवयवसमवेतंचअपकृष्टमहत्परिमाणतारतम्यस्यगगनादिपरिमाणेविश्रांतवदणुपरिमाणतारतम्यस्ययत्रविश्रांतिःसएवपरमाणुःनचाणुपरिमाणतारतम्यस्यत्रसरेणौविश्रांतिरस्त्वितिवाच्यं तस्यचाक्षुषद्रव्यत्वेनसावयवत्वानुमानेनतदवयवद्व्यणुकसिद्धौतस्यापिमहदवयवत्वेनसावयवत्वानुमानेनतदवयवपरमाणुसिद्धेस्तस्यापिसावयव

आकाशोत्पत्तिबोधिका श्रुतिर्गौणी भवितुमर्हति कस्मात् तस्य समवाय्यसमवायिकारणयोराकाशपरमाणुतत्संयोगयोरसम्भवादिति ॥ श० ॥ सू० ॥ ४ ॥ प्रतिक० ६ ॥

त्वेनाऽनवस्थाप्रसंगः न च न दिष्टं अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणप्रसंगोऽतो निरवयवः परमाणुः तत श्च तदुत्पत्तौ समवायिकार णानिरूपणादनादिः परमाणुः विनाशकारणाभावान्नित्यं एवमाकाशादीनामपि सर्वत्र कार्योपलब्ध्या विभुत्वेन निरवयवद्रव्यतयोत्पत्तिविनाशकारणाभा वात्तत्तु न्यतया ऽनादित्वं नित्यत्वं च न चोत्पत्तिश्रुतेराकाशस्याऽनादित्वं कथमिति वाच्यं प्रमाणान्तरविरोधेन तस्या गौणत्वोपपत्तेः तथा च पारमर्षसूत्रं गौणय ऽसंभवादिति एवं मनसोपि अत्रेदं चिन्त्यं शक्तिसादृश्यादीनां बहूनां पदार्थानां विद्यमानत्वेन षट् पदार्था न संभवन्ति न च शक्तिसादृश्यसद्भावे मानाभाव इति वाच्यं करतलानलसंयोगे सति मण्यादिसमवधाने दाहानुत्पत्त्या तदपनये दाहोत्पत्त्या वह्नौ दाहानुकूलशक्तिविनाशोत्पत्त्योरावश्यकत्वेन शक्तिसिद्धेः न चु प्रतिबं धकाभावेन दाहोत्पत्त्युपपत्तौ कथं शक्तिसिद्धिरिति वाच्यं प्रतिबंधकाभावस्य दाहकारणत्वे मानाभावात्तदन्वयव्यतिरेकयोः कार्याऽनुत्पादस्याग्निमसमयसं बंधसंपादकत्वेनान्यथासिद्धत्वाच्च कथमसतः सज्जायेतेति श्रुत्या नासतोऽदृष्टत्वादिति न्यायेन चाभावकारणत्वस्य निराकृतत्वाच्च तस्मात्कारणे कार्यानुकू

असतोऽविद्यमानात्कारणात्कार्यं न जायते कस्मात्सदादेरसत्त्वे घटादेरदृष्टत्वादिति ॥ श० ॥ सू० ॥ १ ॥

तत्कार्याण्याकाशादीनि अपि सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकानि ॥ ७ ॥

आत्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतिसिद्धभावकार्यत्वेनाकाशस्य सावयवत्वमतो निरवयवद्रव्यत्वरूपो हेतुः स्वरूपासिद्ध इति भावः ॥ ७ ॥ असतः पा

लशक्तिरभ्युपगन्तव्या एवं च द्रव्यत्वमुखमित्याद्यनुभवात् सादृश्यसिद्धिस्तस्मात्पदार्थानामनन्त्याद्द्रव्यादयः षट् पदार्था इत्यसंगतं किं च द्रव्याणि नवैवेत्यसंगतं अंध कारस्य दशमद्रव्यस्य सत्त्वात् न चांधकारस्यालोकाभावतया कथं द्रव्यत्वमिति वाच्यं प्रतियोगिनिरपेक्षतया प्रतीयमानस्याभावत्व कल्पनायां मानाभावात् नी लं तमश्चलतीत्यादिप्रत्यक्षप्रतीत्या रूपादिमत्त्वेन तस्य द्रव्यत्वोपपत्तेश्च तस्माद्द्रव्याणि नवैवेत्यनुपपन्नं किं च आत्मनः श्रुतिस्मृतिविद्वदनुभवैर्निर्गुणत्वसच्चिदा नंदस्वरूपत्वावगमेन गुणाश्रयत्वे समवायिकारणत्वेन वा द्रव्यत्वकल्पनायां मानाभावात् न चात्मनोऽद्रव्यत्वे गुणादिवत्परतंत्रत्वापत्तिरिति वाच्यं तस्य सर्वक ल्पनाधिष्ठानतया सर्वप्रेरकत्वेन च स्वातंत्र्योपपत्तेः कुतः पारतंत्र्यमतोपि द्रव्याणि नवैवेत्यनुपपन्नं अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुत्या ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्यानित्यत्वा त्कथमाकाशादीनां नित्यत्वं न च तस्योपचरितार्थत्वं प्रमाणान्तराविरोधात् तथा हि न तावदाकाशादीनामनित्यत्वे प्रत्यक्षविरोधस्तेषामतीन्द्रियत्वान्नाप्याकाशं नि त्यं निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदित्यनुमानविरोध इति वाच्यं असिद्धत्वात् न च विभुत्वेन निरवयवत्वसिद्धिरिति वाच्यं तस्याऽनिर्वचनात् न तावत्सकलमूर्तद्रव्यसंयो

प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्यानुत्पादस्याग्निमसमयसम्बन्धो भवति प्रतिबन्धकाभावे च कार्यस्याग्रिमसमयसम्बन्ध इत्येतावन्मात्रे चरितार्थयोः प्रतिबन्धकतदभावयोः कार्यानुत्पादोत्पादं प्रत्यन्यथासिद्धत्वमिति भावः ॥ १० ॥

रहित२॥ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः३ आकाश५॥ शब्दादि२॥ नविपदस्तुनेरितिवि- यदाकाशंनजन्मवत्छान्दोग्येनस्यजन्माश्रवणादिति वादिवाक्यम्॥३॥

गित्वंविभुत्वंसंयोगस्याव्याप्यवृत्तितयासावयवनिरवयवयोस्तदसंभवात् नापिपरममहत्परिमाणवत्वंविभुत्वंपरममहत्परिमाणस्यानिरूपणात् नचइयत्ता
नवच्छिन्नपरिमाणत्वंपरममहत्त्वंतथात्वेमानाभावात् नचसर्वत्रकार्योपलब्धिरेवमानमितिवाच्यंतर्हियत्रकदापिकार्यंनोपलभ्येततत्रतदऽसिद्ध्याविभुत्वा
ऽसिद्धेः नाप्युपमानविरोधः नित्यत्वाभावेपितत्संभवात् नाप्यागमविरोधः वादिवाक्यस्याप्रमाणत्वात् श्रुतिस्त्वऽनित्यमेवबोधयति नचविनाशकारणानिरू
पणात्कथंतदुपपद्यतइति वाच्यं उपादानकारणनाशादेवतन्नाशोपपत्तेः किंतदुपादानमिति चेत्परिणाम्युपादानमज्ञानं विवर्तोपादानं ब्रह्मतत्रब्रह्मणो
नित्यत्वेपिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्यातन्निवृत्तिरुपपद्यतइत्यानन्तश्रुतेर्मानानराविरोधादुपचरितार्थत्वाभावेनाकाशादीनामनित्यत्वं एतेनाऽऽकाशादीनांसमवा
यिकारणाऽसमवायिकारणानिरूपणादनादित्वमित्यपास्तंसमवायासिद्ध्यासमवायिकारणासमवायिकारणपरिभाषायाअप्रामाणिकत्वात् कुतस्तर्हिकार्यो
त्पत्तिरितिचेदुपादानकारणनिमित्तकारणाभ्यांतेचनिरूपयिष्यतेसमवायासंभवोवक्ष्यते एतेनपरमाणूनामप्युत्पत्तिविनाशकारणानिरूपणादनादित्वमि

अग्रे१ अविद्यमान ग णारोपः३॥ शास्त्रज्ञानामाधुनकसंकेतः परिभाषाइति॥२॥ घटादि२

अपंचीकृतानिसूक्ष्मभूतानीतिचवर्णयंति॥ ॥ छ ॥ ९ ॥

आत्मनि२ अनुमानादेव१ असाधकत्वात्२

त्यपास्तंसूक्ष्मभूतातिरिक्तपरमाणुसद्भावेमानाभावात् नचानुमानात्तत्सिद्धिरितिवाच्यंतर्हितत्रैवपरमाणूनांसावयवप्रसंगात् नचानवस्थाभयात्तदसिद्धिरिति
वाच्यं परमकारणेविश्रांतिसंभवेनाऽनवस्थापरिहारात् नचमेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसंगोऽनंतावयवारब्धत्वाविशेषादितिवाच्यं अप्रयोजकत्वात् किं
चरूपादिमत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चपरमाणूनांसावयत्वमनित्यत्वमभ्युपगंतव्यंघटादीनांरूपादिमतांतथादर्शनात् किंचसंयुक्ताभ्यांपरमाणुभ्यांद्व्यणुकोत्पत्तिर्वा
च्यासाऽनुपपन्नातत्संयोगाऽयोगात् परमाणूनांनिरवयवत्वाभ्युपगमात्संयोगेनभवति तस्याऽव्याप्यवृत्तित्वात् नहितिः प्रदेशेसंयोगतदऽभावौसंभवतः असं
बद्धानांदिशामनवच्छेदकत्वात्त-त्संबंधानिरूपणाच्चतस्मात्परमाणुभ्यांद्व्यणुकमुत्पद्यतइत्यसंगतं अपिचयेनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञानंविज्ञातमित्येक
विज्ञानेनसर्वविज्ञानंप्रतिज्ञातंतच्चब्रह्मभिन्नस्यानादित्वनित्यत्वेबाधितंस्यात्नचतदिष्टंमृदादिदृष्टांतेनकार्यस्यकारणाद्व्यतिरेकेणतदुपपादनमनर्थकंस्या।
तस्माद्ब्रह्मभिन्नंसर्वमुत्पद्यतेविलीयतेचेतिनिश्चितिष्टतरं अस्तुतर्हिप्रधानान्महदादिक्रमेणप्रपंचोत्पत्तिरिति चेन्नप्रधानस्याप्रमाणिकत्वेनजगदुपादानत्वायोगा

प्रमाणसंयोगे३ संवद्धतरम्१ संयोगस्य४

ह्मण उपादानत्वे कर्तृत्वे च दृष्टांतमाह ऊर्णनाभीति ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे प्रमाणमाह यथेति आदिशब्देन यथा पृथिव्यामोषधयः संभवंति यथा स
तः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वं यथोर्णनाभिस्तंतुनोपचरेत् यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः यथा सु
दीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगा इत्यादि वाक्यानि गृह्यंते यथोक्तेश्वरस्यासर्वज्ञत्वे जगत्कर्तृत्वं न संभवतीति ततः सर्वज्ञत्वं वक्तव्यं तत्र प्रमाणमाह यः सर्वज्ञ इति यः स
र्वज्ञः स सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वरः एषोंतर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां अहं सर्व
स्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यश्च यथोक्त ईश्वरः सर्वशक्तिः यथोक्तप्रकारेण जगत्कर्ता जगदुपादानं चेति योजना अयमेव मायोपहितः प
परमेश्वरो ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपतां भजते तथा हि मायानिष्ठं निरतिशयसत्वं त्रिमूर्त्याकारेण परिणमते परमेश्वरेच्छया लोकानुग्रहाय तत्र दंडकमंडलुमत्म
र्त्युपहितः सन्परमेश्वरो जगत्स्रष्टा ब्रह्मा भवति शंखचक्रगदांबुजपाणिमूर्त्युपहितः सन्परमेश्वरो जगत् गोप्ता विष्णुर्भवति त्रिनेत्रशूलपाणिमूर्त्युपहितः सन्प

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते चेत्यादिश्रुतेः यः सर्वज्ञः स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्तेत्यादिश्रुतिभ्यश्च एवं पूर्वोक्तादीश्वरादाकाश उत्पद्यते आ
काशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी च तस्माद्वा एतस्मात् आत्मनः आकाशः संभूतः इत्यादिश्रुतेः ॥२१ रमेश्वरो जगत्संहर्ता महे॥

श्वरो भवति स ब्रह्म स शिवः सेंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् स एव विष्णुरित्यादिश्रुतेरेकैव मूर्तिर्बिभेद त्रिधा सौ सामान्यमेषां प्रथमावरत्वं हरेर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्ब्रह्मा त
तयोस्तावपि धातुरित्यादिवत्यभियुक्तोक्तेश्च अत्र स्वस्वभक्त्यनुसारेणोपास्याः सर्व इति अपरे तु स्रष्टा हिरण्यगर्भो जीवः परमेश्वराविष्टः समष्टिलिंगशरीराभिमानी
सत्यलोकवासी शिवविष्णुमूर्ती तु शुद्धसत्वपरिणामरूपे रुद्रो नारायणश्चेत्येकं सत्वं द्विधा कृतं लोके चरति कौंतेय व्यक्तिस्थं सर्वकर्मस्विति महाभारतवचनात्
तत्रापि विष्णुभक्तिर्मोक्षं प्रत्यंतरंगसाधनं शिवादिभक्तिरीषद्व्यवधानेन विष्णोः सत्वप्रवर्तकत्वात् आरोग्यं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनात् ज्ञानं महेश्वरादिच्छे
न्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादिति पुराणवचनाच्च मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते इति भगवद्वचनाच्चेति वदंति शैवा।
स्तु मायोपहितः पर एव चंद्रकलावतंसनीलकंठत्रिनयनोमासमेतनिरतिशयसत्वमूर्त्युपहितः सन्परमशिवो भवति स एव मुमुक्षुभिरुपास्यः उमासहायं परमेश्वरं
आद्यपदेनान्वयः ५

 ह तथा चेतिव्यस्तेभ्यः प्रातिस्विकेभ्यः ज्ञानकरणानींद्रियाणि ज्ञानेंद्रियाणि ज्ञानस्य सत्त्वपरिणामत्वात्तत्करणानामिंद्रियाणां सात्विकांशकार्यत्वमुपपद्यते त
 त्र कस्मात्किमुत्पन्नमित्याकांक्षायामाह आकाशेति श्रोत्रस्य शब्दग्राहकत्वेन शब्दगुणकत्वादाकाशसात्विकांशादुत्पत्तिः यदिंद्रियं रूपादिषु पंचसु मध्ये यं
 गुणं गृह्णाति तदिंद्रियं तद्गुणकमिति व्याप्तेः अन्यथा शब्दग्राहकत्वमेव न स्यात् एवं त्वगादीनामपि वाय्वादिसात्विकांशकार्यत्वं द्रष्टव्यं तत्र श्रुतिः प्रमाणयु
ति श्रोत्रमिति आदिशब्देन वायोस्त्वक् अग्नेश्चक्षुः अप्सु जिह्वा पृथिव्यां घ्राणमिति गृह्यते अस्यार्थः आकाशे यः सात्विकांशस्तस्माच्छ्रोत्रमुत्पद्यत इति पर्या
यांतरेष्वपि योजनीयं अंतःकरणस्य श्रोत्रादिद्वारा शब्दादिसर्वविषयग्राहकत्वात्सर्वात्मकत्वं वक्तव्यमित्याकांक्षायामाकाशादिसात्विकांशसमुदायादु
दुत्पत्तिमाहाकाशादीनामिति अत्र सांख्या मन्यंते त्रिविधमंतःकरणं बुद्धिरहंकारो मनश्चेति तत्र प्रकृतेर्बुद्धिरुत्पद्यते महत्तत्त्वापरपर्यायात्ततोऽहंकारः स च त्रिवि
धः सत्त्वरजस्तमोगुणभेदात् तत्र सात्विकाहंकारादेकादशेंद्रियाण्युत्पद्यंते तामसाहंकारात्पंच तन्मात्राणि राजसोऽहंकारोऽनयोः प्रवर्तकत्वेन सहकारी पंच

आकाशसात्विकांशात् श्रोत्रमुत्पद्यते वायोः सात्विकांशात् त्वगिंद्रियं तेजसः सात्विकांशाच्चक्षुः अपां सात्विकांशाद्रसनं पृथिवीसात्विकां
शात् घ्राणं श्रोत्रं आकाश इत्यादिश्रुतेः आकाशादीनां सात्विकांशेभ्यो मिलितेभ्यो अंतःकरणमुत्पद्यते॥ ११ तन्मात्रेभ्यः पंच महाभूतानि तदु

क्तं मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति अस्यार्थः सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः
सा जगतो मूलकारणं न कस्यापि विकृतिर्भवति महदहंकारपंचतन्मात्राणि सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च भवंति मूलप्रकृत्यपेक्षया महत्तत्त्वं विकृतिः कार्यमिति यावत्
अहंकारापेक्षया प्रकृतिरुपादानकारणमिति यावत् एवमहंकारोऽपि महत्तत्त्वापेक्षया विकृतिः इंद्रियपंचतन्मात्रापेक्षया प्रकृतिः एवं पंचतन्मात्राण्यहंकारापेक्ष
या विकृतयः स्थूलभूतापेक्षया प्रकृतयश्च भवंति एकादशेंद्रियाणि पंचमहाभूतानि षोडश विकारा एव असंगत्वात्पुरुषो नोभयमिति नच्चिंत्यं स्वतंत्रप्रकृतेरीक्षतेर्नाशब्दमि
त्यादिनाऽशब्दतयाऽप्रमाणिकत्वेन प्रधानवादस्य दूषितत्वात् अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति श्रुत्यांतःकरणप्राणेंद्रियाणां भौतिकत्वा
वगमाच्च ननु ब्रह्मणोऽसंगत्वेन शून्यत्वात्तस्य जगदुपादानत्वं कथं प्रतिपाद्यते विरोधादिति चेत्सत्यं शुद्धस्यासंभवेऽपि मायोपहितस्य तत्संभवादेतच्च प्रागेव प्रतिपादि

तं एतेन निरवयवमणु नित्यं मन इति नैयायिकमतं प्रत्युक्तं अद्वैते तच्छ्रुतिविरोधापत्तेः एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि चेति श्रुतौ मनस उत्पत्तिश्रवणाज्ञाव
कार्यस्यानित्यत्वाच्च किंच यन्मूर्तं तत्परिच्छिन्नं यत्परिच्छिन्नं तत्सावयवं यत्सावयवं तदनित्यमिति नियमेन मनसो मूर्तत्वाभ्युपगमे न सावयवत्वमनित्य
त्वं च स्यादेव अपि च मनसोऽणुत्वे तत्संयोगजन्यसुखस्य नो वत्मात्रप्रसंगे न सर्वांगव्यापि सुखं न स्यात् तथा च पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमिति युगपत्सु
खदुःखानुभवो न स्यात् मनसोऽणुत्वे नोभयत्र संयोगाऽभावात् एतेन मनसो विभुत्वं प्रत्युक्तम् तस्मात्सावयवमंतःकरणमुत्पद्यते इति सिद्धं तद्विभजते तदि
ति तत्र पंचीकरणवार्तिकमुदाहरति मन इति कर्मेन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह पूर्वोक्तेति वचनादिक्रियाकर्म तत्करणानीद्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि अपामिति केचित्तु

तत्संकल्पविकल्पनिश्चयाभिमानानुसंधानरूपवृत्तिभेदाच्चतुर्विधम् मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुर्विधं संकल्पाख्यं मनोरूपं बुद्धिर्निश्च
यरूपिणी अभिमानात्मकस्तद्वदहंकारः प्रकीर्तितः अनुसंधानरूपं च चित्तमित्यभिधीयते इति वार्तिकवचनात् पूर्वोक्त आकाशादिराज
सांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः कर्मेन्द्रियाण्युत्पद्यंते आकाशराजसांशाद्वागिन्द्रियमुत्पद्यते वायो राजसांशाद्धस्तौ तेजसो राजसांशात्पादौ अपां राजसांशा
त्पायुः पृथिवीराजसांशादुपस्थः आकाशादिराजसांशेभ्यो मिलितेभ्यः प्राण उत्पद्यते सोपि वृत्तिभेदात्पंचविधः प्राग्गमनवान्नासाग्रवर्ती प्राणः
अर्वाग्गमनवान्पाय्वादिस्थानवर्त्यपानः विष्वग्गमनवान्सर्वशरीरवर्ती व्यानः ऊर्द्ध्वगमनवान्कंठवर्त्युदानः ॥ २२ अपां राजसांशादुपस्थमुत्प
द्यते पृथिवीराजसांशात् पायुः कस्मिन्नापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति श्रुतेरिति वदंति प्राणोत्पत्तिं वृत्तिभेदात्तद्भेदं तल्लक्षणं चाह आकाशेति तत्र प्रमाणमाह वाक्
पाणीति आदिशब्देन एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादि वाक्यं गृह्यते तथा पद्मपुराणे शिवगीतायामपि सूक्ष्मभूतेभ्यः सप्तदशलिंगानामुत्प
त्तिक्रमो दर्शितः व्योमादिसात्विकांशेभ्यो जायंते धीन्द्रियाणि तु व्योम्नः श्रोत्रं भुवो घ्राणं जलाज्जिह्वाथ तेजसः ॥ १ ॥ चक्षुर्वायोस्त्वगुत्पन्ना तेषां भौतिकता ततो व्यो
मादीनां समस्तानां सात्विकांशेभ्य एव च ॥ २ ॥ जायते बुद्धिमनसी बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका वाक्पाणिपादपायूपस्थाश्च कर्मेन्द्रियाणि तु ॥ ३ ॥ व्योमादीनां रजोंशेभ्यो
जायंते तान्यनुक्रमात् समस्तेभ्यो रजोंशेभ्यः पंच प्राणास्ततः परं ॥ ४ ॥ जायंते सप्तदशकमेवं लिंगशरीरकमिति नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाख्याः पंचाऽन्ये वायवः

सर्वतो गमनवानित्यर्थः ६॥

व्युत्पादयतिवक्ष्यमाणेति अस्मदादिस्थूलशरीरंकार्य्यान्नमयकोशः ३॥
संतिनागउद्गीरणकरःकूर्मउन्मीलनकरःकृकलःक्षुत्करःदेवदत्तोजृंभणकरोधनंजयःपोषणकरइतिवदंति वेदांतिनस्तुतेषांपृथक्कल्पनागौरवाच्छ्रुत्या
दिप्रमाणाभावाच्चप्राणादिष्वंतर्भावंवदंतितेनतरीयश्रुत्युक्तानांकार्यकारणरूपाणांपंचकोशानांस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिष्वंतर्भावमाह अन्नमयेति अन्नम
यकोशं[1] विराट्स्थूलशरीरंकारणान्नमयकोशउभयमेकीकृत्यनिर्दिशतिस्थूलशरीरमिति प्राणमयकोशंव्युत्पादयितुमुक्तसूक्ष्मशरीरेकोशत्रयमंतर्भूतमित्या
हउक्तमिति।समष्टिव्यष्टिकोशानेकीकृत्यनानेवकोशानऽनुक्रमति कर्मेति अयंविज्ञानमयःकोशःतस्यकर्तृत्वोपाधित्वेप्रमाणमाह विज्ञानमिति आनंदमयको
शंव्युत्पादयितुंसत्ववृत्तिंविभजते अंतःकरणस्येतितनः किमित्यत आह निश्चयवृत्तिमदिति॥ तस्यविज्ञानमयकोशत्वात् तदुपाधिकोजीवःकर्ताज्ञाताप्रमातेतिचो

[नाडी१] [शरीरत्रिकस्य२]
अशितपीतान्नपानादिसमीकरणकर्ताऽखिलशिराववर्तीसमानःवाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानिकर्मेंद्रियाणितेषांक्रमेणेत्यादिश्रुतेः अन्नमय
प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयकोशाःपंचात्रैवांतर्भवंति वक्ष्यमाणंस्थूलशरीरमन्नमयःकोशःउक्तंसूक्ष्मशरीरंकोशत्रयात्मकं कर्मे
द्रियैःसहितःप्राणःप्राणमयकोशःकर्मेंद्रियैःसहितःमनःमनोमयकोशःज्ञानेंद्रियैःसहिताबुद्धिर्विज्ञानमयकोशः अयमेवकर्तृत्वोपाधिः
विज्ञानंयज्ञं तनुत इत्यादिश्रुतेः अंतःकरणस्यसत्ववृत्तिर्द्विविधानिश्चयवृत्तिःसुखाकारवृत्तिश्चेतिनिश्चयवृत्तिमदंतःकरणंबुद्धिरित्युच्यते
सुखाकारवृत्तिमदंतःकरणंभोक्तृत्वोपाधिःतस्यप्रियमेवशिरोमोदोदक्षिणःपक्षःप्रमोदउत्तरपक्षःआनंदात्माब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठा इत्यादिश्रु
तेःअयमेवकारणपर्यंतआनंदमयकोशःकेचित्वज्ञानमानंदमयकोशंवदंति॥ ॥ च्यतेसुखाकारवृत्तिमदंतःकरणस्यभोक्तृत्वोपाधित्वेप्रमा
णमाह तस्येति अयंभोक्तृत्वोपाधिःकारणपर्यंतःअज्ञानपर्यंतःआनंदमयकोशोपाधिकश्चिदात्माभोक्तेत्युच्यत इतिभावःपक्षांतरमाहकेचित्विति अयंप।
क्षश्चिंतनीयः पंचकोशान्व्युत्पाद्यसूक्ष्मशरीरंविभजते इदमिति समष्टिंव्युत्पादयति अपंचीकृतेति समष्टिसूक्ष्मशरीरोपाधिकश्चिदात्मासूत्रादिसंज्ञोभवती
त्याह एतदिति हिरण्यगर्भप्राणसूत्रशब्दानांतेद्वाचकत्वेक्रमेणप्रवृत्तिनिमित्तमाह ज्ञानेति ज्ञानंचक्रियाचज्ञानक्रियेतयोःशक्तिर्ज्ञानक्रियाशक्तिःद्वंद्वांतेश्रूय।
माणःशक्तिशब्दःप्रत्येकमभिसंवध्यते तथाच ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिश्चेत्येतेयस्यतत् ज्ञानक्रियाशक्तिमत् सूक्ष्मशरीरंतदुपाधिकत्वादित्यर्थःपक्षांतरमाह
श्रुतिविरोधात्तस्यापीदंप्रलपनमितिचिन्तावीजम्३॥ सोपाधिकचैतन्यस्य२॥

सांख्य१ अप्रामाण्यं३॥ कारणानि कपालतन्त्वादीनि तेषु वर्तन्ते ये नीलपीतादयो गुणास्ते घटपटादिकार्य्यगतगुणानारभन्ते इति॥ वै०॥ सू०॥ ३॥

नु ननु स्मृतिसिद्धत्वात्कथमप्रामाणिकत्वमिति चेन्न श्रुतिविरोधे स्मृतेरप्रामाणिकत्वात् तस्मान्मायोपहिताद्ब्रह्मण आकाशादिक्रमेण प्रपंचोत्पत्तिरिति नि
वैरभ्युपगंतव्यं अन्यथा श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंगात् नचतद्दिष्टं अध्ययनविधिपरिगृहीतस्याक्षरमात्रस्यानर्थक्यायोगात्तस्माद्ब्रह्मण एवाकाशादिक्रमेण जग
दुत्पद्यते इत्यनवद्यं आकाशादिभ्यः सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिं वक्तुं कारणगुणा हि कार्यगुणानाऽऽरंभ इति न्यायेन भूतकारणस्याज्ञानस्य सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वे
ततत् कार्याणामाकाशादीनामपि सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वं व्यवहारायोग्यत्वात् सूक्ष्मभूतत्वं पंचीकरणाभावादऽपंचीकृतत्वं चेत्याह मायाया इति वर्णयंति
वेदांतविद इति शेषः एतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणां स्थूलभूतानां चोत्पत्तिमाह एतेभ्य इति लिंगानि गणयति सप्तदशेति श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानि
ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेंद्रियाणि तत्र शब्दोपलब्धिसाधनमिंद्रियं श्रोत्रं स्पर्शोपलब्धिसाधनमिंद्रियं त्वक् रूपोपलब्धिसाधनमिंद्रि
यं रसनं गंधोपलब्धिसाधनमिंद्रियं घ्राणं वचनक्रियासाधनमिंद्रियं वाक् आदानक्रियासाधनमिंद्रियं पाणी गमनक्रियासाधनमिंद्रियं पादौ विसर्गक्रियासाधन

एतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः स्थूलभूतानि सूक्ष्मशरीराणि च सप्तदशलिंगात्मकानि जायंते सप्तदशलिंगानि तु ज्ञानेंद्रियाणि पंचकर्मेंद्रियाणि पं
चमनोबुद्धी पंचप्राणाश्चेति तथा च आकाशादिसात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यो ज्ञानेंद्रियाणि उत्पद्यंते ॥ २२

जानि३ ज्ञानभ्रण३॥

मिंद्रियं पायुः सुखक्रियासाधनमिन्द्रिय
मुपस्थः सुखदुःखानुकूलसाक्षात्कारप्रमिति ज्ञान१ क्रियान्यतरकरणमतीन्द्रियमिंद्रियं कर्म आलोकादावतिव्याप्तिवारणायातीन्द्रियमित्युक्तं अतीन्द्रियत्वं नाम संयोगादिप्र
त्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वं न च वस्तुमात्रस्यालौकिकसाक्षात्कारविषयत्वादसंभव इति वाच्यं अलौकिकसाक्षात्कारस्यानंगीकारात् सामान्यज्ञानयोग
जधर्माणां प्रत्यासत्तित्वे मानाभावेनातिप्रसंगेन च तज्जन्यसाक्षात्कारविषयस्यासंभवात् नचतर्हि साक्षात्काराविषयत्वमतीन्द्रियत्वमस्तु किं जन्यांतेनचेति वाच्यं
सर्वस्य वस्तुनो ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिभास्यत्वेन साक्षिणो नित्यापरोक्षत्वेनाऽसंभववारणार्थत्वात् धर्मादावतिव्याप्तिवारणायाद्यविशेषणं अनुमित्यादि
करणेऽतिव्याप्तिवारणाय साक्षादित्युक्तं स्वाकारवृत्त्युपहिताबाधितयोग्यवर्तमानविषयचैतन्याभिन्नत्वं प्रमितेः साक्षात्त्वं एतच्चाग्रे व्युत्पादयिष्यते मनसि चित्त
स्य बुद्धावहंकारस्यांतर्भावं मत्वा बुद्धिमनसोर्ग्रहणं प्राणापानव्यानोदानसमानाः पंचप्राणाः तेषां लक्षणमनुपदमेव वक्ष्यति सप्तदशलिंगानामुत्पत्तिक्रममा

ज्ञानस्य कार्यत्वात् सन्निकर्षस्य कारणत्वात् ४॥ अनुमानादौ४॥ विषयाकारवृत्त्युपहिते चैतन्यं॥२॥१॥ शुक्तिरजतेधर्मादौ स्मृत्यादौ चातिप्रसङ्गभङ्गाय अबाधितयोग्यवर्तमानानि विषयविशेषणानि ॥ २॥ २॥

नित्यत्वस्य ५॥ वाचारम्भणंविकारोनामधेयमित्याद्यारम्भणशब्देभ्यः कारणकार्य्ययोरनन्यत्वमभिन्नत्वमिति॥शा॰॥सू॰॥७॥

भूतानिजायंते आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात् आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते इत्यादिनाब्रह्मव्यतिरिक्तस्यजगज्जातस्यतस्मादुत्पत्तिंतस्मिंल्लयंचप्रतिपाद्येन
दात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंस आत्मातत्वमसिसयश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्येसएक इत्यादिनाब्रह्मणोऽद्वितीयत्वंप्रतिपादयति सा समवायस्यनित्यत्वेविरुध्येत
अतोनित्यसंबंधत्वंलक्षणमित्यसंगतमेतत् ननु अज्ञानतत्संबंधादीनामनादित्वादनादिभावस्यनित्यत्वनियमात्कथंब्रह्मणोऽद्वितीयत्वमितिचेद्वाढं अज्ञानादी
नामध्यस्तत्वेनतेषामधिष्ठानमात्रतयाब्रह्मणोऽद्वितीयत्वोपपत्तेः नचानादिभावस्यनित्यत्वनियमः तस्यारोपितत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वात् अनारोपितस्यानादिभा
वस्यतथात्वस्येष्टत्वात् नचतर्ह्यंतनाद्वितीयसिद्धयेप्रपंचस्यब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादनमसंगतमिति वाच्यं नह्िवयंप्रागऽसतःसत्तायोग्यत्वमात्रलक्षणसंबंधित्वं
वाकार्यत्वंब्रूमस्तयोरसंगतत्वात् नापिपरिणामित्वमसंभवात् किंतर्हि विवर्तापरनामाध्यस्तत्वंब्रह्मकार्यत्वंचेति ब्रूमः एवंचसति एतदात्म्यमिदंसर्वंवाचारं
भणंविकारोनामधेयं तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः इत्यादि श्रुतिसूत्राणिसामंजस्येनोपपद्यंते अन्यथाऽसंगतानिस्युः तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्य

वजातिव्यक्त्योरिवचसमष्टिव्यष्ट्योस्तादात्म्याभ्युपगमात्तदुपहितयोस्तैजससूत्रात्मनोरपितादात्म्यं एतदेवसूक्ष्मशरीरं ॥ ॥

तत्वज्ञाननिवर्त्यतयाऽनित्यत्वावगमान्नित्यसंबंधत्वंसमवायलक्षणमित्यसंगतं किंचसमवायःसमवायिभ्यांभिन्नोऽभिन्नोवा आद्येपिसमवायःसमवायिनि
केनसंबंधेनवर्ततेसंयोगेनसमवायेनान्येनवानाद्यःद्रव्यधर्मत्वात्संयोगस्य नद्वितीयः अनवस्थाप्रसंगात् नतृतीयःसंबंधांतरानिरूपणात् स्वरूपसम्बन्ध
स्याप्रामाणिकत्वात् अन्यथासमवायासिद्धिप्रसंगात् नाद्यद्वितीयः अपसिद्धांतापत्तेः तस्मात्तत्स्वरूपस्यदुर्निरूपत्वात्तदसिद्धिः एवंप्रामाणाभावादपिसमवाया
सिद्धिः तथाहिनतावत्प्रत्यक्षंप्रमाणमतीन्द्रियत्वात्समवायस्यघटेरूपंसमवेतमित्यादिप्रतीतेर्वादिकल्पिततयासर्वसंमतत्वाभावेनाप्रमाणत्वात् नापितत्रानु
तप्रमाणंलिंगाभावात् नचविशिष्टबुद्धिःविशेषणविशेषसबन्धविषयाविशिष्टबुद्धित्वादित्यनुमानेनतत्सिद्धिरितिवाच्यं अनुमानस्यार्थांतरत्वात् तस्माल्लक्षणप्र
माणयोरनिरूपणात् समवायासिद्धेर्जातिव्यक्त्योःसामान्यविशेषयोर्वासर्वत्रतादात्म्यमेवसंबंधइतिसिद्धं अतस्तद्दृष्टांतेनसमष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरयोस्तादात्म्यप्रति
पादनंयुक्तमेवतच्चव्यष्टिसूक्ष्मशरीरस्यभौतिकतयासमष्टिसूक्ष्मशरीरोपादानत्वाभावात्कथंतयोस्तादात्म्यमितिवाच्यंअपञ्चीकृतभूतानांहिरण्यगर्भोपाधित्वेनसमष्टिसूक्ष्म

तादात्म्यपरत्वात् ३॥

संबंध १॥ अग्निः वाक् वाक्

काऽऽऽ संगपरिच्छेदाभिमानेनव्यष्टित्वमस्तु सैवैवाचमेवप्रथमामत्यवहत् सायदाम्रत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवदित्यादिश्रुतेः तथाचसमष्टिव्यष्टिलिंगशरीरयोस्तादा
त्म्यमुपपद्यते एवंचानयोस्तादात्म्यादे तदुपहिततैजससूत्रात्मनोरपितादात्म्यंभवतिभिन्नत्वेसतिअभिन्नसत्ताकत्वंतादात्म्यं ततश्चहिरण्यगर्भोहंब्रह्मोपास्त्या
तत्प्राप्त्यासर्वोत्कृष्टानंदावाप्तिः प्रयोजनंसंभवतीतितद्ज्ञानमर्थवदितिभावः पुर्यष्टकेनलिंगेनप्राणाद्येनसंयुज्यतइतिश्लोकोक्तपुर्यष्टकशब्दार्थंप्रक्रियांतरमाह
एतद्देवेति ननुकेयमविद्येत्यत आह तत्रेतिकार्याविद्यांविभजते साचेति चातुर्विध्यमेवाह अनित्यइति असुखेसुखभिन्नेदुःखेतत्साधनेसुखबुद्धिरितितत्साधनबु
द्धेरप्युपलक्षणं तत्रयोगशास्त्रसंमतिमाह तदुक्तमितिसूत्रंव्याचष्टे अस्यार्थइतितत्रशोकमहिमंतस्मिन्वसतिशाश्वतीःसमाइत्यादिश्रुत्याब्रह्मलोकस्यनित्यत्वा
वगमात्कथमनित्यत्वं नचतस्यकर्मसाध्यत्वेनलौकिककृष्यादिफलवदंतव— तुफलंतेषामित्यादिस्मृत्यातद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतएवमेवामुत्रपु

अविद्याकामकर्मसहितंपुर्यष्टकमित्युच्यते ज्ञानेंद्रियपंचकंकर्मेंद्रियपंचकंअंतःकरणचतुष्टयंप्राणादिपंचकंभूतसूक्ष्मपंचकंअविद्या
कामःकर्मचेतान्यष्टौतत्रकार्याविद्याद्रष्टव्या साचतुर्विधा अनित्येनित्यत्वबुद्धिः अशुचौशुचित्वबुद्धिः असुखेसुखत्वबुद्धिः अनात्मन्यात्म
बुद्धिश्चेति तदुक्तं अनित्याशुचिदुःखानात्मसुनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति ॥ ण्यचितोलोकः क्षीयतइत्यादिश्रुत्यावानित्यत्वमवगम्य

त इति वाच्यं उपासनाविधेरप्रामाण्यप्रसंगात्॥ यथास्वर्गादावनित्यत्वदोषदर्शनेनस्वर्गतत्साधनेच्छानिवृत्त्याप्रवृत्तिनिरोधेननित्यफलोद्देशेनतत्साधने
ऽप्रवृत्तिरेवंब्रह्मलोकादावनित्यत्वदोषदर्शनेनतदुद्देशेनतत्साधनानुष्ठानेप्रवृत्तिनिरोधात्सर्वेषामन्यत्र प्रवृत्तिप्रसक्त्योपासनाविधायिशास्त्राप्रामाण्यंप्रस
ज्येत नचतदिष्टंब्रह्मलोकातिरिक्तनित्यफलेमानाभावात् अन्यत्रापिदोषदर्शनेनप्रवृत्ति— निरोधात्संदिहानःसर्वोपिलोकोनर्थंप्राप्नुयात् मोक्षशास्त्रंसर्वमन
र्थकंप्रसज्येतेत्यतःकेवलकर्मसाध्यस्यानित्यत्वेपियथोक्तशास्त्रप्रामाण्यात्ज्ञान कर्मसमुच्चयसाध्यस्यब्रह्मलोकस्यनित्यत्वमभ्युपगंतव्यं एवंचसतिश्रुतिस्मृत्योश्रु
त्यंतरविरोधादितरविषयेव्याख्येयेतस्माद्ब्रह्मलोकस्यानित्यत्वकथनमसंगतमेवेत्यत्रब्रूमः नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतेरर्थवादत्वाद्ब्रह्मलोकोऽनित्यएव तथाहिपूर्णा
हुत्यासर्वान्कामानवाप्नोतीतिवचनस्यविध्यपेक्षिततयाऽन्यकर्मविध्यानर्थक्यप्रसंगेनचयथार्थवादत्वं तथाऽस्यापितथात्वमेवनचोपासनाविधिस्तन्नित्यत्वम

पेशः सुवर्णंतत्करोतीतिपेशस्कारीस्वर्णकारइत्यर्थः भृङ्गाख्यजन्तुविशेषइत्यपिकेचित्॥७॥

अ०कौ० पेक्ष्यते किंतर्हि फलमात्रं अन्यथास्वर्गादिसाधनविधेरपितथात्वेनकर्मफलानांनाशतम्याभावप्रसंगेनाग्निहोत्राद्यनुष्ठानुरुत्तरकालकर्मानुष्ठानेउपासनायांच
प्र० प्रवृत्तिर्नस्यादतोविधिःफलमेवापेक्षतेननुनित्यत्वमपिनचब्रह्मलोकस्यानित्यत्वदोषदर्शनेनतत्साधनोपासनायामप्रवृत्त्यात्तद्विधायकशास्त्रस्याप्रमा।
२० ण्यमानर्थक्यंचप्रसज्येतेतिवाच्यं तर्हिकर्मविधायकशास्त्रस्यापितथात्वप्रसंगात् नचकर्मफलानित्यत्वज्ञानेपिरागवशात्प्रवृत्तिसंभवेनकर्मशास्त्रस्यना
प्रामाण्यमानर्थक्यंचेति वाच्यं तर्हिप्रकृतेपितुल्यत्वात् किंचतद्यथेह कर्मचितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयत इत्यादिश्रुतेः श्रवणावि
ध्यपेक्षणतयाभूतार्थवादत्वेनस्वर्गार्थवादवत् स्वार्थे प्रामाण्यसंभवेनपुण्यकार्यस्यब्रह्मलोकांतस्यानित्यत्वमेवन चब्रह्मलोकस्यविद्यासाध्यत्वेनकर्मफ
लवैलक्षण्येननित्यत्वमितिवाच्यं तत्त्वविद्याया ब्रह्मभिन्नसर्वनिवर्तकत्वेनतत्साधनत्वाभावादुपासनायास्तुमानसक्रियारूपत्वेनपुण्यांतर्भूततयातत्सा
ध्यब्रह्मलोकस्यानित्यत्वंस्यादेवकिंचतद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंतनुतएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्य अविद्यांगम

अस्यार्थः अनित्येब्रह्म लोकादिसंसारफलेनित्यत्वबुद्धिरेकाऽविद्याद्रष्टव्या ॥ ९ ॥ ९ ॥

यित्वान्यत् नवतरंरूपंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपैत्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवेत्यादिनाब्रह्मलोकांतस्यसर्वस्यकर्मफलत्वेनसंसारगोचरत्वमु।
क्त्वा अथाऽकामयमानइत्यारभ्यब्रह्माप्येतीत्यंतेनसंसारासंस्पृष्टमविद्याकामकर्मातीतब्रह्मभावंमोक्षंनित्यफलंब्रह्मलोकातिरिक्तंदर्शयतिश्रुतिः अतस्तदतिरि
क्तनित्यफलेमानाभावइत्युन्मत्तप्रलापः किंच योभूमातदमृतमथयदल्पंतन्मर्त्यमतोऽन्यदार्तं अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततं विनाशमव्ययस्यास्यनक
श्चित्कर्तुमर्हति अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतं नाप्नुवंतिमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः आब्रह्मभुवनाल्लोकाः
पुनरावर्तिनोऽर्जुनइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरखंडैकरसब्रह्मभावव्यतिरिक्तस्यानित्यत्वदुःखहेतुत्वावगमात् ब्रह्मलोकस्यानित्यत्वमेव अपिचयत्कार्यंतदनित्य।
मितिव्याप्याभावकार्यस्यसर्वस्यानित्यत्वागमात् ब्रह्मलोकस्यापिकर्मसाध्यत्वेनभावकार्यत्वेनानित्यत्वंस्यादेवतस्मादशोकमहिममित्यादिवाक्यानांन्यायशून्य राम:

अर्थवादस्त्रिविधः गुणवादोऽनुवादोभूतार्थवादश्चेति प्रमाणान्तरविरोधेसत्यर्थवादोगुणवादः यथा आदित्योयूपइत्यादि यूपे आदित्याभेदस्यप्रत्यक्षबाधितत्वादादित्यवदुज्ज्वलत्वरूपगुणोऽनेनलक्षणयाप्रतिपाद्यते॥ प्रमाणान्त २०
रावगतार्थबोधकोऽनुवादः यथाअग्निर्हिमस्यभेषजम् इत्यत्रहिमविरोधित्वस्याग्नौप्रत्यक्षावगतत्वात्॥ प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधकोवादोभूतार्थवादः यथेन्द्रोवृत्रायवज्रमुदयच्छदित्यादि॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥ ॥

अत्रनुव्यष्टिगतागुणदोषाजन्ममरणादयः समष्ट्युपाध्युपहितेऽपि स्युरिति चिन्ताबीजम् २॥

अथवेति किंतत्समष्टित्वंतत्राह समष्टित्वंनामेति उक्तार्थेसंमतिमाह तदुक्तमिति तेभ्योऽपंचीकृतपंचभूतेभ्यः सर्वात्मकंसर्वव्यापिकंपरमात्मनोगमकत्वा ल्लिंगंइदमेवसांख्यैर्महत्तत्वमित्युच्यते इत्यभिप्रेत्याह महदिति पक्षांतरमाह केचित्त्विति अयमपिचिंत्यः व्यष्टिस्वरूपंव्युत्पादयति प्रत्येकमिति व्यष्टित्वंनिर्व क्ति व्यष्टित्वंनामेति अस्तुततः किंतत्राह एतदुपहितमिति तत्रप्रवृत्तिनिमित्तमाह तेजोमयेतितेजोमयंतेजोविकारोयदंतःकरणंतदेवोपाधिर्यस्यसतथोक्तः तस्यभावस्तत्त्वंतस्मादित्यर्थः समष्ट्युपाधिकहिरण्यगर्भज्ञानव्यष्ट्युपाधिकतैजसज्ञानंचनिष्प्रयोजनंसुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्योरसंभवादित्याशंक्य सूत्रतैज सात्मनोरभेदोपासनयाहिरण्यगर्भप्राप्तिफलसंभवात्तद्ज्ञानस्यनतिष्प्रयोजनत्वमित्यभिप्रेत्य तदनुसंधानोपयोगित्वेनसदृष्टांतंसमष्टिव्यष्ट्योस्तादात्म्यप्रति

इदंसूक्ष्मशरीरंसप्तदशलिंगंद्विविधंसमष्टिव्यष्टिभेदात् अपंचीकृतपंचमहाभूतानितत्कार्यंसप्तदशलिंगंसमष्टिरित्युच्यते एतदुपहितंचैत न्यंहिरण्यगर्भइत्युच्यतेप्राणः सूत्रात्मेतिच ज्ञानक्रियाशक्तिमदुपहितत्वात् व्यापित्वाच्च अथवापूर्वोक्तापंचीकृतभूतेभ्यः सर्वव्यापकंलिंग शरीरंपृथगेवोत्पन्नं तदेवसमष्टिरित्युच्यते समष्टित्वंनाम गोत्वादिवत्सर्वत्रव्यष्टिष्वनुस्यूतत्वं तदुक्तं तेभ्यः समभवत्सूत्रंलिंगंसर्वात्मकंमह दिति केचित्तुवनवत् लिंगशरीरसमुदायः समष्टिरितिवदंति प्रत्येकंलिंगशरीरंव्यष्टिरित्युच्यते व्यष्टित्वंनामव्यक्तिवत् व्यावृत्ततत्वं एतदुपहि तंचैतन्यंतैजसइत्युच्यते तेजोमयांतःकरणोपाधित्वात् सामान्यविशेषयोरि ॥

पृथक्१

२१ पादनेनतदुपहितयोरपितादात्म्यंप्रतिपादयति सामान्यविशे षयोरिवेति द्रव्यत्वादिसामान्यंपृथिवीजलादिर्विशेषः सत्तासामान्यद्रव्यंगुणादिर्वाविशेषः घटत्वादिर्जातिः पृथुबुध्नोदराकारघटादिर्व्यक्तिः ततश्चयथासामान्य विशेषयोस्तादात्म्यंसर्वैरभ्युपेयतेजातिव्यक्त्योर्वातथासमष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरयोस्तादात्म्यमभ्युपेयते अस्माभिः ननुजातिव्यक्त्योर्वैशेषिकादिभिः समवायाभ्यु पगमात्कथंतत् दृष्टांतेनसमष्टिव्यष्ट्योस्तादात्म्याभ्युपगमइति चेन्नसमवायासिद्धेः तथाहिलक्षणप्रमाणाभ्यांवस्तुसिद्धिरितिन्यायविदांसमयः तदभावात्तदसिद्धिः ननुनित्यसंबन्धत्वंसमवायलक्षणंप्रत्यक्षादीनिप्रमाणानीतिचेत्यभ्युपगमात्कथंतदसिद्धिरिति चेन्न अद्वैतश्रुतिविरोधेनतदनिरूपणात् तथाहिश्रुतिस्तावत् सदे वसौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिब्रह्मणोऽनंतत्वमद्वितीयत्वंच प्रतिज्ञायतत्सिद्धयेतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतितत्तेजोऽसृजत यतोवाङ्मनि

संकेतः ३॥

अ·कौ· श्यत्वंप्रारब्धस्यभोगैकनाश्यत्वमित्याह संचितेति नचसंचितस्यकर्मणः प्रायश्चित्तज्ञानाभ्यांनाशोस्तुआगामिकर्मणः कथंनाशःस्यात्तस्यतदानीमनुत्पन्नत्वा
प्र· दितिवाच्यं तस्याप्यश्लेषसंभवेनफलाजनकतयानष्टप्रायत्वादितितात्पर्येनकेवलंब्रह्मसाक्षात्कारेणकर्मनाशः किंत्वविद्यादिसर्वबंधनिवृत्तिर्भवतीत्याह किं
२१ मिति केतेपंचक्लेशाइत्याकांक्षायांतान्निरूपयितुमाह तथाहीति पतंजलिसूत्रंपठति अविद्येति तत्राविद्यापूर्वमेवनिरूपितेत्याह कार्येति अस्मितांनिरूप
यति अहंकारस्येति सूक्ष्मावस्थाकारणावस्थेत्यर्थः कपिलपतंजलिभ्यामिदमेवमहत्तत्वमित्युच्यतेवेदांतिभिः सामान्याहंकारइत्युच्यतेताभ्यांप्रकृतेर्महान्महृ
तोहंकारइतिसृष्टिक्रमाभ्युपगमादस्माभिर्व्यष्ट्यऽहंकारस्यसामान्याहंकारापरपर्यायभूतस्यसूक्ष्माकाशादिसात्विकांशसमुदायादुत्पत्तिस्वीकारात् व्यष्ट्यहं

फलभोगेनविरोधिकर्मांतरेणवाब्रह्मज्ञानेनवाविनाशः प्रारब्धस्यतुभोगेनैवविनाशः किंबहुनाप्रारब्धव्यतिरिक्तानांअविद्यादीनांपं
चक्लेशानांतत्वज्ञानान्नाशः तथाहि अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंचक्लेशाः कार्यकारणरूपाद्विविधाविद्यानिरूपिता। अहं
कारस्यसूक्ष्मावस्थाऽस्मिता इदमेव महत्तत्वंसामान्याहंकारइतिचोच्यतेरागउक्तः द्वेषःक्रोधः स्वीकृतस्यपुनस्त्यागासहिष्णुत्वंअभि
निवेशः एतेषांपंचानांब्रह्मसाक्षात्कारान्निवृत्तिः ज्ञात्वादेवंमुच्यतेसर्वैपाशैरित्यादिश्रुतेः पाशैः पंचक्लेशैरित्यर्थः तिष्ठतुतावत्प्रासंगिकं
एवंसूक्ष्मशरीरोत्पत्तिर्निरूपितापंचीकृतभूतानिस्थूलभूतानि॥ ११ कारसूक्ष्मावस्थासामान्याहंकारोवक्तुंशक्यतेनेनचतत्रप्रमाणाभावः पूर्वमे

वोक्तत्वादितिभावः तत्रप्रमाणमाह ज्ञात्वेति आदिशब्देनतद्योवेदनिहितंगुहायांसोऽविद्याग्रंथिंविकिरतीहसौम्यगुहाग्रंथिभ्योविमुक्तोऽमृतोभवति॥ यदा
सर्वेप्रमुच्यंते कामायेस्यहृदिस्थिता अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुते॥ इत्यादिश्रुतयोगृह्यंतेस्मृतिरपिज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनइत्या
दिर्ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिः क्षीणैःक्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिरितिवाक्यशेषानुरोधेनोदाहृतश्रुतिंव्याचष्टे पाशैरिति अस्यार्थः देवंस्वप्रकाशमहंब्रह्मास्मी
तिसाक्षात्कृत्वाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशैः पंचभिःक्लेशापरपर्यायपाशशब्दाभिधेयैर्मुच्यतेइत्यर्थः एतत्सर्वमभिप्रेत्यभगवतावार्तिकाचार्येणाप्यु रामः
क्तं यःपश्येत्सर्वगंशांतमानंदात्मानमद्वयंनतेनकिंचिदाप्तव्यंज्ञातव्यंवावशिष्यतेकृतकृत्योभवेद्विद्वान्जीवन्मुक्तोभवेत्सदेतिप्रासंगिकंपरिसमाप्यप्रकृ २१

तमनुसरति निष्ठत्विति प्रसंगादागतं प्रासंगिकं उपसंहरत्येवमिति एवमुक्तरीत्या यथोक्तक्रमेणेति यावत् एवं वार्त्तिककृदपि सृष्टिक्रममाह स्म आसीदेकं परं ब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियं तत्स्वमायासमावेशाद्बीजमव्याकृतात्मकं तस्मादाकाशमुत्पन्नं शब्दतन्मात्ररूपकं स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजो रूपात्मकं ततः॥ आपो रसात्मकास्तस्मात्ताभ्यो गंधात्मिका मही शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधैः पंचगुणा मही तेभ्यः समभवत्सूत्रं लिंगं सर्वात्मकं महदिति तेभ्योऽपंचीकृतभूतसात्विकांशराजसांशेभ्यः समष्टिव्यष्ट्यात्मकं लिंगशरीरमुत्पन्नमित्यर्थः एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिं सप्रपंचां निरूप्य स्थूलभूतोत्पत्तिं वक्तुं तानि लक्षयति पंचीकृतेति तान्यपंचीकृतभूतानां तामसांशेभ्यो जायंत इति शेषः पंचीकरणप्रक्रियामनुभाषते पंचीकरणं त्विति ननु छांदोग्ये तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा त्रिवृत्करणप्रतिपादनात्पंचीकरणप्रक्रियाव्युत्पादनम-

पंचीकरणं तु पूर्वोक्तानामाकाशादीनां तामसांशानामेकैकं द्विधा समं विभज्य तत्रैकैकं पुनश्चतुर्धा विभज्य स्वांशं परित्यज्य इतरांशेषु योजनं पंचीकरणं नासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति त्रिवृत्करणश्रुतेः पंचीकरणस्याप्युपलक्षणत्वात् पंचीकरणं प्रामाणिकमेव वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद इति न्यायेन स्वांशभूयस्त्वाद्धि शेषव्यपदेशोऽपि संभवति ॥ ११

संगतं तत्र प्रमाणाभावात् न च सृष्टिपरिपूर्तये भूतत्रयसर्गश्रुतेर्वियदधिकरणन्यायेन तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेणाकाशवायुसृष्ट्यानेजोऽसृजतेति व्याख्यानत्वेन पंचीकरणस्याप्युचितत्वादिति वाच्यं त्रिवृत्करणेनापि सर्वव्यवहारोपपत्तेरित्याशंक्याह नासामिति तासां पृथिव्यप्तेजोरूपाणां मध्ये एकैकां देवतां त्रिवृतं यथा भवति तथा करवाणि एषात्र प्रक्रिया पृथिव्यप्तेजसां त्रयाणां भूतानां मध्ये एकैकं भूतं द्विधा विभज्य तत्राप्येकं भागं द्विधा विभज्य स्वांशं परित्यज्येतरयोर्योजनीयं त्रिवृत्करणं एतदभिप्रायेण सूत्रकारोऽप्याह संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशादिति श्रुतिसूत्रप्रसिद्धत्वेन भूतानां त्रिवृत्करणमेव न पंचीकरणमिति वाचस्पतिमिश्राः २ आचार्यास्तु छान्दोग्यश्रुतौ पंचभूतसर्गविवक्षायां त्रिवृत्करणमेव न पंचीकरणमिति प्रतिपादने प्रकरणविरोधप्रसंगात् आकाशवाय्वोः शब्दस्पर्शानुपलब्धिप्रसंगाच्चानिच्छतापि पंचीकरणमवाभ्युपगंतव्यं यदि पंचीकरणाभावेऽपि आकाशवाय्वोः शब्दस्पर्शोपलब्धिः स्यात्तर्हि तद्वदेव त्रिवृत्करणाभावेऽपि तेजोबन्नेषु रूपाद्युपलब्धिप्रस-

त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैव संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिः नामरूपव्याकरणं कार्यं भवितुमर्हति कस्मात्सेयं देवतेत्युपक्रम्य व्याकरवाणीति व्याकरणस्य परदेवताकर्तृकत्वोपदेशादिति॥ शां०॥ सू०॥ ३॥

दधिमंडाकारः परिणामः ५॥

त्याव्यवहारोपपत्तौ त्रिवृत्करणमपिनसिद्ध्येत् ननस्वश्रुतेरप्रामाण्यंप्रसज्येत्तनस्वश्रुतेरप्रमाण्यपरिहारायसर्वत्रव्यवहारोपपत्तेश्चश्रुतिसूत्रयोः पंचीकं
रणंविवक्षितमेवेतित्रिवृत्करणश्रुतिसूत्रयोःपंचीकरणस्याप्युपलक्षणत्वात्पंचीकरणंप्रामाणिकमित्याहुः ननुयदिपंचीकरणेनसर्वेषांभूतानामे
कीभावस्तर्हीयंपृथिवीदंजलमित्यादिविशेषव्यपदेशः कथंस्यादित्याशंक्यसूत्रेणपरिहारमाह वैशेष्यादिति विशेषस्यभावोवैशेष्यंस्वांशभूयस्त्वंतस्मा
त्तद्वादः इयंपृथिवीदंजलमितिविशेषव्यपदेशइतिसूत्रार्थः उक्तमेवार्थमनुसंदधातिस्वांशेति पंचीकरणस्यप्रयोजनमाह एवंचेतिपंचीकरणेकृते
सतीत्यर्थः॥ आकाशेपंचीकृताकाशेएवंसर्वत्रद्रष्टव्यं आपोवार्कस्तद्यदपांशर आसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्यतप्तस्यतेजोरसोनिव

एवंचसति। आकाशेशब्दोभिव्यज्यते वायौशब्दस्पर्शौ तेजसिशब्दस्पर्शरूपाणिजलेशब्दस्पर्शरूपरसाः ——————
———पृथिव्यांशब्दस्पर्शरूपरसगंधाः तथाचपंचीकृतपृथिव्याःब्रह्मांडमुत्पन्नंतदंतर्वर्तिलोकाः चतुर्दशब्रह्मांडात्मनुशतरूपेजा
तेब्रह्मांडांतर्वर्तिपृथिव्याःऔषधयउत्पन्नाःऔषधिभ्योऽन्नंपितमातृभ्यांभुक्तान्नपरिणामरेतः शोणितद्वारास्थूलशरीरमुत्पन्नंतच्चतुर्वि
धंजरायुजमंडजंस्वेदजमुद्भिज्जंचेति मनुष्यादिशरीरंजरायुजंपक्षिपन्नगादिशरीरमंडजंयूकामशकादिशरीरंस्वेदजंतृणगुल्मादिश
रीरमुद्भिज्जं उक्तंस्थूलशरीरंपुनःप्रकारांतरेणद्विविधं समष्टिव्यष्टिभेदात्॥ ९ तेनाग्निरितिश्रुतिमाश्रित्यपंचीकृतपृथिव्याःब्रह्मांडोत्पत्तिमाह

तथेतिसवैनैवरेमेतस्मादेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत्सहै तावतासयथास्त्रीपुमांसौसंपरिष्वक्तौसइममेवात्मानंद्वेधापातयत्ततः पतिश्चपत्नीचाभव
तामितिश्रुतिमाश्रित्यब्रह्मांडात्मनोविराट्पुरुषात्मनुशतरूपयोरुत्पत्तिमाह ब्रह्मांडादितिपृथिव्याऔषधयःऔषधिभ्योऽन्नंअन्नात्पुरुषइति श्रुत्युक्त।
अर्कनाम्नःसूर्यप्रसिद्धेस्तद्रूलादपशब्दोपितत्परएवकिंनस्यादितिशंकापनुत्तयेप्रागुक्तमपामर्कनामत्वमनुवदन्ताभ्यःपृथिवीसृष्ट्यादिकमाह आपोवार्क इतिवैअवधारणेआपएव अत्रार्कोनादित्यइत्यर्करू
ढितोपिवाचनिकयोगस्यानवकाशतयाप्राबल्येनापामेवार्कनामा अर्चतोवैमइतिप्रागुक्तनिरुक्तिवलात् उक्तंहिकंपनादित्यत्ररूढितोपिवाचनिकयोगस्यप्राबल्यंतद्यदपांनत्तासांअपांयत्शरःमंडआसीत्तत्सशरः
समहन्यतनिविडोभवत् सेतिविधेयापेक्षयास्त्रीलिंगनिर्देशः संहतशरःपृथिव्यभवत् तस्यांस्वसृष्टायांपृथिव्यांअश्राम्यदंतर्यामितयाप्राविशत् तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेःअग्निर्मेस्यादित्यनपृच्चेतिशेषःतस्यश्रांत।
स्यतप्तस्याग्निर्मेस्यादितिचिंतयतः तेजोरसःतेजसःसामर्थ्यरूपरसःसारभूतोवलदेवतारूपोग्निःअग्रजत्वादग्रणीत्वात् अंगितांनेतृत्वादग्निनामामुख्यवायुःनिरवर्ततउदपद्यतेतिश्रुत्यर्थः॥ ८ ॥ ८ ॥ ॥

शुक्रशोणितेबीजं मातृगर्भः स्थानं मलादिभ्यो धारणमुपष्टम्भः आस्यनासादितो मलप्रस्रवणं निस्यन्दः चरमप्राणवियोगो निधनं आगन्तुकपवनमाधेयशौच्यमित्येतेभ्यो हेतुभ्यः पण्डिताः कायमशुचिमतुमिमतेइत्यर्थः ॥२॥
नस्यब्रह्मणोऽधिगमे उत्तराघस्याश्लेषः पूर्वाघस्यविनाशः कुतस्तद्व्यपदेशात् तयोरश्लेषविनाशयोर्व्यपदेशात् अश्लेषस्य तद्यथापुष्करपलाश इत्यादिना विनाशस्य तद्यथेषीकातूलइत्यादिनस्मादिति ॥ शा० ॥ सू० ॥ १४॥
तयाविध्यपेक्षिततयाचगुणार्थवादत्वाद्ब्रह्मलोकस्यश्रुतिस्मृतिन्यायैरनित्यत्वावगमाच्च तस्मिन्नित्यत्वबुद्धिरविद्येतिनिरवद्यमूत्रमलपूर्णत्वाच्छरीरस्याशु।
चित्वं तदुक्तंबीजात्स्थानादुपष्टंभान्निस्यन्दान्निधनादपिकायमाधेयशौचत्वात्पंडिताह्यशुचिंविदुरिति अन्यत्रापि अमेध्यपूर्णंकृमिजालसंकुलंस्वभावदुर्गंधम
शौचमध्रुवंकलेवरंमूत्रपुरीषभाजनंरमंतिमूढानरमंतिपंडिताइति।नोऽशुचौशुचित्वबुद्धिरविद्येत्याहाशुचिष्विति शुचित्वंनिर्मलत्वंप्रतिकूलवेदनीयंपीडा
त्मकंदुःखंतत्साधनंब्रह्महननापेयपानादि अनुकूलवेदनीयंप्रीत्यात्मकंसत्ववृत्तिरूपंसुखंतत्साधनंब्रह्मपूजनंगंगाजलपानादिदुःखतत्साधनेषुसुखतत्सा
धनभ्रमंमुचुकुंद आह विमोहितोयंजनईशमायया त्वदीयपात्वांनभजत्यऽनर्थदृक् सुखायदुःखप्रभवेषुसज्जतेगृहेषुयोषित्पुरुषश्चवंचितइतिइयमस्मा
कंसर्वेषांप्रत्यक्षसिद्धाचेत्यतोदुःखादिषुसुखादिबुद्धिरविद्येतिनदुक्तमित्याह दुःखेतिशेष्यस्पष्टार्थं अविवेकेनाहंकारचिदात्मनोस्तादात्म्याध्यासपूर्वकमिदं मेभूया

अशुचिषुस्वशरीरपुत्रभार्यादिशरीरेषुशुचित्वबुद्धिरपरादुःखेषुदुःखसाधनेषुसुखतत्साधनबुद्धिरन्या अनात्मनिदेहादिष्वहमित्यात्म
बुद्धिरितराचेति अविद्याचतुर्विधेतिकामोरागः कर्मत्रिविधं संचितमागामिप्रारब्धंचेति स्वकृतंफलमदत्वा अदृष्टरूपेणविद्यमानंसं
चितंकर्मयथासंध्यावंदनाग्निहोत्रादि आगामि अस्मिन् शरीरेक्रियमाणंकर्म वर्तमानशरीरारंभकंप्रारब्धंकर्मसंचितागामिकर्मणोः॥

दितिजायमानांतःकरणवृत्तिविशेषोरागः कर्मविभजतेकर्मेति त्रैविध्यमेवाह संचितमिति संचितंनिरूपयति स्वेति तदुदाहरति यथेति तत्वज्ञानादूर्ध्वंक्रियमा
णंकर्मागामीत्यभिप्रेत्याहागामीति प्रारब्धकर्मलक्षयति वर्तमानेति। अवश्यमेवभोक्तव्यंकृतंकर्मशुभाशुभंनाभुक्तंक्षीयतेकर्म कल्पकोटिशतैरपिप्रायश्चित्तैर
पैत्येतो यदज्ञानकृतंभवेत् कामतोव्यवहार्यस्तुवचनादिहजायतेक्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरापरेतरतिशोकंतरतिपाप्मानंसर्वंपाप्मानंतरति ज्ञानाग्निःसर्वक
र्माणिभस्मसात्कुरुतेतथासर्वपापप्रसक्तोपिध्यायन्निमिषमच्युतंभूयस्तपस्वीभवतिपंक्तिपावनपावनः परोक्षब्रह्मविज्ञानंशाब्दंदेशिकपूर्वकं बुद्धिपूर्वकृतंपा
पंकृत्स्नंदहतिवह्निवत् प्रारब्धंभोगतोनश्येच्छेषंज्ञानेनदह्यते इतरदितिपंकर्मतद्वेषिप्रियवादिनोः॥तदधिगमेउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशात्
।१। इतरस्याप्येवमसंश्लेषःपातेतु।२। भोगेनत्वितरेक्षपयित्वासंपद्यतइत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायैः संचितागामिनोः फलभोगविरोधिकर्मब्रह्मज्ञानेना
इतरस्यसुकृतस्यापिदुष्कृतस्येवमहासंश्लेषःएतदुपलक्षणंविनाशस्यापिउभेउहैवएषतरतीत्यादिश्रुतेःतुशब्दोऽवधारणार्थःपातेशरीरस्यपतनेतथाचेदंसिद्धंशरीरस्यपातेविदुषोमुक्तिर्भवत्येवेति॥ शा०॥ सू०॥ १॥
इतरेसुकृतदुष्कृतेआरब्धकार्येभोगेनैवक्षपयित्वानन्तरंब्रह्मसंपद्यतेतस्यतावदेवचिरमित्यादिश्रुतेरिति॥ शा०॥ सू०॥ १॥

संमुख४॥ रहित३॥

अ·कौ· प्यन्तदनंतरमेकाग्रेणमनसास्वस्याखंडैकरसब्रह्मानंदात्मतांसाक्षात्कुर्यादित्यभिप्रायेणसमष्टिव्यष्ट्योस्तादात्म्यनिरूपणेनतदुपहितयोस्तादात्म्यनिरू
प्र· पणंकृतं तदुक्तं समाधिकालात्प्रागेवंविचिंत्यातिप्रयत्नतः स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वंचिदात्मनिविलापयेदिति कल्पतर्वाचार्यैरप्युक्तंनिर्विशेषंपरंब्रह्मसा।
२३ क्षात्कर्तुमनीश्वराः येमंदास्तेऽनुकंप्यंतेसविशेषनिरूपणैः वशीकृतेमनस्येषांसगुणब्रह्मशीलनात् तदेवाविर्भवेत्साक्षा‾ दपेतोपाधिकल्पनमिति ए
तदभिप्रायाश्रुतिरपि एषसर्वेषुभूतेषुगूढात्मानप्रकाशते दृश्यते त्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरिति तस्माद्वैश्वानरादित्तानमर्थं वदित्यर्थः ननुव्यष्टि।
स्थूलसूक्ष्मकारणाभिमानिनोविश्वतैजसप्राज्ञाः संसारिणः प्राक्निरूपितास्तेकिंस्वतंत्राजीवाः आहोस्विदेकस्यैवावस्थाविशेषाः नाद्यः सर्वेषांस्वतंत्रतया
परस्परभेदाभ्युपगमेसुषुप्तिस्वप्नयोरनुभूतस्यपदार्थस्यजाग्रदवस्थायांविश्वस्यस्मरणाभावप्रसंगात् अन्यानुभूतपदार्थस्मरणायोगादन्यस्यान्यथानिप्र

अनयोःसमष्टिव्यष्ट्योःसामान्यविशेषयोरिवतादात्म्याभ्युपगमादेतदुपहितंविश्ववैश्वानरयोरपितादात्म्यंएकएवजीवो जाग्रदवस्था
यांस्थूलसूक्ष्मकारणाविद्याभिमानीसन् विश्वइत्युच्यते ‾‾ सएवस्वप्नावस्थायांसूक्ष्मशरीरकारणाविद्याभिमानीसन् तैजसइत्युच्य
ते ‾‾ सएवसुषुप्तौकारणाविद्याभिमानीसन्प्राज्ञइत्युच्यते ‾‾ सएवशरीरत्रयाभिमानरहितः सन्शुद्धपरमात्माभवति॥ ॥

संगात् तस्माद्द्वितीयःपरिशिष्यतइत्याह एकएवेति अयंभावः असंगोदासीनःप्रत्यगात्माऽविद्यामात्मत्वेनोपगतःप्राज्ञः इतिउच्यतेसएवसूक्ष्मशरीरमात्म
त्वेनोपगतस्तैजसः सएवस्थूलशरीरमात्मत्वेनोपगतोविश्वएवंविश्वतैजसप्राज्ञाःप्रत्यगात्मनएकस्यैवावस्थाविशेषाइतीममेवार्थं स्पष्टयति जाग्रदवस्था
यामिति अर्थादनेनत्वंपदार्थशोधनोपायान्वयव्यतिरेकौदर्शितौ तथाहिजाग्रदवस्थायांशरीरत्रयसाक्षित्वेनस्वप्नेशरीरद्वयसाक्षित्वेनसुषुप्तौकारणशरी
रसाक्षित्वेनसमाधौशुद्धस्वप्रकाशचिद्रूपेणभानमन्वयः स्वप्नेस्थूलशरीराभावंसुषुप्तौसूक्ष्मशरीराभानंसमाधौकारणशरीराभानंचशरीरत्रयविनिरेकः।
चित्तस्यवृत्तिशून्यतयात्मैकाकारावस्थासमाधिस्तदानीदेहादिषुसर्वत्राभिमानस्यनिवृत्तत्वात्समाध्यवस्थायांशरीराणांव्यतिरेकोभवत्येवतस्यामवस्थायामा रामः
त्मावस्तुतः शुद्धः परमात्माभवतिसर्वाभिमानशून्यत्वादिदमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांत्वंपदार्थशोधनंयद्यद्दृष्टंतत्तत्सर्वमनात्मेतिनिश्चित्ययदन्वितंस आत्मेतिनिश्च २३

श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि तेषां क्रमेण दिग्वातार्कवरुणाश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः एवं वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि तेषां च क्रमेण वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि चतुष्टयान्तःकरणानि तेषां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युता अधिष्ठातृदेवता इति॥ २॥

यः तदुपायान्वयव्यतिरेकाविति शुद्धेति समाधिरवस्थायामिति शेषः जाग्रदाद्यवस्था निरूपयितुमाह तस्येति तात एवोद्दिशति जाग्रदिति जाग्रदवस्थां लक्षयति दि
गिति आदिशब्देन दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः तथा चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वरः इति श्लोकोक्तदेवतावातादयो गृह्यन्ते ताभिर्देवताभि
रनुगृहीतानि अधिष्ठितानीन्द्रियाणि यानि श्रोत्रादीनि तैरिति यावत् शब्दादिविषयानुभवावस्था जाग्रदवस्थेत्युक्ते स्वप्नेऽतिव्याप्तिस्तत्रापि वासनामयविष
यानुभवस्य सत्वात्तद्वारणार्थं दिगादीत्युक्ते स्वप्नावस्थामिन्द्रियाणामुपरतत्वात्तज्जन्यविषयानुभवान्नातिव्याप्तिः विषयानुभवावस्था जाग्रदवस्थेत्युक्ते सुषु
प्तावतिव्याप्तिस्तत्राप्यज्ञानविषयकसाक्ष्यनुभवस्य सत्वात् अत उक्तं शब्दादीति सुषुप्तौ शब्दादिविषयाणामन्तःकरणवृत्तेस्तदाश्रयप्रमातृत्वोपाध्यन्तःकरणा
दीनां च लीनत्वान्नातिव्याप्तिः शब्दादिविषयाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं शब्दादिविषयानुभवः अन्तःकरणवृत्तिमग्रे निरूपयिष्यते स्वप्नावस्थां ल

तस्यैवाभिमानिनो जीवस्यावस्थाः पंच जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्छामरणभेदात् दिगाद्यधिष्ठातृदेवतानुगृहीतैरिन्द्रियैः शब्दादिविषयानुभ
वावस्था जाग्रदवस्था जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे सति इन्द्रियोपरमे जाग्रदनुभवजन्यसंस्कारोद्भूतविषयतज्ज्ञानावस्था स्वप्नावस्था जाग्रत्स्वप्नोभयभो
गप्रदकर्मोपरमेण स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमाननिवृत्तिद्वारा विशेषविज्ञानोपरमात्मिका बुद्धेः कारणात्मनावस्थितिः सुषुप्तिः मुद्गरप्रहारादिजनितविषादे
न विशेषविज्ञानोपरमावस्था मूर्छावस्था॥

क्षयति जाग्रदिति विषयतज्ज्ञानावस्था स्वप्नावस्थेत्युक्ते सुषुप्तावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय जाग्रदित्या
दिविशेषणं सुषुप्तावज्ञानतत्साक्षिणोरनादिसिद्धत्वेन संस्कारोद्भूतत्वाभावान्नातिव्याप्तिः तावत्युक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिः रजतानुभवजन्यसंस्कारो
द्भूतानिर्वचनीयविषयतज्ज्ञानस्य तदा दर्शनात् [illegible] वासत्वात्तद्वारणाय इन्द्रियोपरम इति उपरमे निमित्तमाह जाग्रदिति सुषुप्तिलक्षणमाह जाग्रदिति
विशेषविज्ञानोपरमात्मिका सुषुप्तिरित्युक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिस्तदा समाधौ विशेषविज्ञानोपरमसत्वात् अत उक्तं बुद्धेः कारणात्मनावस्थानमिति समा
धावन्तःकरणस्य स्वरूपेण सत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः विशेषविज्ञानोपरमे निमित्तमाह स्थूलेति तत्रापि निमित्तमाह॥ जाग्रदिति मूर्छावस्थां लक्षयति मुद्गरेति वि
शेषविज्ञानोपरमावस्था मूर्छेत्युक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिरत उक्तं मुद्गरेति मुद्गरप्रहारजनितविषादावस्था मूर्छा इत्युक्ते जाग्रदवस्थायां अतिव्याप्तिरत उक्तं

क्रममाश्रित्य पृथिव्याः सकाशादोषध्याद्युत्पत्तिक्रमेण स्थूलशरीरोत्पत्तिमाह ब्रह्मांडांतर्वर्तीनि स्थूलशरीराणि विभजते तदिति जरायुजादीनि दर्शयति मनु
ष्यपश्वादीनि प्रकारांतरेण स्थूलशरीरं विभजते उक्तमिति समष्टिस्थूलशरीरं व्युत्पादयति पंचीकृतेति पक्षांतरमाह अथवेति तत्रैवमतांतरमाह वनवा
दिति ततः किं तत्राह एतदिति समष्टिस्थूलशरीरोपहितचैतन्ये विराड्वैश्वानरशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमाह विविधेति व्यष्टिस्वरूपं व्युत्पादयति प्रत्येकमिति
व्यष्टिस्थूलशरीरोपहितचैतन्यस्य विश्वसंज्ञामाह एतदिति तत्र युक्तिमाह सूक्ष्मेति ननु समष्टिस्थूलशरीरोपाधिकवैश्वानरज्ञानं व्यष्टिस्थूलशरीरोपाधिक
विश्वज्ञानं च निष्प्रयोजनं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोरसंभवादित्याशंक्य विश्ववैश्वानरयोरभेदोपासनया वैश्वानरप्राप्त्यानंदावाप्तिप्रयोजनसंभवा
दित्यभिप्रेत्य तदुपासनोपयोगित्वेन——————समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरयोस्तादात्म्यप्रतिपादनेन तदुपहितयोरपि तादात्म्यं प्रतिपादयति अनयोरिति

पंचीकृतपंचमहाभूततत्कार्यब्रह्मांडं तदंतर्वर्ति कार्यं सर्वं समष्टिरित्युच्यते अथवा व्यक्तिषु गोत्वादिवत् सर्वव्यष्टिष्वनुस्यूतं पंचीकृतभू
तकार्यं ब्रह्मांडात्मकं व्यापकं समष्टिः वनवत् सकलस्थूलशरीरसमुदायो वा समष्टिरित्युच्यते एतदुपहितं चैतन्यं विराट् वैश्वानर इति चोच्य
ते विविधं राजमानत्वात् सर्वनराभिमानित्वाच्च प्रत्येकं स्थूलशरीरं गवादिव्यक्तिवद्वृक्षवत् व्यष्टिरित्युच्यते एतदुपहितं चैतन्यं विश्व इत्यु
च्यते सूक्ष्मशरीरमपरित्यज्य स्थूलशरीरे प्रविष्टत्वात् ॥ ११ यथा सत्तासामान्यद्रव्यादिविशेषयोस्तादात्म्यं समवायस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात्
तथा व्यष्टिस्थूलशरीरस्य समष्टिस्थूलशरीरांतर्गतपंचीकृतभूतकार्यत्वेनोपादानोपादेयसंभवात्तयोस्तादात्म्यात्तदुपहितयोरपि विश्ववैश्वानरयोस्तादा
त्म्यं एवमनयोर्भेदासंभवादभेदं समादाय——अहमेव वैश्वानरोऽस्मीति अभेदोपासनया तत्साक्षात्कारेणानंदावाप्तेः संभवात् ज्ञानं सप्रयोजन
मिति भावः अथवा श्रुत्युक्तप्रकारेण विश्ववैश्वानरतैजससूत्रात्मप्राज्ञेश्वरान् ज्ञात्वा प्रथमं विश्वं वैश्वानरात्मत्वेनाहमेव वैश्वानरोऽस्मीति विभाव्य ततस्तैज
सं सूत्रात्मत्वेनाहमेव सूत्रात्मास्मीति विभाव्यानंतरं प्राज्ञमीश्वरात्मत्वेनाहमेवेश्वरोऽस्मीति विभाव्यानंतरं समष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिकमोंकारवाच्यं प
रं ब्रह्माहमस्मीति सर्वात्मत्वेन विभाव्य पश्चात् मनस्यैकाग्रतामापन्ने सति सर्वं जगत् स्थूलसूक्ष्मादिक्रमेण निर्विशेषचिन्मात्रेऽखंडैकरसानंदे परब्रह्मणि विल

अ॰ कौ॰ विशेषेति मूर्छाया अवस्थांतरत्वे व्याससूत्रं संवादयति तदुक्तमिति तृतीयेस्थितं मुद्गरादिप्रहारादिनिमित्ते सति पुंसां यां मूर्छामाचक्षते लोकाः सा मूर्छा जाग्र
प्र॰ दाद्यंतर्भूता आहोस्विदवस्थांतरमिति संशयः तत्रश्रुत्यादिष्ववस्थांतरत्वेनाप्रसिद्धत्वाज्जाग्रदादिष्वंतर्भूता तत्रापि विशेषविज्ञानोपरमसाम्यात् मूर्छा सुषु
२४ प्तावेवांतर्भूतानावस्थांतरमिति प्राप्तेऽभिधीयते मूर्छा जाग्रदादिभ्योऽवस्थांतरं परिशेषात् सा तावन्न जाग्रत्स्वप्नयोरंतर्भवति विज्ञानाभावान्नापि मरणे
पुनरुत्थानदर्शनात् नापि सुषुप्तौ लक्षवैलक्षण्यात् तथाहि सुषुप्तस्य प्रसन्नवदनत्वनि ष्कंपत्वादिकं लक्षणं मुग्धस्य तु विकरालवदनत्वसकंपत्वादिकमतो
लक्षणवैलक्षण्यान्न सुषुप्तावंतर्भवति मूर्छा किंतु परिशेषादवस्थांतरमेवेति सकंपत्वादीनां सुषुप्तिवैलक्षण्येपि विशेषविज्ञा— नोपरमेण सुषुप्तिसाम्यादर्द्ध
संपत्तिमूर्छेति निर्णयः मरणावस्थां लक्षयति एतदिति देहाभिमानो द्विविधः सामान्याभिमानो विशेषाभिमानश्चेति सुषुप्तौ सामान्याभिमानः पुनरुत्थानदर्शना
त् जीवस्य निरभिमानस्योत्थानायोगात् अतः सुषुप्तौ जीवस्य देहे सामान्याभिमानस्तिष्ठत्येव जाग्रत्स्वप्नयोर्विशेषाभिमानः मनुष्योहं ब्राह्मणोहमिति मरणे भोगेन

तदुक्तं मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषादिति एतच्छरीरभोगप्रापककर्मोपरमेण द्विविधदेहाभिमाननिवृत्या सपिंडितकरणग्रामावस्थाभा
विशरीरप्राप्तिपर्यंतं मरणावस्था केचित्त्वस्या उक्तावस्थास्वंतर्भावं वदंति अत्र श्रुतिस्मृतिपुराणप्रमाणानि प्रसिद्धानि ॥ छ ॥ ॥

प्रारब्धक्षये द्विविधस्य सामान्यविशेष— रूपस्याभिमानस्य निवृत्या भाविदेवादिशरीरप्राप्तिपर्यंतं सपिंडितकरणग्रामावस्था एकीकृतचतुर्दशकरणग्रा
मावस्था मरणावस्थेत्यर्थः। सूत्रकृता मरणावस्थाया जाग्रदादिबहिर्भावेनानुक्तत्वात् यथोक्तजाग्रदादिष्वंतर्भावइति मतांतरमाह केचित्त्विति तत्रापि मरणा
वस्थायां न जाग्रत्स्वप्नयोरंतर्भावः देहाभिमानाभावान्नापि सुषुप्तौ पुनरुत्थानाभावात् अतः परिशेषान्मूर्छायामंतर्भावः तत्र कर्मशेषे सति पुनरुत्थानं भोगप्रदकर्म
शेषाभावे मरणमिति भावः ननु संतु विश्वतैजसप्राज्ञा एकस्यैवावस्थाविशेषाः वैश्वानरसूत्रात्मेश्वरेषु को निर्णय इति तत्राह एवमिति यथा विश्वतैजसप्राज्ञा
एकस्यैवावस्थाविशेषाः एवं वैश्वानरसूत्रेश्वरा इत्यर्थः ननु भयाऽऽरत्यादिश्रवणात् कथं वैश्वानरसूत्रात्मनोरीश्वरत्वं तस्य जीवलिंगत्वादीश्वरस्य तद्रहि राम॰
तत्वात् तथा च श्रुतिः योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीत्याद्याऽशनायाद्यतीतत्वमीश्वरस्य दर्शयति तस्मादेकस्य परमेश्वरस्यावस्थाविशेषा २४

सुनेजस्त्वगुणाद्यौर्वैश्वानरस्यमूर्द्धाविश्वरूपत्व॒ गुणाकः सूर्यश्चक्षुः पृथग्‌नानावर्त्मगमनमात्मास्वभावो यस्यसतथानामागतित्वगुणो वायुःप्राणः वहुलत्वगुण आकाशोऽस्यसंदेहः देहमध्यंरयिधनं तद्गुणा आपोऽस्यवस्तिःमूत्रस्थानंवै
श्वानरस्यहोमाधारत्वसंपादनार्थमुरएवेत्यादि ॥ ६॥ अभिमुखत्वेनविश्वंमिमीतेजानातीत्यभिविमानःसंमुखेनेति ५॥ ॥ अध्ययनकृतवान् ॥ ४

गाच्चानावृतस्वरूपत्वेनपरिच्छेदाभिमानाभावाच्चतयोरीश्वरत्वंएवंचतदुपासकानांतत्प्रसादेनक्रममुक्तिरुपपद्यतेतस्मादेकस्यैवपरमात्मनोवैश्वानरमन्त्रे।
श्वरा अवस्थाविशेषादित्यभिप्रेत्येममर्थंस्पष्टयति एकएवेति तस्यहवा एतस्यात्मनोवैश्वानरस्यमूर्धैववसुतेज॒ इत्यादिश्रुत्युक्तसकलगुणविशिष्टवैश्वा
नरोहमस्मीत्यर्थः एतदितिवैश्वानरोपासनयेत्यर्थः यथोक्तप्रकारेणवैश्वानरपरमात्मानंज्ञात्वातदुपासनेनसाधकस्तद्भावंप्राप्नोतीत्यत्रसंमतिमाह वैश्वानरेतिशारी
रकेसमन्वयलक्षणेऽस्ति वैश्वानरःसाधारणशब्दविशेषात्कोन आत्माकिंब्रह्मेत्यात्मानमेवेमंवैश्वानरंसंप्रत्यध्येषितमेवनोब्रूहीत्युपक्रम्यतेजसत्वा
दिगुणयोगंद्युसूर्यप्रभृतीनामेकैकोपासननिंदयामूर्धादिभावमुपदिश्याम्नायतेयःप्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानंवैश्वानरमुपास्तेसर्वेषुलोकेषुसर्वेषु
भूतेषुसर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तितस्यहवा एतस्यात्मनोवैश्वानरस्यमूर्धैववसुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणःपृथग्वर्त्मात्मासंदेहोवहुलोवस्तिरेवरयिःपृथिव्येवपा
दावुरएववेदिर्लोमानिवर्हिर्हृदयंगार्हपत्योमनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयइत्यादि तत्रसंशयःकिमिहवैश्वानरोजठराग्निरुतभूताग्निराहोस्विद्देवता

वैनन्येषु २ मुखं १
वैश्वानराधिकरणेसूत्रकारभाष्यकाराभ्यांएवंएवश्रुत्यर्थस्यतथाप्रतिपादनात् सएवपरमात्मासमष्टिसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायोपहि
तःसन् हिरण्यगर्भइत्युच्यते ॥ ?? त्माथवाशारीरःकिंवापरमेश्वरः इतिवैश्वानरात्मशब्दाभ्यांसंशयः तत्रजाठराग्निर्वाभूताग्निर्वादेवतात्मावा

वैश्वानरःस्यात् श्रुतिषुसर्वत्रवैश्वानरशब्दप्रयोगात् अथवाशारीरोवास्याद्वैश्वानर आत्मशब्दाद्‌आत्मशब्दस्यतत्रैवमुख्यत्वाद्वैश्वानरशब्दस्यापिलक्षणयात
त्रप्रवृत्तिसंभवात् तस्माच्छारीरोवैश्वानरोनपरमेश्वर इत्येवंप्राप्तेभिधीयतेवैश्वानरःपरमेश्वरोभवितुमर्हति कस्मात्साधारणशब्दविशेषात् वैश्वानरशब्दस्त्रय
स्यसाधारणआत्मशब्दोद्वयस्य॒ साधारणस्तथापिविशेषोदृश्यतेमूर्धैववसुतेजा इत्यादिनानचायंजाठरादीनांसंभवत्यतःपरमेश्वरोवैश्वानरस्तस्यसर्वकारण
त्वात्सर्वात्मत्वोपपत्तेःतस्मिन्यथोक्तविशेषसंभवात् किंचसर्वेषुलोकेषुसर्वेषुभूतेषुसर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीतिवैश्वानरस्यपरमेश्वरत्वेतदुपासकस्यतद्भावप्राप्त्यास
सर्वलोकाश्रयात्मत्वंसंभवतिअन्यथातन्नस्यात् अपिचतद्यथेषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानः प्रदूयंतेइतिवैश्वानरस्यपरमेश्वरत्वेतदुपासक
स्यतद्भावमापन्नस्यसर्वपाप्मदाह उपपद्यते इतरयास्तदयोगात् एवंचसतिवैश्वानरादिशब्दाःभाष्यकारोक्तप्रकारेणपरमेश्वरेयथासंभवयोजनीयाःतस्माद्वैश्वा

अंतरअक्षिमध्यगतः परमात्मैवकुतः उपपत्तेः आत्मत्वामृतत्वाभयत्वादीनामिहोक्तानांपरमात्मन्येवोपपत्तेः ३॥

नरः परमेश्वर इतिसूत्रकारभाष्यकाराभ्यांश्रुत्यर्थः प्रतिपादितस्तस्माद्वैश्वानरस्येश्वरत्वंतदुपासकस्य तत्प्राप्तिः फलंभवतीतिभावः हिरण्यगर्भस्वरूपमाह स
एवेति श्रुत्युक्तगुणोपेतः सूत्रात्माहिरण्यगर्भोहमस्मीत्युपासकस्यतद्भावापत्तिफलमाह एतदितिहिरण्यगर्भोपासनयेत्यर्थः हिरण्यगर्भस्येश्वरत्वे तदुपासक
स्यतत्प्राप्तौचसंमतिमाह अंतर उपपत्तेरिति समन्वयलक्षणेस्थितं अंतर उपपत्तेः यएषोक्षिणिपुरुषोदृश्यतएष आत्मेतिहोवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे
ति तद्यथायस्मिन्नेपिवोदकंवासिंचतिवर्त्मन्येवगच्छतीतिश्रूयते तत्रसंशयः किमत्राक्ष्यधिकरणे उपास्यत्वेनोपदिश्यतेछायात्मा उतदेवतात्मा आहोस्विच्छा
रीरः किंवापरमेश्वरइति तत्रदृश्यते इतिनिर्देशाच्छायात्मोपास्यत्वेनोपदिश्यतइतिप्राप्तंतस्यैवचक्षुः सन्निधानात् अथवादेवतात्मास्यादिंद्रियानुग्राहकत्वेन
संनिहितत्वात् यद्वाशारीरः स्यात्तस्यापिकरणस्वामित्वेनजाग्रदवस्थायांचक्षुविशेषतः संनिहितत्वात् तत्रैवात्मशब्दस्यापिमुख्यत्वादेवंनिश्चितेसत्यमृतत्वादिकं
शारीरेयथाकथंचिद्योजनीयंतस्माच्छारीरउपास्यः ननुपरमेश्वरइत्येवंप्राप्तेब्रूमः अक्षिस्थानेपरमेश्वरएवोपास्यत्वेननिर्दिश्यतेनछायादिःकस्माद्वाक्यशेषगत

सूतं४

एतदुपासनयातत्प्राप्तिःफलंभवति ॥ ६ ॥

सर्वफलोदयहेतुत्वम्१ सूक्ष्मत्वम्२ प्रकाशकत्वम् ३॥

संयद्वामत्ववामनीत्वभामनीत्वामृतत्वादिगुणजातस्यपरमेश्वरएवोपपत्तेः इतरत्रासंभवात् किंचवाक्योपक्रमेप्राणोब्रह्मकंब्रह्मखंब्रह्मेतिसुखविशिष्टब्रह्माभिधा
नात् यएषोक्षिणिपुरुषोदृश्यते इत्यत्रापियएषसर्वनाम्नोः प्रकृतपरामर्शित्वेनतस्यैवप्रतिभिज्ञानात् आचार्यस्तुतेगतिंवक्तेत्यग्नीनांवचनाच्चवाक्योपक्रमनिर्दिष्टं
सुखविशिष्टंब्रह्म इहाक्षिस्थानेध्येयत्वेनोपदिश्यतइतिगम्यते अन्यथाप्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात् परमेश्वरस्यापि उपासनार्थमक्षिस्थानत्वमुपप
द्यतेतस्मात्परमेश्वरएवोपास्यः उपकोशलेनाधीताविद्योपकोशलविद्यातस्यामियमाख्यायिका उपकोशलोहवैकामलायनः सत्यकामेजाबालेब्रह्मचर्यमुवा
सेति श्रुताविथमाम्नाता उपकोशलोनामकश्चिद्ब्रह्मचारीसत्यकामस्यगुरोर्निकटेब्रह्मचर्यंकृतवान् तमुपकोशलंशिष्यमग्निपरिचर्यानिमित्तंगृहेस्थापयित्वागुरुः
सत्यकामोद्रव्यार्जनार्थंदेशांतरंजगामतदोपकोशलस्यपरिचर्ययासंतुष्टास्त्रेताग्नयोब्रह्मविद्यामुपदिदिशुः प्राणोब्रह्मकंब्रह्मखंब्रह्मेत्यनंतरंस्वस्वविद्यां
चपश्चादग्निप्रश्नेकृते आचार्यस्तुतेगतिंवक्तेत्यग्नयऊचुः अनंतरमागतेनाचार्येणप्रणतंशिष्यंप्रतिब्रह्मविन्मुखमिवत्वन्मुखंप्रतिभातिकेनोपदिष्टाब्रह्मविद्येति

तस्माज्जायते तज्जं तस्मिंल्लीयते तल्लं तेनानिति तदनु इति तज्जलानिति ॥६॥ संकल्पमय इत्यर्थः ॥६॥ स उपासकः क्रतुं ध्यानं मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्याकारकं कुर्वीत ॥४॥

ष्टे अग्निभिरुपदिष्टा आचार्यो गतिं वक्ष्यतीत्युक्तमित्युक्तोपकोशल आचार्यं शरणं प्रतिपेदे शरणागतं शिष्यं सत्यकामो गुरुरुपदिदेश य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादिना अत इयं विद्योपकोशलेनाधीतत्वादुपकोशलविद्येत्युच्यते तस्मिन्नुपकोशलविद्यावाक्यविचारे सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां समष्टिप्राणोपाधिकसुखविशिष्टपरमात्मोपास्त्यानन्दप्राप्तिः प्रतिपादितेति भावः इदानीमीश्वरस्वरूपमाह स एवेति मायास्वरूपं प्रागिति रूपितं समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरराहित्यं कैवल्यं य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादिश्रुत्युक्तगुणकः परमात्माह मत्सीत्युपासनया तत्प्राप्तिफलं भवतीत्याह तदिति ईश्वरभावापत्तिः फलं भवतीत्यर्थः तत्र संमतिमाह सर्वत्रेति समन्वयलक्षणोऽस्थितं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादि श्रूयते तत्र संशयः किमत्र मनोमयत्वादिगुणकः शारीर उपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्वित्परं ब्रह्मेति तत्र शारीर एवोपास्यत्वेनोप

अंतर उपपत्तेरित्यस्मिन्नधिकरणे सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां उपकोशलविद्यायां तथैव प्रतिपादनात् स एव केवलमायोपाधिकः
सन् ईश्वर इत्युच्यते तदुपासनया तत्प्राप्तिः फलं भवति सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति ॥ ११

दिश्यते मनोमयत्वादिगुणजातस्य तस्यैवमु॰

जीवधर्मो ब्रह्मणि ४

स्यत्वेनोपपत्तेः न परं ब्रह्म अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुत्या प्राणादिसंबंधप्रतिषेधेन तस्मिन्मनोमयत्वादिगुणानुपपत्तेः यद्यपि जीवोऽप्रकृतो वाक्योपक्रमगतं ब्रह्म प्रकृतं तथापि शमगुणविध्यर्थवादगतत्वेन ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वादिलिंगाच्छारीर एवोपास्य एवं निश्चिते वाक्यशेषगतगुणजातं शारीरे योजयितव्यं तस्माच्छारीर एवोपास्यो न ब्रह्मेति प्राप्तेऽभिधीयते परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुपास्यतया प्रतिपत्तव्यं कस्मात्सर्वेषु वेदांतेषु तस्यैवोपास्यत्वेन प्रसिद्धतयोपदेशात् अत्रापि प्राणः शरीरमस्येति समासांतर्गतसर्वनामश्रुत्या संनिहितस्य ब्रह्मणः परामर्शत्वात् तद्धितार्थस्य सामान्यरूपतयापेक्षायानिवर्तकत्वाभावाच्च वाक्यशेषगतानां सत्यकामत्वादिगुणानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्च शारीरेऽनुपपत्तेः शमविधिपरा——दपि वाक्याद्ब्रह्मैवोपास्यत्वेन ग्राह्यं एवं निश्चिते शारीरपरमात्मनोरभेदात् मनोमयत्वादिकं ब्रह्मण्यपि संभवति यद्यपि वैपरीत्यं तथापि समारोप्यस्वरूपेण विषयो रूपवान् भवेत् विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं तद्रूपवदित्याचार्यवाचस्प

शमादिगुणानां योविधः उपासीतेत्याकारकस्तस्यार्थवादत्वेन तज्जलानित्यादिवाक्यानां तद्गतत्वेन ब्रह्मणोऽप्यप्रकृतत्वमित्यर्थः ५॥ ॥ अधिष्ठानं १॥ मयट्प्रत्यय

महाप्रलये ३॥ साक्षात्कृतात्मानः ३॥ वैश्वानरसूत्रात्मनोः ३॥

अक्षिपुरुषः परमात्मैवोपदिश्यते कुतः सुखविशिष्टाभिधानात् एवकारेणात्र संशयः कार्य्य इति सूत्य निसुखविशिष्टं ब्रह्मवाक्योपक्रमे श्रूयते तस्यैवेहाभिधानादित्यर्थ इति॥ शा०॥ सू०॥ १॥ १॥ ॥

वैश्वानरः परमेश्वरः कुतः साधारणशब्दविशेषात् साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः वैश्वानरशब्दोयद्यप्यन्यादित्यात्मनां साधारणआत्मनश्च जीवपरमात्मनोस्तथाप्यस्ति विशेषः तस्यहवा एतस्यैत्यादिनोक्तो द्युमूर्धत्वादिस्तस्मादिति॥ शा०॥ सू०॥ १॥

इत्यसंगतमिति चेन्मैवं सूत्रकृतावादरायणेन वैश्वानरसूत्रात्मनोः सुखविशिष्टाभिधानादेव च वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादित्यत्रेश्वरत्वस्योक्तत्वात् कथं नर्हि हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं तमेतावतः कालस्य पुरस्तादसृजत तं जातमभिव्याददात् स भाणमकरोत्सोविभेत् सर्वे नैव रेमे कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रैस्तस्य जन्ममरणबंधमोक्षभयाऽरत्यादिप्रतिपादनं शृणु वैराग्यार्थं तत्प्रतिपादनं तथाहि श्रुत्यादिभिस्तयोर्जन्मादिषु प्रतिपादितेषु तत्रापि दोषदर्शनेन वैराग्यमुत्पद्यत इति तत्प्रतिपादनं न च तावता तयोर्जीवत्वं तथात्वे ईश्वरस्यापि तथात्वप्रसंगात् तस्यापि कामनादिश्रवणात् कामनादेर्जीवलिंगत्वात्तस्माद्यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः तमीश्वराणां परमं महेश्वरं आप्तकाममात्मकाममित्यादिश्रुत्या निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमत्वावगमाद्यथा कामनादिश्रवणेपि न जीवत्वं तथा ज्ञानमप्रतिहतं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयमिति स्मृत्या सूत्रात्मवैश्वानरयोरप्रतिहतस्वतःसिद्धनिरतिशयज्ञानैश्वर्यादिशक्त्यावगमाज्ज

कार्य्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये विनाशे तस्य ब्रह्मलोकस्याध्यक्षेण परमेष्ठिना सह ज्ञानः परमेष्ठिनः परं ब्रह्म भवंति कुतः अनावृत्याभिधानादिति॥ शा०॥ सू०॥ ६॥

एवं एक एव परमात्मा समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायोपहितः सन् वैश्वानर इत्युच्यते अहमेव वैश्वानरोस्मीत्यतदुपासनया तत्प्राप्तिः फलं भवति॥ ११

न्मादिप्रतिपादनस्य वैराग्यार्थत्वाच्च न जीवत्वमत ईश्वरत्वमेव युक्तं चैतत् यथा जीवस्य नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य इति न्यायेन जन्माद्यभावे निश्चितेपि चराचरव्यपाश्रयस्तु तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वादिति न्यायेनौपाधिकमुत्पत्तिविनाशवत्वं तथाऽसंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेरिति न्यायेन न जायते म्रियते वा विपश्चित् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुत्या च जन्माद्यभावे निश्चितेपि समष्टिस्थूलसूक्ष्मोपाधिप्रयुक्तमुत्पत्त्यादीश्वरस्याप्यस्तु हिरण्यगर्भादिरूपेण न च तावता जीवत्वं अनावृतस्वरूपत्वेन परिच्छेदाभिमानाभावात् आवृतस्वरूपेन परिच्छेदाभिमानस्यैव जीवत्वप्रयोजकत्वादन्यथोपाधिसंबंधमात्रेण जीवत्वे निरूपाधिकस्य ब्रह्मणो जीवत्वेश्वरत्वयोरनभ्युपगमेन सोपाधिकस्य तदभ्युपगमेन तस्य जीवत्वं प्रसज्येत तस्मात्सूत्रात्मवैश्वानरयोः सूत्रकारेणेश्वरत्वप्रतिपादनात्तत्प्रतिपादकश्रुतिस्मृतिसंभवाच्च औपाधिकजन्मादिप्रतिपादनस्य वैराग्यार्थत्वाच्च निरतिशयज्ञानैश्वर्यादियो

योयं लौकिकस्तयोर्जन्ममरणयोर्व्यपदेशः देवदत्तो जातो मृतश्चेति स चराचरव्यपाश्रयः स्थावरजंगमदेहविषयो मुख्यः जीवे तु भाक्तो गौणः स्यात् कुतः जन्ममरणव्यपदेशस्य तद्भावभावित्वात् देहोत्पत्तिनाशानुविधायित्वादित्यर्थ इति॥ शा॥ सू०॥ ५॥

सतः सदात्मकस्य ब्रह्मण उत्पत्त्यसंभवः कुतः अनुपपत्तेः सत्सामान्यात्सत्सामान्यस्योत्पत्तेरनुपपत्तेरिति॥ शा०॥ सू०॥ ५॥

आत्मा जीवो नोत्पद्यते कुतः अश्रुतेः उत्पत्तिप्रकरणेषु जीवोत्पत्तेरश्रुतेः नित्यत्वाच्च ताभ्यः श्रुतिभ्यः जीवस्य नित्यत्वावगमाच्चेति शा०॥ सू० ६॥

योगिनांभौतिकक्केष्वेवस्वातंत्र्यंनभूतेष्वित्याह जगद्व्यापारवर्जमितिकुतः प्रकरणात् सर्वभूतसृष्टिवाक्येषुपरमात्मनःप्रकृतत्वात् नचतेपिपरमात्मवत्प्रकृताइत्याह असन्निहितत्वाद्योगिनांचकारोमहाभू
तसृष्टौयोगिनामशक्यत्वमपिबोधयतीति ॥ शा॰॥ सू॰॥ ६ ॥

भ्यामीश्वरोपासनयातद्भावापत्तिः प्रतिपादितातस्मात्तदुपासनयातत्प्राप्तिः फलंभवति इतिनिरवद्यंईश्वरोपासनयातत्प्राप्तिःफलंभवतीत्यत्रश्रुत्यंतरंसं
वादयति तंयथेति तंपरमात्मानंयथायेनप्रकारेणयादृशगुणविशिष्टत्वेनोपासते अहमेश्वरोस्मीतिध्यायतितथैवतादृशमेवफलंभवति तदुक्तंस
दाशिवेनरघुनाथंप्रतियेनाकारेणयेमर्त्यामामेवैकमुपासतेतेनाकारेणतेभ्योहंप्रसन्नोवांछितंददइतिचकारेणस्मृतिंसमुच्चिनोति यंयंवापिस्मरन्भा
वंत्यजत्यंतेकलेवरंतंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितः इतिस्मृतेश्चेत्यर्थः ननुभावनोत्कर्षेणतत्साक्षात्कारवतस्तत्फलंभवतुभावनामांद्येकिंस्यादितित
त्राह भावनेति मनुष्यत्वविस्मृतिपूर्वकंतद्भावापत्तिर्भावनोत्कर्षः देहेमनुष्योहमितियथानुद्भूतईषन्मनुष्यत्वस्मरणपूर्वकंतद्भावापत्तिर्भावनामांद्यंत
त्तारतम्येनपरमेश्वरेणसमानैश्वर्यभोगवत्त्वंसार्ष्टिःजगद्व्यापारवर्जं तदुक्तंजगद्व्यापारवर्जप्रकरणादसंनिहितत्वाच्चेतिसमानरूपत्वंसारूप्यं समीपवर्ति

सात्म्नः सायुज्यंसालोकतांजयतीत्यादिश्रुतेः येपुनः साधनचतुष्टयसंपन्नाविचारासमर्थाः मंदप्रज्ञाः तेषांगुरुमुखाद्ब्रह्मनिश्चि
त्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तंसच्चिदानंदलक्षणंब्रह्माहमस्मीतिनिर्गुणब्रह्मोपासनया अस्मिन्नेवशरीरेजीवदवस्थायांमरणावस्थायां
वाब्रह्मलोकेवाउत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारेण तत्प्राप्तिः फलंभवति ॥ २१

त्वंसामीप्यंसमानलोकत्वंसालोक्यं एवंभावनातारतम्येनफलतारतम्ये
श्रुतिंप्रमाणयति सात्म्नइतिसात्म्नःप्राणस्यसायुज्यंतादात्म्यंतद्भावापत्तिरित्यर्थः नचान्यस्यान्यभावापत्तिः कथंविरोधादितिवाच्यं समष्टिकारणानामेवप
रिच्छेदाभिमानेनव्यष्टित्वप्राप्तिरिति अपरिच्छिन्नोपासनयापरिच्छेदाभिमाननिवृत्त्याव्यष्टित्वनिवृत्तिसंभवेनतद्भावापत्तेरविरोधादुपासकस्यइममेवार्थंश्रुति
राह देवोभूत्वादेवानप्येति एतादृशंफलंभावनोत्कर्षेणभवतितन्मांद्येपूर्वोक्तमेवभवतीति दर्शयति सालोकतामिति आदिशब्देन एतासांदेवतानांसायुज्यं
सार्ष्टितांसमानलोकतांयांतीतिइत्यादिश्रुतयोगृह्यंते सालोक्यादिफलभेदः पुराणेषुस्फुटः एवंसगुणोपासकानांतत्पदवाच्यार्थनिरूपणप्रसंगेनतत्तदुपा
सनयातत्तत्प्राप्तिफलमुक्त्वोपासनाप्रसंगेनसर्वतोविरक्तानांमंदप्रज्ञानांविचाराक्षमाणां ब्रह्मजिज्ञासूनांनिर्गुणब्रह्मोपासनयातत्साक्षात्कारद्वारा ईक्षतिक
र्मव्यपदेशात्सइति न्यायेनमणिप्रमायांमणिबुद्ध्याप्रवृत्तस्यमणिप्राप्तिवन्निर्गुणब्रह्मप्राप्तिंदर्शयतियेपुनरिति नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्ट

॥२ सध्यातव्यःपरमात्मैवकुतःईक्षतिकर्मत्वेनव्यपदेशात् वाक्यशेषे ध्यातव्यस्येक्षतिकर्मत्वेनव्यपदेशात्ईक्षतिधातोःकर्मपुरुषंसमीक्षतेइति॥ शा॰॥ सू॰॥

यं एतच्च अग्रेनिरूपयिष्यतिब्रह्मविचारासमर्थाइत्यर्थः तत्रहेतुमाह मंदेतिनचमंदप्रज्ञानांब्रह्मज्ञानेकथंप्रवृत्तिःस्यादितिवाच्यंमुमुक्षावशात् तथाचश्रुति
स्मृतीतिहासपुराणेषु मंदप्रज्ञानांमैत्रेयीप्रभृतीनांमुमुक्षूणांमोक्षसाधनेज्ञानादौप्रवृत्तिदर्शनात्प्रायःस्त्रीणांमंदप्रज्ञत्वाच्च एवंपुरुषाणामपितत्संभवात्नकाप्य श्रा२
नुपपत्तिरितिभावः अत्रैषाक्षरयोजना येमंदप्रज्ञागुरुमुखाद्ब्रह्मनिश्चित्यनिरुपाधिकंब्रह्माहमस्मीत्युपासनेनेषांनिर्गुणब्रह्मोपासनयोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारे
णतत्प्राप्तिःफलंभवतीतिकदाभवतीत्याकांक्षायामाह अस्मिन्नेवेतिनिर्गुणब्रह्मोपास्तेर्निदिध्यासनेपर्यवसानान्निदिध्यासनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारंप्रत्यंतरंगसाधन
त्वावगमात्तेनानात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तौतत्संस्कृतांतःकरणस्यभावनापरिपाकतारतम्येनास्मिन्नेवशरीरेजीवदव‾स्थायांमरणावस्थायांवाब्रह्मलोकेवाब्रह्मसा
क्षात्कारोभवतिज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्वस्ततस्तुतंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानःध्यानयोगेनसंपश्यन्त्यात्मन्यात्मानमात्मनाध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मान
मात्मनेतिश्रुतिभ्यः ततःप्रारब्धेक्षीणेस्वस्वरूपेणब्रह्मप्राप्नोतीत्यर्थः ननुमंदप्रज्ञानांब्रह्मस्वरूपस्याज्ञातत्वेननिर्गुणब्रह्मोपास्तिःकथंस्यान्नह्यज्ञाततत्वंकेन

श्रुतेर्न्यायसामान्यात् ॐमित्येतेनैवाक्षरेणपरंपुरुषं अभिध्यायीत सएतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयंपुरुषमीक्षते ॐमित्यात्मा
नंयुंजीत ॐमित्येवंध्यायथा आत्मानंइत्यादिश्रुतिभ्यः॥ २१

चिदुपासितुंशक्यतइत्यत आह गुरुमुखादिति तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभि
गच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठंशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःश्रद्धान्वितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्येत् आचार्यवान्पुरुषोवेदयस्यदेवेपराभक्तिःतद्विद्धिप्रणिपातेन
परिप्रश्नेनसेवयाउपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्वदर्शिनःश्रद्धावांल्लभतेज्ञानं तत्परःसंयतेंद्रियःइत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेणगुरुमुपसत्यतत्प्रसादात्तदु
पदेशेनब्रह्मतत्पदार्थंत्वंपदार्थंचविवेकेनदेहेंद्रियमनोबुद्ध्यहंकाराज्ञानविलक्षणत्वेनमायाविलक्षणत्वेनस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराधिष्ठानभूतप्रत्यगात्मानं
मायाधिष्ठानंसच्चिदानंदलक्षणमद्वितीयंपरमात्मानंचनिश्चित्यनिश्चयेनज्ञात्वायत्तदद्रेश्यमग्राह्यमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमस्थूलमनणु ह्रस्वमदीर्घं अप्रा
णोह्यमनाःशुभ्र असंगोह्ययंपुरुषःनिष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यं———निरंजनं अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्यएवचनित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोयंसना
तनःअव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते तदव्यक्तमाह॥ ॥

एतं परमात्मानमभिसंभवामि इतः प्रेत्य १॥

निमित्ते रुक्तत्वान्न वैपरीत्यं किंच एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया तमेव शरणं ग
च्छ सर्वभावेन भारतेति श्रुतिस्मृतिभ्यामुपास्योपासकयोः शारीरपरब्रह्मणोर्गंतृगंतव्यभावेन भेदव्यपदेशात् अनंतकल्याणगुणाकं सर्वज्ञं सर्वशक्ति नित्यशुद्धबु
द्धमुक्तसत्यपरमानंदाद्वयं परंब्रह्मोपास्यं यद्यपि नान्योतोस्ति द्रष्टा क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारतेति श्रुतिस्मृतिभ्यां परमात्मनोन्यः शारीरो नास्ति तथा
प्यविद्याकल्पितभेदमादाय तद्व्यपदेशः एवं च यथोक्तपरमेश्वरोपासनया शारीरस्योपासकस्य तत्प्राप्तिः फलं भवति यथाक्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो भव
ति तथेतः प्रेत्य भवति मद्भक्ता यांति मामपि मत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतमिति इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः तस्माद्ब्रह्मैवोपास्यमिति शांडिल्यवि
द्यावाक्ये निश्चितं सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां एवमन्यत्रापि दहर उत्तरेभ्यः अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंत
स्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्याम्नायते अत्राकाशशब्देन भूताकाशः प्रतिपाद्यते शारीरः परमेश्वरो वेति संशयः आकाशशब्दस्य भूतविशेषे रूढत्वा

शांडिल्यविद्यायां दहर उत्तरेभ्यः इति दहरविद्यायां च सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां यथोक्तेश्वरोपासनया तत्प्राप्तिप्रतिपादनात् तं यथा
यथोपासते तत्तथैव भवतीति श्रुतेश्च भावनामांद्यतारतम्येन सार्ष्टिसारूप्यसामीप्यसालोक्यफलानि भवंति ॥ २१ तदेवेह प्रतिपाद्यत इति प्राप्तं अ
थवा शारीरो वा प्रतिपाद्यते दहराकाशशब्देन तस्मिन्नात्मशब्दस्य मुख्यत्वात् तस्माच्छारीर एव दहरो न परमेश्वर इति प्राप्ते ब्रूमः दहराकाशः परमेश्वरो भवितुम
र्हति कस्मात् उत्तरेभ्यो हेतुभ्यः तथाहि उत्तरत्र यावान्वायमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदय आकाश इति बाह्याकाशेन दहराकाशस्योपमानोपमेयभावः प्रतिपाद्यते स च
भूताकाशपरिग्रहे नोपपद्यते तेनैव तस्योपमेयत्वायोगात् तथा जीवपरिगृहेपि तस्योपाधिपरिच्छिन्नस्य तेन तद्योगात् किंच य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु
र्विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति वाक्यशेषगतानां गुणानां शारीरभूताकाशयोरनुपपत्तेः दहराकाशः परमेश्वर एव अपिच तद्य इहात्मानमनु
विद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति द
हराकाशोपासकस्य तद्भावापत्तिफलं दर्शयति तच्च शारीरभूताकाशपरिग्रहे नोपपद्यते तस्माद्दहराकाशः परमेश्वर एवेति दहरविद्यावाक्ये सूत्रकारभाष्यकारा

गुणात् २॥ दहरवाक्ये आत्मशब्दस्याप्युक्तत्वात् ॥६॥ जीवा २॥ सत्यकामादिगुणकम् ३॥

वाजसनेयके श्रूयते एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादि तथान्यत्रापि तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिः उत व्यवस्थेति संशये श्रुतिविभागात् व्यवस्थाप्रा-
प्तौ उच्यते ॥ अक्षरविषयास्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रावरोद्धव्याः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारस्तदेव च सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते औ-
पसदवदिति निदर्शनं यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदितासु पुरोडाशप्रदानमन्त्राणामग्नेर्वेहोत्रं वेरध्वरमित्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानामप्यध्वर्युभिरभिसम्बन्धो भवति अध्वर्युकर्तृकत्वात्पुरोडा-
शप्रदानस्य प्रधानतन्त्रत्वाच्चाङ्गानां एवमिहाप्यक्षरतन्त्रत्वात्तद्विशेषणानां यत्र क्वचिदप्युत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसम्बन्ध इति ॥ शा॰ ॥ सू॰ ॥ १ ॥ १ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तं इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैर्ब्रह्मणो निरुपाधिकत्वावगमान्निर्गुणब्रह्मोपासनं संभवत्येव स्वस्वविचारास-
मर्थत्वेपि गुरूपदेशेन तद्ज्ञानस्य परोक्षस्य संभवादित्यर्थः निर्गुणोपासनमभिनीय दर्शयति सर्वैरिति उक्तलक्षणं ब्रह्मैवाहमस्मि अहं ब्रह्मास्मीति व्यतिहारेणोपास-
नं कर्तव्यं त्वं वाहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते तद्योहं सोसौ योसौ सोहं व्यतिहारो विशिषंति हीतरवदित्यादिश्रुतिसूत्रेभ्यः तथा चोक्तं चिदात्माहं नि-
त्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः परमानंदसंदोहो वासुदेवोहमस्मि १ इति वक्ष्यमाणविलापनेन ब्रह्मण उपाधिविनिर्मोको द्रष्टव्यः एवं यथोक्तोपासनेन यथोक्तं फलं भव-

व्यतिहार एवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते न त्वात्मन ईश्वरैकत्वमात्रं इतरवत् यथा इतरे सर्वात्मत्वादयो गुणा उपास्यत्वेनोपदिश्यंते तद्वत् प्रतिज्ञातेर्थे हेतुः विशिषंति हि समाम्नातारो जीवपरमात्मानौ व्यतिहारेण विशिषंति
तद्योहमित्यादिनेति शा॰ ॥ सू॰ ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥

भगवताप्युक्तं ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिं इति अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य
उपासते तेपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः इति च एवं तत्पदार्थस्य मायोपहितस्य ब्रह्मणः ॥ श्रुतिमूलकस्य १ तीति कुतो ज्ञायते इत्याकांक्षायामाह श्रु-
तेरिति तं यथा यथोपासते तेन तथैव भवतीत्युदाहृतश्रुतेः तन्मूलस्मृतेश्च प्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायणः उभयथाप्यदोषात्तत्क्रतुश्चेति न्यायस्य प्रकृतेपि तुल्यत्वादे-
वं ज्ञायते इत्यर्थः यथोक्तब्रह्मोपासनेन तत्प्राप्तौ प्रामाण्येन श्रुत्यंतराण्युपन्यस्यति ओमित्यनेनेति अत्र तृतीया द्वितीयार्थे द्रष्टव्या ओंकारवाच्यः परमात्माहमस्मी-
ति यः परं पुरुषं परमात्मानमभिध्यायीत उपासीत स उपासकः पुरुषमीक्षत इति श्रुतौ योजना अयमेवार्थः श्रुत्यंतराणामपि आदिशब्देन ओं कं ब्रह्म खं ब्रह्म पुराण-
मित्यादिश्रुतिर्गृह्यते तत्र स्मृतिमप्याह भगवतेति प्रणवजपं कुर्वन् मां तत्पदलक्ष्यं परमात्मानं वासुदेवमहं ब्रह्मास्मीत्यनुस्मरन्ननुसंधानं कुर्वन् देहं त्यजन् यः
पूर्वोक्तयोगधारणावान्मरणं प्राप्नोति स परमां गतिं ब्रह्मभावलक्षणां मुक्तिं याति प्राप्नोतीत्यर्थः त्रयोदशाध्यायश्लोकमप्यत्रैवोदाहरति अन्ये त्विति अन्ये साधनचतु- रामः

प्रतीकोपासकभिन्नान्सर्वानुपासकानमानवपुरुषो नयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते न च सर्वेषा ~ मित्यत्र सर्वोपासनेष्वमार्गोपसंहारोक्तिविरोधस्तत्राह उभयथादोषादिति प्रतीकालम्बनानामनयनेऽ- २८
न्येषां नयने न्यायस्य प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तविषयत्वेनादोषात् तत्र को हेतुरित्यत आह तत्क्रतुश्च तस्य ब्रह्मणः क्रतुः संकल्पो ब्रह्मप्राप्तौ हेतुरिति ॥ शा॰ ॥ सू॰ ॥ ५ ॥

 इपर्यंतं स्थूलभूतेषु पंचीकृतभूतेषु तेषां तत्कारणत्वात्तेषु तद्विलापनमुचितमिति भावः किं तद्विलापनमित्याकांक्षायामाह तदिति कारणीभूतपंचीकृतभू
 तव्यतिरेकेण ब्रह्मांडतदंतर्वर्तिकार्यजातं नास्तीति निश्चित्येत्यर्थः एतदुक्तं भवति दृश्यमानस्य कार्यजातस्य कारणसत्तातिरिक्तसत्तानंगीकारात् कारणव्यतिरेकेण
 कार्यं नास्तीति निश्चित्य तद्विस्मृत्य कारणैकगोचरं स्मरणं विलापनमिति स्थूलभूतानि स्वस्वकारणीभूततामसांशेष्वंतःकरणज्ञानेंद्रियाणि स्वस्वकारणीभू
तसात्विकांशेषु प्राणकर्मेंद्रियाणि स्वस्वकारणीभूतराजसांशेषु विलाप्येत्यर्थः इदानीं सूक्ष्मभूतानामुत्तरोत्तरं विलापनमाह तत्रापीति इदानीं परमकारणस्य
मूलाज्ञानस्य चिन्मात्रे विलापनमाह अज्ञानमिति उक्तक्रमे प्रमाणत्वेन विष्णुपुराणवचनमुदाहरति तथा चेति तत्र वार्तिकसंमतिमाह उक्तं चेति अध्यारोपा
पवादनिरूपणेन फलितमर्थं दर्शयन्त्याभ्यामिति तदेवोपपादयति तथाहीति तत्पदार्थं शोधयति मायेति माया आदिर्यस्याः स्थूलसूक्ष्मभूतायाः समष्टेः सा तथो

यथा शुक्त्यादौ भ्रांत्या प्रतीतस्य रजतादेः शुक्तिव्यतिरेकेण नेदं रजतं किंतु शुक्तिरित्यभावनिश्चयः अयमेव बाधो विलापनमिति चोच्यते
स च बाधस्त्रिविधः शास्त्रीयो यौक्तिकः प्रत्यक्षश्चेति अथात आदेशो नेति नेति नेह नानास्ति किंचनेत्यादिशास्त्राद्ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपंचाभाव
निश्चयः शास्त्रीयो बाधः मृद्व्यतिरेकेण घटाभावनिश्चयवत् निखिलकारणीभूतब्रह्मव्यतिरेकेण निखिलप्रपंचाभावनिश्चित्य दृश्यमानस्य मि
थ्यात्वनिश्चयेन ब्रह्मात्ममात्रत्वनिश्चयो यौक्तिकबाधः अहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यसाक्षात्कारेण ज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिः प्रत्यक्ष
बाधः यौक्तिकबाधस्यायं क्रमः स्थूलप्रपंचः सर्वोऽपि स्थूलभूतेषु विलाप्य ॥

त्मा मायादिश्चासौ समष्टिश्चेत्यनंतरं कर्मधारयः अयं भावः समष्टिस्थू
लसूक्ष्मशरीरमाया तदुपहितवैश्वानरसूत्रात्मेश्वरचैतन्यमेतदाधारानुपहिताखंडचैतन्यमेतत्त्रयं तप्तायः पिंडवदविविक्तमेकत्वेनावभासमानं तत्पदस्य वा
च्यार्थः इति तत्पदलक्ष्यार्थमाह विविक्तमिति समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरमायाभ्यां विविक्तं विवेकेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथक्कृत्य निश्चितमखंडचैतन्यं तत्त्वमसि वा
क्ये तत्पदलक्ष्यार्थ इत्यर्थः एतावन्वयव्यतिरेकौ तत्पदार्थशोधनोपायौ तथाहि स्थूलप्रपंचस्थित्यवस्थायां तत्साक्षित्वेन पंचीकरणात्पूर्वं सूक्ष्मभूततत्कार्यसाक्षि
त्वेनाकाशादिसृष्टेः पूर्वं प्रलयावस्थायां मायासाक्षित्वेन तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ भोगेन प्रारब्धे च क्षीयमाणे जीवस्य वर्तमानदेहपातोत्तरं विदेहमुक्तावस्थायामखं

डस्वप्रकाशचिद्रूपेणाभानंतत्पदार्थस्यपरमात्मनोऽन्वयः समष्टिस्थूलशरीरस्यपंचीकरणात्पूर्वमभानंसमष्टिसूक्ष्मशरीरस्याकाशाद्युत्पत्तेः पूर्वमायायाःमुक्त्य
वस्थायांचव्यतिरेकःजीववत्परमात्मनोजाग्रदादिसंबंधाभावात् कार्यस्यकारणात्मनारंभणाधिकरणन्यायेनारोपितस्यचाधिष्टानात्मनासत्वांगीकारादसदुत्प
त्तिवादनिराकरणाच्चयथोक्तप्रकारेणसमष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायानांयथोक्तावस्थास्वभानंव्यतिरेकः तत्पदार्थस्यपरमात्मनोभानमन्वयइत्येवम

हेनारद२

तद्व्यतिरेकेणतन्नास्तीति — निश्चित्यस्थूलभूतानिसमष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरंचसूक्ष्मभूतेषुविलाप्य — — तत्रापिपृथिवीमप्सुविलाप्यअप
स्तेजसितेजोवायौवायुमाकाशे आकाशमज्ञाने अज्ञानंचिन्मात्रेविलापयेत् तथाचस्मृतिः जगत्प्रतिष्टादेवर्षेपृथिव्यप्सुप्रलीयतेज्योतिष्यापः
प्रलीयंतेज्योतिर्वायौप्रलीयते वायुश्चलीयतेव्योम्नितच्चाव्यक्ते प्रलीयते अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मन्निष्कलेसंप्रलीयते इति उक्तंच आकारंपुरुषं
विश्वमुकारेप्रविलापयेत् उकारंतैजसंसूक्ष्मंमकारेप्रविलापयेत् मकारंकारणंप्राज्ञंचिदात्मनिविलापयेदिति आभ्यामध्यारोपापवादाभ्यां
तत्वंपदार्थशोधनमपिसिद्धंभवति तथाहिमायादिसमष्टिस्तदुपहितंचैतन्यंएतदाधा — रानुपहितमखंडचैतन्यंचतत्प्रायःपिंडवत् एत
त्त्रयं अविविक्तमेकत्वेनावभासमानंतत्पदवाच्यार्थोभवति विविक्तमुखंडचैतन्यंतत्पदलक्षार्थोभवति अविद्यादिव्यष्टिरेतदुपहितचैतन्य एतदा
धारानुपहितंप्रत्यक्चैतन्यं एतत्त्रयंतप्तायःपिंडवदविविक्तमेकत्वेनावभासमानंत्वंपदवाच्यार्थोभवति विविक्तंप्रत्यक् चैतन्यंत्वंपद
लक्षार्थोभवति ॥

जीववत्१

ऽन्वयव्यतिरेकावभ्युपगंतव्यौतत्वन्यौदृशौतयोरत्रासंभवात् अन्यत्रधर्मादित्यादि श्रुत्यापरमात्मनःपुण्यापुण्यसंबंधानवगमा
च्चतस्मादाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यांशोधितस्तत्पदार्थोमायातत्कार्याभ्यामपरामृष्टाखंडसच्चिदानंदस्वरूपःपरमात्मातत्पदस्यलक्षार्थ इतिभावः त्वंपदार्थंशो
धयति अविद्यादीति अविद्या आदिर्यस्याःसातथासाचासौव्यष्टिश्चेत्यविद्यादिव्यष्टिः अयमभिप्रायःव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणाविद्याएतदुपहितविश्वतै
जसप्राज्ञाश्चएतदाधारानुपहितप्रत्यक्चैतन्यंतप्तायःपिंडवदेकत्वेनावभासमानंत्वंपदवाच्यार्थइतित्वंपदलक्ष्यार्थमाह विविक्तमिति ॥ छ ॥ छ ॥

श्चेतित्रयः सम्बन्धाः पदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावश्च पदयोर्वा पदार्थयोर्वाऽखण्डचैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावः ॥ ६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेभ्यो विविक्तं पृथक्कृत्य निश्चितं प्रतीयं जडानृतदुःखात्मकाहंकारादिभ्यः प्रातिलोम्येन सच्चिदानंदलक्षणतयां च निप्रकाशत इति प्रत्यक् प्रत्यक् च तत् चैतन्यं प्रत्यक् चैतन्यं चेतनस्य भावः चैतन्यं तत्प्रसिद्धस्वरूपमिति यावत् अन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ अभाने स्थूलदेहस्य स्वप्रेऽपि ज्ञानमात्मनः सोऽन्वयो व्यतिरेकः तद्भाने ऽन्यानवभासनं लिंगाभाने सुषुप्तौ स्यादात्मनो भानमन्वयः व्यतिरेकस्त्वात्मभाने लिंगस्याभानमुच्यते सुषुप्तभाने भानं तु समाधावात्मनोऽन्वयः व्यतिरेकस्त्वात्मभाने सुषुप्तानवभासनमिति एवं तत्त्वंपदार्थौ शोधयित्वा वाक्यार्थं विचारयितुं प्रतिजानीते एतादिति पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानकारणत्वात् तत्त्वंपदार्थशोधनोपायान्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुष इत्याद्यवांतरवाक्यैश्च शोधितौ तत्त्वंपदार्थौ लक्ष्यौ गृहीत्वेत्यर्थः संबंधेति समानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावः लक्ष्यलक्षणभाव एतैः सहितं महावाक्यमखंडार्थबोधकमित्यर्थः लक्षणमग्रे निरूपयिष्यति ननु समानेनाधिकरणेन संबंधः सामानाधिकरण्यं तत्कथं वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ हेतुः स्यादित्याशंक्याह सामानाधिकरण्य

विलक्षणम ६ ॥

एतौ लक्षार्थावुपादाय संबंधत्रयेण सहितं तत्त्वमस्यादिवाक्यं लक्षणया अखंडार्थबोधकं भवति संबंधत्रयं तु पदयोः सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं नाम भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानां एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः यथा सोयं देवदत्त इत्यत्र तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकसशब्दस्य एतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकायंशब्दस्य च एकस्मिन् देवदत्तपिंडे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः यथा तत्रैव सशब्दार्थ तत्कालविशिष्ट अयंशब्दार्थैतत्कालविशिष्टयोरन्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः ॥ छ ॥ ॥

सिति शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिसामानाधिकरण्यमित्युक्ते घटकलशयोरपि सामानाधिकरण्यं स्यात्तत्तश्च ताभ्यामपि वाक्यार्थबोधः स्यान्न च तद्दृस्तितयोः पर्यायत्वात् अतस्तद्वारणायोक्तं भिन्नेति तत्रोदाहरणमाह यथेति विशेषणविशेष्यभावसंबंधमाह पदार्थयोरिति पदजन्यज्ञानविषयत्वं पदार्थत्वं व्यावर्तकं विशेषणं व्यावर्त्यं विशेष्यं तमुदाहरति यथेति तत्रैव सोयं देवदत्त इति वाक्ये लक्ष्यलक्षणभावसंबंधमाह पदयोरिति लक्ष्यतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं पदार्थो वा लक्षणं अविरुद्धोऽखंडार्थो लक्ष्यः वाक्यजन्यज्ञानविषयो वाक्यार्थस्तेनेति यावत् उदाहरति यथेति प्रत्यभिज्ञावाक्यं सप्रम्यर्थः लौकिके सोयमित्यादिवाक्ये सं

तत्पर्यायपदानामप्यस्ति ५ ॥

मंदप्रज्ञाएवमजानंतोविचारंकर्तुमशक्ता अन्येभ्य आचार्येभ्योब्रह्मस्वरूपंश्रुत्वा तत्त्वंपदार्थौविवेकेनपरिशोध्यश्रुतिपरायणाः संतः अहंब्रह्मास्मीत्युपास
सतेध्यानंकुर्वंतितेपिसर्वानर्थहेतुंमृत्युमज्ञानमतितरंत्येव अतितरंनाशयंत्येवनास्त्यत्रसंदेहः तेषांनित्याभियुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकं ददामिबुद्धियोगंतं
येनमामुपयांतितेतेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता २ इतिभगवतैवोक्तत्वात् तेपिचातितरंतीत्यनेनविचारकुश
लानांमृत्युतरणेकैमुतिकन्यायप्रसिद्धमितिसूचयन्नपिकारेणेतिश्लोकतात्पर्यार्थः किंबहुनासर्वासांसगुणनिर्गुणोपासनानांचित्तैकाग्र्यद्वाराब्रह्मसाक्षात्का
रएवमुख्यफलंज्ञानप्रकरणेपठितत्वात् एतदभिप्रायेणैवसूत्रकृताबादरायणेनोपासनाविचारोज्ञानकांडेकृतः ब्रह्मलोकादिफलंतुनांतरीयकमितिभावः
एवंसृष्ट्यादिनिरूपणप्रसंगागतमुपासनाविचारंपरिसमाप्यपरमप्रकृतमुपसंहरति एवमिति एवमुक्तरीत्या नन्वध्यारोपापवादयोर्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वात्ताव
पिनिरूपणीयावित्याशंक्यब्रह्मणोमायाद्वारासूक्ष्मस्थूलप्रपंचसृष्टिनिरूपणमुखेनजगज्जन्मादिकारणत्वनिरूपणमेवाध्यारोपनिरूपणमित्याह अयमे

नटस्थलक्षणंजगज्जन्मादिकारणत्वंनिरूपितं अयमेवाध्यारोपइत्युच्यते अस्यापवादश्चेदानीमुच्यते अपवादोनाम अधिष्ठा
नेभ्रांत्याप्रतीतस्यतद्व्यतिरेकेणाभावनिश्चयः॥ २१

वतिअतस्मिंस्तद्बुद्धिरध्यारोपः अपवादनिरूपणंप्रतिजानीते अस्येति। इदानीमध्यारोपनिरूप
णानंतरंप्रसक्तस्यप्रतिषेधसंभवादितिभावः कोयमपवादइत्याकांक्षायांतत्स्वरूपमाह अपवादोनामेतितद्व्यतिरेकेणतद्भिन्नत्वेन इत्थंभावेतृतीया उक्तमेवार्थ
मुदाहरति यथेति ननुतत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानादज्ञानतत्कार्यबाध्यते तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः अविद्यासहकार्येणनासीदस्तिभविष्यती
निवार्तिकवचनादस्मदादीनांघटज्ञानेनघटाज्ञाननिवृत्तिवदहंब्रह्मास्मीतिब्रह्मसाक्षात्कारेणतदज्ञाननिवृत्तेः विद्वदनुभवसिद्धत्वाच्चेतिवदंति तत्रकोयंबाधइत्या
कांक्षायामयमपवादः सएवबाधइत्युच्यतेइत्याह अयमेवेति यत्रयत्प्रतीयते तत्रतस्यत्रिषुकालेष्वत्यन्ताभावनिश्चयोबाधः तंविभजते सचेति त्रैविध्यमेवाह शा
स्त्रीयेति आद्यंव्युत्पादयति अथातइत्यादिनाद्वितीयंव्युत्पादयतितद्व्यतिरेकेणेति तृतीयंव्युत्पादयति अहंब्रह्मास्मीत्यादिनाविपर्ययेणतुक्रमोतउपपद्यते
नेति न्यायमनुसरंस्तत्रयौक्तिकबाधस्यक्रमंनिरूपयतियौक्तिकबाधस्येति अयंवक्ष्यमाणः इदंशब्दार्थमाह स्थूलप्रपंचमिति सर्वंस्थूलशरीरमारभ्यब्रह्मां

तुशब्दः प्रलयउत्पत्तिक्रमंवारयतिकिन्त्वतोऽस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपर्ययेणपृथिव्यप्स्वित्यादिक्रमउक्तः उपपद्यतेचयतः कार्यस्यघटादेःकारणमृदादौप्रलयस्यदृष्टत्वादिति॥ शा०॥ सू०॥ २॥

तर्जनीसहिताङ्गुष्ठे विस्तरे प्रदेशप्रमाणं भवतीति॥ २॥ | तत्त्वमस्यादिश्रुत्या ॥ ९॥

इन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वं योग्यत्वं योग्ययोर्जीवेश्वरयोरनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिस्तस्या असम्भवेनेत्यर्थः १॥ | भिन्नत्वे सतीति पूर्वदले कथिते सति समवायेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणायोत्तरदलं समवेतत्वादित्युत्तरदले सतीद्व्यादिष्व

वाचस्पतिमिश्रमते इंद्रियत्वं आचार्याणां मते तु न कार्यादिवृत्तीनामुपादानत्वात् १॥ | तिव्याप्तिस्तद्वारणाय पूर्वदलं कारणद्रव्ये समवायोस्तीति॥ १०॥ भेदेत २ ॥ भेदेति ३॥

ग्यानुपलब्धेरसंभवेन जीवनिष्ठेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात् मनसोऽनिंद्रियत्वेन तथात्वाच्च जीवाधिकरणेश्वरभेदस्य साक्षिभास्यतया प्रातीतिकत्वेन तद्विषयप्रत्यक्षस्य श्रुत्या बाधसंभवाच्चंद्रगतप्रादेशकत्वप्रत्यक्षवत्तद्गतह्रस्वत्वादिप्रत्यक्षवच्च भेदप्रत्यक्षस्याज्ञानोपाधितंत्रत्वेन स्वाभाविकाखंडार्थस्य महावाक्यस्य तेनैसमं विरुद्धत्वेन तेन्निर्वर्तकतया भेदप्रत्यक्षस्य भ्रांतित्वाच्च नन्वेवं द्वासुपर्णेत्यादिश्रुत्या जीवपरयोर्भेदप्रतिपादनात् कथं महावाक्यस्याखंडार्थत्वमिति चेन्न भेदस्य मानांतरसिद्धत्वेन श्रुति प्रतिपाद्यत्वायोगात्फलवत्यज्ञातेर्थे श्रुतेस्तात्पर्यात् तस्मात्तदनुवादेनोदाहृतश्रुतेरखंडे ब्रह्मण्येव तात्पर्यात् पैंगिरहस्यब्राह्मणेन श्रुत्यैव तथा व्याख्यातत्वा च्चाखंडे ब्रह्मैव तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं तस्मात् संसर्गस्य वा विशिष्टस्य वा महावाक्यप्रतिपाद्यत्वायोगात्तादात्म्यप्रतिपादने इत्यस्याखंडस्वरूपप्रतिपादनइ तिव्याख्यानमुचितमेव तदुक्तं संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः अखंडैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मत इति ननु किमिदमखंडत्वं जातिरुपाधिर्वा ना

महावाक्ये १

सर्वस्य प्रपंचस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कल्पितत्वेन मिथ्यात्वाद्विजातीयभेदशून्यता जीवपरमात्मनोरत्यंतैक्यात् सजातीयभेदशून्यता ए करसत्वात्स्वगतभेदशून्यता॥ २॥

द्यः अविद्यातिरिक्तजडजातेरनंगीकारात् ननु घटोयंघटोयमित्यनुगताकारप्रतीत्या जातिसिद्धेः कथमनंगीकार इति चेन्न अनुगताकारप्रतीत्या घटत्वादिसिद्धावपि तस्य जातित्वे मानाभावात् न च घटत्वादिकं जातिर्द्रव्यगुणकर्मविशेषभिन्नत्वे सति समवेतत्वात् व्यतिरेकेणाभाववदित्यनुमानेन तस्य जातित्वसिद्धिरिति वाच्यं समवायस्य निरस्तत्वेन हेत्वसिद्धेः साध्यप्रसिद्धेरनुमानांगत्वेन जातित्वस्य मानांतरासिद्धत्वेन व्याप्तिग्रहाभावेन तद नुमानायोगाच्च अन्यथाऽतिप्रसंगात्तस्मादखंडत्वं न जातिः न चाविद्यातिरिक्तजडजात्यनंगीकारेपि सा विद्यैवास्तामिति वाच्यं तथात्वे तस्याः श्रुतिवेद्यत्वाभावप्रसंगात् न द्वितीयः तस्यानिर्वचनत्वात्तथाहि तन्नावद्भेदशून्यत्वमखंडत्वं भेदस्य प्रसिद्धत्वेन तच्छून्यत्वस्यासंभवात् अप्रसिद्धत्वेऽप्रसक्तप्रतिषेधासंभवेन तच्छून्यत्वस्य गृहीतुमशक्यत्वान्नापि परिच्छेदशून्यत्वं तत् परिच्छेदो नामावयवो वस्त्वंतरं वाऽभावो वा नाद्यः ब्रह्मणो निरवयवत्वेनावयवाऽप्रसक्तेस्त न्निषेधायोगेन तच्छून्यत्वस्य ग्रहणायोगात् न द्वितीयः भवन्मते ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वंतरस्य मानांतरासिद्धतया तन्निषेधायोगेन तदनुपपत्तेः न तृतीयः अ

मानाभावात् किंतु अविद्यैव ध | र्मिधर्माकारेण भातीति ननु नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमिति लक्षणा जातेरस्ति तथात्वेऽद्वैत | मायोपलक्षितानुपहितचैतन्यं अंतःकरणोपलक्षितानुपहितचैतन्यं तयोरैक्यमित्यखंडवाक्यार्थः ९ ॥

श्रुतिविरोधापत्तेः ६॥ | ॥ समवायादीनामपि जातित्वं स्याल्लक्षणस्य तत्र सत्त्वादिति ॥४॥ | अविद्यातिरिक्तजातिरूपाखंडार्थस्य ४॥

अखण्डत्वम् ३॥ अविशिष्टत्वं विशिष्टाभावः सकद्दत्युक्ते पूर्वोक्ताभावाप्रसि

उभाभ्यां भावपदार्थाभ्यामन्योन्यस्मिन्नन्योन्याभावास्ति अद्वैतश्रुत्याद्वयोर्भावपदार्थयोरनंगीकारात् २॥ द्विरूपदोषस्यात्रापि सत्त्वादित्यर्थः॥ २॥ यदि ब्रह्मणोऽभेदेनाप्यन्योन्याभावसिद्धिः स्यात्तर्हि तन्निषेधः स्यात्

नाद्यनंतमजो नित्य इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणोऽनादिनित्यतया ध्वंसप्रागभावयोरसंभवात् अद्वितीयश्रुत्या ब्रह्मणस्त्रैकालिकानादिनित्यात्यंताभावस्यासंभवात् अत ए
व तदन्योन्याभावस्यासंभवात्तस्मात्प्रसक्तप्रतिषेधायोगेनाभावः परिच्छेदस्तच्छून्यत्वमखंडत्वमित्यसंगतमेतत् एतेनानेकापर्यायशब्दप्रकाश्यत्वे सत्यवि
शिष्टत्वं नैदिति निरस्तं पूर्वोक्तदोषस्यात्रापि तुल्यत्वात् तस्मादखंडं ब्रह्मवाक्यार्थ इत्यसंगतमित्याशंक्याह अखंडत्वं नामेति अखंडत्वमुपाधिरेव न च तन्निर्वचन
संभव इत्याह विजातीयेति न च विजातीयादिभेदस्याप्रसिद्धतयाऽप्रसक्तप्रतिषेधानुपपत्त्या तच्छून्यत्वं दुर्ग्रहमिति वाच्यं भ्रांत्या प्रसिद्धिसंभवेन तच्छून्यत्वग्रह
संभवात् वृक्षादीनां विजातीयो घटादिस्तद्भेदो वृक्षेषु प्रसिद्धो लोकानां एकस्य वृक्षस्य वृक्षांतरं सजातीयं तत्रान्योन्यभेदोऽन्योन्यस्मिन्प्रसिद्धः स्वगतं शाखापत्रादि
दिनद्भेदो वृक्षे प्रसिद्धः प्रत्यक्षादिना नैवं ब्रह्मणि संभवतीत्याह सर्वस्येति वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमैतदात्म्यमिदं सर्वं तदनन्यत्वमारंभण
शब्दादिभ्य इत्यादिश्रुतिसूत्राभ्यां कार्यस्य कारणाद्व्यतिरेकात् सर्वस्य कल्पितत्वं न चाज्ञानस्याकार्यतया ब्रह्मव्यतिरेकादकल्पितत्वप्रसंग इति वाच्यं एकमेवा

अथवा त्रिविधभेदशून्यत्वं अखंडत्वं विभुत्वाद्देशपरिच्छेदशून्यत्वं नित्यत्वात्कालपरिच्छेदशून्यत्वं सर्वात्मकत्वात् वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वं॥

द्वितीयमेतदात्म्यमिदं सर्वमिति श्रुत्या साज्ञानस्य कार्याकार्यसर्वप्रपंचस्य ब्रह्माव्यतिरेकावगमेनाज्ञानस्यापि कल्पितत्वसंभवात्कल्पितस्य सर्वस्य
प्रपंचस्य मिथ्यात्वेन परमार्थतोऽधिष्ठानेऽसत्त्वेन विजातीयभेदशून्यत्वं ब्रह्मण उपपद्यते एवं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्जी
वपरमात्मनोरत्यंतैक्यप्रतिपादनेन चेतनांतरस्यासंभवाज्जीवभावस्य मिथ्यात्वेनाज्ञानकल्पितत्वाद्ब्रह्मणः सजातीयभेदशून्यत्वं तथा निष्कलं निष्क्रियं शांतं
निरवद्यं निरंजनं केवलो निर्गुणश्चासंगो ह्ययं पुरुषः नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति श्रुतिस्मृतिभिरवयवगुणक्रियाजातिसंबंधप्रतिषेधेन सदृष्ट्यादि
वाक्यैर्ज्ञायमानावयवगुणादीनां श्रुतिप्रति द्यत्वाभावेन मायाकल्पितत्वेन च मिथ्यात्वाद्ब्रह्मणः स्वगतभेदशून्यत्वमिति भावः स्वगतभेदशून्यत्वमखंडत्वमित्युक्ते
सांख्यात्मन्यतिव्याप्तिः सांख्यैरप्यात्मनोऽवयवगुणक्रियाजातिशून्यत्वाभ्युपगमेन स्वगतभेदशून्यत्वसंभवात्तद्वारणाय सजातीयेत्युक्तं नैर्जीवानां परस्परभेदा
भ्युपगमेन सजातीयभेदशून्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः सजातीयस्वगतभेदशून्यत्वमखंडत्वमित्युक्ते आकाशेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय विजातीयेति॥ छ ॥

हिरण्यश्मश्वादीनां सत्यादीनाञ्चेत्यर्थः॥३॥

अ॰कौ॰ विजातीयभेदशून्यत्वं नत्वित्युक्ते सजातीयस्वगतभेदयोरभ्युपगमः स्यात्तस्मादद्वितीयश्रुतिविरोधापत्तिः तद्वारणाय सजातीयेत्यादि एकरसत्वसिद्धये स्वग
प्र॰ तेति एवं पदप्रयोजनं द्रष्टव्यं प्रकारांतरेणाखंडत्वं निर्वक्तुमथवेति ब्रह्मणि लक्षणमुपपादयति विभुत्वेति परिच्छेदोऽभावो घटत्वादीनां देशपरिच्छेदः पटादि
३२ षु तदात्यंताभावः स च ब्रह्मणो विभुत्वान्नास्त्येव अन्यथा विभुत्वमेव न स्यात् घटादिव्यक्तीनां कालपरिच्छेदः स्वोपादाने ध्वंसः स च ब्रह्मणो नित्यत्वान्नास्त्येव
नित्यत्वं च ब्रह्मणः श्रुतिप्रसिद्धं घटादीनां वस्तुपरिच्छेदो पटादिषु घटादिप्रतियोगिकभेदो वा घटादिषु पटादिप्रतियोगिकभेदो वा द्विविधभेदोपि ब्रह्मणः सर्वा

देशपरिच्छेदे सति २॥

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मकं सर्वगतं विभुत्वादित्यादिश्रुतेः यद्वा अपर्यायानेकशब्दप्रकाश्यत्वे सति अविशिष्टत्वमखंडत्वं तदुक्तं अ
विशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितं एकं वेदांतनिष्णाता अखंडं प्रतिपेदिरे इति एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखंडापरोक्षज्ञानादज्ञा
ननिवृत्तिरानंदावाप्तिश्च तदुक्तं प्रत्यक्‌बोधो य आभाति सोऽद्वयानंदलक्षणः अद्वयानंदरूपश्च प्रत्यक्‌बोधैकलक्षणः ॥ ६ ॥

निपुणाः॥२

घटकलशादावपर्यायत्वाभावः॥३॥ नीलोत्पलादावविशिष्टत्वाभावः॥ ३॥

त्मत्वान्नास्त्येव सर्वस्य स्वप्नकल्पितगजादिवत् ब्रह्मण्यारोपितत्वादारोपितस्याधिष्ठानव्यतिरेकेणाभावाद्ब्रह्मणः सर्वात्मत्वमत एवैकरसत्वं सर्वात्मक
त्वं ब्रह्मणः श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धमतो नोक्तविकल्पावकाशः उक्तार्थे श्रुतिमुदाहरति वेदेति कल्पतर्वाचार्यनिर्वचनमाह यद्वेति तत्रैव तेषां संमतिमाह तदु
क्तमिति॥ घटादौ नीलोत्पलादौ चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयं यद्यपि यतो वाचो निवर्तंते इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो वाङ्मनसाऽतीतत्वप्रतिपादनात्सा राम॰
क्षाच्छब्दप्रकाश्यत्वमनुपपन्नं तथापि वाच्यार्थमायांतःकरणद्वारा लक्षणया शब्दप्रकाशितत्वं संभवत्येव अन्यथा तं त्वौपनिषदमित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः ३२

नत्वंत्वंतदित्यभेदसंसर्गः ब्रह्मविशिष्टोजीवइतिविशिष्टः मायाविशिष्टचैतन्यविशिष्टांतःकरणविशिष्टचैतन्यमितिविशिष्टैक्यं एतेषांवाक्यार्थानांप्रत्यक्षादिविरोधेननात्रसंभवः ११॥

बंधत्रयंव्युत्पाद्यवैदिकेतत्वमस्यादिवाक्येतद्दर्शयति तथेति तत्रसंमतिमाह तदुक्तमिति लक्षणयातत्वमस्यादिवाक्यमखंडार्थबोधकमित्यत्राचार्यसं मतिमाह एतदिति ननुकिमिदंतादात्म्यंतन्निष्ठसाधारणधर्मोभेदसहिष्णुरभेदोवानोभययापिसंभवति अद्वैतासिद्ध्याऽपसिद्धांतप्रसंगादित्यतआह ता दात्म्येति सचासावात्माचतदात्मातदात्मनोभावस्तादात्म्यमितिव्युत्पातादात्म्यशब्दस्याखंडअर्थस्वरूपमर्थः इतितात्पर्यार्थः ननुघटमानयेत्यादौसंसर्गो वाविशिष्टोवावाक्यार्थःसर्वसंमतःतत्वखंडवाक्यार्थःकैश्चिदभ्युपगम्यतइत्याशंक्याह संसर्गस्येति सत्यमेवंतथापिसंसर्गत्वंवाविशिष्टत्वंवातवाक्यप्रति

सोयंअयंसइति पदयोरर्थयोर्वा अविरुद्धवाक्यार्थेनसहलक्ष्यलक्षणाभावःयथातत्रैवसोयमित्यादिवाक्येसशब्दायंशब्दयोस्तदर्थयो र्वाऽविरुद्धेदेवदत्तपिंडेनवाक्यार्थेनसहलक्ष्यलक्षणाभावःतथातत्वमस्यादिवाक्येतत्वंपदयोःपरोक्षत्वापरोक्षत्वविशिष्टेश्वरजीववाच कयोरखंडचैतन्येतात्पर्येणावृत्तिःसामानाधिकरण्यंतथातत्वंपदार्थयोरीश्वरजीवयोरन्योन्य‾‾भेदव्यावर्तकतयातत्वमसित्वंतद सि इतिविशेषणविशेष्यभावःतथातत्वंपदयोस्तदर्थयोर्वावाक्यार्थेनाविरुद्धाखंडचैतन्येनसहविरुद्धांशपरित्यागेनलक्ष्यलक्षणाभावः तदुक्तंसामानाधिकरण्यंचविशेषणविशेष्यतालक्ष्यलक्षणाभावश्चपदार्थप्रत्यगात्मनामिति अस्यार्थस्तुउक्तएव एतदभिप्रायेणवाक्य वृत्तावपिउक्तं तत्वमस्यादिवाक्यंचतादात्म्यप्रतिपादने लक्ष्यौतत्वंपदार्थौद्वावुपादायप्रवर्ततेइति तादात्म्यप्रतिपादनेअखंडस्वरूपप्रति पादनेइत्यर्थः संसर्गस्यवाविशिष्टस्यवाविशिष्टैक्यस्यवाप्रत्यक्षादिविरुद्धत्वेनतत्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यत्वायोगात् अखंडत्वंनामविजाती यसजातीयस्वगतभेदशून्यत्वं ॥ २ प्रतिपाद्यत्वेतंत्रं अनभिमतसंसर्गादेरपिवाक्यार्थत्वापत्तेः किंतर्हितात्पर्यविषयत्वंतात्पर्यंचाखंडेब्रह्मण्युपक्रमादि भिर्लिंगैर्वेदांतानामवधृतमित्यखंडंब्रह्मवाक्यार्थः अनभ्युपगमस्यपुरुषदोषत्वात् किंचतत्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यत्वेसंसर्गादेःप्रत्यक्षविरोधपरिहारासंभ वेनतस्यतदयोगात् नचनाहमीश्वर इतिप्रत्यक्षादिविरोधात्कथमखंडवस्तुनोमहावाक्यप्रतिपाद्यत्वमितिवाच्यं श्रुतिविरोधेप्रत्यक्षादीनामाभासत्वात् यो

भोजनप्रकरणेसैन्धवमानयेत्यत्रानभिमतस्याश्वादिसंसर्गस्यापिवाक्यार्थत्वापत्तेरित्यर्थः॥१॥ ३ ॥ घटकर्मकसंसर्गताकानयनानुकूलकृत्याश्रयोभवेत्यर्थः वैशिष्ट्यञ्चनीलोत्पलादौबोध्यम् १२॥

ननु नद्योत्वादि ब्रह्मवाक्यार्थस्योपलब्धिः कथं न भवत्यत आह अनभ्यु

पगमस्येति यथाभ्रमप्रमादविप्रलिप्सा‾‾दीनांपुरुषदोषत्वंतथाखण्डब्रह्मवाक्यार्थानभ्युपगमस्यापीत्यर्थः वस्तुतोभ्रमादिदोषैरेवाखण्डार्थानभ्युपगमइतिबोध्यम् २॥

संसर्गस्यवाक्यार्थत्वायोगादित्यर्थः॥२॥ निश्चितम्॥३॥

इतितत्वानुसन्धानमद्वैतकौस्तुभटीकोपेतंसमाप्तः॥

इदं पुस्तकं काश्यां गोवर्धनदासाभिधेयेन मया हरिहररत्नाकराख्यस्वीययन्त्रालये ङ्कितम् सं० १९४८ मुंबद्याख्य प्रतियायांशोधितं॥ यह सब पुस्तक काशी
मे कुंजगली के पश्चिम फाटक पर गोवर्धन शाहू के दुकान पर है ॥ ॐ ॥

अथाद्वैतकौस्तुभस्य द्वितीयपरिच्छेदप्रारम्भः

सीतापतिं सर्वसुरैश्च सेव्यं रात्रिंचराणां कुलतूलवह्निम॥ भक्तप्रियं हेतुचयावसानं श्रीरामचन्द्रं शिरसाभिवन्दे॥ १॥ साङ्गोपाङ्गप्रमाणानां द्वितीयेऽस्मिन्निरूपणम्
कृतन्त्वाद्वैतसिद्ध्यर्थं ग्रन्थकृद्भिश्च सूरिभिः॥ २॥ ॐ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः॥ यस्यादाज्ञर योगीन्द्र गन्धर्व्याधाद्योऽधमाः॥ प्रमर्थेलेभिरे रामं मे शं वयमुपास्महे १॥ योगीन्द्राः समाहितस्वान्ता यं विगलितभिदं शुद्धं परमात्मानं जडतनुसमासङ्गवशतः कार्य्यकारणात्मकजडवर्गेणासहकल्पि
ततादात्म्याध्यासेन त्रिजगतां नियन्तारं प्रेरकमाहुस्तं कृष्णं वयं नमाम इति योजना शेषञ्च जडतनुसमासङ्गवशत इति पुनरावृत्त्या योजनीयम्॥१॥

॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ प्रमातारं मानं फलमपि च मेयं त्रिजगतां नियन्तारं जीवं विगलितभिदं शुद्धममलं यमाहुर्योगीन्द्रा जडतनुसमासंगवशतो नमामस्तं कृष्णं व्रजयुवतिचित्तालिकमलं १ तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डापरोक्षवृत्त्याऽज्ञाननिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च भवतीत्युक्तं तत्र केयं वृत्तिः किं वा तत्र प्रमाणं कथं वा तदुत्पत्तिर्वृत्त्या वा किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां प्रमाऽप्रमाभेदेन द्विविधां वृत्तिं निरूपयितुं प्रथमं वृत्तिं लक्षयति वृत्तिर्नामेति यद्यपि प्रमेयसिद्धिः प्रमाणादिति प्रथमं प्रमाणनिरूपणमुचितं तथापि तन्त्रान्तरे प्रमेयस्य जडतया प्रमाणाधीना सिद्धिर्भवतीति तन्निरूपणमुचितं इह त्वद्वितीयात्मसाक्षिचैतन्यस्य सर्वप्रमाणादिव्यवहारसाधकस्य वेदान्तप्रमेय— तया तन्निरूपणं कृतमनन्तरं प्रमाणादिनिरूपणमुचितमेवेत्यतो न काप्यनुपपत्तिः यथाहुः मानेन मेयाधिगतिस्तु युक्ता प्रमेयजाड्याद्विधिनिष्ठकाण्डे मेयेन मानाधिगतिस्तु युक्ता वेदान्तवाक्याद् जडं हि मेयमिति वृत्तिर्वृत्तिज्ञानं घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं विषयचैतन्यं क्रोधादि।

श्रीगणेशाय नमः॥ वृत्तिर्नाम विषयचैतन्याभिव्यंजकोऽन्तःकरणाज्ञानयोः परिणामविशेषः अभिव्यंजकत्वं नामापरोक्षव्यवहारजनकत्वमावरणनिवर्तकत्वं वा परिणामो नाम उपादानसमसत्ताकोऽन्यथाभावः उपादानविषमसत्ताकोऽन्यथाभावो विवर्त इति भेदादनयोः परिणामविवर्तयोर्वृत्तिः उपादानान्तःकरणाज्ञानापेक्षया परिणामः चैतन्यापेक्षया विवर्त इति न सिद्धान्तविरोधः॥ ((ष्वतिव्याप्तिवारणाय पूर्वदलं चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणायोत्तरदलं तेषामपि स्वजन्यवृत्तिद्वारा विषयचैतन्याभिव्यंजकत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमपेक्षितं ननु किमिदमभिव्यंजकत्वमित्याशङ्क्याह अभिव्यंजकं नामेति नन्वनुमित्यादिवृत्तीनां प्रत्यक्षव्यवहारजनकत्वाभावादव्याप्तिरित्यरुचेराह आवरणनिवर्तकत्वं वेति यद्यपि प्रत्यक्षवृत्तेरेवावरणनिवर्तकत्वमित्यव्याप्तिस्तदवस्था तथाप्यनुमित्यादेरसत्त्वापादकमौढ्याज्ञानावरणनिवर्तकत्वान्नाव्याप्तिरिति ध्येयं ननु पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः परिणामः स चानुपपन्नः पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा रूपान्तरापत्तेरदर्शनात् किंच वेदान्तवादस्तु विवर्तवाद इत्यभ्युपगमात्परिणामवादाश्रयणे सिद्धान्तविरोधापत्तेश्चेत्यत आह॥ परिणामो नामेति अन्यथाभावः परिणाम इत्युक्ते विवर्तेऽतिव्याप्तिः स्यादत उक्तं उपादानसमसत्ताक इति अन्यथाभावो विवर्त इत्युक्ते परिणामेऽतिव्याप्तिवारणायोपादानविषमसत्ताक इत्युक्तम्॥ ६॥

उपादानत्वाभिमतवस्तुसत्तासमानसत्ताकत्वे सति तद्व स्थाविशेषत्वं तत्परिणामत्वं एवं विवर्तेऽपि ८॥

तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यं लक्ष्यार्थाद्युपादाय खंडस्वरूपप्रतिपादने प्रवर्तत इति निरवद्यं अस्तु तत्त्वमस्यादिवाक्यमखंडार्थबोधकं ततः किं स्यादित्यत आह एवमिति एवमुक्तप्रकारेणाहमेव ब्रह्म ब्रह्मैवाहमस्मीति महावाक्यजन्याखंडापरोक्षज्ञानं ततोऽनर्थनिवृत्तिरानंदावाप्तिश्च भवतीति विशेषः तत्राचार्यसंमतिमाह तदुक्तमिति आचार्यश्लोकं व्याचष्टे अन्योन्येति अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानेन ब्रह्मणः परोक्षत्वानात्मत्वनिवृत्तिः ब्रह्मैवाहमस्मीति ज्ञानेन जीवस्य परिछिन्नत्वाब्रह्मत्वनिवृत्तिः किं बहुना ज्ञानेन सर्वसंसारनिवृत्तिः ततश्च प्रत्यगात्माऽखंडैकरसब्रह्मानंदात्मनाऽवतिष्ठति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो

ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितात्मज्ञानरूपेण चक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं परस्परवैलक्षण्यं जाड्यचैतन्यविकारित्वनिर्विकारित्वादिरूपं ये विदुर्जानन्ति भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिरविद्या मायाख्या त
तस्या आत्मविद्यया मोक्षमभावगमनञ्च ये विदुस्ते परं कैवल्यं यान्तीत्यर्थः ॥ १॥

इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिर्यदा भवेत् अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु पूर्णानंदैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते इत्यन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिः अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मैवाहमस्मीत्यखंडाकारवृत्तिः तया वृत्त्याऽज्ञाने निवृत्ते। अब्रह्मत्वपरोक्षत्वादीनां निवृत्तत्वात् प्रत्यगात्मनः अखंडानंदस्वरूपावस्थितिर्भवतीति श्लोकतात्पर्यार्थः इति प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः १

रेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परमित्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्स्वयंप्रकाशानंदसरस्वतीपूज्यपादशिष्यभगवन्महादेवानंदसरस्वतीमुनिवरविरचिते तत्त्वानुसंधानव्याख्याने अद्वैतचिंताकौस्तुभे प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः शुभमस्तु लेखकपाठयोः श्रीकृष्णाय नमः ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥ ॐ ॥

आकाशादि ६॥ सर्वस्यसाक्षिणाधिगतत्वात् ब्रह्मज्ञानेनचवाधितत्वादसम्भवः ॥४॥ " " ॥

प्रथमांनिरूपयति तत्रेति तयोर्मध्येइतिसप्तम्यर्थः तत्रप्रमाणमाह तदिति तत्प्रकृतंसच्छब्दवाच्यमैक्षतईक्षणंकृतवत् ईक्षणमभिनयतिबह्विति ब
हुस्यांवहुभवेयंप्रजायेयउत्पद्येयजीवाश्रयांप्रमांनिरूपयति अनधिगतेति अनधिगतः अज्ञानःवोधेनाविषयीकृतोयोर्थोविषयस्तदाकारांयांतःकरण
वृत्तिः तत्प्रतिविंविताचित् द्वितीयाजीवाश्रयाविषयाकारांतःकरणवृत्तिप्रतिविंविताचिज्जीवश्रयप्रमेत्युक्तेभ्रांतिज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणायावाधितेति।
भ्रमविषयीभूतस्यरजतस्यबाधितत्वात्नातिव्याप्तिस्तावदुक्तेस्मृतावतिव्याप्तिरतउक्तमनधिगतेति स्मृतेरनुभूतविषयत्वान्नातिव्याप्तिः संपूर्णासंभव
माशंक्याह ब्रह्मेति तथात्वादनधिगताबाधितार्थविषयाकारांतःकरणवृत्तिप्रतिविंवितचित्वात् ननुप्रपंचस्यब्रह्मज्ञानवाध्यत्वेनतत्प्रमायामव्याप्ति

तत्रईक्षणापरपर्यायस्रष्टव्यविषयाकारमायावृत्तिप्रतिविंवितचिदीश्वराश्रया तदैक्षतवहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतेः अनधिगता
बाधितविषयाकारांतःकरणवृत्तिप्रतिविंवितचिज्जीवाश्रयातुद्वितीयाब्रह्मात्मैक्यप्रमायास्तथात्वान्नासंभवः प्रपंचस्यसंसारदशा
यामवाधितत्वात् तत्प्रमायांनाव्याप्तिः शुक्तिरजतादेर्ज्ञान सत्ताकत्वेनाज्ञातसत्वाकत्वाभावात् नातिव्याप्तिः तत्करणंप्रमाणंसाजी
वाश्रयाप्रमाद्विविधापारमार्थिकीव्यावहारकीचेति तत्र तत्वमस्यादिवाक्यजन्याप्रमापारमार्थिकीसाचनिरूपिता अग्नेपिनिरू
पयिष्यते प्रपंचप्रमाव्यावहारिकी॥ २२ रित्याशंक्याह प्रपंचस्येति ननुभ्रांतिज्ञानेयथोक्तलक्षणसद्भावादतिव्याप्तिरित्याशंक्याह शुक्तीति

एवंप्रमालक्षणेनिर्दिष्टेफलितमाह तदिति तस्याःप्रमायाः ०— करणंप्रमाणं अत्रप्रमाणलक्ष्यंप्रमाकरणंलक्षणंकरणंप्रमाणमित्युक्तेकुठारेऽति
व्याप्तिःस्यात्तस्यापिछिदिक्रियांप्रतिकरणत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थंप्रमेतिप्रमाप्रमाणमित्युक्तेचक्षुरादावव्याप्तिःस्यात्तस्यद्रव्यत्वेनप्रमात्वाभावात्तत्परिहाराय
करणमित्युक्तंकरणस्वरूपमग्रेव्युत्पादयिष्यतिजीवाश्रयांप्रमांविभजते सेति पारमार्थिकींव्युत्पादयति तत्रेति तर्हिपारमार्थिकीप्रमानिरूपणीयेत्याकां रामः
क्षायामाह साचेति अग्रेशाब्दिप्रमानिरूपणावसरे व्यावहारिकींप्रमांनिरूपयतिप्रपंचेति॥ ९॥ ६॥ प्रमा ६ ३५

आवरणभंगमात्रविषयत्वात्॥८

वैशेषिकः १ ॥ घटप्रकारकरूपविशेष्यकशाब्दबोधः ४ ॥ अनिर्वचनीयख्यातिवादिभिः शांकरैः शुक्तिरजतादिस्थले ऽनिर्वचनीयरजतादीनामुत्प नि॰

तां विभजते साचेति प्रत्यक्षप्रमां लक्षयति तत्रेति तासुमध्य इत्यर्थः अत्र नैयायिकाः प्रमाकरणं प्रमाणं । यथार्थानुभवः प्रमा तद्वति तत्प्रकारकत्वं याथार्थ्यं । स्मृतिभिन्नज्ञानमनुभवः साचतुर्विधा प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दप्रमाभेदात् तत्रेंद्रियत्वेनेंद्रियजन्यं ज्ञानं ज्ञानाकरणकं ज्ञानं वा प्रत्यक्षमिति वदंति । तच्चिंत्यं भ्रमज्ञाने ऽतिव्याप्तेः नचतद्वतितत्प्रकारकानुभवस्य प्रमात्वेन भ्रमस्यातथात्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं भ्रमविषयरजतस्य शुक्तावभ्युपेयत्वेन भ्रमस्यापि तद्वति तत्प्रकारकत्वात् अन्यथाख्यातेर्निरसिष्यमाणत्वात् किंच घटैरूपमिति प्रमायामव्याप्तिस्यात्तद्वतितत्प्रकारकत्वाभावात् स्वरूपसंबंधेन तथात्वे भ्रमे ऽतिव्याप्त्यापत्तेश्च तस्माद्यथोक्तमेवसाधु ननु भवन्मते धारावाहिकज्ञाने ऽव्याप्तिः स्यात्तस्याधिगतविषयत्वादिति चेन्न तत्रापि तत्तत्क्षणविशिष्टघटस्यानधिगतत्वेन धारावाहिकज्ञानस्यापि तथात्वात् ननु क्षणस्यातींद्रियत्वेन तस्य तद्विशिष्टविषयत्वमनुपपन्नमिति चेन्न धारावाहिकस्थले वि

अनधिगताबाधितार्थविषयत्वात् ॥ १ ॥ क्षणस्य घटविशिष्टविषयत्वं १ ॥ प्रकारांतरेण समाधत्ते १

साचषड्विधा प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दार्थापत्त्यभावप्रमाभेदात् तत्रविषयचैतन्याभिन्नप्रमाणचैतन्यं प्रत्यक्षप्रमा ॥

व्यतिरेकस्य २

रोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्यंतं यावद्घटस्फुरणं तावद्वृत्तेरेकत्वेन ज्ञानभेदाभावेनाव्याप्तिशंकानवतारात् वृत्तिभेदे मानाभावाच्च किंच प्रमाचातुर्विध्यमप्यसंगतं पीनत्वदर्शनाद्रात्रिभोजनप्रमाऽभावप्रसंगात् नचव्यतिरेकानुमानात् साभविष्यतीति वाच्यं तस्याग्रे परिहरिष्यमाणत्वात् तथानुपलब्ध्याभावप्रमादर्शनात् । प्रमितेश्चातुर्विध्यमसंगतं इंद्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानोपक्षीणत्वेनेंद्रियस्य संबद्धार्थप्रकाशकत्वे चाभावेनेंद्रियस्य संबंधाभावेन च तेन तद्ग्रहणायोगात् तस्माद्दनिरुक्तताप्युक्तमतिनार्थापत्त्यनुपलब्ध्योः प्रथक्प्रामाण्यमभ्युपगंतव्यं ततः षड्विधैव प्रमा किंच इंद्रियत्वेनेंद्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यसंगतं इंद्रियस्यातीं———द्रियतया तद्घटितप्रत्यक्षत्वविशिष्टज्ञानस्याप्यतींद्रियत्वप्रसंगात् नचेष्टापत्तिः साक्षात्करोमीत्यनुभवविरोधप्रसंगात् जन्यतावच्छेदकग्रहमंतरेण जन्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वाच्च नच साक्षात्त्वे जातिरेवजन्यतावच्छेदिकास्त्विति वाच्यं ॥ ॥२ इंद्रियत्वं जातिरूपाधिर्वा नाद्यः श्रुतिविरोधात् न द्वितीयाधर्मिअभावात् ॥ इंद्रियेणाभावस्य ३ ॥

प्रत्यक्षलक्षणं ज्ञानाकरणकं ज्ञानं १॥ इंद्रियसंनिकर्षाश्रयत्वं योग्यत्वं ५॥ मतांतरं ६॥ अर्थो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्त्वं ६॥ भ्रमप्रत्यक्षे साक्षिद्वयो रैक्यात्॥३॥

जातेर्निरस्तत्वात् अपिच द्वितीयमप्यसंगतमेव तत्त्वसाक्षात्कारस्य श्रवणमननादिजन्यतया तत्राव्याप्तिप्रसंगात् तस्मादसंगतमेतत् प्रमाणचैतन्यप्रत्यक्षप्रमेत्युक्ते अनुमित्यादावतिव्याप्तिः स्यात् तद्वारणाय विषयेति विषयचैतन्याभिन्नं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रत्यक्षप्रमेत्युक्ते भ्रमप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रमाणेति नचैवं विषयचैतन्याभिन्नप्रमाणचैतन्यमिदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नभ्रमविषयरजतभासकसाक्षिचैतन्यमिति पुनरतिव्याप्तिरिति वाच्यं अबाधितत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् नचैवं घटादेर्ब्रह्मज्ञानबाध्यतयाऽव्याप्तिरिति वाच्यं संसारदशायामबाधितत्वस्य विवक्षितत्वात् नचैवमपि धर्माधर्मानुमित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् एवं स्मृतावतिव्याप्तिपरिहाराय वर्तमानेति विशेषणं देयं तथा चायमर्थः संपन्नः संसारदशायामबाधितवर्तमानयोग्यविषयचैतन्याभिन्नप्रमाणचैतन्यं प्रत्यक्षप्रमेति अथवाऽबाधितापरोक्षार्थविषयज्ञानं प्रत्यक्षप्रमा भ्रमविषयस्य बाधितत्वान्नातिव्याप्तिः घटादीनां संसारदशायामबाधितत्वान्नाव्याप्तिः पूर्वं प्रत्यक्षविषयस्यापरोक्षत्वं नाम साक्षितादात्म्यं तथाच नान्योन्याश्रयः विषयत्वं नामज्ञाने स्वाकारसमर्पकत्वं विषयित्वं नाम तदवभासकत्वं ननु वृत्तीद्धबोधस्य प्रमात्वेनाखंडचैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेन तज्ज्ञेयत्वाभावात् ज्ञानज्ञेययोः कथं विषयविषयीभाव। इति चेन्न बोधेद्धवृत्तेरेव प्रमात्वाभ्युपगमेनाखंडचैतन्यस्य तद्विषयतया विषयविषयीभावोपपत्तेः अथवा विषयत्वं नाम व्यंग्यत्वं विषयित्वं नाम व्यंजकत्वं विषयनिष्ठावरणनिवर्तकत्वमिति यावत् ततश्च ब्रह्मैक्यप्रमायाः अखंडचैतन्यनिष्ठावरणनिवर्तकत्वाद्विषयविषयीभाव उपपद्यते यद्वा अध्यस्तत्वं विषयत्वं चित्त्वं विषयित्वं ततश्चाज्ञानादि समस्तं जगद्विषयश्चिदात्मा वृत्त्यारूढो विषयीति चैतन्यभेदे ज्ञाते विषयचैतन्याभिन्नप्रमाणचैतन्यं प्रत्यक्षप्रमेति ज्ञातुं शक्यमिति॥ उपाधिभेदात्तद्भेदं व्युत्पादयत्येकमिति अथवा चैतन्यस्याद्वितीयत्वेन विषयचैतन्याभिन्नं प्रमाणचैतन्यमित्यनुपपन्नमित्याशंक्योपाधिभेदात्तद्भेदं व्युत्पादयत्येकमिति एवं चैतन्यभेदं व्युत्पाद्य प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्याभेदं व्युत्पादयति तत्रेति तेषु मध्येंतःकरणपरिणामो वृत्तिरित्युक्तं तत्रापरोक्षवृत्तेरुत्पत्तिप्रकारं सदृष्टांतं व्युत्पा

तथाहि एकमेव चैतन्यमुपाधिभेदाच्चतुर्विधं प्रमातृचैतन्यं प्रमाणचैतन्यं विषयचैतन्यं फलचैतन्यं चेति तत्रांतःकरणविशिष्टचैतन्यं प्रमातृचैतन्यं अंतःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रमाणचैतन्यं घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं विषयचैतन्यं॥ ११

अवरणभंगाय वृत्त्यंशविषयतया ५॥ वृत्तिप्रतिबिंबनाभासेन।६। अबाधितापरोक्षार्थविषयत्वं ज्ञानस्यापरोक्षत्वं अपरोक्षज्ञानविषयत्वमर्थापरोक्ष्यमित्यन्योन्याश्रयो नास्तीत्यर्थः ९॥

अपरोक्षविषयज्ञानयोः

अग्निस्त्रिकोण इत्यादिवत् ४

१ निरवयवस्य परिणामस्वीकारे तदीयं यन्निरवयवत्वस्वरूपं तस्य नाशप्रसंगादित्यर्थः १॥ स्वभावसिद्धम् ७

नन्वंतःकरणस्य निरवयवत्वात्कथं परिणामः सावयवस्य क्षीरादेः परिणामदर्शनात् नहि निरवयवं परिणम्यमानं दृष्टं लोके अन्यथा स्वरूपनाशप्रसंगा
त् इत्याशंक्याह तदिति वृत्तिज्ञानेस्यांतःकरणधर्मत्वे कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिरेव तत्र प्रमाणं
दृष्टव्यं ननु जानामीच्छामीत्यात्मधर्मत्वेनानुभूयमानानां ज्ञानेच्छादीनां कथमंतःकरणधर्मत्वमनुभवविरोधात् नचानुभवोभ्रमः बाधकाभावादिति चेन्न तप्ता
यःपिंडवदन्योन्यतादात्म्याध्यासेनांतःकरणात्मनोरैक्यो दहतीतिवज्जानामीत्याद्यनुभवोपपत्तेः नचाध्यासे मानाभावः स्वानुभवस्यैव प्रमाणत्वात् तथाहि
जानामीति ज्ञातृत्वमनुभूयते तच्चांतःकरणस्य केवलस्य न संभवति जडत्वात् नापि तदात्मनः संभवति असंगो ह्ययं पुरुषः। केवलो निर्गुणश्च अव्यक्तोयम
चिंत्योयमविकार्योयमुच्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरसंगत्वावगमात् तस्मादहमित्यात्मन्यंतःकरणमध्यस्यांतःकरणेऽहं चेतन इत्यात्मतादात्म्यमध्यस्यान्यो
न्यधर्मांश्चान्योन्यस्मिन्नध्यस्याहं जानामीति ज्ञातृत्वमनुभवति जीवः अतः स्वानुभव एवाध्यासे प्रमाणं तदाह भगवान्भाष्यकारः अहमिदं ममेदमिति नैस

तन्मनोऽकुरुतेत्यादिश्रुत्यांतःकरणस्य कार्यद्रव्यत्वेन सावयवतया परिणामित्वोपपत्तिः सा च वृत्तिर्द्विविधा प्रमाऽप्रमाभेदात्
अत्र बोधेद्धा वृत्तिर्वृत्तीद्धबोधो वा प्रमा सा च द्विविधा ईश्वराश्रया जीवाश्रया चेति ॥

२२ र्गिकोयं लोकव्यवहार इति यच्च जन्यज्ञानेच्छा
दीनामात्ममनःसंयोगादुत्पत्तिरिति न्यायमतं तन्नोपपद्यते आत्ममनसोर्निरवयवतया संयोगासंभवात् तथाहि अव्याप्यवृत्तिर्हि संयोगः अव्याप्यवृत्ति
त्वं नाम स्वाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं तच्च विरुद्धयोः प्रतियोगि——— तदभावयोरवच्छेदकभेदमंतरेणात्मनि निःप्रदेशेऽसंभवेनात्मनि।
ज्ञानादयो जायंत इत्यनुपपन्नं अपि च ज्ञानस्यात्मकार्यत्वे उपादानमात्मा वक्तव्यस्तस्योपादानत्वमारंभकत्वेन वा स्यात् परिणामित्वेन वा नाद्यः एकस्यानारंभ
कत्वात् न द्वितीयः निरवयवस्य परिणामायोगात्सावयवत्वेऽनित्यत्वप्रसंगात्तस्मादसंगतत्वान्न्यायमतस्य वृत्तिज्ञानमंतःकरणधर्म एवेति वृत्तिं विभजते सा
चेति प्रमां निरूपयति बोधेति बोधेनेद्धा ज्वलिता प्रकाशिता सा चासौ वृत्तिश्चेति तथा वृत्त्याविद्धः प्रतिबिंबितो वृत्तीद्धः स चासौ बोधश्चेति तथा वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्य
मिति यावत् प्रमां विभजते साचेति ॥ ६ ॥

न्यायमते पुरीतन्निवहिर्देशावच्छेदेनात्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वम् तथा च देशे कालस्येव कालेपि देशस्यावच्छेदक
त्वादिति वदान्मन्यपि पुरीतन्निवहिर्देशस्यावच्छेदकत्वमस्त्वतो दूषणान्तरमाह॥ अपिचेति॥४॥

॥५॥ किमवच्छेदेन मन आत्मसंयोगरूपप्रतियोगि किमवच्छेदेन च तदभव इत्यात्मनि वक्तुमयोग्यं तस्य निरवय
वत्वेन प्रदेशशून्यत्वात्॥ ५॥

आदित्योयूपइतिश्रुतिवद्गुणवादपरत्वादित्यर्थः॥२॥ जानामीत्यादि६

नस्यबोधाश्रयत्वेनतत्स्फोरकत्वायोगात् नचात्मनश्चिद्रूपतयाघटादिस्फोरकत्वमितिवाच्यं तर्हिसर्वदासर्वस्फुरणप्रसंगात् किंचज्ञानवानहमितिज्ञाना॥
श्रयत्वेनानुभूयमानस्यचिद्रूपत्वेमानाभावात् नचश्रुत्यातथात्वमितिवाच्यं प्रत्यक्षविरोधेश्रुतेरन्यपरत्वात्तस्मात्साक्षिणाघटःस्फुरतीत्यसंगतमितिचे
न्नैवंयोयंविज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषइत्यादिश्रुतेरर्थांतरत्वासंभवेनात्मनश्चिद्रूपतावगमात्नचप्रत्यक्षविरोधःप्रत्यक्षेणाहंकारस्यैवज्ञानाश्र
यत्वेनानुभूयमानत्वान्नचसएवात्मेतिवाच्यंतस्याध्यस्तत्वेनानात्मत्वेनानात्मत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् प्रमातृप्रमेयाद्यवभासकस्यश्रुत्यादिसिद्धस्यापलापा॥
योगात् नन्वात्मनश्चिन्मयत्वेपिकथंप्रमात्राद्यवभासकत्वमिति चेन्नस्वप्रकाशतयातदुपपत्तेः नचस्वप्रकाशत्वेमानाभावइति वाच्यं अत्रायंपुरुषःस्वयं
ज्योतिर्भवतीत्यादिश्रुतेरेवप्रमाणत्वात् तस्याअर्थांतरत्वकल्पनायांश्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् लाघवादेकेनस्वप्रकाशसाक्षिणासर्वव्यवहारोपपत्ता
वनंतज्ञानकल्पनागौरवप्रसंगात् किंचानुव्यवसायेनघटःस्फुरतीत्यसंगतंसाक्ष्यतिरिक्तानुव्यवसायकल्पनायांमानाभावात् नचप्रत्यक्षमेवतत्रप्रमाण

ततोविषयःस्फुरतिसाक्षिणाअंतःकरणोपहितचैतन्यंसाक्षी॥ सेयंप्रत्यक्षप्रमाद्विविधाबाह्यप्रमाआंतरप्रमाचेति तत्रबाह्यप्रमा
शब्दस्पर्शरूपरसगंधविषयभेदात्पंचविधातत्करणानिश्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणिपंचआंतरप्रमाद्विविधा॥ ॥ ॥ ॥ ॥

घटप्रत्यक्षं२
मिति वाच्यं अनवस्थाप्रसंगात् किंचानुव्यवसायस्यमानसत्वेनतेनघटस्फुरणंकथंस्यात्मनसोबहिरस्वतंत्र्यात् अन्यथांतिप्रसंगात् नचव्यवसायज्ञानद्वारा
तद्विषयतीतिवाच्यं व्यवसायस्यमानसप्रत्यक्षत्वेपिबाह्यस्यघटादेस्तदयोगात् नचज्ञानप्रत्यासत्त्यातद्विषयतीति वाच्यं ज्ञानस्यप्रत्यासत्तित्वेऽतींद्रिय
मात्रोच्छेदापत्तेःतस्मात्स्वप्रकाशसाक्षिणाघटःस्फुरतीतिनिरवद्यम्॥प्रत्यक्षप्रमांविभजते सेयमितिप्रथमांविभजते तत्रेति शब्दप्रमास्पर्शप्रमारूपप्रमा
रसप्रमागंधप्रमेतिपंचविधेत्यर्थःतत्करणभेदमाह तदिति द्वितीयांविभजते आंतरेति आत्मप्रमांविभजते आत्मेतिआंतरप्रमायाःकरणमाह अंतरिंद्रि
यमिति इन्द्रियलक्षणलक्षितत्वात्मनइंद्रियं आंतरप्रमाकरणंसुखादिप्रमाकरणंयथारूपादिसाक्षात्प्रमितिकरणत्वेनचक्षुरादींद्रियंसिद्धंतिएवंसुखादि
साक्षात्प्रमितिकरणत्वेनमनोंतरिंद्रियंसिध्यतिसुखादीनांव्यवहारिकत्वेनतज्ज्ञोचरज्ञानस्यापिव्यावहारिकप्रमात्वात् नचमनसस्तत्करणत्वेपिशुद्धात्मप्रसाक

अतींद्रियाणांधर्मादीनामपिज्ञानप्रत्यासत्त्यैवप्रत्यक्षत्वात्संनिकर्षगौणप्रत्यक्षत्वानियमात्॥४॥ घटज्ञानवानहमित्याद्यांतरस्फुरणं६॥ बहिर्गमनाभावात् ६॥ मनसःस्वतोबहिर्निर्गमनस्वीकारेतुमित्यादीनांमानसत्वंस्यादित्यर्थः६
अनुव्यवसायोनामज्ञानविषयकंज्ञानम् तत्रप्रत्यक्षप्रमाणंचेत्तर्हि तस्यप्रत्यक्षस्यापिज्ञानविषयकत्वेनानुव्यवसायात्वाविशेषात्तत्रापिप्रत्यक्षांतरम् पेक्षणीयमेवमग्रेऽपीत्यनवस्थास्यात्॥६॥

यन्मनसानमनुतेयेनाहुर्मनोमतमितिश्रुतिविरोधादित्यर्थः॥१॥ ३ निश्चितत्वात् ३ श्रुतिः३ ॥ विशिष्टात्मसाक्षात्कारेपिश्रुतिःकरणंस्यात्३॥ असंस्कृतमनःपरत्वोपपत्तेरित्यर्थः॥१॥

रणत्वमनुपपन्नंश्रुतिविरोधादिति वाच्यं मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुत्यामनसः शुद्धात्मप्रमाकरणत्वेनिश्चितेश्रुत्यंतरस्यार्थांतरत्वोपपत्तेः नचात्मनो
मानसत्वेऔपनिषदत्वश्रुतिविरोधइति वाच्यं शास्त्राचार्यसंस्कृतस्यमनसएवब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वेनाविरोधादौपनिषदत्वश्रुतेः किंचविशिष्टात्मसा
क्षात्कारेमनसःकरणत्वेनक्लृप्तत्वाच्छुद्धात्मसाक्षात्कारेपितदेवकरणं वाच्यंविजातीयकरणांतरकल्पनेऽतिप्रसंगात्मानाभावाच्चतस्मादांतरप्रमायामनए
वकरणमितिवाचस्पतिमिश्रमतानुसारिणामाशयः आचार्यमतमाह आचार्यास्त्विति एवंवक्ष्यमाणप्रकारेणमनसआंतरप्रमाकरणत्वमनुपपन्नमिति
वक्ष्यइंद्रियत्वंदूषयंति इंद्रियेभ्यइति नचश्रुतिस्मृतिभ्यांबाह्येंद्रियेभ्यः पृथक्त्वंप्रतिपाद्यतेनत्विंद्रियेभ्यइति वाच्यं संकोचेमानाभावात् नचतइन्द्रियाणि

आत्मगोचरासुखादिगोचराचेति आत्मगोचराद्विविधाविशिष्टात्मविषयाशुद्धात्मविषयाचेति अहंजीवइत्यादिविशिष्टात्मविषयाअ
हंब्रह्मास्मीतिशुद्धात्मविषयाचेति अहंसुखीत्यादिसुखादिविषया अंतरिन्द्रियंमनआंतरप्रमाकरणमितिवाचस्पतिमिश्राः आचार्या
स्त्वेवंवर्णयंतिइन्द्रियेभ्यः पराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः इन्द्रियाणि पराण्याहुः इन्द्रियेभ्यः परंमनइतिश्रुतिस्मृतिभ्यांमनसः इन्द्रिये
भ्यःपृथक्त्वकरणात्मनोनेन्द्रियं॥ वृत्तिप्रत्युपादानत्वान्नकरणंमनः सुखादिसाक्षात्कारस्यप्रमाणाजन्यत्वेनाप्रमात्वमिष्टमेव ॥

हैनोः५

नव्यपदेशादन्यत्रश्रेष्टा दित्यस्मिन्नधिकरणेएकादशानाममुख्यप्राणानामिंद्रियत्वनिर्णयात् मनसोऽनिंद्रियत्वेनद्विरोधापत्त्यासंकोचोयुक्तइतिवाच्यंय
जमानपंचमाइडांभक्षयंतीत्यादौक्रत्वगभिन्नेनयजमानेनतद्गतपंचत्वसंख्यापूरणादनिंद्रियेणापिमनसाइन्द्रियगतसंख्यापूरणसंभवेननतदधिकरण
विरोधात्॥ किंचमनसःकरणत्वसिद्धेइंद्रियत्वंस्यात्नचतस्यकरणत्वंसंभवतिनिखिलवृत्युपादानत्वेनतस्यतद्योगात् इत्याह वृत्तिप्रतीतिनतुसुखाद्युप
लब्धिःकरणसाध्यासाक्षात् प्रमितित्वाद्रूपाद्युपलब्धिवदित्यनुमानेनमनसःकरणत्वसिद्धौंद्रियत्वसिद्धिरन्यथासुखादिसाक्षात्कारस्याप्रमात्वप्रसंगइति
चेत् उमित्याह सुखेति ईश्वरस्यदेहेंद्रियादिशून्यत्वेनतदीयसुखादिप्रमायांव्यभिचारादनुमानस्यमनसःकरणत्वासिद्धाविंद्रियत्वं दूरनिरस्तं एवंच
सुखादिसाक्षात्कारस्यप्रमाणाजन्यत्वाभावेनाप्रमात्वांगीकरणमुचितमितिभावः ननुसुखादीनांसाक्षात्कारस्यप्रातीतिकत्वेसुखादीनांव्यावहारिकत्वंन

किंमुख्यप्राणस्यैववृत्तिभेदाइतरेप्राणावागादयउततत्वान्तराणीतितत्रनेरातस्यैवसर्वेरूपमभवन्नितिश्रुतेर्वृत्तयाएवतेइतिप्राप्तेआहतइतितत्वान्तराण्येववागादीनिएतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणिचेतिभेदेनश्रवणादन्यत्रभिन्न

रयति तथाहीत्यादिना वृत्तिरित्युच्यते इति शेषः अनुमित्यादिस्थले विषयेंद्रियसन्निकर्षाभावादंतःकरणस्य वहिर्निर्गमनंनास्ति तत्र वह्न्याद्याकारा वृत्तिरंतरेव
जायते अतएव तस्याः परोक्षत्वं विषयेन संबंधाभावादिति भावः अस्तु ततः किं तत्राह तस्यामिति इंद्रियार्थसन्निकर्षजन्यवृत्तावित्यर्थः विषयचैतन्यं घटाद्यवच्छि
न्नचैतन्यं ततोपि किं तत्राह तदेति यदेंद्रियार्थसंनिकर्षानंतरं घटाकारवहिर्निर्गतांतःकरणवृत्तौ विषयचैतन्यं प्रतिफलति तदेति योजना घटाकारवृत्तिघटयो
रित्यर्थः युगपदेकदा एकदेशस्थत्वेन एकस्मिन देशे विद्यमानत्वेन वृत्तिघटोपाधिकयोश्चैतन्ययोर्भेदाप्रयोजकत्वात् भेदापादकत्वाभावाद्यथा सुखावच्छिन्न
चैतन्यं तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं चोभयमभिन्नं भवति सुखतदाकारवृत्त्योरेकस्मिन् साक्षिण्यध्यस्तत्वादेवं घटतदाकारवृत्त्योरेकस्मिन् साक्षिण्यध्यास्त

अंतःकरणवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं फलचैतन्यं तत्र वृत्तिविषययोर्युगपदेकदेशावस्थानेन तदुपहितचैतन्ययोरप्यभेदो भवति तथा
हि तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारं प्रविश्य चतुःकोणाद्याकारेण यथा परिणमते तथेंद्रियार्थसन्निकर्षानंतरं अंतःकरणं
चक्षुरादिद्वारा विषयदेशं गत्वा तेन संयुज्यते पश्चात्तदाकारेण परिणमते सोयं परिणामो वृत्तिः तस्यां वृत्तौ विषयचैतन्यं प्रतिफलति तदा
वृत्तिविषययोर्युगपदेकदेशस्थत्वे न तदुपहितचैतन्यभेदाप्रयोजकत्वात् प्रमाणचैतन्यं विषयचैतन्याभिन्नं भवति सेयं प्रत्यक्षप्रमा॥
तत्र वृत्त्यावरणं निवर्त्तते चैतन्येनाज्ञानं निवर्तते प्रमयावासावरणाज्ञानं निवर्त्तते ॥ ११ त्वाहृत्यवच्छिन्नप्रमाणचैतन्यं घटाद्यवच्छिन्नवि
षयचैतन्याभिन्नं भवतीत्यर्थः अस्तु प्रकृते किमायातं तत्राह सेयमिति अनुमित्यादिस्थले विषयतदाकारवृत्त्योरेकस्मिन्नध्यस्तत्वाभावे प्रमाणचैतन्यस्य विषया
चैतन्याच्छिन्नतया परोक्षत्वमिह तु तद्वैपरीत्यात्प्रत्यक्षत्वमिति भावः॥ प्रमायाः फलमाह तत्रेति प्रमासप्तम्यर्थः प्रमायां यो वृत्त्यंशस्तेनावरणं निवर्त्तते चैतन्यांशेन
ज्ञानं निवर्त्तत इति नृसिंहाश्रममतमुक्त्वेदानीं प्रमया सशक्तिकमज्ञानं निवर्तत इत्याचार्यमतमाह प्रमया वेति ततः किमत आह तत इति यतः सावरणमज्ञानं प्र
मया निवृत्तं ततः साक्षिणा घटः स्फुरतीत्यर्थः ननु कोयं साक्षीत्याशंक्याह अंतःकरणेति ननु साक्षित्वं नाम उदासीनत्वे सति वोद्धृत्वं तच्चात्मन एव ततश्च वोद्धृत्वं
नाम बोधाश्रयत्वमिति कथं साक्षिणा विषयस्फुरणं स्यादतोयं घट इति व्यवसायज्ञानानंतरं घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन घटः स्फुरतीति वक्तव्यं न साक्षिणा॥

एकत्वज्ञापकोपनिषज्जन्यज्ञानं विनानिर्विकल्पकज्ञानंनसम्भवतीतिभावः॥७॥

स्यादित्याशंक्याह अतएवेति सुखादिसाक्षात्कारस्याप्रमात्वादेवेत्यर्थः नचसुखादीनांप्रातीतिकत्वेहर्षाद्यर्थक्रियाकारित्वंनस्यादिति वाच्यंप्रातीतिक स्यापिशुक्तिरजनादेस्तद्दर्शनात् आंतोंतःकरणातद्धर्माणांप्रातीतिकत्वमुपपन्नमितिभावः॥नन्वेवमात्मसाक्षात्कारस्यापिप्रमाणाजन्यतयाऽप्रमा त्वापत्तिः नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं तर्ह्यंतःकरणादिवदात्मनोपि प्रातीतिकत्वापत्तिरतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमात्मसाक्षात्कारंप्रतिमनसः करणत्वमेष्टव्यं इत्या शंक्यकिंविशिष्टात्मसाक्षात्कारस्याप्रमात्वमापद्यते आहोस्विच्छुद्धात्मसात्कारस्यनाद्यः इष्टापत्तेः नद्वितीयइत्याह शुद्धेति ननुवाक्यस्यपरोक्षज्ञानज कत्वनियमात्कथंवेदांतवाक्यादात्मसाक्षात्कार इत्याशंक्याह वाक्यस्येतिवक्ष्यतइतिशाब्दप्रमानिरूपणावेलायामितिशेषः अत्रवैशेषिकाःसाक्षात्का रिप्रमाद्विविधासविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् निःप्रकारकंवैशिष्ट्यानवगाहिवाज्ञानंनिर्विकल्पकंसप्रकारकंवैशिष्ट्यावगाहिवाज्ञानंसविकल्पकंतत् कारणमिंद्रियंप्रत्यक्षमितिवदंति तदसंगतं अशाब्दनिर्विकल्पकज्ञानेमानाभावात् नचविशिष्टज्ञानस्यविशेषणाज्ञानजन्यत्वनियमेनतत्सिद्धिरितिवा

अतएवअंतःकरणतद्धर्माणांचशुक्तिरजतादिवत् प्रतीतिकत्वंशुद्धात्मसाक्षात्कारस्यवेदांतवाक्यजन्यत्वात्प्रमात्वंवाक्यस्यापरोक्ष ज्ञानजनकत्वंवक्ष्यते इतिप्रत्यक्षप्रमाणंलिंगज्ञानजन्यंज्ञानमनुमितिः॥व्याप्त्याश्रयोलिंगं साधनसाध्ययोर्नियत॥ ॥ ॥ ॥

तुच्छे२ — अपोह—वादिनः१

च्यं विशेषेणासन्निकर्षाद्विशिष्टज्ञानोपपत्तेः॥निर्विकल्पकज्ञानवत्सविकल्पकज्ञानंप्रत्यक्षमितिवाच्यं तदसत् निर्विकल्पकज्ञानवत् —— सविकल्पकज्ञान स्यापिप्रमात्वेबाधकाभावात्नचालीकसामान्यविषयतयातस्याप्रमात्वमिति वाच्यं सामान्यस्यालीकत्वासिद्धेः प्रत्युतनिर्विकल्प —— ज्ञानस्यैवाप्रामाणिक त्वात् तस्माद्यत्किंचिदेतत् तदेवंप्रत्यक्षप्रमानिरूपिताप्रत्यक्षोपजीव्यत्वात् प्रत्यक्षनिरूपणानंतरमनुमितिंलक्षयति लिंगेतिपर्वतोयंवह्निमान् धूमव त्वात्योयोधूमवान्सःसोऽग्निमान् यथामहानसइत्यत्रपर्वतःपक्षःवह्निःसाध्यंधूमोलिंगंतत्त्वस्यएवपक्षधर्मःतथाचायंधूमवानितिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकप क्षधर्मताज्ञानंलिंगज्ञानंतेनजन्यमयंपर्वतोवह्निमानितिज्ञानमनुमितिः। यद्वाजीवोब्रह्माभिन्नःसच्चिदानंदलक्षणत्वात् ब्रह्मवदित्यत्रजीवःपक्षःब्रह्माभेदःसाध्यसच्चि दानंदलक्षणत्वंलिंगमयमेवपक्षधर्मःएवंचव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानंलिंगज्ञानंतेनजन्यंजीवोब्रह्माभिन्नमितिज्ञानमनुमितिःपक्षताश्रयःपक्षःसि

व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकेत्यस्यव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकेत्यर्थः३॥ १धूमत्वंसएवप्रकारोयस्मिन्धूमेतस्मिन्

साध्यवान्पक्षः१॥ अनुमितेःसंस्कारजन्यत्वेनस्मृतित्वांगीकृतेसतिद॥ पर्वतोधूमवान्वह्निमत्वात्२॥ धूमदर्शनेनव्याप्तिसंस्कारोद्बोधे४॥ अनुकूलतर्कश्चयदिधूमोवह्निव्यभिचारीस्यात्तर्हिवह्निजन्योनस्यात्३॥

निषद्धत्वंव्यापकत्वंनामतद्वन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वंनिषिद्धत्वंच तथा एवंसाधनस्यहिंसात्वस्यनिषिद्धत्वमव्यापकं अव्यापकत्वंनामतद्वन्निष्ठात्यंता
भावप्रतियोगित्वंनिषिद्धत्वंचतथा अग्नीषोमीयहिंसायांतदभावात् एवंधूमवान्वह्नेरित्यत्रार्द्रेधनसंयोगः उपाधिः अत्राप्युक्तप्रकारेणलक्षणंयोजनी
यं एवंयथोक्तप्रतिबंधकाभावेसतिसहचारदर्शनेनव्याप्तिर्गृह्यते ननुयथोक्तप्रतिबंधकाभावःकस्मान्निश्चीयतेइतिचेत् अनुकूलतर्कादिनासनिश्चीयते
इतिग्रहणएवमनुकूलतर्कादिनाप्रतिबंधकाभावेनिश्चितेनतत्सहकृतसहचारदर्शनेनव्याप्तिनिर्णयानंतरंलिंगज्ञानेनसंस्कारोद्बोधेसत्येवानुमितिरुत्पद्य
तेतत्रव्याप्तिःज्ञानंकरणंतत्संस्कारोऽवांतरव्यापारःअनुमितिःफलंनचसंस्कारजन्यत्वेस्मृतित्वापत्तिरितिवाच्यं तत्प्रागभावजन्यत्वस्यवासंस्कारमात्रजन्यत्व
स्यवास्मृतित्वप्रयोजकत्वादन्यथाप्रत्यभिज्ञायामपिस्मृतित्वापत्तेरित्यभिप्रेत्यफलितमाह तस्यामितिउद्बोधःसहकारिलाभःसहकारिणःसदृशदर्शनादयः॥

व्याप्तिः तस्यांगृहीतायांलिंगज्ञानेनव्याप्त्यनुभवजन्यसंस्कारोद्बोधेसतिअनुमितिर्जायते साद्विधास्वार्थापरार्थाचेति इयंस्वार्थाऽनुमितिस्तू [स्मृतेः] [साधनवान्पक्षः]
क्ता परार्थानुमितिस्तुन्यायसाध्यान्यायोऽवयवसमुदायःअवयवास्त्रयःप्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपाःउदाहरणोपनयनिगमनरूपा
वा तथाहिजीवःपरस्मान्न——भिद्यतेसच्चिदानंदलक्षणत्वात् परमात्मवदित्यत्रजीवः परस्मान्नभिद्यतेइतिप्रतिज्ञासच्चिदानंदल
क्षणत्वंहेतुः इदमेवलिंगमित्युच्यतेयःसच्चिदानंदलक्षणःसपरस्मान्नभिद्यतेयथापरमात्मेत्युदाहरणम्॥ २२ स्वस्यव्याप्तिनिश्चयानंतरं
परोपदेशमंतरेणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानाद्याऽनुमितिर्जायतेसास्वार्थानुमितिरित्यर्थःपरार्थानुमितिंव्युत्पादयति परार्थेतिकोऽसौन्यायइत्य
पेक्षायामाहन्यायइतिकियंतोऽवयवाइत्यत आह अवयवाइतिकेतेत्रयइत्याकांक्षायामाह प्रतिज्ञेतित्रीणिऊदाहरणांतानियद्वाउदाहरणादिकाइत्यभियुक्तोक्त्या
प्रतिज्ञाद्यास्त्रयोऽवयवाउदाहरणाद्यास्त्रयोवाऽनुमानवाक्यैकदेशत्वप्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वंवाऽवयवत्वंसाध्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादकंवाक्यंप्रतिज्ञापक्षधर्मतावाच
कपंचम्यंतःशब्दोहेतुःसव्याप्तिकदृष्टांतप्रतिपादकवाक्यमुदाहरणंपक्षेहेतूपसंहारउपनयःपक्षेसाध्योपसंहारोनिगमनं तद्यथापर्वतोयंवह्निमानितिप्रतिज्ञाधूम
वत्वादिहेतुःयोयोधूमवान्ससोऽग्निमान्यथामहानसइत्युदाहरणंतथाचायमित्युपनयःतस्मात्तथेतिनिगमनमेवंलौकिकोदाहरणेप्रतिज्ञादिविभागमभिप्रेत्यजी
पक्ष२

भेदंव्युत्पाद्यन्ननुमानप्रयोगमाह तथाहीति अनुमानवाक्यंसप्तम्यर्थः प्रतिज्ञादिविभागंदर्शयति जीवइत्यादिना लीनमेर्थंगमयतीतिव्युत्पत्त्यासाध्यसाधकोहेतुर्लिं
गशब्दवाच्यइत्याह॥ इदमिति॥ ननुजीवः परस्मान्नभिद्यत इत्यत्रकिमंतःकरणविशिष्टोजीवः पक्षः उतनत्साक्षी आहोस्विन्निरुपाधिकः प्रत्यगात्मावानाद्यः वि
शिष्टस्यकर्तृत्वादिधर्मिणस्तद्विपरीतब्रह्मात्मैक्यायोगात् नहिश्रुतिरपिवाधितमर्थंबोधयति नद्वितीयः साक्षिणः सोपाधिकतयातद्विपरीतब्रह्मात्मैक्यायोगा
त् नतृतीयः शुद्धस्यजीवशब्दवाच्यत्वायोगात् लक्ष्यस्याद्वितीयतयातत्साधनेसिद्धसाधनतापत्तेः तथाजीवस्यपरस्माद्भेदः प्रसिद्धोनवानाद्यस्तदैक्यसा
धनेवाधापत्तेः नद्वितीयः अप्रसिद्धस्यशशशृंगस्येवनिषेधायोगात् तथाजीवस्यज्ञानाश्रयत्वेनसच्चिदानंदलक्षणहेत्वसिद्धेः तत्स्वरूपत्वेमानाभावात् त
दाश्रयत्वस्यजानामीत्यनुभवसिद्धत्वादेवंब्रह्मणोपिद्रष्टव्यं तस्मादेवमनुमानमसंगतमिति अत्रब्रूमः जीवशब्दवाच्यस्यब्रह्मैक्यवाधेपितल्लक्ष्यस्यतदै
क्यसाधनेनसएवपक्षः नचसिद्धसाधनतावाच्ययोर्भेददर्शनेनलक्ष्ययोरपितद्भ्रांतिसंभवेनश्रुत्यनुगृहीतानुमानेनतद्वारणात् किंचपरमतेजीवपर

अहमस्मीतिभामिइतिकदाप्यप्रियोनभवामिइत्यनुभवाज्जीवस्यसच्चिदानंदलक्षणत्वं अतोनहेत्वसिद्धिः॥ ९ ॥

योर्भेदाभ्युपगमेनश्रुत्यनुगृहीतानुमानेनजीवपरयोरैक्यसाधनेनभेदस्यमिथ्यात्वोपपत्तेः नसिद्धसाधनता वाधोवेत्यभिप्रेत्यश्रुतिस्मृतियुक्तिविद्वदनुभ
वैर्जीवस्यसच्चिदानंदत्वावगमान्नासिद्धोहेतुरित्याह अहमिति अत्रायंपुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति आत्मैवास्यज्योतिर्भवतियोऽयंविज्ञानमयः प्राणेषुहृद्यं
ज्योतिः पुरुषः त्रिषुधामसुयद्भोग्यंभोक्ताभोगश्चयद्भवेत् तेभ्योविलक्षणः साक्षीचिन्मात्रोहंसदाशिवः इत्यादिश्रुतयः यथाप्रकाशयत्येकः कृत्स्नंलोकमिमंर
विः क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारतेत्यादिस्मृतयः यद्यात्माचिद्रूपानस्यात्तर्हिजगदांध्यप्रसंगइतितर्कात्मिकायुक्तयः विद्वदनुभवइत्येतैरात्मनःसच्चि
दानंदरूपत्वमंगीकर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थेस्वानुभवमभिनीयदर्शयति अहमिति अस्मीत्यात्मनः सत्यत्वानुभवः भामीतिचिद्रूपत्वानुभवः अप्रियोनभवामी
त्यप्रियत्वनिषेधानुभवेनात्मन आनंदत्वंसिद्धं नन्वस्त्वात्मनःसच्चिदानंदलक्षणत्वंततःकिमित्यत आह अतइतियतःकारणादात्मनःसच्चिदानंदलक्षण
त्वंस्वानुभवसिद्धं अतःकारणादित्यर्थः हेत्वितिहेतोस्त्रिविधाअसिद्धयोनभवंतीत्यर्थः॥

यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वात् साधा॥१॥ शब्दो नित्यः शब्दत्वात् असा०॥१॥ यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् विरुद्धः॥२॥ गगनारविंदं सुरभि अरविंदत्वात् सरोजारविंदवत् आश्रयासिद्धिः॥१॥ शब्दो गुणः चाक्षुषत्वात् स्व०॥२॥ पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वा

तथाहि हेत्वाभासाः पंच अनैकांतिकविरुद्धासिद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टभेदात् सव्यभिचारोऽनैकांतिकः स च द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्चे
तिसाध्यवदन्यवृत्तिः साधारणः सपक्षावृत्तिरसाधारणः साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी विरुद्धः अनिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः स च त्रिविधः आश्रयासि
द्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धः पक्षे हेतुस्वरूपाभावः स्वरूपासिद्धः साध्याप्रसिद्धिः हेत्वसिद्धिर्वा व्याप्यत्वासिद्धः
साध्यविपरीतसाधकं हेत्वंतरं प्रकरणसमः अयमेव सत्प्रतिपक्षः इत्युच्यते पक्षे साध्यशून्यत्वं बाधः अयमेव कालात्ययापदिष्ट इति चोच्यते ततश्चात्म
नः सच्चिदानंदलक्षणत्वस्य श्रुत्यादिभिर्निश्चितत्वादसिद्ध्यादिदोषाणामसंभवात्तेन ब्रह्मैक्यसाधनं युक्तमिति भावः ननु द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृ
क्षं परिषस्वजाते ऋतं पिबंतौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। जीवपरमात्मानौ भिन्नौ विरुद्धधर्माक्रांतत्वा
द्दहनतुहिनवत् नाहमीश्वर इत्यादि श्रुतिस्मृत्यनुमानप्रत्यक्षैर्जीवब्रह्मैक्यस्य बाधितत्वात् कथं सच्चिदानंदलक्षणत्वेन ब्रह्मैक्यसिद्धिः न चाद्वितीयश्रु
तिस्मृत्यनुमानविरोधादन्येषामप्रामाण्यं किं न स्यादिति वाच्यं सर्वतंत्रविरोधापत्त्या तदयोगाद् द्वैतश्रुत्यादीनामुपासनपरत्वोपपत्तेः तस्मादनुमानेन ब्रह्मै
क्यसाधनं बाधितमिति चेन्नैवं द्वैतश्रुतिस्मृत्योरतत्परत्वात् तथाहि फलवत्यज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यं वक्तव्यं जीवपरभेदस्य मानांतरसिद्धत्वेन तज्ज्ञानस्याप्
रुषार्थत्वं न च श्रुतेस्तत्र तात्पर्ययोगात् किं च स्मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेददर्शिनोऽनर्थश्रवणाच्च श्रुतेस्तत्र तात्पर्यं न संभवति अपि
च अथ योऽन्यां देवतामुपासते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः एवं स देवानामिति भेददर्शिनो निंदाश्रवणात्तत्र श्रुतितात्पर्यं किं च उपक्रमादिषड्वि
धलिंगैरद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यस्य निश्चितत्वात्तद्विरोधात्तद्भेदश्रुतेः स्वार्थे तात्पर्यं किं चास्मिन्नपि प्रकरणे कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्ये
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमेणाद्वितीयं ब्रह्म प्रतिज्ञाय परेऽव्यये सर्व एकीभवंति ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यद्वितीयब्रह्मण एवोपसंहारात्तन्मध्यपाति द्वासुपर्णा
दिवाक्यमपि प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादेनानंदैकरसमद्वितीयं ब्रह्म तात्पर्येण प्रतिपादयतीति श्लिष्टतरमन्यथोपक्रमादिबाधप्रसंगः एवं स्मृतेरपि द्रष्टव्यं अनुमानस्य
विंबप्रतिविंबयोर्व्यभिचारात् प्रत्यक्षस्य नेह नानास्ति किंचनेत्यादिशास्त्रबाधितत्वेन भ्रमत्वान्न ब्रह्मैक्यबाधकत्वं तस्माद्बाधकाभावादनुमानेन ब्रह्मैक्यसा
धनमुपपन्नं एतेन सर्वतंत्रविरोधोऽपि निरस्तः॥ ॥नेद्वैतप्रतिपादनपरा॥७॥ श्रेष्ठसिंहासने अंतराकाशे॥८॥ श्रुत्यादीनां एकवाक्यायोगात्॥९॥ द्वासुपर्णा श्रुतौ॥४॥

१॥ ऋतं सत्यमवश्यंभावित्वात् कर्मफलं पिबंतौ एकस्तत्र कर्मफलं पिबति भुंक्ते नेतरः तथापि पातृसंबन्धात् पिबंतावित्युच्यते छत्रिन्यायेन सुकृतस्य स्वयंकृतस्य कर्मणः ऋतमिति पूर्वेण संबंधः लोकेऽस्मिन् शरीरे गुहायां बुद्धौ प्रविष्टौ परमे बाह्यपुरुषाका
शसंस्थानापेक्षया परमं परस्य च ब्रह्मणोऽर्द्धं स्थानं परार्द्धं तस्मिन् हि परं ब्रह्मोपलभ्यते तत् तस्मिन् परमे परार्द्धे हार्दाकाशे प्रविष्टावित्यर्थः॥१॥
विंबप्रतिविंबयोर्बिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वादिविरुद्धधर्माक्रांतत्वेऽपि परस्परभेदरूपसाध्यस्य तथाभावात् विरुद्धधर्माक्रांतत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारत्वमिति॥२॥

त्॥३॥ शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् घटवत् सत्प्रति०॥४॥ बाधित॰

यत्रसिषाधयिषासत्वेसिद्धिसत्वंतत्रविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः पक्षता यत्रसिषाधयिषाऽभावेसिद्ध्यभावस्तत्रविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावःपक्षतायत्रसिषाधयिषासत्वेसिद्ध्यभावस्तत्रोभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावःपक्षतायत्रसिद्धिरस्तिसिषा

षाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावः पक्षता एवंचव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनलिंगज्ञानजन्यत्वमनुमितेर्विवक्षितमतोनस्मृत्यादावतिव्या॥
प्तिः नतृतीयलिंगपरामर्शत्वेनतज्जन्यत्वमनुमितेःतृतीयलिंगपरामर्शस्याप्रामाणिकत्वेनतज्जन्यत्वस्यदूरनिरस्तत्वात् किंतल्लिंगमित्याकांक्षायामाह व्याप्तीतिकेयं
व्याप्तिरित्यत आह साधनेतिव्याप्त्याधारत्वंसाधनत्वंव्याप्तिनिरूपकत्वंसाध्यत्वं अव्यभिचरितत्वंनियतत्वं अव्यभिचरितत्वंनामसाधनसमानाधिकरणात्यंताभा
वाप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वंवातथाचायंनिष्कर्षः साधनसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यंव्याप्तिरिति द्वितीयपक्षेतु साधन
वन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वंव्याप्तिः अस्तिचेयंधूमेसाधनेनधूमादिनासमानाधिकरणोयोत्यंताभावोघटादिप्रतियोगिकस्तदप्रतियोगियत्साध्यंतेन
सामानाधिकरण्यंधूमादेर्व्याप्तिः अत्रयद्यपिहेतुसमानाधिकरणात्यंताभावाःतत्तद्व्ह्न्यत्यंताभावास्तत्प्रतियोगिनस्तत्तद्वह्नयः।पर्वतीयधूमसमानाधिकरणात्यंता
भावप्रतियोगित्वान्महानसीयवह्नेः।महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वात्पर्वतीयवह्नेस्तथाचलक्षणमव्याप्तं अप्रतियोगिसाध्यसामाना

हेतोः४ साधनस्य३ कस्य२ साध्यनिष्ठ४

समानाधिकरणंव्याप्तिः प्रतिबंधकाभावेसतिसहचारदर्शनेनसाव्याप्तिर्गृह्यते ॥ ६ ॥

समानाधिकरणंवह्निधूमयोःपर्वतमहानसा दौसवत्रसत्वात्नाव्याप्तिरित्यर्थः॥१ संयोगस्य३ आद्यक्षणेगुणत्वाभावेपिद्रव्यत्वस्यसत्वात्साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेवसाध्यस्येति॥ जनन५ नाशकत्वं ५

धिकरण्याभावात् नचसमानाधिकरणयोरेव व्याप्तिर्विवक्षितेतिवाच्यं तर्हि गुणवान्द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिर्वज्रलेपायिता तथापिहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतु
समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकंयत्साध्यतावच्छेदकंतदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यंहेतोर्व्याप्तिर्विवक्षितातथाचनाव्याप्तिः नचैवमपिसंयो।
गिद्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिरितिवाच्यं अत्यंताभावस्यप्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वात् अस्मिन्मतेसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वाद्वानदोषः अवच्छेदकत्वमनति
रिक्तदेशवृत्तित्वंतथाचनात्माश्रयदोषोपि अत्रविस्तरस्तुन्यायचिंतामणितद्व्याख्यासुद्रष्टव्यःअस्माभिरत्रदिङ्मात्रप्रदर्शितंपारमार्थिकतत्वनिरूपणेप्रवृत्तत्वा
दितिएवमन्योन्यघटितव्याप्तिलक्षणेपिद्रष्टव्यंतन्वियंव्याप्तिः केनप्रकारेणगृह्यतइत्यत आहप्रतिबंधकेतिप्रतिबंधकत्वंनामकार्यानुकूलकिंचिद्धर्मविघटकत्वं।
कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वंवातत्रव्यभिचारज्ञानंसाक्षाद्व्याप्तिग्रहणप्रतिबंधकंउपाधिज्ञानंपरंपरया।साध्यवदन्यवृत्तित्वंव्यभिचारः साध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्या
पकत्वंउपाधिः तथाहिक्रतुवंतरवर्तिनीहिंसाऽधर्मसाधनंहिंसात्वाद्बाह्यहिंसावदित्यत्रनिषिद्धत्वमुपाधिः तत्रास्तीदंलक्षणंसाध्यस्याधर्मसाधनत्वस्यव्यापकं ॥ ॥

अव्यापवृत्तिःसं०५ बाधेव्याप्तिवारणायद्वितीयलक्षणमाहकार्येतिर॥ स्वसामानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वंव्याप्यवृत्तित्व५॥ यत्साध्यतावच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वंसमव्याप्तत्वमितिवक्त
व्यंतथाव्याप्तिघटितव्याप्तिलक्षणकरणेनात्माश्रयः स्यादित्याशंक्याह अवच्छेदकमितितथाचावच्छेदकत्वस्यव्याप्यघटि

घटादीनामत्यंताभावप्रतियोगित्वमस्त्येवातःसिद्धसाधनप्रसंगः॥१॥संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेनस्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमस्त्येव॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १ ॥
स्वसंबंधी२॥ प्रतियोग्याधेयनिरूपिताधिकरणेयाआधारतासाएतद्देशत्वेनावच्छिन्ना३॥ संयोगेनघटवतिभूतलेअभावीयदैशिकविशेषणतासंबंधेनघटात्यंताभावोपितत्रैव वर्ततइतिनैयायिकाः२॥

ननुकिमिदंमिथ्यात्वंनतावदत्यंताभावप्रतियोगित्वंसिद्धसाधनत्वप्रसंगात् नापिस्वाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंनदितिवाच्यं संयोगादिकमादायार्थांतर
त्वोपपत्तेःनापिस्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंनदितिवाच्यंपरैरपिघटस्वतिभूतलेसंबंधांतरेणतदत्यंताभावाभ्युपगमेनसत्यत्वविरोधिमि।
थ्यात्वासिद्धेःनाप्येकावच्छेदेनयेनसंबंधेनप्रतियोगिसत्वंतेनैवसंबंधेनतत्वंविवक्षितमितिवाच्यंतादृशस्यलोकेअप्रसिद्धत्वात् नापिज्ञाननिवर्त्यत्वंतदितिवाच्यं
यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिनियमेनप्रपंचस्यतद्भावेनमिथ्यात्वाभावप्रसंगात्तस्मान्मिथ्यात्वस्यानिरूपणात्ननत्साधकमनुमानमित्याशंक्याहमिथ्या
त्वंनामेतिनचप्रपंचस्यानिर्वचनीयशब्देननिरुच्यमानत्वात्कथमनिर्वचनीयत्वमितिवाच्यंसत्वासत्वाभ्यामन्यत्वस्यैवतत्वात् नचविरोधादुभयान्यत्वमनुपप
न्नमितिवाच्यं घटात्यंताभावस्यस्वाभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वदृष्टत्वेनप्रकृतेप्युपपत्तेःनचैवंक्लिष्टकल्पनायांकिंप्रयोजनमिति वाच्यंप्रकारांतरस्यासंभवात्
तथाहिसत्वेवाधायोगात्सत्वेप्रपंचस्यापरोक्षत्वायोगात् सदसदात्मकत्वस्यविरोधेनासंभवात् तस्मादुभयविलक्षणत्वमभ्युपगंतव्यं नचासत्तोऽप्रसिद्धत्वेनतद्वै

घटात्यंताभावस्यासद्रूपस्वात्यंताभावादन्यत्वंअत्यंताभावस्यत्रैकालिकत्वेनस्वाभावाभा
वात्प्रतियोगिसद्रूपघटादप्यन्यत्वंतस्यअतोअत्यंताभावस्यानिर्वचनीयत्वंसिद्धम्२॥
नात्रघटोवर्ततेकिंतुस्वरूपेणात्वस्तिसव॥४॥ यस्य५॥

मिथ्यात्वंनाम अनिर्वचनीयत्वं॥

शून्यैक६॥ अभावस्य५॥
भूतले३

लक्षणस्याप्यप्रसिद्धत्वादसंगतमितिवाच्यंतर्हिसदन्यत्वमेवानिर्वचनीयत्वमस्तुनचासत्यतिव्याप्तिःअसन्नामकिंचिदस्तिचेत्सत्वव्याघातःनास्तिचेत्कुत्रातिव्या।
प्तिःतस्मात्सदन्यत्वमेवानिर्वचनीयत्वंवाधायोग्यंसत् तदन्यत्वंबाधयोग्यत्वं अथवाएकावच्छेदेनस्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंमिथ्यात्वंस
मानसत्ताकयोःप्रतियोगितद्भावयोरेकत्रविरोधेपिभिन्नसत्ताकयोरविरोधात्तासंभवःप्रतियोगिमतिसंबंधांतरेणतदभावस्य प्रतियोगिसत्वस्याभावविरोधित्वेनासंभ
वात्प्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तेर्नोक्तदोषः यद्यभावस्यप्रतियोगिसत्ताधीनसत्ताकत्वेनप्रपंचाभावस्यापितत्समानसत्ताकतयातत्सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमितिमन्यसेतर्हि
सत्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकस्वात्यंताभावसमानाधिकरणत्वंमिथ्यात्वमस्तु————प्रतियोगिवत्प्रतियोगितावच्छेदकस्यापितन्निरूपकत्वात्सत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
कस्वात्यंताभावस्यपारमार्थिकत्वेनतत्सामानाधिकरण्यंप्रपंचस्योपपद्यतेअभावस्यभिन्नसत्ताकत्वात् यद्यत्रापिविरहेकुस्वभावाभावस्यप्रतियोगिसत्ताकतयाभिन्न
सत्ताकत्वत्वाभ्युपगम्यतेतर्हिकल्पितस्याभावोधिष्ठानेप्रतीयमानस्तादात्म्यकएवयत्राधिकरणसत्तापेक्षयाऽभिन्नसत्ताकःप्रतियोगीतत्रैवाधिकरणादभावोभिद्यतेसएवानुपप

स्वस्यानधिकरणांयद्घटादितदनधिकरणांयस्यात्यंताभावस्यतत्प्रतियोगित्वंब्रह्मरूपात्यंताभावश्चैवंइतिनासंभवःयथामिथ्यारजतस्थलेस्वपदेनरजतंधार्यतेनेतदनधिकरणांशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यभिन्नंवस्तुजातंतदनधिकरणांयस्यात्यंताभावस्यतादृ
शोऽत्यंताभावोशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यमात्रनिष्ठोभावःकल्पिताभावोधिष्ठानात्रातिरिच्यतेइतिसिद्धांतात्ततनप्रतियोगिरजतसंयोगाद्यभावस्तुनतथेतिनतत्व्यदासः॥१॥

ध्याग्रह्यतेनेतरत्रतथाचस्वसमानाधिकरणात्यंताभाव
प्रतियोगित्वंमिथ्यात्वमेतदेवानिर्वचनीयत्वं॥

निरुक्तलक्षणलक्षितकेवलान्वयित्वात्६॥ विषयात्प्रमायाभिन्नत्वंचेत्विषयंविनापिप्रमायाज्ञानंस्यात् विषयवत् अभिन्नत्वंचेत्साकारतापत्तिः५॥ सौगतमतानुमतिप्रसंगश्च॥६ अधेयतयासात्यंताभाव३॥

ननुदृश्यत्वंनामदर्शनविषयत्वंदर्शनंनामवृत्तिज्ञानंतद्विषयत्वंब्रह्मणिवर्ततेउक्तसाध्यंनास्तिब्रह्मणः पारमार्थिकत्वादतोव्यभिचारइत्याशंक्याह दृशत्व
नामेतिब्रह्मणःस्वप्रकाशत्वेनस्वपरविषत्वाभावान्नोक्तदोषइत्यर्थः शुक्तिरूप्यमग्रेनिरूपयिष्यते अतोनदृष्टांतासिद्धिरितिद्रष्टव्यंनैयायिकादयस्त्वनुमा
नंत्रिविधंकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकीचेतिवर्णयंतिस्वमतमुपपादयंस्तान्निराकरोतितच्चेतिएवकारव्य—वच्छेद्यमाह नत्विति त्रैतिमदत्यंता
भावाप्रतियोगित्वंकेवलान्वयित्वंतच्चास्मन्मतेनभवतीत्याहअस्मन्मतेइति ब्रह्मभिन्नस्यसर्वस्यकल्पितत्वेनमिथ्यात्वान्मिथ्यावस्तुनोऽधिष्ठाननिष्ठात्यंताभा
वप्रतियोगित्वेननिरुक्तंकेवलान्वयित्वमसिद्धमेवनचप्रमेयत्वादीनांतथात्वात्कथमसिद्धिरितिवाच्यंप्रमाविषत्वंप्रमेयत्वंप्रमायाभिन्नाभिन्नत्वेनतन्निरू
पितविषयत्वस्यापितथात्वेनकेवलान्वयित्वासिद्धेः नचेश्वरप्रमाविषयत्वंकेवलान्वयित्वमिति वाच्यंईश्वरप्रमायाःस्वविषयत्वेऽपसिद्धांतापत्तेस्तदभा

विषयस्यापेक्षतया निरूपणत्वाऽसिद्धिःजीववत्१

दृश्यत्वंनामचैतन्यविषयत्वंअतोनब्रह्मणिव्यभिचारः तच्चानुमानमन्वयिरूपमेवनतुकेवलान्वयिअस्मन्मतेब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्य
ब्रह्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वेनतदप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वस्याप्रसिद्धेः नापिव्यतिरेकी साधनेनसाध्यानुमितौसाध्याभावसा
धनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्यानुपयोगात्॥ ११ वेकुतःकेवलान्वयित्वंनचाकाशात्यंताभावः केवलान्वयीतिवाच्यंनस्वस्वप्रतियोगिन्याकाशेऽअ

इति मतेन१ संयोगाभाव२

सत्वेनतद्योगात्प्रतियोगितदभावयोःसामानाधिकरण्यवदाधा राधेयभावस्यापिविरुद्धतयाऽसंभवादन्यथाकाशस्यासत्वप्रसंगात्किंचाकाशवदाकाशा
त्यंताभावस्यापिब्रह्मणिकल्पितत्वेनतन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितयाकेवलान्वयित्वंदूरनिरस्तंएवमन्यदपिनिरूपणीयंएवंकेवलव्यतिरेक्यनुमानमपिन
संभवतीत्याह नापीति साधनसाध्ययोर्व्याप्तिज्ञानात्साध्यानुमितिर्भवतिनतुसाध्याभावसाधनाभावव्याप्तिज्ञानात् नह्यन्यव्याप्तिज्ञानादन्यानुमितिर्भवति अतिप्र
संगात्नचप्रतियोग्यनुयोगिभावस्तत्रनियामकत्वंइतिवाच्यं प्रतियोगित्वादेरनिरूपणात् किंचव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादनुमितिरितितेमतंतत्रसाधना
भावव्याप्तेःसाध्याभावनिष्ठत्वेनतत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानासंभवात्कथंव्यतिरेकलिंगज्ञानेनसाध्यानुमितिःस्यात् किंचसाध्यप्रसिद्धेरनुमानांगत्वेनपृथिवीतर
भेदस्यकुत्राप्यप्रसिद्धत्वेनतदनुमितिर्नसंभवत्येव अन्यथाऽप्रसिद्धसाध्यानुमितौअप्रसिद्धशशशृंगाद्यनुमितिःकुतोनस्यात् नचघटादावितरभेदःप्रत्यक्षइति

केवलान्वयित्वायोगात्६ ब्रह्मण्याकाशात्यंताभावस्यात्यंताभावः५॥ प्रतियोगित्वंनामाभावनिरूपकत्वंअभावत्वंनामप्रतियोगिनिरूप्यंतथाचान्योन्याश्रयःस्यात्३॥ अत्यंताभावस्य७॥

अ॰कौ॰ हि॰प्र॰ ४२

नन्वेवं सति अन्वयव्याप्तिमविदुषः व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाद्वह्न्यनुमितिः कथं स्यादिति तत्राह अन्वयेति तस्मादन्वयिरूपमनुमानमेकमेवेति भावः एवमनुमि
तिं प्रमां निरूप्य क्रमप्राप्तामुपमितिं निरूपयति सादृश्येति अयं भावः नगरदृष्टगोपिंडो गवयार्थी पुरुषः वनमुद्दिश्य प्रस्थितः आरण्यकपुरुषाद्गोसदृशो गवय इ
ति श्रुत्वा वनं गतो गोसादृश्यविशिष्टपिंडमनुभवति गोसदृशोऽयं गवय इति पश्चादेतत्सदृशी मदीया गौरिति स्वगेहस्थां गामुपमिनोति तत्र गवयनिष्ठगोसादृश्य
ज्ञानं करणं गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलं सेयमुपमितिरिति भक्ताभीष्टदं सनातनं गोपीजनमनोहरं सत्यभामायुतं कृष्णं वंदे सच्चित्सुखात्मकं १ क्रमप्राप्तां शाब्दप्र
मां लक्षयति वाक्येति किं तद्वाक्यमित्याकांक्षायां वाक्यस्य लक्षणमाह अकांक्षेति वर्णसमूहः पदं तच्च वर्णानां क्षणिकानां क्रमेणोत्पद्यमानानां कथं समूहः स्या
दिति वाच्यं एकज्ञानविषयत्वस्यैव तत्त्वात् न चैकज्ञानविषयत्वं वा कथं क्षणिकानामिति वाच्यं वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् न चोत्पन्नो गकारो नष्टो गकार इ
त्यनुभवः प्रमाणमिति वाच्यं तस्योच्चारणोत्पत्त्यादिविषयत्वेन तत्राप्रमाणत्वात् न च प्रत्युच्चारणं गकारादिव्यक्त्युत्पत्तिः कुतो न भवतीति वाच्यं सोऽयं गकार इति

अन्वयव्याप्तिमविदुषः साध्यप्रमार्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यते सादृश्यप्रमितिरुपमितिर्वाक्यकरणिका प्रमा शाब्दी आकांक्षायोग्यतासंनिधि
॥मत्पदसमुदायो वाक्यम्॥

प्रत्यभिज्ञाविरोधात् न च प्रत्यभिज्ञानस्य सादृश्यविषयतया जातिविषयतया वाऽन्यथासिद्धत्वेनाविरोध इति वाच्यं मुख्यत्वे बा
धकाभावादुत्पत्तिविनाशप्रत्ययस्यान्यथासिद्धत्वस्योक्तत्वात् ननु तर्हि वर्णानां नित्यत्वेऽद्वैतश्रुतिविरोधः स्यादिति चेन्न प्रत्यभिज्ञाविरोधेन तेषां क्षणिकत्वमा
त्रनिराकरणात् आकाशादिवत् सर्गाद्यकाले उत्पत्तेः प्रलयकाले विनाशस्य चोपपत्तेर्नाद्वैतश्रुतिविरोधः अत एव तत्समुदायात्मकं पदं न क्षणिकं अत एव पदस
मुदायात्मकं वाक्यं न क्षणिकं अत एव वाक्यसमुदायात्मको वेदोऽपि न क्षणिकः अत एवोक्तं भगवता सूत्रकारेण अत एव च नित्यत्वमिति नित्यत्वं प्रलयपर्यन्तावस्था
यित्वं विवक्षितं प्राकृतप्रलये सकलकार्यविनाशस्य प्रतिपादनात् ननु ध्वंसाप्रतियोगित्वं नादिति विवक्षितं अद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्त
स्मादजायत अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिश्रुत्या वेदस्य कार्यत्वावगमात् तस्य चानित्यत्वावश्यंभावाच्च वाचा विरूपनित्यये ति
श्रुतेरप्ययमेवार्थः अन्यथैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधापत्तेः नन्वेवं वेदस्योत्पत्तिविनाशाभ्युपगमे पौरुषेयतया स्वतःप्रामाण्यं व्याहन्येतेति चेत्तन्न हि पुरुषा

धीनोत्पत्तिकत्वं पौरुषेयत्वं अप्रयोजकत्वात् किंतु स
जातीयोच्चारणमनपेक्ष्योच्चार्यमाणत्वं पौरुषेय

अस्मदः कर्तृकत्वादिना सिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं वेदः अवांतरप्रलयावस्थापी जगतहेतुत्वादीश्वरवदिति ४॥ अस्मिन्मंत्रे विरूपेति देवतासंबोधनं तेन त्वया वाचा स्तुतिं प्रेरयेति प्र

नन्वेवमपि दृष्टांताभावादिदमनुमानंनावतरति जीवातिरिक्तब्रह्मसद्भावेमानाभावात् भावेवातस्यज्ञानाश्रयत्वेनसच्चिदानंदलक्षणत्वेमानाभावान्न
चश्रुत्यैवतत्सिद्धिरितिवाच्यंतस्यार्थांतरत्वोपपत्तेरित्याशंक्याह सत्यमिति अयंभावः पारमार्थिकभेदाभावेपिजीवपरयोरौपाधिकभेदस्यव्यावहारि
कस्याभ्युपगमेनदृष्टांतसंभवादनुमानमवतरत्येवनचपरस्यज्ञानाश्रयत्वंश्रुत्यातदात्मकत्वावगमात् नचश्रुतेरर्थांतरत्वंवक्तुंशक्यंगौरवात् श्रुत्यं
तरविरोधप्रसंगात् आनंत्यानुपपत्तेश्चेतिभावः ब्रह्मणः सच्चिदानंदलक्षणत्वे फलितमाह अतइति ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेनव्या
प्त्यनुभवसंस्कारोद्बोधेसतिस्वार्थानुमितिरुत्पद्यतेइत्युक्तंसाकिंसर्वेषामुत्पद्यते आहोस्वित्केषांचित्नाद्यः अदर्शनात्नद्वितीयः तदुपायाभावादित्याशंक्यवि
वेकेनतदुपायलिंगज्ञानसंभवान्नैवमित्याह एवमिति उक्तप्रकारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यांशोधितस्त्वंपदार्थोयेनसतथोक्तः तस्यस्वस्मिन् सच्चिदानंदलक्षण

सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात् इत्यादिश्रुत्याब्रह्मणः सच्चिदानंदलक्षणत्वं अतोनदृष्टांतासिद्धिः एवंगुरुमुखाच्छ्रु
त तवेदांतस्यशोधितत्वंपदार्थस्यस्वस्मिन् सच्चिदानंदलक्षणादर्शनात् अहंब्रह्मेतिब्रह्माभिन्नानुमितिरुत्पद्यते नचौपनिषदस्यब्र
ह्मात्मैक्यस्यानुमानगम्यत्वानुपपत्तिः आत्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिश्रुत्यामननविधानात् वेदांतसहका
रित्वेनानुमानप्रामाण्यस्वीकारात् परार्थानुमितिस्तुन्यायोपदेशेनोत्पद्यतेन्यायोदर्शितः एवंब्रह्मव्यतिरिक्तस्यप्रपंचस्यमिथ्यात्वसा
ध्यानुमितिर्दृश्यत्वादिहेतुभिरुत्पद्यते॥ ११ त्वलिंगज्ञानादहंब्रह्मास्मीतिब्रह्माभिन्नाऽनुमितिः स्वार्थोत्पद्यते ननुतंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीत्यादि
दिश्रुत्याधर्मवद्ब्रह्मणोवेदैकगम्यत्वात्कथमनुमानगम्यत्वमित्याशंक्यनिराकरोति नचेति किंब्रह्मण्यनुमानस्यस्वतंत्रप्रामाण्यंनिराक्रियते आहोस्विद्वेदां
तसहकारित्वमिति नाद्यः इष्टापत्तेः नद्वितीय इत्याह मंतव्यइतिअन्यथामननविधानवैयर्थ्यंस्यादितिभावः कथंतर्हि परार्थानुमितिरुत्पद्यतइत्याशंक्याह परा
र्थानुमितिस्त्विति अवयवसमुदायात्मकानुमानवाक्यप्रयोगेणेत्यर्थः उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति व्यावहारिकः प्रपंचोमिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरूप्य
वदित्यनुमानप्रयोगोद्रष्टव्यः आदिशब्देनब्रह्मव्यतिरिक्तत्ववाध्यत्वादयोगृह्यंते ॥ ६ ॥ ॥

उत्तरकालेलाघवेनपदार्थत्वे७ ॥ शक्यसंबंधिलक्षणाभवतियर्हिसंबंध्यपिपदार्थः स्यात् नर्हिलक्षणायाः किंप्रयोजनंतेनलक्षणापिशब्दलभ्यैवस्यात् अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वादितिन्यायात् ४॥

अ॰कौ॰ मवृद्धस्यप्रयोजकवृद्धस्यमध्यमवृद्धःप्रयोज्यवृद्धः शिष्यपुत्रादिरितियावत् ननुमध्यमवृद्धप्रवृत्त्याकिमायातमित्यतआह वालइतिप्रवृत्तिंगमनागमनादिव्यवहा
दि॰प्र॰ रंतत्रानुमानंप्रयुज्यदर्शयति तथाहीत्यादिना॥ ननुज्ञानस्यकथंवाक्यजन्यत्वमनुमिनोतीत्याशंक्यानुमानप्रकारमाह इदमितिप्रवृत्त्यानुमितंज्ञानंयोयदन्वय
४३ व्यतिरेकानुविधायीसतज्जन्यः यथादंडान्वयव्यतिरेकानुविधायीघटोदंडजन्यइतिसामान्यव्याप्तिमभिप्रेत्यदृष्टांतमाचष्टे दंडेति ननुज्ञानस्यवाक्यजन्यत्वमस्तु
प्रकृतेकिमायातमित्याशंक्याह इत्यनंतरमितिपदार्थेशक्तिः पदात्पदार्थस्मरणस्यैवज्ञायमानत्वात् समभिव्याहाराद्वाक्यार्थलाभः अन्यथालक्षणामात्रोच्छेदप्र
संगादनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वादितिपूर्वपक्षत्वेननैयायिकमतमाह साचेति ननुकार्यान्वितेशक्तिःगौरवात् नचकार्यान्वितेपदार्थेशक्त्यनंगीकारेकार्यताज्ञानस्याभा
वात् कथंशक्तिग्रहइतिवाच्यंकार्यपरवाक्यश्रवणानंतरंकार्यताज्ञानात्प्रवृत्त्याज्ञानानुमानवत्सिद्धार्थवाक्यश्रवणानंतरंमुखविकाशादिनाज्ञानानुमानसंभवा
त् किंचप्रथमव्युत्पत्तौतदपेक्षायामपि लाघवेनानंतरंतदुपेक्ष्यपदार्थमात्रेशक्तिग्रहसंभवात् अन्यथाकथंकविकाव्यादिरचनास्यात् तस्मात्पदानांपदार्थएव

मदीयप्रवृत्तिवत् इतिज्ञानमनुमायतस्यवाक्यजन्यत्वमनुमिनोति इदंज्ञानमेतद्वाक्यजन्यंएतद्वाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् दंड
पुत्रस्तेजातः २
जन्यघटादिवत् इत्यनंतरमावापोद्वापाभ्यांघटपदस्यघटव्यक्तौशक्तिमवधारयति साचशक्तिः पदार्थेइतिनैयायिकाः॥ ६ ॥

वशक्तिरितिनैयायिकानामाशयःमतांतरमाह कार्यान्वितइतितेषामयमाशयःपदानांकार्यान्वितेपदार्थेशक्तिर्नकेवलपदार्थेवाक्याद्वाक्यार्थप्रमानुत्पत्तिप्र
संगात् तथाहिपदार्थमात्रेशक्तानिपदानिकथंवाक्यार्थंबोधयेयुः तेषांतत्राशक्तत्वात् नचसमभिव्याहारात्तद्बोधइतिवाच्यंपदानांतत्रसामर्थ्याभावेनसम
भिव्याहारेणापितद्बोधासंभवात् किंचसमभिव्याहारेणापिभवत्वपिधवखदिरपलाशाइतिवाक्यादिवपदार्थानांसमूहालंबनबोधएवस्यात् नचसंसर्गरू
पवाक्यार्थबोधःपदानांतत्रसामर्थ्याभावात् किंचपदानांपदार्थमात्रेशक्त्यभ्युपगमेसंगतिग्रहोनस्यात् तथाहि प्रवृत्त्याज्ञानाद्यनुमानद्वारापदानांपदार्थे
शक्तिनिश्चयःप्रथमंबालस्यवाच्यःकार्यताज्ञानंप्रवृत्तौहेतुःकार्यत्वंनामकृतिसाध्यत्वंएवंचवाक्यश्रवणानंतरंकार्यताज्ञानाभावेप्रवृत्त्यभावेनज्ञानाद्यनुमाना रामः
संभवेनकथंशक्तिनिश्चयःस्यात् नचहर्षादिनाज्ञानानुमानेनतन्निश्चयइतिवाच्यंव्युत्पन्नस्यतदभावेप्यतिबालस्यप्रथमव्युत्पत्तौतदयोगात् किंचहर्षादीना ४३

पदशक्तिनिरूपितायापदार्थशक्यतासाकेनावच्छिन्नापदार्थत्वेनावच्छिन्नाइतिनैयायिकः क्रिपाऽन्वितपदार्थत्वेनेतिमीमांसिकः अन्विनार्थत्वेनेतिवेदांतिनः ११॥

सिधपरवाक्येयःसंसर्गीभावःभ्रान्त्या तस्यज्ञानाभावेनसिद्धपरवाक्यमपिसंसर्गिणमिवबोधजनकंमन्यंते ४॥

तस्मात्पदानांकार्यान्वितेपदार्थेशक्तिरभ्युपगंतव्या एवंचवाक्यश्रवणानंतरंकार्यताज्ञानात्प्रवृत्त्याज्ञानाद्यनुमानेनशक्तिनिश्चयउपपद्यतेनचेष्टसाधनताज्ञा नात्प्रवृत्तिसंभवेनकार्यताज्ञानमकिंचित्करमिति वाच्यंसुधामरीचिमंडलेतत्सत्त्वेपिप्रवृत्तेरदर्शनात् नचकार्यताज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वेकूपपतनादावपिप्रवृत्ति प्रसंगइतिवाच्यं इष्टसाधनताज्ञानसमानकालस्यतस्यप्रवर्तकत्वस्वीकारात्तस्मात्कार्यताज्ञानमेवप्रवर्त्तकं अतएवकार्यपराणांलिङ्‌लोट्तव्यप्रत्ययआदिघटिता नांवाक्यानामेवप्रामाण्यंनेतरेषांकथंतर्हिवाक्यार्थबोधः।असंसर्गाग्रहादितिवदामस्तस्मात्पदानांकार्यान्वितेपदार्थेशक्तिरिति॥ इदानींस्वसिद्धांतमाह अन्वितइ तिपदानांलाघवादितरान्वितेपदार्थेशक्तिर्नकार्यान्वितेगौरवात्मानाभावाच्च यद्यपिप्रथमव्युत्पत्तौकार्यान्वितेपदानांशक्तिर्गृह्यतेतथापिपर्यायांतरेकार्यां शंगौरववलेनोपेक्ष्येतरान्वितेपदार्थेपदानांसामर्थ्यमवधार्यतेतावतान्यवहारोपपत्तेः नचैवंकार्यताज्ञानाभावेप्रवृत्त्यभावात्कथंशक्तिग्रहइति वाच्यंपुत्रस्तेजा तइतिवाक्यश्रवणानंतरंसिद्धार्थज्ञानादपिमुखविकासनेनहर्षमनुमायततस्तस्यज्ञानजन्यत्वमनुमायानंतरंतस्यवाक्यजन्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यांनिश्चित्य

कार्यान्वितेइतिमीमांसकाः। अन्वितेइतिवेदांतिनः एवंव्याकरणादिनापिशक्तिर्गृह्यते उक्तंचशक्तिग्रहंव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्या
द्व्यवहारतश्चवाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदंतिसान्निध्यतःसिद्धपदस्यवृद्धाइति लक्षणाशक्यसंबंधः॥ ११

वापोद्वापाभ्यांजनिमत्पिंडेपुत्रपद स्यशक्तेरवधारणेनकार्यताज्ञानस्यसर्वत्रातंत्रत्वात् तदुक्तंवाचस्पतिमिश्रैः कार्यबोधेयथाचेष्टालिंगंहर्षादयस्तथासिद्धबोधेऽर्थवत्ताचशास्त्रत्वंहितशा सनादिति एतेनकार्यपराणामेववाक्यानांप्रामाण्यंनसिद्धवस्तुपराणांवाक्यानामिति प्रत्युक्तं उक्तरीत्यासंगतिग्रहसंभवात् प्रयोजनवत्त्वाच्चअनधिगतार्थ बोधकतयाप्रामाण्योपपत्तेः नन्वेवंसतितत्तोलाघवात्पदानांपदार्थेएवशक्तिरस्तुनत्वन्वयांशेगौरवात् नचैवंपदानामन्वयांशेशक्त्यभावेनतोवाक्यार्थबोधः कथमितिवाच्यंसमभिव्याहारादेवतदुपपत्तेरितिचेन्नातिप्रसंगात् तथाहि पदानांयत्रसामर्थ्यं अवधारितं तद्बोधकत्वमेवावश्यमभ्युपगंतव्यं अन्यथाघटप दात्प टबोधोपिस्यात् ततश्चाशक्तपदसमभिव्याहारात्कथंवाक्यार्थबोधःस्यात् नचक्रियापदसमभिव्याहृतेनाकांक्षादिमत्पदवृंदेनस्वस्वार्थेगृहीतसंगतिकेनवा धकाभावाच्चान्वयबोधोस्त्विति वाच्यं तत्तत्पदश्रवणेनतत्तत्पदार्थोपस्थितावप्यन्वयांशेशक्त्यभावेनपदानांसमभिव्याहारात्कथंतद्बोधःस्यात् तस्मात्समभिव्याहा

अयंपुरुषोहर्षवान्मुखविकाशित्वात्संमतवत्१अयंहर्षइष्टज्ञानजन्यःहर्षत्वात्२इदंइष्टज्ञानंवाक्यजन्यंएतत्वाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्दंडान्वयव्यतिरेकानुविधायिघटवत्३॥ पुत्रोत्सवेनकिंचिदर्थग्रहणंकिंचिदर्थत्यागाभ्यां१

योयेनविनानुपपन्नः सतेनैवाक्षिप्यतेइतिन्यायेनानयनादेर्जातावनुपपत्तौव्यक्त्याक्षेपः आनयनादितात्पर्यानुपपत्तौवाजातिशब्दस्यजातिविशिष्टव्यक्तौलक्षणा२॥

र्थेशक्तिरवधार्यतेइतिसर्वैरवश्यमभ्युपगंतव्यं साचशक्तिर्जातावेवनव्यक्तौव्यक्तीनामानंत्यात् कथंतर्हिपदश्रवणानंतरंव्यक्तिबोधस्तत्राशक्तत्वादितिचेदाक्षे
पाल्लक्षणयावाव्यक्तिबोधः अथवाजातिविशिष्टव्यक्तौशक्तिरस्तुतथापिजातौज्ञातोपयुज्यतेव्यक्तौस्वरूपसतीतज्ज्ञानंविनाव्यक्तिधीविलंबाभावादित्यलमति
विस्तरेणएवंव्यवहाराच्छक्तिग्रहमुक्त्वान्यतोपिशक्तिग्रहमाह एवमिति तत्रसंमतिमाह उक्तंचेति इदानींलक्षणांनिरूपयति लक्षणेतिशक्तिविषयःशक्यस्ते
नसंबंधोलक्ष्यमाणपदार्थस्यलक्षणायथामंडपेभोजयेत्यत्रमंडपपदस्यतन्निष्ठपुरुषेशक्यसंबंधोलक्षणा॥ तांविभजतेसाचेतिशक्यसाक्षात्संबंधःकेवलल
क्षणायालक्षणामभिप्रेत्यकेवलांविभजतेकेवलेतित्रैविध्यमेवाह जहल्लक्षणेति जहल्लक्षणांलक्षयतिशक्येति अजहल्लक्षणायामतिव्याप्तिवारणायशक्यार्थ
परित्यागेनेत्युक्तं तत्रोदाहरणमाह यथेति अजहल्लक्षणांलक्षयतिशक्यार्थापरित्यागेनेतिजहल्लक्षणायामतिव्याप्तिवारणायशक्यार्थापरित्यागेनेतिविशेष

साचद्विधाकेवलालक्षणालक्षितलक्षणाचेति केवलात्रिविधाजहल्लक्षणाऽजहल्लक्षणाजहदजहल्लक्षणाचेति शक्यार्थपरित्यागेनतत्सं
बंध्यर्थांतरेप्रवृत्तिर्जहल्लक्षणायथागंगायांघोषइत्यत्रगंगापदस्यतीरेशक्यार्थापरित्यागेनतत्संबंध्यर्थांतरेप्रवृत्तिरजहल्लक्षणाय
थाशोणोधावतीत्यत्रशोणपदस्यशोणगुणविशिष्टाश्वादिद्रव्येषु शक्यैकदेशपरित्यागेनैकदेशवृत्तिर्जहदजहल्लक्षणाइयमेवभागल
क्षणेत्युच्यतेयथासोयंदेवदत्तइत्यत्रसोयमितिपदयोःकेवलदेवदत्तपिंडे॥

णं तत्रोदाहरणमाह यथेति जहदजहल्लक्षणांनिरूपयतिशक्यै
कदेशेति तत्रलौकिकोदाहरणमाह यथेति वैदिकमपितदाह यथेतिमायोपहितचैतन्यंतत्पदवाच्यार्थः स्थूलसूक्ष्मादिशरीरोपहितचैतन्यंत्वंपदवाच्यार्थःतत
श्चतत्पदवाच्यैकदेशोमायातत्परित्यागेनैकदेशेचैतन्येवृत्तिस्तत्पदस्यएवंत्वंपदस्यवाच्यार्थेपिस्थूलसूक्ष्मादिशरीरमेकदेशस्तत्परित्यागेनैकदेशेचैतन्येवृत्ति
स्त्वंपदस्यजहदजहल्लक्षणेत्यर्थः ननुतत्त्वंपदयोरखंडचैतन्येलक्षणास्वीकारेएकेनैवपदेनब्रह्मसाक्षात्कारसंभवात् पदांतरवैयर्थ्यमितिचेन्नैषदोषःपदस्य
स्मारकत्वेनपदांतरंविनासाक्षात्काराजनकत्वात् ततश्चप्रथमंप्रत्येकंतत्त्वंपदाभ्यांनिर्विकल्पाखंडचैतन्यस्मरणमुपपद्यतेततःपदसमुदायात्मकवाक्याद्ब्रह्मा
त्मैक्यापरोक्षानुभवउपपद्यते अहंब्रह्मास्मीति अतोनपदांतरवैयर्थ्यंस्यादेतत् तत्त्वमस्यादिवाक्येलक्षणांगीकारोनिरर्थकःवाच्ययोरवैक्यबोधसंभवान्नचविरु

यथामंचाःक्रोशंतीत्यत्रमंचपदस्यमंचस्थेपुरुषेइतिपाठांतरम्॥८॥ तदाश्रयग्रहणंइतिपाठांतरम्॥८॥

त्वंईश्वरस्तुपूर्वंपूर्वानुपूर्वीमपेक्ष्यसर्गादौवेदंविरचितवानितिवेदस्यापौरुषेयत्वेननस्वतःप्रमाण्यव्याहतिरित्यलमतिविस्तारेणपदसमुदायोवाक्यमित्युक्तेविलं
वोच्चारितपदसमुदायेतिव्याप्तिरतस्तद्व्यावृत्त्यर्थंउक्तंसन्निधीतिनावत्युक्तेऽग्निनासिंचेदितिवाक्येतिव्याप्तिःस्यात्तद्वारणाययोग्यतेतितथापिगौरश्वःपुरुषोहस्ती
त्यत्रातिव्याप्तिःस्यात्तन्निवृत्तये आकांक्षेति अत्रापिपदसमुदायत्वमेकज्ञानविषयत्वंविवक्षितमतोनासंभवः॥ नन्वाकांक्षादिमत्पदसमुदायोवाक्यमित्युक्तं
अथआकांक्षायाइच्छात्मकत्वेनचेतनधर्मत्वात्कथंपदानांसाकांक्षत्वमित्याशंक्याकांक्षाजनकत्वेनपदानांसाकांक्षत्वमित्यभिप्रेत्याकांक्षालक्षणमाह अ
न्वयेतियस्यपदस्ययेनपदेनविनाऽन्वयानुपपत्तिस्तस्यपदस्यतेनपदेनसमभिव्याहारआकांक्षायोग्यतालक्षणमाहवाक्येतिसन्निधिस्वरूपमाह अविलंबेनेति
पदानामविलंबोच्चारणंसंनिधिःइत्यर्थःननूक्तलक्षणंवाक्यंशाब्दप्रमाकरणंचेदव्युत्पन्नस्यापिश्रुतवाक्याद्वाक्यार्थप्रमाप्रसंगइत्याशंक्याह अव्युत्पन्नस्येतिसंग

अन्वयानुपपत्तिराकांक्षावाक्यार्थाबाधोयोग्यता अविलंबेनोच्चारणंसन्निधिः अव्युत्पन्नस्यसंगतिग्रहाभावान्नवाक्यार्थप्रमा पदपदार्थयोःस्मा
र्यस्मारकभावःसंगतिः साद्विविधा शक्तिर्लक्षणाचेति शक्तिर्नाममुख्यावृत्तिः पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावसंबंधइतियावत् साचद्विधायो
गोरूढिश्चेति अवयवशक्तिर्योगः यथापाचकादिपदानां रूढिःसमुदायशक्तिः यथाघटादिपदानां साचव्यवहारादिनागृह्यते तथाहि उत्तम
वृद्धस्यघटमानयेतिवाक्यश्रवणानंतरंमध्यमवृद्धःप्रवर्तते ततोबालोनत्प्रवृत्तिंदृष्ट्वाज्ञानमनुमिनोतितथाहि इयंप्रवृत्तिर्ज्ञानसाध्याप्रवृत्तित्वात्।

निग्रहस्यापिवाक्यार्थप्रमोत्पत्तौकारणत्वादव्युत्पन्नस्यतदभावान्नवाक्यार्थप्रमेत्यर्थः ननुकेयंसंगतिरित्यतआहपदेतिसंगतिसंबंधइत्यर्थः संगतिंविभजतेसा
द्विधेतिद्वैविध्यमेवाहशक्तिरिति यद्यपिशक्तिर्गौणीलक्षणाचेतिवृत्तिस्त्रिविधातथापिवक्ष्यमाणविधयागौणींलक्षणायामंतर्भाव्यद्वैविध्यकथनमितिध्येयंप्र
थमोद्दिष्टांशक्तिंनिरूपयति शक्तिर्नामेतिकासौमुख्यावृत्तिरित्याशंक्याह पदेतिपदजन्यज्ञानविषयत्वंवाच्यत्वंपदार्थस्मृतिजनकत्वंवाचकत्वंतदुक्तंपदमभ्यधि
काभावात्स्मारकान्नविशिष्यतेइतिशक्तिंविभजतेसाचेति यथोद्देशंयोगंलक्षयति अवयवेति केषांपदानांयोगइत्याशंक्योदाहरणमाविष्करोति यथेतिपाचकादि
पदानांयोगइत्यनुषज्यते रूढिंलक्षयतिरूढिरिति उदाहरति यथेति शक्तिग्रहप्रकारमाह साचेतिव्यवहारेणशक्तिग्रहप्रकारमुपपादयति तथाहीत्यादिनाउत्त

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोःसंबंधेनशब्दस्यार्थेषुवर्तनं७॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोःसंबंधेनविनाशब्दस्यार्थेषुवर्तनं७॥

ननिश्चीयत इत्याकांक्षायामाह तच्चेति शब्दतात्पर्यमित्यर्थः कानि तानि तात्पर्यलिंगानीत्याकांक्षायामाह लिंगानि त्विति संग्रहश्लोकं पठन्नुपक्रमेतिश्लो
कं व्याचष्टे अस्यार्थ इति कौ तावुपक्रमोपसंहारावित्याकांक्षायामाह प्रकरणेति उभयाकांक्षं प्रकरणं तत्प्रतिपाद्यस्य वस्तुन आदौ प्रतिपादनमुपक्रम अंते
प्रतिपादनमुपसंहारः एतद्द्वयं तात्पर्यनिर्णायकमेकं लिंगमित्यर्थः तदुभयमुदाहरति यथेति हे सौम्य सोमवत् प्रियदर्शन इदं दृश्यमानं सर्वं अग्रे सृष्टेः पूर्वं
सदेवासीत् एकमेवाद्वितीयं तद्भिन्नं विजातीयं सजातीयं वा किमपि नास्तीत्यर्थः एवं छांदोग्ये षष्ठे आदावद्वितीयवस्तुप्रतिपादनमुपक्रमः॥ तथा एवं तदद्वि
तीयवस्तु आत्मा यस्य तदेतदात्मा एतदात्मनो भावः ऐतदात्म्यं इदं सर्वं दृश्यमानं अद्वितीयवस्तुव्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः एवमंते अद्वितीयवस्तुप्रतिपादनमुप
संहार इत्यर्थः॥ अभ्यासं निरूपयति प्रकरणेति अभ्यासमुदाहरति यथेति तत्रैव छांदोग्ये षष्ठे एव नवकृत्वो नववारं अपूर्वतां निरूपयति प्रकरणप्रतिपाद्ये

आद्यंतयोः प्रतिपादनमुपक्रमोपसंहारौ यथा छांदोग्यस्य षष्ठे सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्युपक्र
मोपसंहारावाद्यंतयोः प्रकरणप्रतिपाद्यस्य पुनः पुनः प्रतिपादनमभ्यासः यथा तत्रैव तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासः प्रकरणप्रतिपाद्यस्य मा
नांतराविषयताऽपूर्वता यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मानांतराविषयता प्रकरणप्रतिपाद्यस्य श्रूयमाणं तज्ज्ञानात्तत्प्राप्तिः प्रयोजनं फलं यथा
तत्रैवाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति अद्वितीयवस्तुज्ञानात्तत्प्राप्तिः फलं प्रकरणप्रतिपाद्यस्य प्र
शंसनमर्थवादः यथा तत्रैव येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तुप्रशंसनं॥ २२

ति उदाहरति यथेति श्रुत्यति
रिक्तमानं मानांतरं तदगोचरत्वमपूर्वत्वमित्यर्थः फलं निरूपयति प्रकरणेति तत्राप्युदाहरणमाह यथेति आचार्यवान् गुरुमुखाच्छ्रुतवेदार्थः वेद ब्रह्मास्मीति
साक्षात्कारोति तत्त्वमस्यादिवाक्यैरिति शेषः तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारवतः यावन्न विमोक्ष्ये प्रारब्धफलभोगेन बंधनान्न मुच्यते तावदेव चिरं तावत्कालमवस्थानं अथ
भोगेन प्रारब्धे क्षीणे संपत्स्ये ब्रह्म संपद्यते परमात्मा भवतीत्यर्थः अर्थवादं निरूपयति प्रकरणेति उदाहरणं दर्शयति यथेति येन श्रुतेन ब्रह्मणाऽश्रुतं श्रुतं भवति
तमादेशमप्राक्षः दृष्टवानसीति पूर्वेणासंबंधः एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं उपपत्तिमाह प्रकरणेति लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टांतः तैर्दृष्टांतैः प्रकरणप्रति
हे श्वेतकेतो त्वं तमुपदेशैकगम्यं गुरोः सकाशात् दृष्टवानसीत्यर्थः॥१॥

कुड्यादिप्रविशेमनुष्यादिर्यदिशब्दंकरोतिनतर्हिशब्द एवतस्यलिंगंलक्षकं ५॥

अ·कौ· क्यार्थप्रमोत्पत्तौसंगतिग्रहः कारणं एवं व्युत्पन्नस्यगृहीतसंगतिकस्यगृहीतसंगतिकाद्वाक्यात्तदर्थप्रमोत्पत्तावाकांक्षादीन्यपिकारणानीतियोजना नचवाक्य
द्वि·प्र· स्याशक्तत्वाद्गृहीतसंगतिकवाक्यादित्यसंगतमितिवाच्यंवाक्यस्याशक्तत्वेपितस्यपदसमुदायात्मकतयापदानांशक्तत्वाद्गृहीतसंगतिकवाक्यादितिवक्तुंयुक्तमि
४५ तिभावः तर्हितानिचत्वार्याकांक्षादीनिनिरूपणीयानीत्याकांक्षायांद्वयंनिरूपितमवशिष्टंद्वयंनिरूप्यतइत्यभिप्रेत्याह आकांक्षेति॥ वाक्यलक्षणनिरूपणप्रस्ता
वेअन्वयानुपपत्तिराकांक्षावाक्यार्थोवाधोयोग्यतेतितेनिरूपितइत्यर्थः आसत्तिंलक्षयति शक्तीति ॥ ॥ ॥ शक्तिलक्षणान्यतरत्वंनामतदन्यान्यत्वं पदा
र्थोपस्थितिरासत्तिरित्युक्तेप्रमाणांतरजन्यायाः पदार्थोपस्थितेरप्यासत्तित्वप्रसंगस्तद्वारणायपदजन्येतिलिंगविधया पदजन्यपदार्थोपस्थितेरासत्तित्ववा
रणायशक्तीत्यादिशक्तिलक्षणेतिरूपितेव्यवहितपदजन्यपदार्थोपस्थितेरासत्तित्ववारणायाव्यवधानेनेति॥ तात्पर्यज्ञानस्यवाक्यार्थप्रमांप्रतिकारणत्वमुप

तात्पर्यंद्विविधंवक्तृतात्पर्यंशब्दतात्पर्यंचेतिपुरुषाभिप्रायोवक्तृतात्पर्यंतज्ज्ञानंवाक्यार्थज्ञाने नकारणंतदभावेपि अव्युत्पन्नस्यवाक्या
द्वाक्यार्थज्ञानदर्शनात् तदितरप्रतीतिमात्रेच्छयानुच्चरितत्वेसतितदर्थप्रतीति जननयोग्यत्वंशब्दतात्पर्यं तच्चषड्विधैर्लिंगैर्निश्चीयते।
वेदेलिंगानितुदर्शितानि उपक्रमोपसंहारौ अभ्यासोऽपूर्वताफलम् अर्थवादोपपत्तीचलिंगंतात्पर्यनिर्णये इति अस्यार्थः प्रकरणप्रतिपा
द्यस्यअद्वितीयवस्तुनः॥ २२ पादयितुंतात्पर्यंविभजते तात्पर्यमितितदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वंवक्तृतात्पर्यमितिकेचिदाहुः तन्नमौनिश्लोकादौतदभावा
दित्यभिप्रेत्यवक्तृतात्पर्यंव्युत्पादयति पुरुषेतितज्ज्ञानस्यवाक्यार्थप्रमांप्रतिकारणत्वंनसंभवतिव्यभिचारादित्यभिप्रेत्याह तदिति तज्ज्ञानंवाक्यार्थप्रमांप्रति।
कुतोनकारणमित्याशंक्याह तदभावेपीति अव्युत्पन्नस्यवाक्यार्थज्ञानाभावेनतदिच्छायाःसुतरामसंभवात् तस्यतज्ज्ञानाभावेपितद्वाक्याद्वाक्यार्थप्रमादर्शनात्त
न्नकारणमित्यर्थः शब्दतात्पर्यंनिरूपयति तदितितस्मात्प्रकृतवाक्यार्थादितरोयोवाक्यार्थस्तत्प्रतीतिमात्रेच्छया अनुच्चरितत्वेसतितदर्थप्रतीतिजननयोग्यत्वं
शब्दतात्पर्यमित्यर्थः भोजनप्रकरणेसैंधवमानयेत्युक्तेलवणानयनप्रतीतिवदश्वानयनप्रतीतिरपिस्यात्तद्योग्यत्वस्यविद्यमानत्वात्तद्वारणायपूर्वदलंतथाप्युभ राम:
येच्छयासैंधवमानयेत्युक्तेवाक्येऽव्याप्तिःस्यात्तउक्तंमात्रेति उभयेच्छयायुक्तत्वेपितदितरप्रतीतिमात्रेच्छयानुच्चरितत्वस्यसत्त्वान्नाव्याप्तिः तर्हि नतात्पर्यंकेनप्रमाणे ४५

अव्युत्पन्नस्य ४॥ व्युत्पन्नस्य ४॥

यथेति यथैकेनमृत्पिंडेनविज्ञातेनसर्वंमृण्मयंघटशरावादिकंविज्ञातंस्यात्मृदात्मना नामधेयंविकारश्चेतिद्वयंवाचारंभणमनृतंमृत्तिकेत्येवसत्यं अतोमृ
द्विज्ञानेनघटादिज्ञानंयुक्तमित्यर्थः एवंलिंगानिनिरूप्यतैर्वेदांतानांब्रह्मणितात्पर्यनिश्चयोभवतीत्युपसंहरति एवमिति ततःकिमित्यतआह इदमितिउप
क्रमादिषड्विधलिंगैरद्वितीये ब्रह्मणिवेदांतानांतात्पर्यनिश्चयानुकूलव्यापाररूपंश्रवणमित्यर्थः प्रसंगात्मननंनिरूपयति श्रुतस्येतिनिदिध्यासनंनिरूपयति
विजातीयेति अनात्मबुद्धिर्द्वैतदर्शनंच विजातीयप्रत्ययः अहंब्रह्मास्मीतिप्रत्ययात्तिरस्कारेणेत्यर्थः अत्रश्रवणेनमानगतासंभावनानिवर्ततेमननेनमेयग
तासंभावनानिदिध्यासनेनविपरीतभावना अनंतरंतत्त्वमस्यादिवाक्याद्ब्रह्मापरोक्षज्ञानंशोधिततत्त्वंपदार्थस्यततोऽज्ञाननिवृत्तिः एवंश्रवणादीनांब्रह्मसा

प्रकरणप्रतिपाद्यस्यदृष्टांतैःप्रतिपादनमुपपत्तिः यथातत्रैवयथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोना
मधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिवाक्यप्रतिपादितमृदादिदृष्टांतैरद्वितीयवस्तुप्रतिपादनं एवंषड्विधतात्पर्यलिंगैर्वेदांतानामद्वितीयेब्रह्म
णितात्पर्यनिश्चयः इदमेवश्रवणमित्युच्यते श्रुतस्यार्थस्योपपत्तिभिश्चिंतनंमननं विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेणसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकर
णंनिदिध्यासनं ॥ तदुक्तम् शब्दशक्तिविषयंनिरूपणं युक्तितःश्रवणमुच्यतेबुधैः वस्तुतत्त्वविषयंनिरूपणंयुक्तितोमननमित्युदीर्यते ॥
चेतसस्तुचितिमात्रशेषताध्यानमित्यभिवदंतिवैदिकाः अंतरंगमिदमित्यमीरितंतत्कुरुष्वपरमात्मबुद्धये इति ॥ २१ साक्षात्कारद्वारामोक्षेविनियो

गः एतच्चाग्रेव्युत्पादयिष्यति ॥ तत्रसंमतिमाह तदुक्तमिति शब्दानांवेदांतानांशक्तिविषयंनिरूपणंशक्तितात्पर्यावधारणानुकूलव्यापारइत्यर्थः युक्तितोन्यायतोबुधै
र्वेदांतशास्त्रार्थरहस्यविद्भिर्वस्तुतत्त्वविषयंनिरूपणं अद्वितीयब्रह्मतत्त्वनिर्णयानुकूलव्यापार इत्यर्थः युक्तिउपपत्तितः साव्याख्याता चेतसः अंतःकरणस्यचि
तिमात्रशेषताविजातीयप्रत्ययतिरस्कारेणसजातीयप्रत्ययप्रवाहिता वैदिकाः वेदांतार्थचिंतकाः द्वितीयश्लोकस्योत्तरार्द्धंव्याचष्टे इदमिति ज्ञानं प्रतिब्रह्मसाक्षात्का
रंप्रतितत्रप्रमाणमाह आत्मेति आदिशब्देनतस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेत्पांडित्यंचबाल्यंचनिर्विद्याथमुनिः तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिश्रुतयोगृह्यंते
ननुसाधनसंपन्नस्यसंन्यासिनःश्रवणादित्रयं ज्ञानंप्रत्यंतरंगसाधनमित्युक्तं तत्रकानिसाधनानियैःसंपन्नःश्रवणाद्यधिकारीस्यात्तत्राह साधनानीति अज्ञोनित्य

द्धधर्माक्रांतयोस्तयोः कथमैक्यबोधइति वाच्यं विशेषणांशयोर्विरुद्धत्वेनैक्यबोधासंभवेपि योग्यतया शक्त्युपस्थितयोर्विशेष्ययोरैक्यबोधसंभवात् तथाहि य। था अनित्योघटइत्यत्र विशेषणांशस्य घटत्वस्यानित्यत्वान्वयासंभवेपि योग्यतया विशेष्यांशव्यक्तेस्तदन्वयः तथाप्रकृतेप्युपपद्यते यत्रोपसर्जनत्वेनोपस्थित स्य वाक्यार्थन्वयः स्थान विशेष्यस्य वाक्यार्थान्वययोग्यता नास्ति तत्रैव स्वतंत्रोपस्थित्यर्थं पदार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेशे लक्षणा पदस्य विशिष्टवाचकस्य य। था घटोनित्यइत्यत्र विशेष्यांशव्यक्तेर्नित्यत्वान्वयायोग्यतया घटत्वस्य स्वतंत्रोपस्थित्यर्थं तस्मिन्विशिष्टवाचकघटपदस्य लक्षणा तत्रश्च प्रकृते शक्त्युप। स्थितयोर्विशेष्ययोर्योग्यतयैक्यबोधसंभवान्न लक्षणा अन्यथा गेहे घटमानय इत्यादावपि लक्षणाप्रसंगइति॥ अत्रोच्यते येन रूपेण पदार्थोपस्थितिस्तेन रू पेण पदार्थानां वाक्यार्थान्वयो वाच्यः अन्यथातिप्रसंगात् एवं विशिष्टरूपेणोपस्थितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरत्यंतविरुद्धत्वेन कथमभेदवाक्यार्थान्वयः स्यात्तन्नो नि।

यथा वा तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वंपदयोरखंडचैतन्ये लक्षणा शक्यपरंपरासंबंधो लक्षितलक्षणा यथा द्विरेफपदस्य मधुकरे गौण्यपि लक्षितल क्षणैव एवं व्युत्पन्नस्य गृहीतसंगतिकवाक्याद्वाक्यार्थस्य प्रमोत्पत्तौ आकांक्षा योग्यता आसत्तिस्तात्पर्यज्ञानं चेति चत्वारि कारणानि आकां क्षा योग्यते निरूपिते शक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेनाव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः॥

२२ र्विकल्पकचिद्रूपेणोपस्थित्यर्थं तत्त्वंपदा र्थयोस्तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणांगीकारः न चानित्योघटइत्यत्रापि लक्षणास्यादिति वाच्यं तत्र विशिष्टव्यक्तेरनित्यत्वान्वये बाधकाभावात् तत्र विशिष्टैक्यस्य प्रत्य क्षादिप्रमाणविरुद्धत्वाच्च गेहे घटइत्यादावपि घटादेर्विशिष्टवृत्तित्वे बाधकाभावान्न लक्षणा तस्मान्निर्विकल्पकचिद्रूपेण तत्त्वंपदार्थयोरुपस्थित्यर्थं तत्त्वमस्या दिवाक्येषु लक्षणांगीकरणमिति दिक् लक्षितलक्षणां निरूपयति शक्येति तत्रोदाहरणमाह यथेति द्विरेफपदस्य शक्यं रेफद्वयं तस्य भ्रमरपदेन संबंधः भ्रमरपद स्य मधुकरेण संबंधः तथा च द्विरेफपदस्य मधुकरेण परंपरासंबंधो लक्षितलक्षणेत्यर्थः सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहपदस्य देवदत्ते गौणीवृत्तिः सा लक्षितलक्षणाया मंतर्भूता तथाहि सिंहपदस्य सिंहमृगः शक्यस्तस्य क्रौर्येण संबंधः क्रौर्यस्य देवदत्तेन संबंधः तत्रश्च सिंहपदस्य लक्ष्येण देवदत्तेन शक्यपरंपरासंबंधो वर्तत इति गौ ण्यपि लक्षितलक्षणैवेत्याह गौण्यपीति एवं संगतिग्रहस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ कारणत्वमभिप्रेत्य शक्तिलक्षणाभेदेन संगतिं व्युत्पाद्य वाक्यार्थप्र

मोत्पत्तौ कारणांतराण्यपि दर्शयति एवमिति यथावा

जिज्ञासायाः९॥

ज्ञातंज्ञातंवानाद्यः अज्ञातेजिज्ञासाऽयोगात् तस्याधर्मिज्ञानसाध्यत्वात् नद्वितीयः ज्ञातेसुतरांतदयोगात् नचतद्ज्ञानमापातस्वरूपमेवेति वाच्यंकिमिदमापातत्वं
सामान्यरूपत्वंवासंशयरूपत्वंवापरोक्षरूपत्वंवा नाद्यः निःसामान्यविशेषेब्रह्मणिसामान्यलक्षणापातनायाअसंभवात् नद्वितीयः ब्रह्मणोमानांतरागम्यत्वेन
तज्ज्ञानस्यसंशयत्वायोगात् नतृतीयः नित्यापरोक्षेब्रह्मणिपरोक्षज्ञानायोगात् यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुत्याब्रह्मणोनित्यापरोक्षत्वावगमात् तस्मात्साधन
संपन्नस्यजिज्ञासाऽनुपपन्नेति॥ उच्यतेयद्यपिब्रह्मणोमानांतरागोचरत्वात् स्वप्रकाशसाक्ष्यभिन्नतयानित्यापरोक्षत्वाच्चतस्मिन्वेदांतवाक्यादपरोक्षमेवज्ञा
नंजायते तथापितज्ज्ञानमापातरूपमेव अग्रे संशयादिदर्शनात्तस्यापातत्वंनामाविचारितवाक्यजन्यत्वंसंशयादिग्रस्तत्वंवानतुसंशयत्वंभासमानविरुद्ध

विहितानांकर्मणांविधिनापरित्यागः संन्यासः सचवैराग्यहेतुकः यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदित्यादिश्रुतेः वैराग्यंपरमेतस्यपरमोव
धिरितिस्मृतेश्च सचवैराग्यस्यतारतम्येनचतुर्विधः कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसभेदात् वैराग्यंद्विविधं अपरमपरंचेति तत्रापरंचतुर्वि
धंयतमानव्यतिरेकैकेंद्रियत्ववशीकारभेदात् अस्मिन्संसारे इदंसारमिदमसारमितिसारासारविवेकोयतमानवैराग्यं चित्तगतदोषाणाम
ध्येएतावंतःपक्वाःएतावंतोऽपक्वाइतिविविच्यापक्वदोषनिरोधेयत्नोव्यतिरेकवैराग्यंविषयेच्छासत्त्वेपिमनसेंद्रियनिरोधावस्थानंएकेंद्रियत्वं
वैराग्यंवशीकारवैराग्यमैहिकामुष्मिकविषयजिहासा॥

२२नानाकोटिजन्यज्ञानस्यैवसंशयत्वात् वाक्यजन्यज्ञानस्यैककोटिकत्वात् निर्दोषवेदांतवाक्यजन्य
ज्ञानस्यसंशयत्वायोगाच्च अन्येतुक्वचिदेककोटिकज्ञानमप्यनवधारणात्मकं अन्यथाऽनभ्यासदशायांजलज्ञानानंतरंप्रामाण्यसंशयेहितसंशयोनस्यात्जलज्ञानस्य
तस्यसतोनिश्चयरूपत्वात् नचैककोटिकज्ञानस्यसंशयत्वेनिश्चयसंशययोःकोभेदइतिवाच्यंसंशयविरोधिज्ञानस्यैवनिश्चयत्वात् नचान्योन्याश्रयः एकस्मिन् धर्मिणि
स्वाकारविरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वस्यैवसंशयत्वात् एवंचवाक्यजन्यमपिज्ञानमेककोटिकमपिअग्रेसंशयादिदर्शनादनवधारणात्मक
मेवेतिवदंति तथाचसाधनसंपन्नस्यजिज्ञासोः संन्यासाधिकारइतिनिरवद्यम् ननुयथोक्तसाधनसंपन्नस्यसंन्यासाधिकारइत्युक्तंतत्रकोसौसंन्यासइत्याकां
क्षायांतमनुवादयति विहितानामिति अविहितनिषिद्धत्यागिनांसंन्यासित्वाभावाद्विहितानामित्युक्तं आलस्यादिनाविहितत्यागिनांभ्रष्टानांसंन्यासित्ववारणाय

वर्तमानस्य॥४॥

विशिष्टज्ञानस्य॥५॥

फलेष्वनित्यत्वदोषदर्शनेनेहामुत्रार्थफलभोगविरागो भवति श्ववांतपायसादाविवैहिकभोगसाधनस्रक्चंदनवनितादिविषयेष्वमुत्रामृतादिविषयेषु चानि
त्यत्वदोषदर्शनेनात्यंतजिहासासंपद्यते अयमेवेहामुत्रार्थफलभोगविरागः नच प्रथममेतादृशवैराग्यसिद्धौ किं रहतिपादारंभेण वैराग्यफलकेनेतिवा
च्यं एतद्द्वारा ध्यायतदारंभोपपत्तेः ततः शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधानानि भवंति तान्यग्रे व्युत्पादयिष्यति ततो मुमुक्षा एवं साधनानि भवंतीत्यर्थः॥ अत्र
विवेकादिसाधनचतुष्टयं समुच्चितमधिकारिविशेषणमित्याचार्याः अन्ये तु मुमुक्षैवाधिकारिविशेषणं विवेकादिकं तु तत्साधनत्वेन प्रणाड्या अन्यथा प्रसज्य
प्रतिषेधादिति वदंति विवेकादीनामधिकारिविशेषणत्वे प्रमाणमाह परीक्ष्येति कर्मचितान्कर्मसंपादितान् लोकान् ब्रह्मलोकादीन् परीक्ष्यानित्यत्वेन निश्चित्य ब्रा
ह्मणो ब्रह्मजिज्ञासुर्निर्वेदं वैराग्यमायात् प्राप्नुयात् किमिति यतः अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्ति न संभवति ततः किं कुर्यादित्यत आह तदिति विरक्तः सर्वकर्माणि

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं कश्चि
द्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् शांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्यादिश्रुतिभ्यः यथो
क्तसाधनसंपन्नस्य संन्यासाधिकारः॥ ११ नित्यादीनि संन्यस्य तद्विज्ञानार्थं मोक्षसाधनीभूतब्रह्मविज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिरुपहारपाणिः श्रोत्रि
यं शास्त्रज्ञानवंतं ब्रह्मनिष्ठं करामलकवदखंडैकरसानंदब्रह्मसाक्षात्कारवंतमिति मुंडकश्रुतेरक्षरार्थः कठवल्लीवाक्यमप्युदाहरति कश्चिदिति धीरो विवेकी जडा
न्तदुःखहंकारेभ्यः प्रातिलोम्येन सच्चिदानंदतया अंचति प्रकाशत इति प्रत्यङ् स चासावात्मा च प्रत्यगात्मा तं अनावृतं विषयेभ्यो व्यावृत्तं चक्षुर्यस्य स तथोक्तः चक्षुरि
ति सर्वेन्द्रियाणामुपलक्षणं जितेंद्रिय इत्यर्थः बृहदारण्यकवाक्यमुदाहरति शांत इति आत्मनि मनसि आत्मानमद्वयात्मानं पश्यत्यहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्करोति आ
दिशब्देनात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसावृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनो जनाः उदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति त
त्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य तस्य त्रय अवस्थास्त्रयः स्वप्ना इत्यादिवाक्यानि गृह्यंते ततः किमित्यत आह यथोक्तेति यथोक्तसाधनसंपन्नस्य विवेकादिसाधनसंपन्न
स्य विवेकादिसाधनसंपन्नस्य जिज्ञासोरिति शेषः एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीत्यादिश्रुतेः ननु साधनसंपन्नस्य जिज्ञासा नोपपद्यते कुत इति चेत् ब्रह्म

विधिनेत्युक्तं संन्यासस्य वैराग्यहेतुकत्वे प्रमाणमाह यदहरेवेति यस्मिन् दिने वैराग्यं प्राप्नुयात्तदहस्तस्मिन्नेव दिने प्रव्रजेत्सर्वकर्मसंन्यासं कुर्यात् इति॥
श्रुतेरक्षरार्थः मोक्षस्य संन्यासस्य संन्यासं विभजते सचेति वैराग्यतारतम्यमुपपादयितुं वैराग्यं विभजते वैराग्यमिति अपरं वैराग्यं विभजते तत्रेति तयोर्म-
ध्य इत्यर्थः यतमानवैराग्यं निरूपयति अस्मिन्निति व्यतिरेकवैराग्यं निरूपयति चितेति एकेंद्रियत्ववैराग्यमाह विषयेति चतुर्थमाह वशीकारेति॥ तत्र पतंज-
लिसूत्रं संवादयति तदुक्तमिति — रोहिकाः स्रक्चंदनवनितादयो दृष्टविषया आमुष्मिकाः अनुश्राविकास्तेषु विगततृष्णा यस्य स तथा तस्यैहिकामुष्मिक-
विषये जिहासायुक्तस्येत्यर्थः तादृशस्य वशीकारनामकं वैराग्यं भवतीति शेषः अर्थाद्यतमानादित्रयं सूत्रितं द्रष्टव्यं तदपि विभजते तदिति मंदवैराग्यस्वरूपं द-

तदुक्तं दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यमिति तत्त्रिविधं मंदं तीव्रं तीव्रतरं चेति पुत्रदारादिवियोगे धिक्संसारमि-
तिबुद्ध्या विषयजिहासा मंदवैराग्यं अस्मिन् जन्मनि पुत्रदारादिमास्त्विति स्थिरबुद्ध्या विषयजिहासा तीव्रं पुनरावृत्तिसहितब्रह्मलोकादि-
पर्यंतं मास्त्विति स्थिरबुद्ध्या विषयजिहासा तीव्रतरं तत्र मंदवैराग्ये संन्यासाधिकार एव नास्ति यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु॥ तदैव सं-
न्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेदिति स्मरणात् तीव्रवैराग्ये सति यात्राद्यशक्तौ कुटीचकाधिकारस्तच्छक्तौ बहूदकसंन्यासाधिकारः तीव्रतरवैरा-
ग्ये सति हंससंन्यासाधिकारः एते त्रयः संन्यासाः एतेषामाचाराश्च स्मृतौ प्रसिद्धाः तीव्रतरवैराग्ये मुमुक्षोः परमहंससंन्यासाधिकारः स च परमहं-
सो द्विविधः विविदिषासंन्यासो विद्वत्संन्यासश्चेति साधनसंपन्नेन तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य क्रियमाणः संन्यासो विविदिषासंन्यासः॥ ११ शेयति पुत्रेति ती-

व्रवैराग्यं निरूपयति अस्मिन्निति तीव्रतरं निरूपयति पुनरावृत्तीति ननु चेदं वैराग्यतारतम्यं कुतोऽवगम्यत इति वाच्यं परवैराग्ये मृदुमध्यतीव्रभेदेन तारतम्यावगमा-
त् अपरेऽपि स्वानुभवानुरोधेन तदुपपादितमिति भावः कस्मिन् वैराग्ये सति को वा संन्यासः कर्तव्य इत्याकांक्षायां तदुक्तं मंदवैराग्ये सति संन्यासानधिकारमाह तत्रमं-
देति तत्र गमकमाह यदेति यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्यां तीव्रविरक्तस्य संन्यासद्वयमाह तीव्रेति तीव्रतरविरक्तस्य हंससंन्यासाधिकारमाह तीव्रतरेति तर्हि ते संन्यासा निरूपणीया रामः
तेषामाचाराश्च वक्तव्या इति तत्राह एत इति मुमुक्षोः परमहंससंन्यासाधिकारमाह तीव्रतरेति परमहंससंन्यासं विभजते सचेति विविदिषासंन्यासस्य लक्षणमाह साधनेति

शाश्वतोयंपुराणो आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयते एवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकः क्षीयते अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततं विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः यत्कृतकंतदनित्यंयथाघटइत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैरात्मानित्यः आत्मनो। न्यदखिलंब्रह्मलोकांतमनित्यंपुण्यकार्यत्वात् नचकर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइत्यादिश्रुत्याब्रह्मलोकस्यविद्यासाध्यत्वावगमात्पुण्यकार्यत्वानुपपत्तेः क थमनित्यत्वमिति वाच्यंविद्ययादेवलोकइत्यत्रविद्याशब्देनोपासनाया विवक्षितत्वात्तस्याः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुशक्यत्वेनमानसक्रियारूपत्वाद्ब्रह्मलोकस्या पिपुण्यकार्यत्वेनानित्यत्वोपपत्तेः एतच्चास्माभिः प्रागेवविस्तरेणप्रतिपादितंततश्चात्मनोन्यदखिलमनित्यं आत्मानित्यइतिविवेचनंनित्यानित्यवस्तुविवेकः न नुकश्चित्त्वयमेवश्रुतिस्मृत्यर्थन्यायंचकथमनुसंधत्तेमाऽस्त्वितिचेत्तर्हिनित्यानित्यानित्यवस्तुविवेकः कथंस्यात्किंचाक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतंभव तीतिश्रुत्याकर्मफलस्याक्षय्यत्वावगमात्कथमात्मभिन्नस्यानित्यत्वनिश्चयइति नायंदोषोमलिनचित्तस्यतदसंभवेपितिःकामतयाऽनुष्ठितनित्यनैमित्तिकप्रायश्चि

इदंश्रवणादित्रयंसाधनसंपन्नस्यसंन्यासिनोज्ञानंप्रत्यंतरंगसाधनं आत्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइत्यादिश्रुतेः सा धनानिनित्यानित्यवस्तुविवेकः इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमादिषट्कसंपत्तिः मुमुक्षुत्वंचेत्येवंरूपाणि॥ त्तोपासनैराराधिताराध्यपादश्री

कृष्णभगवदनुगृहीतस्यात्यंतनिर्मलस्वांतस्यश्रुत्याद्यनुसंधानेननित्यानित्यवस्तुविवेकोपपत्तेः कर्मफलाक्षय्यत्ववचनस्यविध्यपेक्षितनयागुणार्थवादत्वात् न त्वयथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतइत्यादिवचनस्यश्रवणविध्यपेक्षितत्वेनन्यायोपोद्बलितत्वेनचभूतार्थवादतयाततोबलवत्वाच्चततआत्मभिन्नस्यानित्यत्वनिश्च योभवत्येव अर्थवादस्त्रिविधः गुणवादोऽनुवादोभूतार्थवादश्चेतितदुक्तंविरोधेगुणवादःस्यादनुवादोऽवधारिते भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधामतइति अ त्रादित्योयूपोभवतिअग्निर्हिमस्यभेषजंयत्नदुःखेनसंभिन्नमित्यादिवाक्यानियथाक्रममुदाहरणीयानितथाचविधेःफलापेक्षायामपिनित्यत्वानित्यत्वयोरौदासीन्या च्चातुर्मास्यफलनित्यत्वेज्योतिष्टोमाश्वमेधादिविधीनामानर्थक्यप्रसंगात्तदक्षय्यत्ववचनंगुणार्थवादएवपूर्णाहुत्यासर्वकामावाप्तिवचनवत् तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतेइत्यादिवाक्यंतुश्रवणविध्यपेक्षितत्वात्मानांतराविरुद्धत्वात् यत्कृतकंतदनित्यमितिन्यायोपोद्बलितत्वादज्ञातार्थबोधकतयाभूतार्थवादत्वात्स्वार्थेमानमेवाते

यत्कृतकंतदनित्यमितिन्यायसहकारित्वेन॥५ प्रमाणांतराविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधकतया५॥ आदित्योयूपइतिवत्प्रशंसामात्रपरत्वादित्यर्थः॥६॥

नित्यानित्यवस्तुविवेके सम्यक् संप्रेक्ष्य

येनाभिमानेन धर्मादीन्त्यजसि तमपि निवारयेत्यर्थः ॥४॥

ष्यंतो मनुष्या मन्यंत इति अत एवेतिहासपुराणेषु विदुरादीनां तत्वज्ञानं श्रूयते किमु वक्तव्यं ब्राह्मणीनां मैत्रेय्यादीनां तत्वज्ञानाधिकारे त्रैवर्णिकस्त्रीणां ज्ञानमात्रोप
पयोगी श्रुत्यभ्यासे न विरोध इति केचित्तदाह श्रुतिस्मृतीति ॥ द्वितीय विविदिषासंन्यासे प्रमाणमाह द्वितीय इति यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा
यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणं तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज उभे सत्या
नृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यया च विमुच्यते तस्मात्कर्म न कुर्वंति यतयः पारदर्शिन इत्यादि वचनात् आदिशब्देन गृह्यंते
विद्वत्संन्यासमुपपादयति गृहस्थाश्रमादाविति उत्पन्नः ब्रह्मसाक्षात्कारो यस्य स तथा तेनेति यावत् आदिशब्देन ब्रह्मचारिवानप्रस्थौ गृह्येते चित्त

द्वितीये तु दंडमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेच्छेषं विसृजेदिति संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया प्रव्रजंत्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमा
श्रिताः १ इत्यादि वचनानि प्रमाणानि गृहस्थाश्रमादौ कृतश्रवणादिभिरुत्पन्नसाक्षात्कारेण गृहस्थादिना विक्षिप्तचित्तस्य चित्तविश्रांति
लक्षणां जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य क्रियमाणः संन्यासो विद्वत्संन्यासः तत्र एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति अथ योगिनां परमहंसानामित्यादि पर
महंसोपनिषत् यदा तु विदितं तत्वं परं ब्रह्म सनातनं तदैकदंडं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेदित्यादि श्रुतिस्मृतिवचनानि प्रमाणानि
तत्राद्यसंन्यासो जन्मांतरीयोपि ज्ञाने उपकरोति जनकादीनां तत्वज्ञानोपलंभाच्छ्रुत्यादिषु ॥ विश्रांतिर्नाम विक्षेपोपशमः विद्वत्संन्यासे
प्रमाणमाह तत्रेति एतं परमात्मानं विदित्वा ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य मुनिर्मननशीलो भवतीत्यर्थः तच्च मननशीलत्वमसति कर्तव्यांतरे संभवतीति संन्यासो वि
धीयते तेन तस्य जीवन्मुक्तिरेव फलं तत्वज्ञानस्य संपन्नत्वादिति भावः आदिशब्देन तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च लोकैषणायाश्च उत्थायाथ भिक्षाच
र्यं चरंतीति न दंडं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः कंथाकौपीनवासास्तु दंडधृग्ध्यानतत्परः एकाकी रमते नित्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः कपालं वृक्षमूला
नि कुचैलमसहायता समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणं इत्यादि वचनानि गृह्यंते ननु विविदिषासंन्यासस्तत्वज्ञानहेतुरित्युक्तं तद्युक्तं याज्ञवल्क्यजनकप्रभृ
तीनां तत्वज्ञानोपलंभादित्याशंक्याह तत्रेति तयोर्मध्य इत्यर्थः जन्मांतरीयसंन्यासस्य ज्ञानोपकारित्वे गमकमाह जनकादीनामिति बृहदारण्यकश्रुत्यादिष्वित्यर्थः

गमकांतरमाह यदीति यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति वैराग्यहेतुकं संन्यासं सांगकर्त्तव्यत्वेन विधाय दशाविशेषे यद्यातुरः स्यान्मनसा वा वाचा वा संन्यसेदि ति पूर्वविहितं वैराग्यहेतुकं संन्यासमनूद्य तेनांगव्यावृत्तये विकल्पेन वाङ्मनसरूपसाधनद्वयं विधीयते मनसा वा वाचा वा संन्यसेदिति तदानीं मुमूर्षोः श्रवणाद्यसं भवेन तत्त्वज्ञानासंभवात् स च संन्यासो जन्मांतरे ज्ञाने उपकरोतीत्यंगीकर्तव्यं अन्यथा संन्यासस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः नन्विदं ब्रह्मलोकसाधनं संन्यासांतरमस्तु न च तत्र प्रमाणाभावः संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति स्मृतेः सत्त्वात् तथा च न वैयर्थ्यमित्याशंक्याह आतुरेपीति तथा च संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति स्मृतिः तस्यैव नांत रीयकफलं प्रतिपादयति अथवास्मात्संन्यासस्य तत्फलमस्तु प्रकृतस्य वैराग्यहेतुकस्य संन्यासस्य ज्ञानैकफलत्वादिति भावः विपक्षे दंडमाहात्म्यथेति तत्र संम तिमाह तदुक्तमिति एवं संन्यासं सप्रपंचं निरूप्य साधनसंपन्नस्य संन्यासिनः श्रवणादिकं तत्त्वज्ञानहेतुः तस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधानादित्युपसंहरतित

यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेदित्यातुरसंन्यासविधानाच्च आतुरेपि विरक्तस्यैवाधिकारात् न संन्यासांतरं अन्यथा प्रकरणविरोध प्रसंगात् तदुक्तं जन्मांतरेषु यदि साधनजातमासीत्संन्यासपूर्वकमिदं श्रवणादिकं च विद्यामवाप्स्यति जनः सकलोपि यत्र तत्राश्रमादिषु व सन्न निवारयाम इति तदेवं पूर्वोक्ताधिकारिणः श्रवणादीनां तत्त्वज्ञानकरणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चीयते अर्हार्थे श्रोतव्य इत्यादित।

व्यप्रत्यय इति वाचस्पतिमिश्राः॥ ११ देवमिति यस्मात्कारणात्साधनचतुष्टयसंपन्नस्य जिज्ञासोः श्रवणादिकं तत्त्वज्ञाने प्रत्यंतरंगसाधनं तत्तस्मात्कारणा दित्यर्थः न च तत्त्वज्ञानोद्देशेन श्रोतव्य इत्यादिना श्रवणादिविधिः किं न स्यादिति वाच्यं ———— विधेरप्राप्तविषयत्वात् यद्यपि साक्षात्कारं प्रति श्रवणादीनां का रणत्वं मानांतरेणाप्राप्तं तथापि षड्जादिस्वरसाक्षात्कारं प्रति गांधर्वशास्त्राभ्यासस्य कारणताग्रहकाले श्रवणत्वेन दुर्ज्ञेयवस्तुसाक्षात्कारत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्याकारेण कार्यकारणभावस्य निश्चितत्वात् ब्रह्मणोप्यतिसूक्ष्मतया दुर्ज्ञेयत्वात्तत्साक्षात्कारं प्रत्यपि श्रवणादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वं प्राप्तमेवेति न त त्र विधिरिति भावः ननु श्रोतव्य इत्यादितव्यप्रत्ययानां का गतिरित्याशंक्याह अर्हार्थ इति नियमादृष्टसाध्यस्य परमापूर्वस्यासंभवेन नियमविध्यसंभवादर्हार्थे श्रो तव्य इत्यादितव्यप्रत्ययो युक्त इति वाचस्पतिमिश्राणामाशयः॥ ॥ ॥

विविदिषासंन्यासादन्यो नातुरसंन्यासः ८॥

मननांतरमाह आचार्यास्त्विति आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यत इति श्लोकोक्तलक्षणाः पंचपादिकाचार्यमतानु
सारिणो विवरणाचार्यप्रभृतय आचार्याः इत्युच्यंते वक्ष्यमाणरीत्या एवंशब्दार्थमाह यथेति साधनचतुष्टयसंपन्नस्य जिज्ञासोः कृतसंन्यासस्येत्यर्थः यथा तुषनिवृ
त्तिमुद्दिश्य व्रीहीनवहंतीत्यवघातो विधीयते एवं द्रष्टव्य इति ब्रह्मसाक्षात्कारमुद्दिश्य श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासे
त्पांडित्यं बाल्यं च निर्विद्याथ मुनिः तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिवाक्यैः सांगोपांगैः श्रवणनामांगी विधीयते यत्साक्षात्फलसाधनत्वेन श्रुतं तदंगी शेषी प्रधानमिति चो
च्यते तत्संनिधौ फलं विना यत्कर्तव्यत्वेन श्रुतं तदंगं शेषः सहकारीत्यभिधीयते यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधिना दर्शपूर्णमासाग्नेयादयः षट्
यागाः साक्षात्फलसाधनत्वेन विहितास्त एवांगिनस्तत्प्रकरणे व्रीहीन्प्रोक्षति समिधो यजतीत्यादिना प्रोक्षणादयः समिधादयश्च साक्षात्स्वर्गफलमंतरेण कर्तव्य

तस्मादधुनातनोपि ब्राह्म पंडाध्ययनजा पानब्रह्मधीनद्वान्पंडितः तस्य कृत्यं पांडित्यं श्रवणं तन्निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन ज्ञानबलभावेन मननेन स्थातुमिच्छेत् ततद्द्वयं लब्ध्वाऽथ श्रवणमननानंतरं मुनिर्निदि
ध्यासनं ॥४॥

आचार्यास्त्वेवं वर्णयंति यथोक्ताधिकारिणो द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिवाक्यैर्दर्शनमुद्दिश्य मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यंगाभ्यां सह श्रवणं नामांगी विधीयते ॥

ऽ त्वेन विहितास्तान्यंगानि फलवत्संनिधावफलं तदंगमिति न्यायात् तानि चांगानि द्विविधानि स्वरूपोपकारीणि
फलोपकारीणि चेति तत्र प्रोक्षणादयः स्वरूपोपकारिणस्त एव संनिपत्योपकारिण इत्युच्यंते प्रयाजादयस्तु फलोपकारिण आरादुपकारिण इति भाष्यंते एवं प्र
कृतेपि वेदांतश्रवणं प्रमाणविचारात्मकतया साक्षाद्ब्रह्मसाक्षात्कारफलसाधनत्वेन विहितत्वादंगी विवेकादिगुरूपसदनांतानि तत्संनिधौ विहितानि स्वरूपोपका
र्यंगानि ज्ञानातिरिक्तफलाश्रवणात् मननादि फलोपकार्यंगं फलं विना तत्संनिधौ विहितत्वात् तथा च मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यंगाभ्यां श्रवणं नामांगी विधी
यते श्रोतव्यो निदिध्यासितव्य इति न च तद्विषये श्रूयमाणलिङादयोऽनियोज्यविषयत्वात्कुंठीभवंतीत्यादिना भाष्यकृता निराकृतत्वात्कथं श्रवणविधिरिति वाच्यं
ज्ञानविधिरेव तत्र निराकृतः ननु श्रवणादिविधि—स्तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसंगात् न च फलेच्छया तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं द्वैतात्मविचारे पुराणादिविचारे च प्रवृत्तिप्रसंगेन

वाशब्दं आश्रमानन्तरे विध्यभावं निराकरोति विधिरेवायमपूर्वार्थत्वात् धारणवत् उपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्र यथा न इत्थं सति चाश्रमानन्तरे ब्रह्मसंस्थत्वं न कर्मिणामित्यभिप्राय इति ॥ शा० ॥ सू० ॥ ६ ॥
तत्र प्रमाणमाह एतमेवेति लोको द्विविधः आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति तत्रानात्मलोकः श्रुत्या त्रिविधः प्रतिपादितः अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोक इति श्रुतिः आ
त्मलोकोपि श्रुत्या प्रतिपादितः अथ यो ह वास्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा ह वेदेन नूक्तोऽन्यद्वा कर्मकृतं यदिह वा प्यनत् एवं विन्महत्पु
ण्यं कर्म करोति तद्धास्यांततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इत्याद्याः श्रुतयः तेन ।
श्च एतमिति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वात् स वा एष महानज आत्मा इत्यात्मनः प्रकृतत्वादिहापि लोकमिति लोकशब्देनात्मलोको विवक्षित इति गम्यते एवं
च लोक्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या लोकमात्मानं भवमिच्छंतः प्रव्राजिनो विरक्ताः प्रव्रजंति संन्यासं कुर्वंतीत्यर्थः अत्रापूर्वत्वात्संन्यासं कुर्युरिति विधिर्द्रष्टव्यः उपांशुयाज
मंतरा यजतीत्यत्र यथा तद्वत् तदुक्तं विधिर्वा धारणवदिति विविदिषासंन्यासं विभजते स चेति जन्मापादककर्म काम्यं फलाभिसंधिकृतं नित्यादिकर्म तत्संन्या

एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीत्यादिश्रुतिस्तत्र प्रमाणं स च द्विविधः जन्मापादककर्मत्यागात्मकः प्रैषोच्चारणपूर्वकदंडधारणा
द्याश्रमरूपश्चेति न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुतिराद्ये मानं विरक्तस्य गृहस्थादेः प्रबलनिमित्तवशेन संन्या
सप्रतिबंधे आद्ये संन्यासेऽधिकारः अत्र स्त्रीणामप्यधिकारः जनकादीनां मैत्रेयीप्रभृतीनां तत्त्वविदां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषूपलंभात् ॥

गः काम्यकर्मणां स्वरूपेण त्यागो विवक्षितः नित्यादीनां फलाभिसंधित्यागमात्रं विवक्षितं न स्वरूपेणान्यथाऽवांतरभेदो न स्यादिति भावः तत्र प्रथमविविदिषासंन्यासे प्रमा
णमाह नेति कर्मणा काम्येन फलाभिसंधिकृतनित्यादिना वा कर्मणाऽमृतत्वं नापुरेवं सर्वत्र योजनीयं प्रजया पुत्रेण धनेन हिरण्यादिना एके विरक्ताः त्यागेन यथोक्तजन्मा
पादककर्मत्यागात्मकसंन्यासेनामृतत्वं मोक्षसाधनं ब्रह्मसाक्षात्कारमानशुः प्रापुरित्यक्षरार्थः कस्य तत्राधिकार इत्याकांक्षायामाह विरक्तस्येति संन्यासप्रतिबंधे दंडधा
रणाद्याश्रमरूपसंन्यासप्रतिबंधे जन्मापादककर्मत्यागात्मकसंन्यासे स्त्रियोऽप्यधिक्रियंत इत्याह अत्रेति तत्र गमकमाह जनकादीनामिति आदिशब्देनाजातशत्रुया
ज्ञवल्क्यकहोलप्रभृतयो गृह्यंते मैत्रेयीप्रभृतीनामिति न च स्त्रीणामुपनयनाभावात् वेदाध्ययनानर्हतया कथं ब्रह्मज्ञानाधिकारस्तस्य महावाक्यजन्यत्वादिति वा
च्यं अतीतानेकजन्मसुकृतपरिपाकवशेन नितांतनिर्मलस्वांतानां मनुष्याणां पुराणश्रवणादिनात्मज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात्त्रैवर्णिकानामेव वेदांतश्रवणादिनात्म

रुद्रवेदशब्दोब्रह्माहमस्मीत्याकारकोनास्ति मुखेयेषांतेऽरुन्मुखास्तानरुन्मुखान् यतीनहंशालावृकेभ्यः कपिक्रोष्टृश्वभ्यः प्रायच्छंदत्तवानितिमघवानगदीदित्यर्थः॥ ३॥

वणस्यतत्वज्ञानसाधनत्वावगमेनदृष्टफलत्वं आम्नाप्राप्तार्थबोधकस्यैवापूर्वविधित्वेनश्रवणादेस्तथात्वाभावात् नद्वितीयः अवघाननियमादृष्टसाध्यपरमा पूर्ववच्छ्रवणनियमादृष्टसाध्यस्याभावात् नचज्ञानमेवतत्साध्यमस्त्वितिवाच्यं अन्यत्रतथादृष्टत्वात् नतृतीयः उपनिषदेकगम्यतयाब्रह्मणस्तत्वज्ञानंप्रत्यु भयप्राप्त्यभावात् भावेवाप्रत्यवायाभावप्रसंगात् नहिपंचनखभक्षणाभावेप्रत्यवायोहिश्रूयतेश्रूयतेचप्रकृतेप्रत्यवायः अरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छमि तिमास्तु श्रवणादौविधिरितिचेत्तर्हितत्रप्रवृत्त्यभावप्रसंगात्तस्मात्कोयमत्र विधिर्विवक्षित इत्याशंक्यप्राप्तत्वेनापूर्वविध्यसंभवं वदन्नियमादिकमाह॥ तस्येतिश्रव णादेरित्यर्थः दृष्टेति अन्वयव्यतिरेकसिद्धफलत्वादित्यर्थः तथाप्यपूर्वविधिःकुतोनसंभवतीत्याशंक्यतल्लक्षणलक्षितत्वाभावादितितदसंभवसंभवंवक्तुमपूर्व विधेर्लक्षणमाह अप्राप्तेतिमानांतरेणाप्राप्तस्यार्थस्यविधायकः कर्तव्यत्वेनबोधकोऽपूर्वविधिः कर्तव्यत्वबोधकोविधिरपूर्वविधिरित्युक्तेनियमादिविधावतिव्या

दृष्टान्तेऽवहन्तीत्यादौपूर्वोक्तप्रकारेणनियमविधेर्दृष्टत्वादन्यत्रचादृष्टत्वादिति ५॥

किंतुनियमविधिर्वापरिसंख्याविधिर्वापक्षप्राप्तांशपूरकोविधिर्नियमविधिः यथाव्रीहीनवहन्यादित्यवघातविधिः॥ उभयप्राप्ताविनर व्यावृत्तिबोधकोविधिः परिसंख्याविधिः॥

२२ प्तिरतउक्तंमानांतराप्राप्तेति तर्हिकोसौविधिर्विवक्षितइतिपृच्छतिकिंत्विति उत्तरमाह नियमेतिनियम विधेर्लक्षणमाह पक्षेति तुषनिवृत्तिंप्रतिएकस्मिन्पक्षेऽवघातःप्राप्तएकस्मिन्पक्षेनखविदलनादिः यदानखविदलनादिःप्राप्तस्तदाऽवघातोनप्राप्तस्ततश्चतुषनि वृत्तिंप्रतिपक्षप्राप्तस्यावघातादेरप्राप्तांशंपूरयतिव्रीहीनवहंतीतिवाक्यं अवघातेनैवतुषनिवृत्तिः संपादनीयेति तत्रार्थान्नखविदलनादिव्यावृत्तिः अप्राप्तांशपूरको विधिर्नियमविधिरित्युक्ते अपूर्वविधावतिव्याप्तिस्तद्वारणायोक्तंपक्षप्राप्तेतितत्रोदाहरणमाह यथेति॥ परिसंख्याविधेर्लक्षणमाह उभयेति यथापंचपंचनखाःभ क्ष्याइत्यत्ररागतः पंचनखापंचनखभक्षणयोरुभयोःप्राप्तौ अपंचनखभक्षणव्यावृत्तिंबोधयतिपंचपंचनखाःभक्ष्याइतिवाक्यंनतुपंचनखभक्षणंकर्तव्यत्वेनबो धयति तस्यरागतःप्राप्तत्वादितरव्यावृत्तिबोधकोविधिःपरिसंख्याविधिरित्युक्तेन कलंजंभक्षयेदित्यादिनिषेधवाक्येऽतिव्याप्तिरतस्तद्वारणायोक्तमुभयप्राप्ताविति

गीतालापांश्च वर्जयेदित्यादिवचनेनेति ॥६॥ अपूर्व२॥

वैदिकोदाहरणमाह यथेति अत्रमंत्रलिंगेनगर्दभरशनाऽश्वरशनयोर्ग्रहणप्राप्तावश्वाभिधानीमादत्तइतिगर्दभरशनाग्रहणव्यावृत्तिर्विधीयतेनत्वश्वरशनाग्र
हणंविधीयतेतस्यमंत्रलिंगप्राप्तत्वादतः परिसंख्याविधिः एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तंभट्टपादैः विधिरत्यंतमप्राप्तौनियमः पाक्षिकेसतितत्रचान्यत्रचप्राप्तौपरिसंख्ये
तिगीयतेइति नन्वस्त्वेवमन्यत्रप्रकृतेकिमायातमित्याशंक्याह एवमिति एवमुक्तरीत्याप्रकृतेव्यवहारभूमौ ननुपक्षेसाधनद्वयप्राप्तौपक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपूर
कोविधिर्नियमविधिरित्युक्तत्वाद्ब्रह्मणोमानांतरागोचरत्वेनशास्त्रैकगम्यतयातज्ज्ञानंप्रतिवेदांतव्यतिरिक्तसाधनांतराप्राप्तेःकथंनियमविधिःश्रवणादौनचब्र
ह्मज्ञानंप्रतिपक्षेपुराणादिश्रवणस्यसाधनतयाप्राप्तौनियमोयुक्तइतिवाच्यं अध्यात्मपुराणस्यवेदांतमूलतयातच्छ्रवणस्यसाधनांतरत्वाभावात् नचपक्षेरागि
गीतादिश्रवणस्यसाधनत्वप्राप्तौनियमोयुक्तइतिवाच्यं तस्यवचनांतरेणनिवारितत्वात् नचद्वैतशास्त्रश्रवणस्यपक्षेसाधनत्वप्राप्तौसयुक्तइतिवाच्यं तस्यवि

वैशेषिकादेः१॥

यथेमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तेइतिगर्दभरशनाग्रहणव्यावृत्तिविधिः एवंप्रकृतेपिजिज्ञासुर्वेदांतश्रवणमेवकुर्यादिति
नियमविधिः वेदांतश्रवणव्यतिरिक्तंनकुर्यादितिपरिसंख्याविधिर्वा॥

२२ रूढत्वेनाद्वितीयब्रह्मज्ञानंप्रतिसाधनत्वायोगात् यतोवाचोनिवर्त्तंतेय
न्मनसानमनुतेइत्यादिश्रुत्याब्रह्मणोवेदांतव्यतिरिक्तवाङ्मनसयोरविषयत्वेनतज्ज्ञानंप्रतिप्रत्यक्षादीनांसाधनत्वाप्राप्तेश्च अतएवनपरिसंख्याविधिस्तस्मान्नि
यमः परिसंख्यावेतिविकल्पाश्रयणमनुपपन्नमिति मैवंवेदांतश्रवणवदध्यात्मपुराणादिश्रवणस्यापिब्रह्मज्ञानंप्रतिस्वातंत्र्येणसाधनत्वप्राप्तौ श्रवणादौ
नियमविधिरभ्युपगम्यतेनचापूर्वविधिरेवास्तुकिमनेनक्लेशेनेतिवाच्यं श्रवणादेर्दृष्टफलत्वेनतदसंभवस्योक्तत्वात् नन्वन्यत्रनियमादृष्टस्यपरमापूर्वोपयो
गदर्शनात्प्रकृतेतदभावात्तस्यकुत्रोपयोगइतिशृणु तत्त्वज्ञानेतस्योपयोगः नचप्रमाणपरतंत्रस्यकथमदृष्टसाध्यत्वमितिवाच्यंसाक्षात्तदभावेपिप्रतिबंधकनिवृ
तिद्वारातदुपपत्तेः किंचात्यल्पमिदमुच्यते सर्वादृष्टसाध्यत्वाद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्यनचतत्रप्रमाणाभावः तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसा
ऽनाशकेनकषायेकर्मभिः पक्वेततोज्ञानंप्रवर्ततइत्यादिश्रुतिस्मृत्योःसत्त्वात् तस्माज्जिज्ञासुर्वेदांतश्रवणमेवकुर्यादितिनियमविधिरितिनिरवद्यम्॥ ६ ॥ ॥

अ॰ कौ॰ अतएवजिज्ञासुर्वेदांतश्रवणाव्यतिरिक्तंनकुर्यादितिपरिसंख्याविधिरपिसंभवति नचनियमपरिसंख्याविध्योःकोविशेषउभयत्रेतरव्यावृत्तेरविशेषादिति
द्वि॰ प्र॰ वाच्यंनियमविधावितरव्यावृत्तिरार्थिकीपरिसंख्याविधौविधेयेतिविशेषः उक्तार्थेसंमतिमाह तदुक्तमिति अनात्मादर्शनेनानात्मदर्शनव्यावृत्त्याहंब्रह्मास्मी
५२ तिपरमात्मानमुपास्महेध्यायामइत्यर्थः वस्तुतस्तुश्रवणादौनियमविधिरेवपरिसंख्याविधिर्वेत्यभ्युपगमवादतइतरथाऽकरणेप्रत्यवायश्रवणविरोध
प्रसंगादितिद्रष्टव्यं ननुश्रवणंविधीयतइत्युक्तंतत् किंकाम्यमुतनित्यं अहोनैमित्तिकंप्रायश्चित्तं वानाद्यःस्वर्गकामोयजेतेतिवद्दिष्टदेशेफलाश्रवणान्नच
रात्रिसत्रन्यायेनतत्कल्प्यमितिवाच्यंगृहस्थादीनांब्रह्मज्ञानकामनायाअसंभवात् प्रत्युतब्रह्मज्ञानादुद्वेगदर्शनात् अतएवरागिगीतमपिश्लोकमुदाहरति
अपिवृंदावनेशून्येशृगालत्वंसइच्छति ननुनिर्विषयंमोक्षंकदाचिदपिगौतमइतिकिंचवेदांतिमंलोकममुंचपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्यादिश्रुत्यासाधनच

तदुक्तंनियमःपरिसंख्यावाविध्यर्थोहिभवेद्यतः अनात्मादर्शनेनैवपरमात्मानमुपास्महे इतितच्चश्रवणंसंन्यासिनांनित्यं नित्यकर्मप
रित्यज्यवेदांतश्रवणंविना वर्तमानस्तुसंन्यासीपतत्येवनसंशयः१ इत्यकरणेप्रत्यवायश्रवणात् आसुप्तेरामृतेःकालंनयेद्वेदांतचिं
तयेतिस्मृत्यायावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयादित्यादिश्रुत्याजीवनंनिमित्तीकृत्याग्निहोत्रादिविधानवज्जीवनंनिमित्तीकृत्यश्रवणादिविधाना
त्त्वंपदार्थविवेकायसंन्यासःसर्वकर्मणांश्रुत्याभिधीयते॥ २ तुष्टयसंपन्नस्यजिज्ञासोःसंन्यासिनःश्रवणादिकर्तव्यतावगमेनगृहस्थादीनांतत्रान
धिकारात् अस्तुतर्हिसंन्यासिनामेतत्काम्यमितिचेन्नश्रवणादिरहितस्यसंन्यासिनःप्रत्यवायाभावप्रसंगात् नचेष्टापत्तिःअरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यःप्रायच्छं
नित्यंकर्मपरित्यज्येत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसंगात् तस्मान्नश्रवणादिकाम्यंनद्वितीयःअग्निहोत्रादिवत्कृत्याजीवनंनिमित्तीकृत्याविधानात् नतृतीयःगृहदाहा
दिवन्निमित्ताश्रवणात् नचरमःपापनिवृत्तिमुद्दिश्याविधानात् तरतिब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेनयजतेउपचैनमेवंवेदेत्यादिवत् तस्याश्रवणात् तस्माच्छ्रवणादिविधा
नमनुपपन्नं इत्याशंक्यतस्यनित्यत्वकाम्यत्वयोःसंभवाद्विधिरुपपद्यतइत्यभिप्रेत्याह तच्चेति॥ यथाचातुर्णामाश्रमाणामुपकुर्वाणस्यब्रह्मचारिणःकाम्यत्वेपिगृह राम:
स्याश्रमंप्राप्तस्याकरणेप्रत्यवायश्रवणात्जीवनंनिमित्तीकृत्यविधानाच्च अग्निहोत्रसोमयागसंध्यावंदनादिनित्यंएवंस्वीकृतसंन्यासाश्रमस्यपरमहंसस्यविविदि ५२

फलभूतसाक्षात्कारे श्रवणाद्यपेक्षया सहकार्यंतरस्य मौनस्य निदिध्यासनाख्यस्य विधिः श्रवणमननद्वयापेक्षया तृतीयं निदिध्यासनमेवात्र विधेयमित्यर्थः तद्वतः ब्रह्मपरोक्षवतः संन्यासिनः ॥ १॥

द्वैतविचारे वेदांत विचारे च नियमेन मुमुक्षोः प्रवृत्त्यभावप्रसंगात् तस्माच्छ्रवणादिविधिरपेक्षितः तदुक्तं भगवता सूत्रकारेण सहकार्यंतरविधिः पक्षेण तृतीयं त
द्वतो विध्यादिवदिति न च सहकारि ध्यानविधिरेव तत्र स्वीकृतः न श्रवणादिविधिरिति वाच्यं प्रधानविध्यभावे सहकारिविध्ययोगात् तस्माच्छ्रवणं विधेयमेव पुरुष
प्रवर्तको विधिः स च द्विविधः अभिधानविधिरभिधेयविधिश्चेति लिङादिघटितं वाक्यमभिधानविधिः स चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयो
गविधिश्चेति तत्र कर्मस्वरूपबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः स यथा अग्निहोत्रं जुहोति सोमेन यजेते त्यादि श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानामन्यतमस
हायेनांगताबोधको विधिर्विनियोगविधिः स यथा दध्ना जुहोति पशुना यजेतेत्यादिः उत्पन्नस्य कर्मणः फलसंबंधबोधको विधिरधिकारविधिः स यथा अग्निहो
त्रं जुहुयात्स्वर्गकामः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यात्यादिः सांगे कर्मणि अनुष्ठापको विधिः प्रयोगविधिः स यथा पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत अमाव स्याया

ननु ब्रह्मपरवाक्ये कथं मौनविधिरित्याशंक्य दृष्टांतमाह विध्यादिवदिति यथा दर्शपूर्णमासप्रधानपरे वाक्ये अन्वाधानादेरंगजातस्य विधिस्तद्वदिति॥ शा॰॥ सू॰ ५॥ ननु मूलवस्तुसाक्षात्कारे निदिध्यासनस्य प्राप्तत्वा त्त्वविधेयत्वमत आह पक्षेणेति यस्मिन् पक्षे भेद

तस्य च दृष्टफलत्वान्नापूर्वविधिः अप्राप्तार्थविधायको ह्यपूर्वविधिः ॥ ६ ॥ ६ ॥ दर्शनप्राप्तिस्तस्मिन् पक्षे प्राप्त्यभावाद्वि धिरर्थवानित्यर्थः ६॥ २

इच्छाज्ञानयोः विषयदर्शनानंतरं स्वत उत्पन्नत्वात्॥२ कर्तव्यता॥४॥ मननादिना सह ३॥

ममावस्यायां यजेतेत्यादिः एवं प्रकृतेपि तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्येत्यादिरुत्पत्तिविधिः मंतव्य इत्यादिविनियोगविधिः तद्विजिज्ञासस्वेत्यधिकारविधिः तथाहि स
न्प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः प्रकृत्यर्थज्ञानस्य च कर्तुमशक्यतया सन्प्रत्ययेनानंतर्नीतं विचारं लक्षयित्वा प्रकृत्या फलीभूतज्ञानं च लक्षयित्वाऽद्वितीयब्रह्मज्ञानाय तत्कर्त
व्यता विधीयते ब्रह्मसाक्षात्कारकामो वेदांतश्रवणं कुर्यादिति अतोयमधिकारविधिः साधनचतुष्टयसंपन्नोधिकारी जिज्ञासुः संन्यासी सांगवेदांतश्रवणं कुर्यादिति
प्रयोगविधिः कल्प्यः कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमभिधेयविधिरयमेव लिङर्थः ——— ननु भावना विनियोगो वा प्रमाणाभावादिति भावः॥ ननु श्रोतव्य इत्यादि
वाक्ये श्रवणं विधिरित्युक्तं किमयं व्रीहीन्प्रोक्षतीति प्रोक्षणविधिवत् श्रवणविधिरपूर्वविधिराहोस्विद्व्रीहीनवहंतीत्यवघातविधिवन्नियमविधिरथवा इमामगृभ्णा।
न्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इति गर्दभरसनाग्रहणव्यावृत्तिविधिवत्परिसंख्याविधिर्वा नाद्यः श्रवणस्य दृष्टफलकत्वेन तद्योगात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्र

अन्वयानुपपत्तेःबीजत्वेन३॥ अननुगतस्य५॥

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति ननूपक्रमादिभिर्वेदवाक्यानांतात्पर्यनिर्णयेपिलौकिकवाक्यानांकुतःतात्पर्यनिर्णय इत्यत्राह प्रकरणादिनेति लिंगादिकमादिशब्दार्थः एवंतात्पर्यंसप्रपंचंनिरूप्य प्रसंगात्पूर्वोक्तलक्षणायाबीजंदर्शयति एतादृशेति नन्वन्वयानुपपत्तिरेवलक्षणाबीजमस्तु गंगायांघोष इत्यत्रतस्यास्तथात्वेनदृष्टत्वादित्याशंक्याह नन्विति प्रतिज्ञातेर्थेहेतुमाह तस्याइति यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजंतर्हियष्टीःप्रवेशयेत्यत्रयष्टीनांप्रवेशान्वययोग्यतायांतदनुपपत्तेरभावेनलक्षणानस्यादतोनसालक्षणाबीजमितिभावः नन्वत्रतात्पर्यानुपपत्तिलक्षणाबीजमस्तु अन्यत्रान्वयानुपपत्तिः नचाननुगमः अनुगताऽलाभेनस्वीप्याश्रयणीयत्वादित्याशंक्यतात्पर्यानुपपत्तेःसर्वत्रानुगतत्वेनलक्षणाबीजमंगीकर्तव्यमित्याह गंगायामिति आदिशब्देनशोणोधावतीत्यादिर्गृह्यते एवंलक्षणाबीजंनिरूप्यलक्षणापदमात्रवृत्तिस्तस्यशक्तत्वादितिनैयायिकास्तान्निराकर्तुमाह नकेवलमिति ननुवाक्यस्याशक्तत्वात्कथंवा

एवंकर्मवाक्यानामप्युपक्रमादिभिस्तात्पर्यनिर्णयः प्रकरणादिनालौकिकवाक्यानांतात्पर्यनिर्णयः एतादृशतात्पर्यानुपपत्तिः पूर्वोक्तलक्षणाबीजंनत्वन्वयानुपपत्तिः तस्यां[अन्वयः]यष्टीःप्रवेशयेत्यादौ असंभवात् गंगायांघोषइत्यादैतात्पर्यानुपपत्तेःसंभवात् नकेवलंलक्षणापदमात्रवृत्तिः किंतुवाक्यवृत्तिरपिगंभीरायांनद्यांघोषइत्यादौपदसमुदायात्मकवाक्यस्यतीरेलक्षणास्वीकारात् अतएवार्थवादवाक्यानांप्राशस्त्येलक्षणा॥अन्यथापदानरर्थक्यंस्यात् अतएवप्राशस्त्यपदार्थप्रत्यापकत्वेनार्थवादवाक्यानांपदस्थानीयतयापदैकवाक्यत्वं॥ १॥

[१पदस्य]क्यवृत्तिर्लक्षणास्याच्छक्यसंबधस्यैवलक्षणात्वात् उच्यते यथाशक्तिज्ञाप्यःपदार्थस्तथावाक्यार्थोपीति लक्षणावाक्यवृत्तिरपिभवत्येव पदानामितरान्वितेपदार्थसामर्थ्यावधारणादन्वयांशेसमुदायशक्त्यभावेपि प्रातिस्विकशक्तेःसत्वाद्वाक्यस्यापिशक्यसंबंधसंभवाल्लक्षणोपपद्यतेक्व तर्हिवाक्येलक्षणास्वीकार इत्यत आहगंभीरायामिति नचनदीपदस्यैवलक्षकंगंभीरपदंतात्पर्यग्राहकमित्युपपत्तेःवाक्येलक्षणांगीकरणंमुधेतिवाच्यंप्रकरणादिनातात्पर्यग्रहसंभवेनपदानरर्थक्याद्वाक्येलक्षणांगीकरणमर्थवदितिभावः तत्रोपोद्बलकमाह अतएवेति यतोवाक्येलक्षणास्वीकृता अतएवेत्यर्थः स्तावकवाक्यं अर्थवादःस्तवःस्तुतिः साचगुणिनिगुणासंकीर्तनंप्राशस्त्यइतिस्तुताविव्यर्थः विपक्षेदंडमाहान्यथेति एवंचार्थवादवाक्यानांप्राशस्त्येलक्षणास्वीकारेपदैकवाक्यत्वंसिद्धमित्याह अतएवेति केषांतर्हिवाक्यैका

स्तुत्यनंगीकारे६॥ एकैकस्य४ विधिवाक्येनसह६॥

वेदान्तेष्वधिकारितेत्यर्थः॥५॥

नचजीवन्मुक्तिरेवनास्तिप्रमाणाभावादितिवाच्यंस्वानुभवश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानांसत्वात्तुनश्चोत्तरत्रव्युत्पादयिष्यतिउक्तंचजीवन्मुक्तिस्तावदस्तिप्र
तीतेर्द्वैतच्छायातत्रचास्तिप्रतीतेः द्वैतच्छायारक्षणायास्तिलेशः अस्मिन्नर्थेस्वानुभूतिःप्रमाणमिति१ तस्माद्गृहाश्रमादावुत्पन्नतत्वसाक्षात्कारिणांविद्वत्संन्या
सविधानानुरोधेनगृहस्थादीनामेवश्रवणविधिःकाम्यइतिविवरणाचार्यतत्वदीपनाचार्ययोस्तात्पर्यंद्रष्टव्यंगृहस्थादीनांश्रवणविधेःकाम्यत्वेगमकमा
हा दिनेदिनइतिननुविवरणाचार्यैस्तृतीयवर्णकेसंन्यासस्यश्रवणांगत्वमभिधीयतेतथाचवार्तिकाचार्यैरपि त्यक्ताशेषक्रियस्यैवसंसारंप्रजिहासतः॥
जिज्ञासोरेवचैकात्म्यंत्रय्यन्तेष्वधिकारिता॥१॥ सर्वकर्मपरित्यागात्संत्यक्ताशेषसाधनात् श्रुत्युक्तोक्तपरिव्राट्स्यादैकात्म्यज्ञानजन्मन १इत्यादिभिः तच्चभा
ष्यकारैरपिब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यत्रसंन्यासिनामेवब्रह्मनिष्ठायामधिकारइतिश्रुत्यापि॥अतःसंन्यस्यकर्माणिसर्वाण्यात्मावबोधतः॥हित्वाऽविद्यांधियै

दिनेदिनेतुवेदांतश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् गुरुशुश्रूषयालब्धात् कृच्छ्राशीतिफलंलभेत् इतिफलश्रवणात्॥ अन्येतुवेदांतश्रवणेसाध
नचतुष्टयसंपन्नस्यैवाधिकारात् गृहस्थादेःश्रवणाधिकारएवनास्तिश्रुतिषुयाज्ञवल्क्यजनकप्रभृतीनांतत्वज्ञानप्रतिपादकोपाख्यानस्यब्र
ह्मात्मनितात्पर्यात्स्वार्थेतात्पर्यमेवनास्तीत्याहुः॥तदसत् याज्ञवल्क्यप्रभृतीनांगृहस्थस्यतुलाधारस्यचज्ञानित्वस्मरणात् परवैराग्यंगुणवै
तृष्ण्यंगुणेषुजिहासेतियावत् तदुक्तंतत्परंपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमिति॥ तच्चासंप्रज्ञातसमाधेरंतरंगसाधनं उक्तंचतीव्रसंवेगानामासन्नःस
वैयात् तद्विष्णोःपरमंपदं १ वेदान्तिमंलोकममुंचपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्याद्ययातनश्चगृहस्थादीनांश्रवण ॥माधिलाभइति अलमतिप्रसंगेन॥
धिकारएवनास्तितस्माद्गृहस्थादीनांश्रवणादिकाम्यंसंन्यासिनांनित्यमित्यसंगतमितिचेत्तर्हिसंन्यासिनामेवश्रवणादिनित्यंकाम्यंचभवतुयथागृहस्थस्याग्निहो
त्रादिनित्यंकाम्यंचभवति तद्वत्पूर्वोक्तयुक्त्यैवश्रवणादीनांनित्यत्वंकाम्यत्वंचतथाचनविवरणविरोधःनापिवार्तिकाचार्यादिवचनविरोधइत्यभिप्रेत्यमतांतर
माह अन्येत्विति वैराग्यतारतम्येनसंन्यासंभेदनिरूपणप्रसंगात् श्रवणादिविधिंसप्रपंचंनिरूप्यक्रमप्राप्तंपरंवैराग्यंनिरूपयति परंवैराग्यमिति उक्तार्थेपतंजलिसू
त्रंसंवादयति तदुक्तमिति प्रासंगिकंपरिसमापयत्यलमिति॥ ६ ॥ ६ ॥

षोरपिश्रवणादिनित्यं अरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छं श्रवणायापिबहुभिर्योनलभ्यः नित्यंकर्मपरित्यज्य वेदांतश्रवणंविनेत्यादिश्रुतिस्मृतिषु संन्यासि
नांश्रवणाद्यकरणेप्रत्यवायश्रवणात् आसुप्तेरित्यादिस्मृतिषुजीवनंनिमित्तीकृत्यविधानाच्च श्रवणादिनित्यंनच आसुप्तेरामृतेःकालंनयेद्वेदांतचिंतयेत्यादि।
स्मृतावेवजीवनंनिमित्तीकृत्यश्रवणंविधीयतेनतुश्रुतावितिवाच्यं तद्बलेनतत्रापितत्कल्पनासंभवात् नकेवलंप्रत्यवायश्रवणजीवननिमित्तविधिबलाभ्याम्।
स्माभिरेवश्रवणनित्यत्वमभ्युपगम्यते किंत्वाचार्यैरंगीकृतं श्रवणादिरहितस्य पातित्याभिधानादित्याह त्वंपदार्थेति तत्वमसीत्यत्रत्वंपदस्ययोयंवाच्यार्थः
अंतःकरणविशिष्टचैतन्यंतद्विवेकायांतःकरणपरित्यागेनतदेकदेशलक्ष्यार्थप्रत्यक्चैतन्यज्ञानायेत्यर्थः सर्वकर्मणांनित्यादीनांविहितानामेतमेवेत्यादि
श्रुत्यातत्त्यागीश्रवणादित्यागीव्यंजकस्येतिश्रवणादेरित्यर्थः असौसंन्यासी ननुविवरणाचार्येणतत्वदीपनाचार्याभ्यांश्रवणविधेःकाम्यत्वमुक्तं कःपुनरस्यप्रसं
गइत्याशिष्यसमाधानावसरे तत्कथमुपपद्यतेइत्याशंक्यतस्यगृहस्थादिविषत्वान्नकाप्यनुपपत्तिरित्याह गृहस्थादीनामिति ननुगृहस्थादीनांसाधनचतुष्ट।

(काम्यत्व) (यागस्य)
यस्मात्तत्त्यागीपतितोभवेत्१ कारकस्यकरणेनतत्क्षणाद्द्विसुरेवपतितोयथाभवेत्व्यंजकस्यपरिवर्जनादसौसद्यएवपतितोनसंशयः१
इतिवार्तिकाचार्यसंक्षेपशारीरकाचार्याभ्यांश्रवणादिरहितस्यसंन्यासिनःपातित्याभिधानाच्चगृहस्थादीनांश्रवणादिकाम्यम्॥ ६ ॥ ६ ॥

यसंपत्त्यभावाद्ब्रह्मजिज्ञासानसंभवतीत्युक्तं सत्यमुक्तं अत्यंतबहिर्मुखानामसंभवेपिकेषांचित्परमेश्वरानुगृहीतानांफलासक्तिरहितकर्मानुष्ठायिनांसाधनसंपत्त्या
ब्रह्मजिज्ञासासंभवत्येवनिमित्तांतरप्रतिबंधेनसंन्यासाश्रमस्वीकाराभावेपिश्रवणादौप्रवृत्तिरुपपद्यतेतेषांश्रवणविधिःकाम्योऽन्यथागृहस्थाश्रमादावुत्पन्न।
ब्रह्मसाक्षात्काराणांजीवन्मुक्तिमुद्दिश्यविद्वत्संन्यासविधानंकथंस्यात् नचविद्वत्संन्यासएवनास्तीतिवक्तुंशक्यंप्रमाणबलेनविविदिषाविद्वत्संन्यासयोर्निरूपितत्वा
त् किंचविविदिषासंन्यासेजिज्ञासुरधिकारीउत्पन्नसाक्षात्कारोविद्वत्संन्यासे यथाविविदिषासंन्यासस्यतत्वज्ञानंफलंतथाविद्वत्संन्यासस्यजीवन्मुक्तिर्यथातत्वज्ञान
साधनंश्रवणादिर्विविदिषासंन्यासिनानुष्ठेयः तथाजीवन्मुक्तिसाधनंवासनाक्षयाद्यभ्यासः विद्वत्संन्यासिनेत्यधिकारिफलानुष्ठेयानांभेदात्विविदिषाविद्वत्संन्यास।
॥योर्महान्भेदोस्त्येव॥ ६ ॥ ६ ॥

तस्मिन्कल्पितत्वात् ५॥

कारकमंगंतदुक्तंस्वार्थबोधेसमाप्तानामंगांगित्वाद्यपेक्षया वाक्यानामैक्यवाक्यत्वंमिथःसंहत्यजायतइति नन्वस्तुवाक्यैक्यवाक्यत्वंततःकिमित्यतआह एवंचेति
नचतत्रप्रमाणाभावइत्याह तथेतिपरमप्रकृतमुपसंहरति एवमिति शक्तिग्रह आकांक्षाज्ञानं योग्यताज्ञानं आसत्तिस्तात्पर्यज्ञानं अवांतरवाक्यार्थज्ञानंचेत्येते
यथोक्तसहकारिणस्तैःसंपन्नमित्यर्थःवाक्यंपरोक्षापरोक्षभेदेनद्विविधांप्रमामुत्पादयति इत्युक्तं तदसंगतमदर्शनादित्याशंक्यतदुपपादयति तत्रेति परोक्षार्थस्य
धर्माधर्मादेः प्रतिपादकंकिमिदंपरोक्षत्वमर्थस्येत्याशंक्याह परोक्षत्वंनामेतिविषयस्यानावृतसंविन्नादात्म्याभावःपरोक्षत्वमित्युक्तेधर्माधर्मयोःपरोक्षत्वंनस्यादनउ
क्तंयोग्यस्येतिधर्माधर्मयोःसंविन्नादात्म्यसत्वेप्ययोग्यत्वात्परोक्षत्वमित्यर्थःयोग्येतिविशेषणव्यावर्त्यमाह धर्मेतिपरोक्षार्थविषयत्वंप्रमायाःपरोक्षत्वंविषयद्वै

स्वार्थेतात्पर्यवतांसमभिधायजनितदर्शपौर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्यादिवाक्यानामुपकार्योपकारकाकांक्षायांएक्यवाक्यत्वंवाक्यैकवाक्यत्वं एवं
चावांतरवाक्यार्थज्ञानमपिमहावाक्यार्थज्ञानेकारणं तथान्वयव्यतिरेकअनुविधानात् एवंयथोक्तसहकारिसंपन्नंवाक्यंपरोक्षापरोक्षभेदेन
द्विधांप्रमामुत्पादयति तत्रपरोक्षार्थप्रतिपादकंवाक्यंपरोक्षप्रमोत्पादकं यथास्वर्गकामोयजेत् सदेवसौम्येदमग्रआसीत् दशमोस्तीत्यादिवाक्यं
परोक्षत्वंनाम अनावृत्तसंविन्नादात्म्याभावोयोग्यस्यविषयस्य धर्माधर्मयोरयोग्यत्वान्नप्रत्यक्षत्वं अपरोक्षार्थप्रतिपादकंवाक्यं अपरोक्षप्रमो
त्पादकंयथादशमस्त्वमसीति तत्वमसीत्यादिवाक्यं अपरोक्षत्वंनाम अनावृत्तसंविन्नादात्म्यम् ॥ २२ तत्यभिन्नत्वंवाद्रष्टव्यंकिंतद्यपरोक्षप्रमोत्पा

दकमित्याशंक्याह अपरोक्षेति अपरोक्षत्वमर्थस्यनिर्वक्ति अपरोक्षत्वंनामेतितनचधर्माधर्मयोरनावृतसंविन्नादात्म्याद्परोक्षत्वापत्तिरितिवाच्यंतयोरयोग्यत्वादत
एवात्रापियोग्यस्यविषयस्यानावृतसंविन्नादात्म्यमितिविशेषणीयंततुशब्दादीनांघटादीनांचजडत्वात्कथमनावृतसंविन्नादात्म्यंचेतनाचेतनयोस्तादात्म्यायोग्य
त् किंच भवतांमतेसंविदोद्वितीयत्वेनानावृतत्वेकृतस्नस्यप्रपंचस्यतत्कार्यत्वेनतादात्म्यसंभवेनसर्वदाप्रत्यक्षत्वापत्तिःअपिचसंविन्नादात्म्यंप्रत्यक्षत्वमित्येवास्तु
तस्याःस्वतोनित्यापरोक्षत्वेनविषयभानसंभवादनावृतेतिविशेषणंव्यर्थं आवृतस्यसंविदंतरस्याप्रसिद्धत्वात् संविदावृतत्वाभ्युपगमेजगदांध्यप्रसंगात्तदुर्भेनाव
देवास्त्विति चेन्नउक्तदोषानपायात् तस्मादिंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वंविषयस्यापरोक्षत्वंतद्भिन्नत्वंपरोक्षत्वमिति अत्रब्रूमःअनावृतत्तादात्म्यमेवविषयस्यापरोक्षत्व

उपादानोपादेययोर्जडाजडयोस्तादात्म्येनप्रपंचस्यसर्वदाप्रत्यक्षत्वापत्तिः १॥ प्रमाणचैतन्यात् ६॥ अनावृतविशेषणं व्यर्थंस्यात् ॥२॥

विशेषणास्य२॥ जडस्य घटादेः साक्षिचैतन्यधर्मीयोगान्नेदं॥ साक्षि५॥ घटादिः ५॥

नंतापरोक्षतया अत एव वह्निरस्तीत्यनुभवो नान्वयमिति एतेन संविद ———— स्वभावैक्यादपरोक्षत्वेन तत्तादात्म्यमेव तत्प्रयोजकमस्तु अनावृतेति विशेषणं व्यर्थमिति प्रत्युक्तं औपाधिकभेदप्रतिपादनेन तदर्थत्वस्योक्तत्वात् जडाजडयोर्वास्तव अवास्तवयोस्तादात्म्यासंभवेप्यवास्तवस्य वास्तवेन तादृशतादात्म्यबाधकाभावात्तस्यायोग्यस्य विषयस्यानावृतसंवित्तादात्म्यमपरोक्षत्वमिति निरवद्यम् केयमनावृतसंविदित्याकांक्षायामाह अनावृतेति कोयं साक्षीत्याकांक्षायामाह अंतःकरणेति स च नित्यः नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति श्रुतेः प्रातरारभ्य प्रहरमिदमद्राक्षमिति परामर्शात्साक्षिसिद्धिरिति भावः ननु साक्षिचैतन्यमप्यावृतमस्तु को दोष इत्याशंक्याह तस्येति ननु घटादीनां किमिदं संवित्तादात्म्यं तन्निष्ठासाधारणधर्मो वा स चासावात्मा तदात्मा तदात्मनो भावस्तादात्म्यमैक्यमित्यर्थो वा भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमित्यर्थो वा नाद्यः जडस्य तद्योगात् न द्वितीयः जडाजडयोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धत्वेनैक्यस्य दूरनिरस्तत्वात् न तृतीयः समानस

अनावृतसंवित्साक्षिचैतन्यं अंतःकरणोपहितं चैतन्यं साक्षी तस्यावृतत्वे जगदांध्यप्रसंगः तत्तादात्म्यं नाम तद्भिन्नत्वे सति तदभिन्नसत्ताकत्वं तथा च दशमस्त्वमसीत्यत्र दशमस्य त्वंपदार्थाभिन्नतयाऽपरोक्षत्वेन वाक्याद्दशमापरोक्षप्रमैव जायते दशमोऽस्मीति ननु वाक्यात्परोक्षज्ञानं मनसा तत्साक्षात्कारो मनसोऽनिंद्रियत्वस्योक्तत्वात्॥

त्ताकयोर्भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वेन न तद्योगादित्याशंक्य घटादेः कल्पितत्वेन साक्षिसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वमेव तत्तादात्म्यं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह तदिति नन्वेवमर्थस्यानावृतसंवित्तादात्म्यमपरोक्षत्वं भवतु तथापि तत्प्रतिपादिकवाक्यस्य कथमपरोक्षप्रमोत्पादकत्वं गामानयेत्यादिवाक्यानां परोक्षप्रमाजनकत्वस्यैव दृष्टत्वादित्याशंक्याह तथा चेति गोकर्मकानयनसंसर्गस्यानावृतसंवित्तादात्म्याभावेन परोक्षत्वाद्वाक्यस्य परोक्षप्रमाजनकत्वेपि दशमस्त्वमसीत्यत्र दशमस्य त्वंपदार्थाभिन्नतया तद्वैपरीत्याद्वाक्यस्यापरोक्षप्रमाजनकत्वमुपपद्यते इतरथा अपरोक्षे वस्तुनि परोक्षप्रमाजनकं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः नन्वेवमपि वाक्यस्य परोक्षप्रमाजनकत्वस्वाभाव्याद्दशमस्त्वमसीति वाक्यात्प्रथमं परोक्षमेव ज्ञानं जायतेऽनंतरं मनसा दशमत्वसाक्षात्कारः आत्मतद्धर्मसाक्षात्कारस्य करणजन्यत्वस्यावश्यकत्वेन चक्षुरादीनां तत्रासामर्थ्यात्परिशेषादन्वयव्यतिरेकाभ्यां मन एव तत्र करणं अन्यथा सुखादिसाक्षात्कारस्याप्रमात्वापत्तेः किंच परोक्षप्रमाजनकस्वभावस्य यद्यपरोक्षप्रमाजनकत्वं कल्प्यते तर्हि कुटजबीजाद्वटांकुरोत्पत्तिरपि कल्प्येत तस्मान्मनसैव दशमत्वसाक्षात्कारः न वाक्यादित्या

इन्द्रयवफललना१॥

अंतरिंद्रियबहिरिंद्रियभान्नेन३॥

शंकानिराकरोति नन्विति सुखादिसाक्षात्कारकरणत्वेन मनस इंद्रियत्वे सिद्धे वाक्यात्परोक्षज्ञानं मनसा साक्षात्कार इति वक्तुं शक्येत तत्पूर्वमेव निरस्तमित्याह मनस इति इंद्रियेभ्यः परं मन इति पृथक्करणान्मनो नेंद्रियमित्युक्तं प्रत्यक्षनिरूपणावसरे इति भावः॥ ननु सुखाद्युपलब्धिरिंद्रियकरणिका जीवाश्रया परोक्षप्रमात्वात् रूपोपलब्धिवदित्यनुमानेनेंद्रियाणि दशैकं चेत्यादिस्मृत्या च मनस इंद्रियत्वसिद्धेः कथमनिंद्रियत्वोक्तिः पृथक्करणस्यान्यथाप्युपपत्तेरिति चेन्न सुखाद्युपलब्धेर्नित्यसाक्षिस्वरूपतया सकरणिकत्वासिद्धेः न च सुखादिसाक्षात्कारस्य नित्यसाक्षिस्वरूपतया दुःखज्ञानं नष्टं सुखज्ञानमुत्पन्नमित्यनुभवस्य विरोधः स्यादिति वाच्यं साक्षिणो नाशाभावेपि सुखादिविषयनाशात्तदुपपत्तेः नहि सुखादिविषये सति तत् ज्ञानोत्पत्तिविनाशौ कश्चिदनुभवति स्मृतिस्त्वन्यथापि भविष्यति नचैवमप्यात्मसाक्षात्कारकरणत्वेनेंद्रियत्वं मनस इति वाच्यं निरुपाधिकात्मनो वाङ्मनसयोरविषयात्तत्साक्षात्कारत्वस्य तत्कारणत्वायोगात् अस्तु तर्हि सोपाधिकात्मसाक्षात्कारे तत्करणमित्याशंक्याह वृत्तिमिति निमित्तकारणस्य कुठारादेः करणत्वदर्शनादुपादानस्य मृदादेस्तददर्शनात् वृत्त्युपादानस्य मनसः करणत्वम

वृत्तिं प्रत्युपादानत्वेन करणत्वायोगाच्च परमाणजन्याऽपरोक्षज्ञानस्यैव भ्रमनिवर्तकत्वाच्च एवं तत्त्वमसीत्यत्रापि तत्पदलक्ष्यस्य
ब्रह्मणस्त्वंपदलक्ष्यसाक्ष्यभिन्नतयाऽनावृतसंवित्तादात्म्यात् ॥

२२ युक्तं कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादिश्रुत्या वृत्त्युपादानत्वं मनसोऽवगम्यत इति किं चालोकादिवत्प्रमाणसहकारित्वेन मनसः पृथक्प्रमाणत्वमनुपपन्नमेवेति अपि च पृथक् विषयाभावादपि न तत्संभवति नहि चक्षुरादेरिव मनसः पृथक् विषयोऽस्त्यंतःकरणतद्धर्माणां साक्षिभास्यत्वात् तदुक्तं प्रमाणसहकारित्वाद्विषयस्याप्यभावतः न प्रमाणं मनोऽस्माकं प्रमादेराश्रयत्वतः इति किं चात्ममनसोः सन्निकर्षोऽनिरूपणात् न तत्साक्षात्कारकरणत्वं मनस इति भावः ननु माभून्मनसः प्रमाणत्वं तेन न ब्रह्मसाक्षात्कारो भवतु को दोष इत्याशंक्याह प्रमाणेति अपरोक्षभ्रमनिवर्तकत्वादित्यर्थः एवं दृष्टांतेन वाक्यस्यापरोक्षप्रमाजनकत्वमुपपाद्य दार्ष्टांतिके तस्य तदुपपादयति एवमिति तत्त्वमस्यादिवाक्यात्परोक्षप्रमा जायत इति स

अंतःकरणादिर्मनसो विषय इति चेन्न ३॥ सुरेश्वरैः३ ॥ स्वधः ॥ ६॥ ६॥ कारणत्वात् ३

ननुश्रवणरहितस्यासंभावनादिग्रस्तत्वात्कथंवाक्यादपरोक्षप्रमेत्याशंक्याह विचारितेतितथापिकथंविषयप्रवणचित्तस्यचित्तैकाग्र्यशून्यस्यवाक्यात्सेत्यत
आह मननेतिश्रवणेनमानगतासंभावनायांमननेनमेयगतासंभावनायांनिदिध्यासनेनविपरीतभावनायांनिवृत्तायांनिर्मलचित्तदर्पणसहकृतवाक्या
त्साजायतइत्यर्थः नन्वेवमपिसाधनचतुष्टयसंपत्तिशून्यस्याविवेकिनोयथोक्तवाक्यात्कथंसास्यादित्यतआह शोधिततत्त्वंपदार्थस्येति अधिकारिणःसाध
नचतुष्टयसंपन्नस्येत्यर्थः ननुब्रह्मणोऽतींद्रियतयाधर्मादिवत्परोक्षत्वेनकथंवाक्यादपरोक्षप्रमास्यात्तत्राह नित्यापरोक्षत्वेनेति यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रु
त्याब्रह्मणोनित्यापरोक्षतयावाक्यात्तदपरोक्षप्रमाभवत्येवेत्यर्थः ननुब्रह्मणोजगत्कर्तृत्वेनतटस्थतयाश्रुत्यापिकथंतदपरोक्षत्वमवगंतुंशक्यमित्याशंक्यवाक्या
र्थस्यातथात्वेपिलक्ष्यास्वाण्डचैतन्यस्यप्रत्यग्रूपतयातादस्थ्याभावेनश्रुत्यातदपरोक्षत्वंप्रतिपादयितुंशक्यतएवेत्यभिप्रेत्याहतदिति अनावृतसंवित्स्वरूपत्वादे
अपरोक्षत्वाभावेपि १॥

नित्यापरोक्षत्वेनशोधिततत्त्वंपदार्थस्याधिकारिणोमनननिदिध्यासनसंस्कृतांतःकरणसहकृतविचारिततत्त्वमस्यादिवाक्यादहंब्रह्मास्मी
त्यपरोक्षप्रमाजायते एवंचसतिसर्वेवेदायत्पदमामनंतितंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीति नावेदविन्मनुतेतंबृहंतमित्यादिश्रुतयःसामंजस्ये।
नोपपद्यंते ।

२२ वेत्यर्थः एवंतत्त्वमस्यादिवाक्याद्ब्रह्मापरोक्षप्रमोत्पत्त्यभ्युपगमेशास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेववदितिसूत्रंतंत्वौपनिषदमित्यादिश्रुतिवाक्यं
चनाननुकूलंभवतीत्याह एवंचसतीति ननुवाक्यादपरोक्षप्रमोत्पत्त्यभ्युपगमेमनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतिविरोधःस्यात्तत्रतृतीयाविभक्त्यामनसःकरणत्वावग
मात् नचसासहकारित्वप्रतिपादनपरेति वाच्यंतर्हितंत्वौपनिषदमित्यादिश्रुतिरपिवाक्यस्यमनःसहकारित्वप्रतिपादनपराकिंनस्यात् न्यायस्यतुल्यत्वात् नच
यन्मनसानमनुतेइत्यादिश्रुत्या ——— मनसःकरणत्वप्रतिषेधाद्वाक्यसहकारित्वं — मतमिति वाच्यंतर्हियद्वाचानभ्युदितंइत्यादिश्रुत्यावाक्यस्यापितत्प्र
तिषेधात् नचमुख्ययावृत्त्यातत्प्रतिषेधेपिवाक्यस्यलक्षणयातदपरोक्षप्रमाकरणत्वमिति वाच्यं तर्ह्यसंस्कृतस्यमनसःकरणत्वप्रतिषेधेपिशास्त्राचार्यसं
स्कृतस्यतस्यतत्संभवात् ॥ ६ ॥ इन्द्रस्यवक्तुःमामेवविजानीहीत्युपदेशःशास्त्रदृष्ट्याज्ञातव्यः अहमेवपरंब्रह्मेतिशास्त्रदृष्ट्यापश्यन्नेवमुक्तवानित्यर्थः यथावामदेवःशास्त्रदृष्ट्या अहंमनुरभवं
करणत्व २॥ सूर्यश्चास्मीत्याहतद्वदिति॥शा०॥सू०॥ ५॥

अवच्छेदकम् ३॥ करणत्वायोगात्४॥ अव्यवधानेनस्वस्यापेक्षायाऽऽत्माश्रयः॥२॥ स्थूलं८॥

मभ्युपगंतव्यं नत्विंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वं इंद्रियजन्यत्वस्य ज्ञाने जन्यतावच्छेदकग्रहमंतरेणानद्दुर्ग्रहत्वात् नच साक्षात्त्वमेव सदवच्छेदकमिति वाच्यं तस्यानिर्वचनात् नचेंद्रियत्वेनेंद्रियजन्यज्ञानत्वं तदिति वाच्यं आत्माश्रयापत्तेः इंद्रियस्यातिंद्रियत्वेन तद्घटितसाक्षात्त्वस्यापि तथात्वेन साक्षात्करोमीत्यनुभवाविषयत्वप्रसंगाच्च नच ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं तदिति वाच्यं मनःकरणकानुमितिपक्षे तत्रातिव्याप्तेः नच तस्य निराकरणत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यं परामर्शस्य व्यापाराभावे नानुमितिकरणत्वायोगात् द्वितीयज्ञानस्य नष्टत्वेन तदयोगात् व्याप्तिज्ञानस्य विशकलितस्थले व्यभिचारेण तदयोगाच्च अतः परिशेषादनुमितेः मनःकरणकत्वस्यावश्यकत्वात्तत्रातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता कथं तर्हि सिद्धांते व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वं विशकलितस्थले व्यभिचारात्तस्माद्विशकलितस्थले पक्षवृत्तिहेतोस्तदुभयवैशिष्ट्यभानादनुमितिर्भवतीत्यत्र मानाभावात्सर्वत्र व्याप्तिज्ञानमेवानुमितिकरणमन्यथा सिद्धांतविरोधप्रसंगात् ततश्च कुत्रातिव्याप्तिरिति चेत्सत्यं तत्त्वसाक्षात्कारे श्रवणादीनां व्यापारवत्त्वेन करणतयाऽव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वादतो न ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं साक्षात्त्वं नापि साक्षात्त्वं जातिः अविद्यातिरिक्तजडज्ञाने निरस्तत्वात् किंचेश्वरज्ञानस्य भवन्मतेऽप्रत्यक्षत्वापत्तेश्च तस्येंद्रियजन्यज्ञानाविषयत्वादीश्वरस्य शरीरेंद्रियादेरनंगीकारादन्यथा न तस्य कार्यं कारणं च विद्यत इति श्रुतिविरोधप्रसंगादस्मदादींद्रियस्य तत्रासामर्थ्यात्तस्मादिंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वमपरोक्षत्वं तद्भिन्नत्वं परोक्षत्वमिति यदुक्तं तन्मनोरथमात्रं किं तर्ह्यपरोक्षत्वं विषयस्येति चेदुक्तमेव गृहाण स्वरूपेण संविदैक्यात्तस्याः नित्यापरोक्षत्वेप्यौपाधिकभेदाभ्युपगमेन कार्यबलादंतःकरणोपहितचैतन्यमनावृत्तं घटाद्यधिष्ठानचैतन्यमावृतमिति गम्यते घटादिष्वनवभाससंशयविपर्यासदर्शनादंतःकरणोपहिते तदभावादेवं च सर्वदा न सर्वप्रत्यक्षतापत्तिः तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु विषयावरणनिवृत्तिसंभवाद्विषयचैतन्यप्रमातृसाक्षिणामेकोपाध्यवच्छेदेनैक्यादंतःकरणादिवद्घटादिकमपि साक्षिण्यध्यस्तमेवेति घटादेरनावृतसंवित्तादात्म्यात्प्रत्यक्षत्वं तत्तदाकारवृत्तिविरहदशायां तु तदभावान्न प्रत्यक्षत्वं नन्वेवं सति परोक्षस्थलेपि तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु वह्न्यादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिः न तत्रेंद्रियसन्निकर्षाभावादिंद्रियद्वारा बहिर्निर्गतांतःकरणस्य विषयसंबंधेन तदाकारवृत्त्या तन्निष्ठावरणनिवृत्त्या विषयप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन परोक्षस्थले संनिकर्षाभावेन मनसो बहिरस्वतंत्रतया बहिर्गमनाभावेन विषयासंबंधात्तत्तदाकारवृत्तिदशायां न वह्न्यादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः कथं पुनर्वह्न्यादेर्भानमिति शृणु अंतःकरणोपहितचैतन्यस्य वह्न्याद्यधिष्ठानचैतन्यस्य च वास्तवैक्याल्लिंगज्ञानादिना तत्तदाकारवृत्त्याऽसत्त्वापादकमौढ्याज्ञाननिवृत्त्या वह्निरस्तीति परोक्षतया वह्न्यादेर्भा

लिंगशरीरं वा८॥ चेत३॥ ज्ञानस्य२॥ तादात्म्य४॥ अंतरेव५॥

परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्रसमावेशोहिसङ्करः॥प्रकृतेचघटत्वमपहायसुवर्णत्वंकुण्डलादौसुवर्णत्वंविहायघटत्वंमृण्मयघटेद्वयोःसमावेशःसुवर्णघटेएवंमृण्मयघटेपियोजनीयम्॥१॥

अ॰ कौ॰ कथंतर्हिव्याप्यजात्यनुमानमितिकात्रकथंताःपृथिवीत्वादिनावाद्रव्यत्वादिनावानदनुमानेबाधकाभावात्तत्एवनघटत्वादिकंजातिरितिनिवृत्तिः सांकर्य्यात्तस्माद्व्यति
हि॰ प्र॰ रेक्यनुमानेनरात्रिभोजनप्रतीतिरितिशिष्यबंधनमात्रंनहिसिद्धान्तेवाकथमन्यानुपपत्याऽन्यकल्पनं अतिप्रसंगस्यतुल्यत्वादितिचेन्नैवम् रात्रिभोजनपीनत्व
कारण॥ कार्यस्य
५७ योःकार्यकारणत्वसंभवेनकार्यंकारणंविनाऽनुपपन्नंसत्तत्कल्पयतिकिमिदंतेनविनानस्यानुपपन्नत्वमिति तदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमितिनिष्क्रि
तं नचघटत्वादीनांतत्संभवतितेषांकार्यत्वाद्यसिद्धेः अतएवान्वयव्याप्तिधूमवह्न्योरज्ञानानस्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानदशायांदृश्यमानधूमानुपपत्यावह्नि प्रतीतिरि
तिनव्यतिरेक्यनुमानावकाशः तस्मादर्थापत्तिःप्रमाणान्तरमेवेतिशिष्यबुद्धिसौकार्याय।करणफलेव्युत्पादयति अनुपपद्यमानेति अर्थापत्तिंविभजते सा चेति दृष्टा
र्थापत्तिमुदाहरति दृष्टेति सायथास्पष्टंतथोच्यतइत्यर्थः नत्रभ्रमस्थलेइदंरजतमितिविशिष्टज्ञानमेवनास्तिप्रमाणाभावात्तथाहि सर्वधियांयथार्थत्वेनभ्रान्तिज्ञान
स्यैवासिद्धेः नचपुरोवर्तिप्रवृत्त्यनुपपत्यारजतत्वविशिष्टभ्रमानुभवसिद्धिरितिवाच्यं प्रवृत्तेरन्यथाप्युपपत्तेः तथाहिइदमितिग्रहणात्मकंज्ञानंरजतमितिस्मरणा

शुक्त्यादौ१ कार्यस्य५॥

सचार्थापत्तिर्द्विविधादृष्टार्थापत्तिःश्रुतार्थापत्तिश्चेतिदृष्टार्थापत्तिर्यथाशुक्ताविदंरजतमित्यनुभूयमानस्यरजतस्यनेदंरजतमितिबाध्यत्वंदृ
ष्टंतस्यमिथ्यात्वमन्तरेणासत्यत्वेऽनुपपन्नंसन्मिथ्यात्वंकल्पयति नचेदंरजतमितिज्ञानद्वयं पुरोवर्तिनिप्रवृत्त्यभावप्रसंगात्॥२॥ त्मकंप्रमुष्टतत्ता

भेद१ काचादि१

कमनयोर्ग्रहणस्मरणयोरसंसर्गाग्रहणेनपुरोवर्तिरजतयोरसंसर्गाग्रहात् दोषैर्दुष्टकरणस्यरजतार्थिनःपुरोवर्तिनिप्रवृत्तिरुपपद्यते अन्यथाज्ञानस्यायथार्थत्वेनावि
श्वासप्रसंगात् यथाहुः ज्ञानस्यव्यभिचारित्वेविश्वासःकिंनिबंधनइतितस्माद्रजतत्वविशिष्टभ्रमानुभवाभावादनुभूयमानरजतस्यदृष्टंबाध्यत्वंमिथ्यात्वंकल्पयतीत्यनुप
पन्नमित्याशंक्यनिराकरोतिनचेति इदमत्राकूतंपुरोवर्तिनिरजतार्थिप्रवृत्तिर्विशिष्टानुभवसाध्याप्रवृत्तित्वात् संवादिप्रवृत्तिवदित्यनुमानमेवविशिष्टज्ञानेप्रमाणंनच
सर्वधियांयथार्थत्वाद्विशिष्टभ्रान्त्यसंभवेनबाधइति वाच्यं ज्ञानमात्रस्यस्वरूपेणायथार्थत्वेपिविषयबाधाबाधाभ्यांयथार्थत्वायथार्थत्वेबाधकाभावादन्यथानेदंरजत
मितिबाधःकथंस्यात् अप्रसक्तप्रतिषेधायोगात् नचव्यवहारएवबाध्यतेनज्ञानंविषयोवेतिवाच्यंविषयनिषेधस्यानुभवसिद्धत्वात् अन्यथानेदंरजतव्यवहारइत्येवो रामः
ल्लेखःस्यात् नचाप्रयोजकत्वंभेदाग्रहात्प्रवृत्तेरुपपत्तेरितिवाच्यं नर्हिसर्वदाप्रवृत्तिप्रसंगात् नचोपस्थितेष्टभेदाग्रहात्सेति वाच्यंतदभावप्रतियोगीदंरजतमितिज्ञानात् ५७

नरमपिप्रवृत्तिप्रसंगात् नचस्वतंत्रोपस्थितेष्टभेदाग्र

हेतोः१ रजतत्व४॥ शुक्त्यादौ५

२४ त

भेद३॥ रजतत्व२॥

हात्प्रवृत्तिरितिवाच्यं तर्हि लाघवादिष्टोपस्थितेरेवप्रवर्तकत्वोपपत्तेः नचतर्हि रजतस्मरणमेव तदस्तीतिवाच्यं स्मर्यमाणस्यदेशांतरस्थत्वेनपुरोवर्त्तिनिप्रवृत्तिनिप्र
वृत्त्यभावप्रसंगात्॥ इदमितिज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वेऽतिप्रसंगात् तस्माद्दोषवशेनस्मर्यमाणंरजतंपुरोवर्त्तिनिशुक्त्यादावारोप्यतत्प्रकारकपुरोवर्त्तिविशेषकज्ञानंप्रवर्त्त
कमभ्युपगंतव्यं अन्यथासत्यरजतस्थलेप्यसंसर्गाग्रहात्प्रवृत्त्युपपत्तौविशिष्टज्ञानंप्रवर्तकंनसिद्ध्येत् तस्मादकामेनापिरजतत्वविशिष्टभ्रमानुभवोऽवश्यमभ्युपगंत
व्यः सचनिर्विषयोनसंभवतीतिसविषयोवाच्यः एवंच तस्यबाध्यत्वानुपपत्त्यामिथ्यात्वमिति ननुभ्रमविषयरजतमसदेवास्तुनचतत्रप्रमाणाभावः असदेवरजतम
भादित्यनुभवस्यसत्वादित्याशंक्याह रजस्येतिनहिशशशृंगंसाक्षात्करोमीतिकश्चिदनुभवति अतोरजतस्यासत्वेनतद्ज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वमनुपपन्नमेवकिंचासत्वाम
किंचेदस्तिनवानाद्यःव्याघातात् नद्वितीयःकुतस्तज्ज्ञानंतस्माद्रजतस्यासत्वमनुपपन्नमितिभावः भवतुतर्हिभ्रमविषयस्यरजतस्याधिष्ठानेसत्वंसदिदंरजतमितिप्रत्यक्ष
सत्वादित्याशंक्याह सत्वइति अयमभिसंधिःपद्यधिष्ठानेरजतंसत्स्यात्तदेदंरजतमितिबाधोनस्यात् नहिसतोबाधोस्तिनस्यबाधायोग्यत्वात्तोनसद्रजतं नचसदिदंरजत

रजतस्यासत्वेनज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वाभावप्रसंगात् सत्वेबाधाभावप्रसंगात्॥ देशांतरसत्वेरजतेंद्रियसन्निकर्षाभावेनप्रत्यक्षत्वाभावप्रसं

चाकचिक्यादिदोषवलेन२॥ विशेषणज्ञान४ नैयार शुक्त्यादौरजतरूपत्वस्य२॥

(गात्॥

मितिप्रत्यक्षंकथमितिवाच्यं आरोपितस्यस्वतःसत्ताभावेनप्रत्यक्षस्याधिष्ठानसत्ताविषयत्वात् इति अस्तुतर्हिभ्रमविषयस्यदेशांतरसत्वंपुरोवर्त्तींद्रि अनुमित्यादौ२
यसंनिकर्षानंतरंदोषवशेनदेशांतरीयरजतात्मनापुरोवर्त्तिशुक्त्यादिगृह्यते इदंरजतमितीयमेवान्यथाख्यातिरितिवदंति ततश्चभ्रांत्याप्रसक्तस्यबाधोप्युपपद्यते नच
रजतेंद्रियसन्निकर्षाभावेनरजतज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वंनस्याद्विशिष्टप्रत्यक्षेविशेषणसन्निकर्षस्यकारणत्वात् नचतत्रज्ञानमेवसन्निकर्षःअतिप्रसंगादिति वाच्यंविशेष
णज्ञानविशेष्येंद्रियसंनिकर्षविशेषणविशेष्ययोरसंसर्गाग्रहादीनांविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीत्वेनतत्सत्वेनरजतप्रत्यक्षसंभवाद्रजतेंद्रियसंनिकर्षस्याप्रयोजकत्वादन्य
थासोयंदेवदत्तइतिप्रत्यभिज्ञानंप्रत्यक्षंनस्यात् तत्तायाःअतीतत्वेनविशेषणसंनिकर्षाभावात् नचेष्टापत्तिः अनुभवविरोधात् अतएवज्ञानस्यसंनिकर्षत्वमभ्यु
पगंतव्यं नचतत्तांशेप्रत्यभिज्ञानस्यस्मृतित्वात्तत्सन्निकर्षापेक्षेतिवाच्यं जातिसांकर्यप्रसंगात् तस्माद्विशेषणज्ञानादिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यारजतविशिष्टप्रत्यसं
भवेनदेशांतरीयरजतत्वप्रकारकपुरोवर्तिविशेष्यकमिदंरजतमितिज्ञानमन्यथाख्यातिरेव अतोनभ्रमविषयस्यमिथ्यात्वमित्याशंक्याह॥ देशांतरेति भ्रमविषयरजत

स्मृतित्वमपहायप्रत्यक्षत्वमयंघटइतिज्ञानेप्रत्यक्षत्वमपहायस्मृतित्वंसामेमानेतिज्ञानेवर्ततेद्वयोःसमावेशः प्रत्यभि। अन्यत्रस्थितस्यान्यत्रभानं १॥
ज्ञारूपेसोऽयमित्याकारकेइति॥२॥

देशांतरसत्वेनसन्निकर्षाभावेनतज्ज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वं नस्यादित्यस्यार्थः॥

विशेषणसन्निकर्षस्यविशिष्टप्रत्यक्षकारणत्वेसति३॥ विशिष्टप्रत्यक्षमात्रेविशेषणसंनिकर्षस्यकारणत्वावधारणात् इतिपाठांतरं१॥ स्मृतित्वानुभवत्वयोः२॥ अग्नि३॥ विशेष्यस्यविशेषणापेक्षायांविशेष्येंद्रियसन्निकर्षत्वेगौरवं४

नचविशेषणज्ञानविशेष्येंद्रियसंनिकर्षादिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यानत् प्रत्यक्षत्वस्यात्तस्याःप्रत्यक्षमात्रेकारणत्वानवधारणात् नचसोयंदेवदत्तइतिप्रत्यक्षंतस्यादिशे
षणसन्निकर्षाभावादितिवाच्यंतत्तांशेऽप्रत्यक्षत्वस्येष्टत्वात्तत्तांशेज्ञानस्यस्मृतित्वात् नचजातिसांकर्य्यप्रसंगइतिवाच्यंतस्याऽदोषत्वात् अविद्यातिरिक्तजडज्ञातेर्नि
रस्तत्वाच्च एवंतर्हिज्ञानमेवतत्संनिकर्षोस्त्वितिचेन्नातिप्रसंगात् तथाहि अनुमानादिस्थलेपिविशेष्येंद्रियसन्निकर्षविशेषणज्ञानादिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीसत्वेन
पर्वतेवह्निप्रत्यक्षमेवस्यात् किंचयदवच्छेदेनरजतस्यपूर्वमनुभूतत्वंतदवच्छेदेनतज्ज्ञानंप्रत्यासत्तिरितिवाच्यंशुक्तित्वावच्छेदेनरजतस्यपूर्वमननुभूतत्वेनकथंतद्ज्ञा
नंप्रत्यासत्तिःनचदोषएवप्रत्यासत्तिरस्त्वितिवाच्यं स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यांभ्रमकारणत्वेनक्लृप्तस्यतत्त्वेमानाभावात् किंचविशेष्येंद्रियसन्निकर्षत्वेनकारणत्वेगौर
वात् विषयेंद्रियसन्निकर्षत्वेनतद्वाच्यंतत्रापियत्किंचिद्विषयेंद्रियसंनिकर्षत्वेनकारणत्वेऽतिप्रसंगात् यावद्विषयेंद्रियसंनिकर्षत्वेनप्रत्यक्षकारणत्वमवश्यं
वक्तव्यंतथाचविशेषणसंनिकर्षोपिकारणंभवत्येव अन्यथोष्णीषाच्छादितेकुंडलिनिकुंडलविशिष्टप्रत्यक्षत्वप्रसंगःनचेष्टापत्तिःअननुभवात् ततश्चभ्रमविष

रजतंसाक्षात्करोमीत्यनुभवस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् तस्माद्भ्रमकालेशुक्तिकाशकलेरजतमुत्पद्यत इत्यंगीकर्त्तव्यम् ॥ ६ ॥

यस्यदेशांतरसत्त्वेतदिंद्रियसन्निकर्षाभावेनतज्ज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वंनसंभवत्येवनचेष्टापत्तिरित्याह रजतमितिनन्वेवंसतिपुरोवर्त्तिनीदंरजतमितिविशिष्टप्रत्यक्षस्य
कागतिस्तत्रविषयाभावादित्याशंक्याह तस्मादिति यस्मात्कारणाद्रजतस्यासत्त्वंभ्रमाधिष्ठानेसत्त्वंदेशांतरसत्त्वंचनोपपद्यतेउक्तदोषवशात् तस्मादित्यर्थः किंचभ्र
मविषयस्यदेशांतरसत्त्वेरजतार्थिनस्तत्रैवप्रवृत्तिःस्यात् ज्ञानस्यस्वविषयेप्रवर्तकत्वनियमात् नचरजतज्ञानंशुक्तिमपिविषयीकरोतीतिपुरोवर्त्तिनिरजतार्थाप्रवृत्ति
रुपपद्यतइति वाच्यं अन्याकारज्ञानस्यान्यविषयत्वेसंविद्विरोधात् ननुज्ञानंयत्रेष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यंविषयीकरोतितत्रैवपुरुषंप्रवर्त्तयतीतिनियमाज्ज्ञानिज्ञानमपि
शुक्तौरजतत्ववैशिष्ट्यंविषयीकुर्वन् रजतार्थिनंतत्रप्रवर्त्तयतीत्यदोषः इतिचेन्नरजतत्वस्यस्वतंत्रोपस्थित्यभावेनशुक्तौतदारोपानुपपत्तेः नहिपूर्वंरजतत्वंविशे
ष्यत्वेनानुभूतंयेनतस्यस्वतंत्रोपस्थितिःस्यात्किंतुरजतविशेषणत्वेन तथाचतस्यस्वातंत्र्येणानुपस्थिततयातत्संसर्गारोपोऽनुपपन्नएवनचरजतोपस्थितिसामग्र्यां रामः
सत्यांरजतत्वस्यस्वातंत्र्येणोपस्थितिरुपपद्यतेरजतत्वस्यजातित्वेनतत्परतंत्रत्वात् अन्यथासंसर्गाभावधीसमयेप्रतियोग्यारोपवत् प्रतियोगितावच्छेदकस्यारोप्य ५८
अत्यंताभावादिधीसमये१॥ विशेषणसंनिकर्षस्यविशिष्टप्रत्यक्षकारणत्वेसति७॥ सादृश्य२॥

मनसैवेत्यादि १॥

अन्यथाश्रुतिविरोधापत्तेरित्याशंक्याह मनसेति अयंभावः सत्यमेतत् यदि मनसः करणत्वं संभवेत्तत्प्रागेव निरस्तं वाक्यस्य प्रमाकरणत्वं उभयवादिसिद्धं श्रुतिस्मृतितंत्रांतरसिद्धं चेयांस्तु विशेषः त्वया वाक्यस्य परोक्षप्रमाकरणत्वमभ्युपगम्यतेऽस्माभिः स्मृतिन्यायविद्वदनुभवबलात्परोक्षापरोक्षभेदेन द्विविधप्रमाकरणत्वं वाक्यस्य प्रतिपाद्यते तत्र प्रमाणकुशलैः प्रतीतिशरणैर्यदुचितं तदभ्युपगंतव्यं प्रकृतमुपसंहरति एवमिति क्रमप्राप्तामर्थापत्तिप्रमां लक्षयति अनुपपद्यमानेति तत्रोदाहरणमाह यथेति अत्र नैयायिकादयः रात्रिभोजीनं व्यतिरेक्यनुमानेनैव ज्ञायते तथाहि अयं देवदत्तो रात्रौ भुंक्ते दिवाऽभुंजानत्वे सति पीनत्वात् यस्तु रात्रौ न भुंक्ते नासौ दिवाभुंजानत्वे सति पीनः यथा दिवा रात्रावभुंजानोऽपीनः इत्येवं व्यतिरेक्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य प्रमीयमाणत्वात्कथमर्थापत्तेः पृथक् प्रमाणत्वं कल्पनीयं गौरवादिति वदंति तान्निराकरोति तत्रेति अयमाशयः व्यतिरेक्यनुमानस्य प्रागेव निरस्तत्वात्कथं तेन रात्रिभोजनानुमितिर्भवेत् कथं तर्हि अन्व

मनसैवानुद्रष्टव्यं इत्यादिश्रुतिस्तु मनसो वाक्यसहकारित्वप्रतिपादनपरा अन्यथा यन्मनसा न मनुत इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगात् एवं शाब्दप्रमा निरूपिता अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् तदुपपादकभूतार्थांतरकल्पनमर्थापत्तिप्रमा यथा दिवाऽभुंजानस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजनं विना अनुपपद्यमानपीनत्वज्ञानात्तदुपपादकरात्रिभोजनकल्पनं तत्रानुपपद्यमानपीनत्वज्ञानं करणं रात्रिभोजनकल्पनं फलं॥

यव्याप्तिमजानानस्य व्यतिरेकिव्याप्तिज्ञानात् रात्रिभोजनप्रतीतिरित्युच्यते रात्रिभोजनेन विना पीनत्वानुपपत्त्या तत्प्रतीतिः॥ अन्यथाऽन्यव्याप्तिज्ञानादन्यानुमितावतिप्रसंगात् नच प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकस्य सत्वान्नातिप्रसंग इति वाच्यं तस्य सर्वत्र सुलभत्वेन सर्वत्र सर्वानुमित्यापत्तेः तथाहि केवलप्रतियोग्यनुयोगिभावस्याप्रयोजकत्वेन साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं नियामकं वाच्यं तच्च घटत्वादीनां संभवतीति तेनाप्यनुमितिः स्यात् न चेष्टापत्तिरिति वाच्यं तर्हि भवन्मते सुवर्णघटस्यापि पृथिवीत्वापत्तेः न च तदिष्टं अपसिद्धांतापत्तेः नच सुवर्णघटे घत्वमेव नास्तीति वाच्यं तत्र घटोयमित्यनुभवस्य सार्वजनीनत्वात् मृद्घटे घटोयमित्यनुभवो घटत्वगोचरः नान्यत्रेति नियंतुमशक्यत्वात् ॥ हेतोः२॥ एवंभूताभावस्य३॥ रात्रिभोजनस्य४॥

जलत्वशीतलत्वयोर्व्याप्तेर्वह्न्यनुमितिरपि स्यादित्यतिप्रसंगात्४॥ यस्याभावः स प्रतियोगी यस्मिन् सोऽनुयोगि ४॥ प्रतियोगित्वं ॥३॥ घटः पृथिवी घटत्वात् यत्र यत्र पृथिवीत्वाभावः तत्र तत्र घत्वाभावः यथा जले ३॥

विशिष्टे ३॥ प्रमातृत्वं २॥

पत्तेरन्यथोपपत्तिरितिभावः ननुप्रमातृत्वादिबंधस्यज्ञाननिवर्त्यत्वादुक्तंमिथ्यात्वंनत्वत्रकोऽसौप्रमाता आदिशब्देनवाकिंविवक्षितं नतावदात्माप्रमातातस्याऽसंगत्वात्ना प्यंतःकरणंतस्यजडत्वेनतद्योगात् प्रमातृत्वादेश्चेनतद्धर्मत्वाच्चेत्याशंक्याहांतःकरणेति नचात्मांतःकरणयोःप्रत्येकंप्रमातृत्वाभावेकथंविशिष्टेतस्यादिति वाच्यंविशिष्टस्यपारमार्थिकप्रमातृत्वस्यासंभवेपिनैमित्तिकेरोपसंभवात् नचारोपस्यप्रमितिपूर्वत्वात्कथंसइति वाच्यं अप्रयोजकत्वाल्लाघवात्पूर्वानुभवस्यैवभ्र मनिमित्ततयातस्यपूर्वभ्रमलक्षणस्यसुलभत्वेनविशिष्टेप्रमातृत्वारोपोयुक्तः आदिशब्दार्थमाह कर्त्रेति कृतिमानित्यर्थः कृतिःप्रयत्नः सचउत्साहः भोगाश्रयो। भोक्ता भोगःसुखदुःखानुभवःसचधर्माधर्महेतुकः। इदंप्रमातृत्वादित्रयंविशिष्टस्यैवनात्मनःकेवलस्यनचांतःकरणस्येतिनोक्तदोषइतिभावः॥ नैयायिकाद यःकेवलस्यात्मनःप्रमातृत्वादिकंवदंतितान्निरस्यति केवलस्येतिसाक्षिचेताकेवलोनिर्गुणश्चासंगोह्ययंपुरुषः॥ अप्राणोह्यमनाःशुभ्रःअनंतश्चात्माविश्व रूपोह्यकर्ताएकस्तथासर्वभूतानरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनवाह्यः अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते शरीरस्थोपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यते यथास

अन्यतर ३

केवलस्यात्मनोऽसंगत्वेनप्रमातृत्वाद्यनुपपत्तेः शुक्तिरजतवदात्माऽज्ञानादंतःकरणादिकंस्वरूपेणप्रत्यगात्मन्यध्यस्तम्॥

भवद्भिः ४॥ प्रमातृत्वादेः २

र्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यतेसर्वत्रावस्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यतेइतिश्रुतिस्मृतिवाक्यशतैः केवलस्यनिरुपाधिकस्यात्मनोऽसंगत्वादिप्रतिपादनेन तस्यप्रमातृत्वादिकंनोपपद्यते अतोविशिष्टस्यैवतत् अन्यथोदाहृतशास्त्राप्रामाण्यप्रसंगात् नैय्यायिकादीनामनिर्मोक्षप्रसंगश्चसत्यस्यज्ञानेननिवृत्त्ययोगा च्छास्त्रस्यज्ञापकत्वेनकारकत्वायोगाच्चतस्मान्नैयायिकादिमतमनुपपन्नमितिभावः नन्वंतःकरणविशिष्टप्रमातृत्वादिकमुक्तंतदयुक्तं आत्मनोऽसंगत्वेन नि रवयवत्वतयासावयवक्रियाश्रयांतःकरणेनवैशिष्ट्यानुपपत्तेः तथाहि नतावदात्मनोऽन्तःकरणेनसंयोगःसंभवतिप्रागेवनिरस्तत्वान्नापितादात्म्यंतस्यभेदाभेद रूपत्वेनजडाजडयोस्तदयोगात् किंचांतःकरणस्यसत्वेनतद्वैशिष्ट्यस्यापिसत्यत्वेनतस्यज्ञानानिवर्त्यतयात्मनोऽनिर्मोक्षःप्रसज्येत तथाचमोक्षशास्त्राप्रामा ण्यप्रसंगः अंतःकरणस्यकल्पितत्वेमानाभावात् तस्माद्विशिष्टस्यप्रमातृत्वादिकमित्यसंगतमित्यत आह शुक्तिरजतवदिति यथाशुक्त्यज्ञानाद्रजतंकल्पितंशु क्तौतथात्माज्ञानात् स्वरूपेणप्रत्यगात्मन्यंतःकरणादिकमध्यस्तंतथायंप्रयोगः अंतःकरणमध्यस्तंजडत्वाद्दृश्यत्वाद्वाविद्यकत्वाच्चशुक्तिरजतवदिति। दृश्यमपि

सत्यस्यनिवृत्तिःकारकत्वायोगात् ५॥ भौतिकत्वेन १॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वेन १॥

व्यवहर्तव्य५॥ असंभवेन२॥ वेदांतिनः४॥

अ·कौ· तत्रापितदाकारवृत्तेरभ्युपगमात् अस्तुवांऽतःकरणतद्धर्माणांवृत्तिंविनासाक्षिभास्यत्वंतदुपहितनाशात्तत्संनिजनकसंस्कारोपि अविद्याकार्याणांघटादीनांतदाका
द्वि·प्र· रवृत्तिनाशेनतत्संस्कारोत्पत्तेर्दृष्टत्वात् प्रातिभासिकरजतस्याप्यविद्याकार्यतयातदाकारवृत्तिनाशात्तत्संस्कारोवाच्यःनहिक्वचिदगत्याविषयनाशात्तदुपहितनाशे
५९ नतत्संस्कारोदृष्टइतिसर्वत्रतथैवभवितव्यमितिनियमोस्ति अन्यथास्वप्नपदार्थाकारवृत्त्यभ्युपगमोपिनस्यात्तत्रापिसाक्षिणाभानसंभवात् जाग्रत्स्वप्नयोरहमाका
रांतःकरणवृत्त्यभ्युपगमोपिनस्यात् नचेष्टापत्तिःश्रुतिविरोधआचार्यग्रंथविरोधश्चप्रसज्येत्तस्मात्संस्कारार्थंप्रातिभासिकरजताकाराविद्यावृत्त्यभ्युपगमइतिवेदांति
अन्येतुकादाचित्कव्यवहारस्यकादाचित्कस्वगोचरज्ञानसाध्यत्वात्प्रातिभासकरजतव्यवहारस्यकादाचित्कत्वात्तदाकाराऽविद्यावृत्तिरभ्युपेयतेऽन्यथाघटादिषु
अपितदाकारांतःकरणवृत्तिरपिनसिद्ध्येत् तद्व्यवहारस्यसाक्षिणैवसिद्धेरित्याहुः नन्वेवंसतिनृसिंहाश्रमैरविद्यावृत्तिःकिमर्थंखंडितेतिचेत्प्रौढवादेनेतिद्रष्टव्यम् ननु॥
भ्रमकालेपिशुक्तौरजतोत्पत्तिरस्तुतथापितस्यकथंमिथ्यात्वमित्याशंक्याह तस्यचेतिशुक्तिरजतादेर्मिथ्यात्वेयथोक्तार्थापत्तिरेवप्रमाणमित्यभिप्रेत्यदृष्टार्थापत्तिनि

तस्यचमायाकार्यत्वान्मिथ्यात्वं एवंदृष्टार्थापत्तिर्निरूपिताश्रुतार्थापत्तिर्यथातरतिशोकमात्मविदितिशोकोपलक्षितप्रमातृत्वादिबंधस्य
ज्ञाननिवर्त्यत्वंश्रुतंतस्यमिथ्यात्वमंतरेणसत्यत्वेऽनुपपन्नंसन्मिथ्यात्वंकल्पयतिसेयंश्रुतार्थापत्तिःअंतःकरणविशिष्टंचैतन्यंप्रमाताकर्त्ता
भोक्ता॥

स्वरोऽस्वरः३॥

रूपणमुपसंहरति एवमितिद्वितीयार्थापत्तिमुपपादयतिश्रुतेतितरतिशोकमात्मविदित्यत्रशोकस्यैवज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणात् कथमन्यथानुपप
त्त्याबंधस्यमिथ्यात्वसिद्धिरित्याशंक्याहछत्रिणोगच्छंतीत्यत्रछत्रिपदेनलक्षणयायथा अछत्रिसमुदायउपलक्ष्यते तथाशोकपदेनबंधउपलक्ष्यते इत्याह शोकोपल-
क्षितेतितस्येतिबंधस्येत्यर्थः नचसत्यस्यदुरितविषादेःसेतुदर्शनतीर्थध्यानादिनानिवृत्तिदर्शनाद्बंधस्यसत्वेज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिःकथमितिवाच्यं दृष्टांतदार्ष्टां
तिकयोर्वैषम्यात् तथाहिनतावत्केवलसेतुदर्शनेनब्रह्महत्यादिपापनिवृत्तिः किंतुनियमसहकृतेन अन्यथा तत्रत्यम्लेच्छादीनामपिपापनिवृत्त्यापत्तेर्नचतद्दृष्टंनि
यमविधायिधर्मशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसंगात् ततश्चतैस्यक्रियामिश्रतयातदात्मकत्वेनततःसत्यस्यनिवृत्तिरुपपद्यतेतथातीर्थध्यानस्यापिमानसक्रियात्वेनततोवि रामः
षयसत्यस्यनिवृत्तिःसंभवतिप्रकृतेसाधनांतरनिरपेक्ष्यात्मज्ञाननिवर्त्यत्वंश्रूयतेबंधस्य तत्सत्यत्वेनदनुपपन्नमितिबंधस्यमिथ्यात्वक्लृप्तिरितिमहद्वैषम्यमितितार्था ५९

सेतुदर्शनस्य२॥ पापनिवर्तकत्वात्मकत्वेन२॥ बंधस्य१॥

अ॰कौ॰ द्वि॰प्र॰ ६०

जनकतया६॥ संसृष्टरूपेण३ पारमार्थिकोजीवः३ सादृश्यादि४॥ अध्यस्तत्वं४॥

करणस्यकल्पितत्वेमानाभावोनिरस्तः एवमंतःकरणेप्यात्मासंसृष्टरूपेणाध्यस्तः जडोहंचेतनोहमितीतरेतराध्यासस्यविवक्षितत्वात् नस्वरूपेणात्माऽध्यस्तः सर्वसाक्षितयाबाधायोग्यत्वेनपरमार्थत्वात् उदासीनत्वेसतिबोद्धृत्वंसाक्षित्वं एतत्सर्वमभिप्रेत्यब्रह्मविदामेकपुंडरीकोभगवान् भाष्यकारआह एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणिप्रत्यगात्मन्यध्यस्यतंचप्रत्यगात्मानंसर्वसाक्षिणंतद्विपर्ययेणांतःकरणादिष्वध्यस्यतीति एवंचात्मन्यंतःकरणादिनावास्तववैशिष्ट्याभावेप्याध्यासिकवैशिष्ट्यस्यसंभवाद्विशिष्टस्यप्रमातृत्वमुपपद्यतइतिभावः॥ नन्वात्मन्यंतःकरणमध्यस्तमित्युक्तंतदसंगतं अध्यस्तत्वानिरूपणात् तथाहिनतावद्दोषजन्यत्वं अविद्यादावव्याप्तेः दोषप्रमायामतिव्याप्तेश्चदोषस्यज्ञानंप्रत्येवजनकत्वेनार्थंप्रतितत्वेमानाभावात् नचान्वयव्यतिरेकाभ्यांदोषस्यार्थजनकत्वमितिवाच्यं तयोर्ज्ञानविषयतयान्यथासिद्धत्वादनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यांकारणत्वावधारणात्वादेतेनदोषस्योपादानत्वं अध्यस्तंप्रति प्रत्युक्तम् प्रमातृविषयकरणदोषाणामितरेतरविलक्षणत्वेनाननुगतत्वात् जन्यतावच्छेदकापरिचयाच्चनापिसंप्रयोगजन्यत्वंतत् अंतःकरणाध्यासात्पूर्वमधिष्ठानेंद्रियसन्निकर्षस्याभावात् न

इंद्रियसन्निकर्षः१ दृष्टांतेश्चप्रमाण२॥

अध्यासोनामपरत्रपरावभासः सचद्विविधः ज्ञानाध्यासोऽर्थाध्यासश्चेति तत्रातस्मिंस्तद्बुद्धिर्ज्ञानाध्यासः यथाशुक्तौरजतबुद्धिर्यथावात्मन्यनात्मबुद्धिः॥ २२

संप्रयोगः१ जनकत्वे२॥ त्रिभिः२ अध्यस्तत्वं२ शुक्तौरजतत्वे३

चाधिष्ठानसामान्यज्ञानंसैइतिवाच्यंनिःसामान्यविशेषत्वेनात्मनोधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यदुर्निरूपत्वात् नापिसंस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वंभावनाख्यसंस्कारस्यस्मृतिजनकत्वेनार्थप्रतितत्वेमानाभावात् प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तेश्च अतएवदोष. संप्रयोग. संस्कार जन्यत्वं तदित्यपास्तम्॥ नापिभ्रमविषयत्वंतत् भ्रमस्यानिरूपणात् तथाहि ननावत्संस्कारजन्यज्ञानत्वंभ्रमत्वंस्मृतावतिव्याप्तेः नचतन्मात्रजन्यत्वंतदितिवाच्यं तद्ध्वंसेऽतिव्याप्तेः नापिव्यधिकरणप्रकारकज्ञानत्वंतत् घटेरूपमित्यादिप्रमायामतिव्याप्तेः नाप्यसद्विषयज्ञानत्वंतत् अतीतादिज्ञानेऽतिव्याप्तेः अतीतत्वंनामवर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं अनागतत्वंनामवर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वंतदुभयस्याप्यसद्रूपतयातज्ज्ञानेऽतिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता अतएवविशेषावृत्तिप्रकारकत्वंतदभाववतितत्प्रकारकत्वंवातदित्यपास्तंतस्मात्भ्रमविषयत्वमध्यस्तत्वमित्याशंक्याह अध्यासोनामेति नचार्थाध्यासेऽव्याप्तिरितिवाच्यं अवभास्यतइतिकर्मव्युत्पत्त्यार्थेपि तत्संभवात् नश्चस्वाधिकरणताऽयोग्याधिकरणेऽवभास्यमानत्वमर्थस्यतादृशाधिकरणेऽवभासत्वंज्ञानस्येतिज्ञानार्थाध्यासयोर्लक्षणसमन्वयः अतोनक्काप्यव्याप्तिः पूर्वेतिभावः

स्वपदेनशुक्तिरजतादि१॥ शुक्तौ१ स्वाधिकरणताऽयोग्याधिकरणे१ कर्मव्युत्पत्त्यर्थपाठं२॥ कर्मणिकृदंतेन२॥

अध्यासंविभजते सचेति द्वैविध्यमेवाह ज्ञानेति ज्ञानाध्यासशब्देति नेत्रेवति॥

रामः ६०

पुरुषस्य ५॥ कृषीवलादीनामप्युदृष्टं उद्यमं विना सामग्रीं विना कृषीफलमुत्पादयेत् ५॥ स्य २ देशांतरे १

संभवेनान्योन्याभावधीरेवस्यात्तत्संसर्गाभावधीः तस्माच्छुक्तौ रजतत्वसंसर्गारोपो न संभवत्येव रजत तादात्म्यारोपे तु आरोप्यस्य देशांतरे सत्त्वेन तत्रैव प्रवृत्तिः स्या
त्तस्मादपि भ्रांतिकाले रजतं शुक्तावुत्पद्यत एवेत्यभ्युपगंतव्यं किं चैवमन्यथाख्यातिपक्षे वारोप्यस्य देशांतरसत्त्वेन वाधोपि न स्यात् ज्ञानस्य स्वरूपेण वाधायोगे
न विषयस्य वाधात्तस्य वक्तव्यतया विषयस्यान्यत्र विद्यमानत्वेन न तद्वाधानुपपत्तेः न च तद्देशित्वमेव वाध्यत इति वाच्यं तस्यासद्रूपतया ख्यातिवाध योरसंभवात्त
स्मादपि भ्रमविषयं रजतं तत्काले जायते तत्रैवेति स्वीकर्तव्यम्॥ नन्वेवं रजतोत्पादकसामग्र्या रजतावयवादेरसंभवात्कथं भ्रमकाले शुक्त्यादौ रजतादुत्पत्तिः न चादृ
ष्टमेव तदुत्पादकमिति वाच्यं दृष्टसामग्रीमंतरेण तस्य तदयोगात् अन्यथातिप्रसंगात् इत्यत आह रजतोत्पादकेति अयं भावः नहि रजतोत्पादकलौकिकसामग्री॥
भ्रमविषयरजतोत्पादिका किंतु तद्विलक्षणैव तथाहि अधिष्ठानेनेंद्रियसन्निकर्षानंतरं इदमाकारवृत्तौ चाकचिक्याकारवृत्तौ च सत्यां मनः करणस्य वहिर्निर्गतस्य सा
दृश्यसंदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारदोषसहकारि संपन्नमिदमवछिन्नचैतन्यनिष्ठाशुक्तित्वप्रकारकमज्ञानं रजताकारेण तद्ज्ञानाकारेण च परिणामेनेनन्वज्ञानं रजता

रजतोत्पादकलौकिकसामग्र्यभावेपि पुरोपवर्तींद्रियसन्निकर्षानंतरमिदमाकारवृत्तौ सत्यामिदमवछिन्नचैतन्यनिष्ठशुक्तित्वप्रकारका
ऽविद्या सादृश्यदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारसहकृता रजताकारेण तद्ज्ञानाकारेण च परिणमते॥

कारेण परिणमत इत्यस्तु तद्ज्ञानाकारेण परिणाम
तेइत्यनुपपन्नं प्रयोजनाभावात् न च तस्य (परिणामस्य) तद्व्यवहार एव प्रयोजनमिति वाच्यं तस्य (रजतस्य) साक्षिण्यध्यस्तत्वेन सुखादिवत्तेनैव रजतव्यवहारोपपत्तेः न च रजतस्यापरोक्ष
त्वसिद्ध्यर्थमविद्यावृत्त्यभ्युपगम इति वाच्यं अनावृतसंविदा तादात्म्यात्सुखादिवदविद्यावृत्तिं विनापि तदुपपत्तेः न चानिर्वचनीयरजतानुभवस्य साक्षिणो नित्यतया
संस्कारजनकत्वासंभवेन रजताकाराविद्यावृत्त्यभ्युपगमे तदुपहितत्वेन रूपेण साक्षिणो नाशसंभवेन संस्कारोत्पत्त्या रजतस्मृतिर्भवतीति वृत्त्यभ्युपगम इति वाच्यं इदमा
कारवृत्त्युपहितत्वेन रूपेण साक्षिणो नाशसंभवेन संस्कारोत्पत्त्या स्मृत्युपपत्तेः अथवा रजतनाशात्तदुपहितनाशसंभवेन सुखादिनाशात्तदुपहितनाशवत्संस्का
रोस्तु तस्माद्रजताकाराविद्यावृत्त्यभ्युपगमो निष्प्रयोजन इति अत्रोच्यते संस्कारार्थमेवाविद्यावृत्तिरभ्युपगम्यते न चेदमाकारवृत्त्युपहितसाक्षिनाशेन रजतस्मृति
जनकसंस्कारोऽस्तु इति वाच्यं अन्यानुभवसंस्कारेणान्यस्मरणायोगात् तथात्वेतिप्रसंगात् न च विषयनाशात्तदुपहितनाशेन रजतस्मृतिजनकसंस्कारोऽस्त्विति

रजतस्याभिवदनरूपव्यवहारस्य ६ साक्षिणोंतःकरणद्वारा ६॥

वाच्यं लोके तथा दृष्टत्वात् न च सुखादौ दृष्टमिति वाच्यं

[बोधक१]
यंयद्वा पूर्वदृष्टत्वंनाम विषयसत्ताऽप्रयोजकदर्शनविषयत्वं विवक्षितं अस्मिन्पक्षे नकुत्राव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा अयंनिष्कर्षः अज्ञानगोचरवृत्त्यनुपहितवृत्त्युपहितविशेष
चैतन्यविषयत्वे सति विषयसत्ताऽप्रयोजकदर्शनविषयत्वं प्रातिभासिकलक्षणं॥ तद्भिन्नत्वंव्यावहारिकाध्यासलक्षणमिति वदंति॥ अर्थाध्यासंविभजते सोपी
ति प्रातीतिकस्य लक्षणमाह तत्रेति तत्रोदाहरणमाह यथेति व्यावहारिकाध्यासंलक्षयति प्रातीतिकेति प्रतीतिकालेभवः प्रातीतिकः तदुदाहरति यथेति ननुभ
वत्वेवमध्यस्तत्वंततः किमित्यत आह तथाचेति अपरेतु दोषसंप्रयोगसंस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वमिति वदंति तेषामयमाशयः इदं लक्षणंप्रातीतिकव्यावहा
रिकाध्याससाधारणं नचाविद्याध्यासेऽव्याप्तिरिति वाच्यं तस्याऽलक्ष्यत्वात् कार्याध्यासस्यैवानर्थहेतुतयालिलक्षयिषितत्वेन तस्यैवेदंलक्षणंनच विशेषणवैय
र्थ्यं लक्षणद्वयस्य अनेनविवक्षितत्वात् तथाहि दोषजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वंसंप्रयोगजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वंचेति तत्र संस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वमित्यु
क्ते स्मृतावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय दोषजन्येति तावत्युक्ते दोषप्रमायामतिव्याप्तिः त्रिविधो दोषः प्रमातृदोषो विषयदोषः करणदोषश्चेति रागादिराद्यः सादृश्यादिर्द्वितीः

सोपिद्विविधः प्रातीतिको व्यावहारिकश्चेति तत्रागंतुकदोषजन्यः प्रातीतिकः यथा शुक्तिरजतादिः प्रातीकभिन्नो व्यावहारिकः यथाका
काशादिघटांतंजगत् तथाच प्रमातृत्वादिबंधस्याध्यस्ततया मिथ्यात्वमुपपद्यते॥ [ज्ञाने१] ॱय: काचादिस्तृतीयः प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेन सादृश्ये [गोसादृश्य१]

[अन्वे३]
प्रत्यक्षप्रमायादोषजन्यतया तत्रातिव्याप्तिः स्यादेवतद्वारणाय संस्कारजन्येति नचदोषत्वेन दोषजन्यत्वविवक्षायामुत्तरदलवैयर्थ्यमिति वाच्यं दोषत्वस्यान
नुगतत्वेन तदयोगात् नचदोषसंस्कारयोर्ज्ञानजनकत्वेन कथमर्थस्य तज्जन्यत्वमिति वाच्यं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोरर्थं प्रत्यपिकारणत्वावधारणात् नचत
दन्वयव्यतिरेकयोर्ज्ञानविषयतयान्यथासिद्धत्वेन ताभ्यां तयोरर्थं प्रतिकथंकारणत्वावधारणमिति वाच्यंविनिगमनाविरहेणोभयत्र हेतुत्वेबाधकाभावात्तस्माद्दो
षजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वमिति निरवद्यम् तथाद्वितीयेपि स्मृतावतिव्याप्तिपरिहाराय संप्रयोगजन्यत्वे सतीति तावत्युक्ते प्रमायामतिव्याप्तिरत उत्त
रदलं नचैवमपि प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिस्तत्रोक्तलक्षणसत्वादिति वाच्यं तद्भिन्नत्वे सतीति विशेषणात् संप्रयोगशब्देनाधिष्ठानेंद्रियसन्निकर्ष उच्यते नचैवंसत्यंतः
करणाध्यासेऽव्याप्तिस्तदाधिष्ठानेंद्रिसन्निकर्षाभावादिति वाच्यं तत्राधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यैव सन्निकर्षत्वेन विवक्षितत्वात् नच प्रत्यगात्मनोऽधिष्ठानस्यतिः॥

अध्यासात्१

सामान्यविशेषतया कथं तत्सामान्यज्ञानं तत्पूर्वमिति वाच्यं वास्तवस्य तस्याभावेप्याविद्यिकसामान्यविशेषभावस्य सुलभत्वात् अथवा संप्रयोगजन्यत्वे सति दोष
जन्यत्वं लक्षणांतरमस्तु तस्मादिदमपि लक्षणं समंजसमिति॥ उक्ताभिप्रायं भाष्यलक्षणे योजनीयमिति भाष्यकारं पूजयन् तल्लक्षणमुदाहरत्येतदिति भाष्यलक्षणं
व्याचष्टे अस्यार्थ इति ज्ञानाध्यासपक्षे लक्षणं योजयति स्मृतीति स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिसदृशोऽध्यासः संस्कारजन्यत्वेन तयोः सादृश्यमित्याह संस्कारेति ननु
पूर्वदृष्टरजतादेरन्यत्राविद्यमानत्वेन तत्सन्निकर्षाभावात्परत्र शुक्त्यादौ पूर्वदृष्टरजतावभासः कथं स्यादित्याशंक्य पूर्वदृष्टेत्यंशं व्याचष्टे पूर्वेति पूर्वदृष्टेन रजतादि
ना रजतत्वेन सजातीयस्य भ्रमकालोत्पन्नानिर्वचनीयरजतस्यावभास इत्यर्थः अर्थाध्यासे लक्षणं योजयति अर्थेति पूर्वेति पूर्वदृष्टत्वानाधार इत्यर्थः एवं चांतःक
रणस्याध्यस्ततया प्रमातृत्वादिबंधस्य मिथ्यात्वमुपपद्यते इत्यतो नार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य श्रुतार्थापत्तिनिरूपणमुपसंहरति एवमिति क्रमप्राप्तामभा

एतदभिप्रायेणोक्तं भगवता भाष्यकारेण स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः सजातीयावभास इति अस्यार्थः स्मृतिरूपः संस्कारजन्य
त्वेन स्मृतिसदृशः पूर्वदृष्टावभासः पूर्वदृष्टसजातीयावभास इति ज्ञानाध्यासपक्षे अर्थाध्यासपक्षे तु प्रमाणाजन्यज्ञानविषयः पूर्वदृ
सजातीयाभासित इति एवं श्रुतार्थापत्तिर्निरूपिता अभावप्रमायोग्यानुपलब्धिकरणिका यथा घटाद्यनुपलब्ध्या घटाभावप्रमा भूत
ले जायते तत्रानुपलब्धिरेव करणं नेंद्रियं तस्याधिकरणग्रहणोपक्षीणत्वात्॥

११ वप्रमां निरूपयत्यभावेति अनुपलब्धेरभावप्रमाकरणत्वमुदाहर
णमुखेन विशदयति यथेति उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिः तया भूतले घटो नास्तीति घटाभावप्रमा जायत इति योजना ननु तर्कसहकारिणानुपलब्धिसहकृतेन प्रत्य
क्षेणाभावग्रहणसंभवादनुपलब्धेः पृथक् प्रमाणत्वं किमर्थं कल्पनीयं गौरवात् न चेंद्रियस्याधिकरणग्रहणोपक्षीणत्वेनाभावेन समं सन्निकर्षाभावाच्च न तत्प्रमा
करणत्वानुपपत्तेरनुपलब्धेर्मानांतरत्वमंगीकर्तव्यमिति वाच्यं इंद्रियेणाभावग्रहणेऽधिकरणग्रहणस्यावांतरव्यापारत्वोपपत्तेः संयोगाद्यभावेपि विशेषणविशे
ष्यभावसन्निकर्षसंभवेन यथोक्तप्रत्यक्षेणैवाभावप्रमासंभवात् किमनुपलब्धेर्मानांतरत्वकल्पनयेति नैय्यायिकादीनामाशंकामपाकरोति तत्रेति अभावप्रमा
सप्तम्यर्थः एवकारव्यवच्छेद्यमाह नेति करणमित्यनुषज्यते॥ तथा च करणं नेंद्रियमिति योजना प्रतिज्ञातेर्थे हेतुमाह तस्येति॥ ६ ॥ ९ ॥

ऽधिरणज्ञाने १॥ । गौरवंहित्रिविधम्सम्बन्धकृतंशरीरकृतमुपस्थितिकृतञ्चप्रकृतेचाभावप्रत्यक्षंप्रतिसाक्षादिन्द्रियसम्बन्धविशेषणतासन्निकर्षस्यकारणतावच्छेदकत्वमित्युक्तेजे

नन्वधिकरणज्ञानस्यव्यापारत्वान्नेन्द्रियस्यतत्रोपक्षीणत्वमित्याशंक्याह अभावेनेतिनचेंद्रियाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्ष इतिवाच्यंसंन्निकर्षो नामसंबंधः सचसंबंधिभ्यांभिन्नउभयाश्रितश्चैकश्चतिविशेषणविशेष्यभावस्यानथात्वात्तथाहिविशेषणस्यभावोविशेषणत्वंविशेषस्यभावोविशेष्यत्वं तथा चद्दुभयविशेष्यस्वरूपमेवनातिरिक्तंद्वन्द्वांतेश्रूयमाणोभवशब्दः प्रत्येकं विशेषण विशेष्याभ्यांसंबंधाद्विशेषणभावोविशेष्यभावश्चेतिद्वैधासंपद्यतेनैकअ तःसंबंधलक्षणाऽलक्षितत्वानविशेषणविशेष्यभावःसंबंधःकिंचव्यवहितभूतलस्याभावोपिगृह्येत तत्राप्यभावस्यविशेषणत्वान्नचेंद्रियसंबद्धविशेषणताऽभावग्रहहेतुरि तिवाच्यंपरंपरयातस्यापिसत्वात् नचसाक्षात्साहेतुरितिवाच्यंगौरवात् किंचास्यसंनिकर्षत्वकल्पनेमानाभावात् अभावप्रमाया अन्यथाप्युपपत्तेः नचसमवायप्र त्यक्षेविशेषणतायाः स्वरूपत्वेनात्रापिसाभविष्यतीतिवाच्यंसमवायस्यप्रागेवनिरस्तत्वात् किंचविशेषणतायाःसन्निकर्षत्वेनैवसर्वत्रघटादिप्रत्यक्षस्यापिसंभवेन समवायादेःसन्निकर्षत्वंनसिद्ध्येतनचेष्टापत्तिः अपसिद्धांतात् नचेंद्रियेणभावपदार्थग्रहणेसंयोगादिसंनिकर्षः अभावग्रहणेविशेषणेनेतिवाच्यंविनिगम

इंद्रियेण४ घटादिविशिष्ट२ ॥ अनुपलब्ध्या३॥

अभावेनसमंसंनिकर्षाभावाच्च असाधारणंकारणंकरणम्॥ नियतपूर्ववृत्तिःकारणंतद्विविधं ॥

कारणस्य१

काभावात् नचानुपलब्धेर्मानांतरत्वकल्पनायांगौरवंतद्वेवेति वाच्यंवैपरीत्यात्तथाहि इंद्रियस्याभावप्रमायांकारणत्वंकल्पनीयंपश्चात्तस्यकरणत्वंकल्पनीयं असंबद्धस्यतद्योगाद्विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वंकल्पनीयमितितवपक्षेकल्पनात्रयंअस्मत्पक्षेत्वनुपलब्धेरभावप्रमाकारणस्योभयवादिसिद्धतयातस्याःकरणत्व कल्प्यतइत्यतोलाघवं तथाचेंद्रियंनाभावग्राहकंतदसन्निकृष्टत्वात् यद्यदसन्निकृष्टंनततद्ग्राहकं यथागंधासन्निकृष्टंचक्षुर्गंधाग्राहकमिति नचाप्रयोजकत्वंव्य वहितपदार्थस्यापिग्राहकत्वापत्तेः नचहेत्वसिद्धिः सन्निकर्षाभावस्योपपादितत्वात् नचभावग्राहत्वमुपाधिःघटादौसाध्याव्यापकत्वात् पक्षेसाधनव्यापकत्वा च्चतस्मादिंद्रियेणाभावग्रहासंभवादभावप्रमाकरणत्वेनानुपलब्धेर्मानांतरत्वमितिभावः प्रमालक्षणमुक्त्वातत्करणंप्रमाणमित्युक्तंपूर्वंतत्रप्रमाभेदंनिरूप्यकिं तत्करणमितिजिज्ञासायांतल्लक्षयति असाधारणेति अदृष्टादावतिव्याप्तिवारणायासाधारणेतिविशेषणम्॥ ननुकरणस्यकारणविशेषत्वात् कारणसामान्यग्रहं विनातद्विशेषोदुर्ग्रहइत्याशंक्यतत्सामान्यंलक्षयति नियतेतिनियतत्वमवश्यंभावित्वंकार्यांत्पत्तेः प्राक्कालाधिकरणत्वंपूर्ववर्तित्वंननुप्रागभावोपलक्षितसमयत्वंप्राग

इंद्रियेऽभावासन्निकृष्टत्वरूपहेतुरस्तिभावग्राहकत्वरूपोपाधिरप्यस्त्यतःपक्षेउपाधेरपिसाधनव्यापकता॥४॥ घटादावभावाग्राहकत्वरूपसाध्यमस्तिभावग्राहकत्वरूपोपाधिर्नास्तीत्युपाधेःसाध्याव्यापकता॥४॥

स्मृतेः प्रमाणत्वाभावात् ३॥ लक्षणे ३॥

अर्थाध्यासंलक्षयति प्रमाणेति प्रमाणेनप्रत्यक्षाद्यन्यतमेनाजन्यंयद्ज्ञानंतस्यविषयः पूर्वदृष्टेनपूर्वानुभूतरजतेनसजातीयः रजतत्वेनैकजातीयः पूर्वदृष्टत्वानधिक
रणत्वमित्येतत् अयंनिष्कर्षः प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वेसतिपूर्वदृष्टत्वानधिकरणत्वमर्थस्याध्यस्तत्वमिति पूर्वदलाभावेऽभिनवोत्पन्नघटेतिव्याप्तिः उत्तरदला
भावेस्मर्यमाणेशिवविष्णुगंगादिषु अतिव्याप्तिरतोविशेषणद्वयमर्थस्यतत्त्वत्रैतत्त्वावेदकंप्रमाणंविवक्षितं उतव्यावहारिकंवा आद्येऽपीदंलक्षणंप्रातीतिकव्या
(भिन्न) (अभिन्न)
वहारिकयोरसाधारणंसाधारणंवा॥ नाद्यः प्रातीतिकलक्षणत्वेव्यावहारिकाध्यासेऽतिव्यापिः स्यात् व्यावहारिकलक्षणत्वे इतरत्रातिव्याप्तिः स्यात् उभयोः प्रमाणजन्य
ज्ञानाविषयत्वात् नद्वितीयः धर्माधर्मयोरव्याप्तेः तयोस्तत्त्वावेदकश्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वात् नचतद्दृष्टंब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्याध्यस्तत्वेनतयोरपिलक्ष्यत्वा
त् नापितृतीयः उत्तरत्रविभागानुपपत्तेः किंचप्रमाणाजन्यज्ञानंसाक्षिचैतन्यंविवक्षितंकिंवावृत्तिज्ञानं नाद्यः जीवेअव्याप्त्यापत्तेः नद्वितीयः चैतन्येऽतिव्याप्तेः ज
डस्यवृत्त्यविषयतयासंभवापत्तेः तस्मादिदंलक्षणमनुपपन्नमिति मैवं तत्त्वावेदकमेवात्रप्रमाणंविवक्षितं तच्चतत्त्वमस्यादिवाक्यं तज्जन्यज्ञानंवृत्त्यभिव्यक्तचै

व्यावहारिक २॥ प्रतीतिका २॥

प्रमाणाजन्यज्ञानविषयः पूर्वदृष्टसजातीयोर्थोऽध्यासः ॥ छ ॥ छ ॥

तन्यंतद्विषयत्वंघटादौप्रातिभासकरजतादौचवर्ततइतिनाव्याप्तिर्नचासंभवः व्यावहारिकसाधारणलक्षणत्वात् नचातिव्याप्तिः नचधर्माधर्मयोस्तत्त्वावेदकश्रुति
जन्यज्ञानविषयतयाऽव्याप्तिरितिवाच्यं ऐकात्म्यबोधकतत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिरिक्तस्यपारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वानुपपत्तेरतोधर्माधर्मयोर्नाव्याप्तिरितिलक्षणं
संगतमेवेति अन्येतुप्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वेसतिपूर्वदृष्टत्वानधिकरणत्वंप्रातीतिकाध्यासस्यलक्षणं अत्रप्रमाणमैज्ञानार्थबोधकंविवक्षितं नचैवंसतिघटादे
रज्ञानत्वाभावात्तत्रातिव्याप्तिरितिवाच्यं प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वमित्यनेनाज्ञानगोचरवृत्त्यनुपहितवृत्त्युपहितविशेषचैतन्यविषयत्वंविवक्षितंघटादेरतथात्वान्नातिव्याप्तिः
शुक्तिरजतादेस्तथात्वमस्त्येवभ्रमकालेशुक्तित्वप्रकारकवृत्तेरभावात् अज्ञातगोचरवृत्त्यनुपहितमिदमाकारवृत्त्युपहितयद्विशेषचैतन्यंतद्विषयत्वंशुक्तिरजतादौ
वर्त्तते नाचाज्ञानांतःकरणादीनांप्रातिभासकत्वात्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यंतेषांसर्वदासाक्षिणानुभूयमानत्वेनादृष्टपूर्वत्वान्नाव्याप्तिः नचपूर्वदृष्टत्वंनामपूर्वकालीन
दर्शनविषयत्वंपूर्वकालीनदर्शनंसाक्षिचैतन्यंतद्विषयत्वानधिकरणत्वं अज्ञानादिषुनास्तीत्यव्याप्तिरिति वाच्यंमास्तुतर्हितेषांप्रातिभासिकत्वंसंसारदशायामबाधि

जडत्वेनावरणैकस्वभावात् ४॥ चैतन्यस्यमहावाक्यजन्यवृत्तिविषयत्वान्नातिव्याप्तिः ७॥ व्यावहारिकं ५॥

देरचेतनगोमयादेश्चेतनस्य वृश्चिकादेरुत्पत्तेर्दृष्टत्वाद्विलक्षणत्वहेतोरप्रयोजकत्वात्सोऽकामयतेत्यादिश्रुत्या ब्रह्मण उपादानत्वावगमे न श्रुतिविरोधे केवलोपपत्तेरप्रमाणतया मीमांसारंभोपपत्तेः श्रुत्यनुकूलन्यायस्यैव प्रमाणत्वाद्ब्रह्मैव जगदुपादानं न प्रधानं तस्याचेतनस्य स्वातंत्र्येण प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेः चेतनाधिष्ठितस्य शकटादेः प्रवृत्तेर्लोके दृष्टत्वात् तद्दृष्टानुरोधेनादृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात् मन्वादिस्मृतिसमूलतया तद्विरोधे निर्मूलकापिलादिस्मृतेरप्रमाणत्वाच्च प्रधानादिकल्पनानुपपत्तेः न चैवमप्यसंगस्य ब्रह्मणः कथं जगदुपादानत्वमिति वाच्यं अनिर्वचनीयमायोपहितं ब्रह्मोपाधिप्रधान्येनोपादानं ज्ञानशक्तिमदुपहितस्वरूपप्राधान्येन निमित्तं चेत्यभ्युपगमादविरोधः तदिदमुक्तमुपाधिप्राधान्येनेति आवरणादिशक्तिमन्मायोपाधिप्राधान्येनेत्यर्थः स्वेति ज्ञानशक्तिमन्मायोपहितप्राधान्येनेत्यर्थः ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे प्रमाणमाह तदिति ऐक्षतेत्यनेन निमित्तत्वमवगम्यते बहुस्या ¯ मिति बहुभवनश्रवणेनोपादानत्वमन्यस्य तदनुपपत्तेः प्रधानादेरी

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादिति सूत्राच्च न च कारणं द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् कार्यमात्रोत्पादकं साधारणकारणं यथाऽदृष्टादि कार्यविशेषोत्पादकमसाधारणकारणं यथा चाक्षुषादिप्रमायां चक्षुरादि तथा च घटाद्यभावप्रमायां घटाद्यनुपलब्धिरसाधारणं कारणं तदेव करणम्॥

११ क्षणाद्यसंभवेनाशब्दतयाऽप्रामाणिकत्वेन न जगत्कारणत्वं ईक्षतेर्नाशब्दमिति न्यायाच्चेति भावः ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे व्याससूत्रं संवादयति प्रकृतिश्चेति समन्वये चतुर्थपादे स्थितं जन्माद्यस्य यत इत्यस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं जगत्कारणत्वं निर्णीतं तत्किं निमित्तत्वमात्रमुतोपादानत्वमपीति विशये स ईक्षांचक्रे इत्यादिना ब्रह्मणः कर्तृत्वावगमात् लोके मृदादिभिन्नस्य कुलालादेर्घटादिकर्तृत्वदर्शनाच्च ब्रह्म जगतो निमित्तमेव अन्यदेवोपादानमिति प्राप्तेऽभिधीयते ब्रह्म जगतः प्रकृतिरुपादानं निमित्तं च भवितुमर्हति कुतः प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाय यथा सौम्यैकेन मृत्पिंडेनेत्यादिदृष्टांतः ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे अनयोरनुपरोधो भवत्यन्यथा तद्विरोधः स्यात् तदैक्षत बहुस्यामित्यादिश्रुत्या ——— तत्प्रतिपादनाच्च आगमगम्येऽर्थे लौकिककुलालादिदृष्टांतन्यायस्यानवताराच्च तस्माद्ब्रह्मैव जगतः प्रकृतिर्निमित्तं चेति॥ कारणस्वरूपं निर्णेतुं कारणं प्रकारांतरेण विभजते न चेति कार्यमात्रेति कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नकार्योत्पादकत्वे सति कार्यविशेषोत्पादकमसाधारणमित्यर्थः अस्त्वेवं कारणलक्षणं प्रकृते

अभिन्ननिमि॰ २४॥ । संशये ५॥

किमायातमित्याशंक्याह तथा चेति नत्वक्लृप्तेंद्रियसैवा

भावप्रमाकरणत्वोपपन्नावनुपलब्धेः किमर्थं करणत्वं कल्पनीयमित्याशंक्याह नदेवेति असाधारणकारणमनुपलब्धिरित्यर्थः इंद्रियस्याधिकरणज्ञानकरण
त्वेनान्यथासिद्धत्वात् न तत्र करणत्वसंभव इति न चाधिकरणज्ञानस्यावांतरव्यापारतयानेंद्रियस्यान्यथासिद्धिरिति वाच्यं तर्हि कुलालपितुरपि घटं प्रति करणत्व
प्रसंगात् उक्तन्यायेन कुलालस्यावांतरव्यापारत्वसंभवेन कुलालपितुरन्यथासिद्ध्यभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् तस्मादिंद्रियस्याभावप्रमाकरणत्वस्यासंगतत्वेन तत्
त्रानुपलब्धिरेव करणमिति भावः नन्वेवमनुपलब्धेरभावग्राहकत्वे आत्मनि धर्माधर्मानुपलब्ध्या भूतले घटाभाववत्तदभावो गृह्येत न च योग्यानुपलब्धेरेवाभा
वग्राहकत्वाभ्युपगमेन धर्माधर्मयोरयोग्यतया न तदनुपलब्ध्या तदभावो न गृह्येतेति वाच्यं अनुपलब्धेर्योग्यतायाअनिर्वचनात् तथाहि किं योग्यस्य प्रतियोगिनो
ऽनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः किं वा योग्येऽधिकरणेऽनुपलब्धिः नाद्यः स्तंभे पिशाचान्योन्याभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वं न स्यात्प्रतियोगिनोऽयोग्यत्वात् न द्वितीयः ।
आत्मनि धर्माधर्माद्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वप्रसंगात् न चेष्टापत्तिः अतींद्रियाभावस्यानुमानगम्यत्वाभ्युपगमात्तस्मात् योग्यताया निर्वक्तुमशक्यत्वेन योग्यानुप

कुत्र धर्माद्यभावः कुत्राधर्माद्यभावः १

यद्यत्र घटः स्यादिति तर्कितेन प्रतियोगिसत्त्वेन तर्ह्युपलभ्येतेति प्रसंजितोपलब्धिरूपः प्रतियोगी यस्याः सा योग्यानुपलब्धिस्तयाऽभावो गृह्यते॥

प्रसंगप्राप्तोपलब्धिः २

लब्ध्या तत्सहकृतप्रत्यक्षेण वाऽभावो गृह्यत इत्यसंगतमेव कथं तर्ह्यभावग्रहः न कथमपि केवलाधिकरणव्यतिरेकेणाभावस्याभावात्तच्च प्रत्यक्षेणैवानुभूयत इति
योग्यानुपलब्धिकरणकाभावप्रमेत्युक्तमनुपपन्नमिति वदंतं प्राभाकरं निराकर्तुं तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितप्रतियोगिकत्वमनुपलब्धेर्योग्यत्वमित्यभिप्रेत्य त
न्निर्वचनस्यार्थं वदन् तयाऽभावो गृह्यते इत्याह यदीत्यादिना तथा च यदि स्तंभे पिशाचत्वं स्यात्तर्हि स्तंभत्ववदुपलभ्येतेति तर्कितेन प्रतियोगिरूपपिशाचत्वसत्त्वे
न तदुपलब्धेः प्रसंजनसंभवात् योग्यवृत्तिजातेर्योग्यत्वात् अतो योग्यानुपलब्ध्या स्तंभे पिशाचान्योन्याभावस्य ग्रहणं संभवत्येव आत्मनि धर्माधर्माद्यापादनेन त
दुपलब्धेरापादयितुमशक्यत्वात्तत्र तदभावो नानुपलब्धिगम्यः किंत्वनुमानगम्यः न च केवलाधिकरणव्यतिरेकेणाभाव एव नास्तीति वक्तुं शक्यं घटाद्यनुपलब्ध्या
भूतले घटो नास्तीत्याधाराधेयभावानुभवस्य सार्वजनीनत्वात्तन्न हि तदेव तस्याधिकरणं भवति तस्मादधिकरणातिरिक्तोऽभावोऽस्त्येव स च योग्यानुपलब्ध्या गृह्यत इति
तत्करणकाभावप्रमेत्युक्तं सुसंगतमिति भावः नन्वेवमपि ज्ञातानुपलब्ध्याभावो गृह्यते वाऽज्ञातानुपलब्ध्या वा नाद्यः अनवस्थाप्रसंगात् न द्वितीयः सर्वदाऽभावग्र
अनुपलब्धिर्हि उपलम्भाभावः तस्य ज्ञाततया भावप्रत्यक्षं प्रति कारणत्वं चेत्तर्हि तस्याप्यभावरूपत्वेन स्वप्रत्यक्षं प्रत्युपलम्भाभावान्तरमपेक्षणीयं त्वाद्देवमग्रेपीत्यनवस्था स्यात् ॥१॥ ॥ अज्ञातोपलम्भाभावस्य सर्वदाविद्यमानत्वेन कारणत्वे का

इति प्रमाणगतोऽनुपलब्धिकरणकमभावप्रमायाः ।

भवद्भिः२॥ उपलब्ध्यभाव१

नसंगतमिति चेन्न ज्ञानानुपलब्धेरेवाभावप्रमाकरणत्वात् नचानवस्था उपलब्ध्यभावस्य प्रमातृनिष्ठतयानतैः ज्ञानस्यस्वप्रकाशसाक्षिरूपत्वेनतद्योगात्तस्माद
भावप्रमायाः ऽनुपलब्धिरेवकरणम्॥ ननुकोयमभावः नतावद्द्रव्यादिषट्कान्योन्याभावःसविशेषादैरनंगीकारात् नापिभावभिन्नःसःपरस्पराश्रयप्रसंगात् अतोऽभा
वस्यानिरूपणात् अनुपलब्धेर्मानांतरत्वमनुपपन्नमित्याशंक्याह नञर्थेति नञः नशब्दस्यार्थमुल्लिखतिविषयीकरोतिनञर्थोल्लिखितासाचासौधीश्चनञर्थो
ल्लिखितधीस्तस्याविषयोऽभावःनास्तीतिप्रत्ययवेद्योऽभावः ये तुघटादेरेकैकस्यपदार्थस्यप्रागभावादिभेदेनचतुर्विधाभावमाचक्षतेतान्प्रत्याह सचेति एकप्र
तियोगिकोऽभावोऽत्यंताभावएकएवनहिसर्वेषांघटादीनामेकएवाभावोवक्तुंशक्यः प्रतियोगिभेदेनाभावभेदस्यसर्वसंमतत्वात् तथाचैकस्यप्रतियोगिनःप्रा
गभावादिभेदेनाभावभेदोऽनुपपन्नः तथाहि प्रतियोगिभेदेनाभावभेदोवाच्यः प्रतियोगिनोऽभावनिरूपकत्वेनतद्भेदमंतरेणाभावभेदायोगात् ननुप्रतियोगिभे
दाभावेपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदोस्तु प्रतियोगिवत्प्रतियोगितावच्छेदकस्यापितन्निरूपकत्वान्नच प्रतियोगितावच्छेदकस्यापिघटत्वस्यैक्या

अभाव१

नञर्थोल्लिखितधीविषयोऽभावः सोऽत्यंताभावएकएव॥ भेदे प्रमाणाभावात् तथाहि सदेवसौम्येदमग्र आसीत् ॥ छ ॥ छ ॥

अवच्छेद॰

त्कथंतद्भेदेनाभावभेद इति वाच्यं तस्यवस्तुत एकत्वेपि विशिष्टाविशिष्टरूपेणतद्भेदसंभवात् तथाहि भविष्यत्कालसंबंधिघटत्वंप्रागभावस्यप्रतियोगिताव
च्छेदकंभूतकालविशिष्टंघटत्वंध्वंसस्यभूतभविष्यद्वर्तमानकालावच्छिन्नघटत्वमत्यंताभावस्यकेवलघटत्वमन्योन्याभावस्येति प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनप्रति
स्यैकत्वेप्यभावभेदःसंभवत्येवेति चेन्न प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदकल्पनायामानंताभावकल्पनाप्रसंगात् तथाहि यथा प्रतियोगिन एकत्वेपिभविष्यदा
दिकालभेदेनप्रागभावादिभेदएवंप्रमेयत्वद्रव्यत्वपृथिवीत्वादिप्रतियोगितावच्छेदकभेदेनापि घटाभावःसिद्ध्येत् इह घटोनास्तीत्यनुभववत्पृथिवीघटोनास्तिद्रव्य
घटोनास्तीत्याद्यनुभवस्यापिसंभवात् नचैवमभ्युपगम्यते तस्मात्प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभाव भेदोदुर्निरूप इति प्रतियोगिभेदेनैवाभावभेदोवाच्यः नतस्त्व
घटस्यप्रतियोगिनएकत्वात् तत्प्रतियोगिकाभावभेदोनास्त्येवेतितदत्यंताभावएकएवेतिसिद्धम् ननुघटोभविष्यतिघटोध्वस्तःघटोनास्तिघटोभूतलेनेतिप्रतीतिवै रामः
लक्षण्येनघटअभावविषयवैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात्तत्रःप्रमाणवलेनप्रागभावादयोऽवश्यमभ्युपगंतव्याःप्रमाणसिद्धेर्थेयुक्तीनामनवनाराज्ञाआभासीभवंतिअ ६४

प्रत्यक्षघटोभविष्यतीति१॥

वृत्तिपरिमाणंप्रति५॥ अणुपरिमाणे१॥ सूक्ष्मकोटिप्रविष्टत्वात्२॥ वायुपरिमाणंप्रति २॥

भावस्यानंगीकारात् इदं कारणसामान्यलक्षणं नच पारिमांडल्यपरिमाणे गगनपरमाण्वादौ चातिव्याप्तिस्तेषां कुत्राप्यहेतुत्वादिति वाच्यं प्रागेव परमाणुवादस्य निरस्तत्वेन पारिमांडल्यासिद्धेः गगनादेः कार्यतया निरूपितत्वेन तत्परिमाणस्यापि कारणत्वसंभवात् कालस्याविद्यासंबंधातिरिक्तत्वे मानाभावात् तत्परिमाणं नास्त्येव॥ अस्तु वाऽतिरिक्तः कालस्तथापि तस्येश्वरात्मकतया तद्भिन्नत्वे मानाभावात् तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तेस्तत्परिमाणमस्यापि कारणत्वमस्त्येव दिशोप्याकाशात्मतया तत्परिमाणेऽतिव्याप्तिः मनसोप्यणुत्वे विभुत्वे मानाभावात् बाधकसद्भावात् श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च श्रुत्या तस्य कार्यत्वावगमेनांतःकरणपरिमाणस्यापि कारणत्वमस्त्येवेति न कुत्राप्यतिव्याप्तिः विशेषलक्षणं त्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं तच्चास्ति घटादिकं प्रति मृदादेः अनन्यथासिद्धत्वं नाम अन्यान्वयव्यतिरेकानुपजीव्यान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वं अलमतिविस्तरेण कारणविभजने तदितिन च समवायिकारणासमवायिकारणनिमित्तकारणं चेति त्रैविध्ये वक्तव्ये कथं द्वैविध्योक्तिरिति वाच्यं एतादृशपरिभाषाया अप्रामाणिकत्वात् समवायस्य पूर्वं निरस्तत्वेन समवायिकारणासिद्ध्या तन्नान्यासत्त्वरूपासमवायिकारणस्य सुतरामसिद्धेः

यस्यान्वयव्यतिरेकं कार्यं प्रति२ सर्वत्रघटादिषु अपि तन्नानाद्युपलब्धिप्रसंगः स्यात् इति४॥

उपादानं कारणं निमित्तकारणं चेति कार्यान्वितं कारणमुपादानं यथा घटादेर्मृदादि कार्यानुकूलव्यापारवन्निमित्तं यथा घटादेः कुलालादिः॥ ब्रह्म तु मायापहितं सत्प्रपंचस्योपाधिप्राधान्येनोपादानं स्वप्राधान्येन निमित्तं च भवति तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतेः॥

तस्माद्द्वैविध्योक्तिरुचितेतिभावः उपादानकारणं लक्षयति कार्येति कार्यतादात्म्यापन्ने कार्यान्वितमनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भाविकार्ये निमित्तकारणेऽतिव्याप्तिवारणायादिविशेषणं रूपादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयं तत्रोदाहरणमाह यथेति निमित्तकारणं लक्षयति कार्यानुकूलेति तच्च जगदुपादाने ब्रह्मण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं तस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्य विवक्षितत्वेन लक्षितत्वात् न चादृष्टादावव्याप्तिरिति वाच्यं तत्राप्युद्बोधस्य कार्यानुकूलव्यापारस्य सत्त्वान्न कोपि दोष इति भावः॥ ननु ब्रह्मणश्चेतनतया कार्यप्रपंचस्य जडतया तत्तरेतरविलक्षणत्वात्कथं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं न च श्रुत्यैव समधिगम्यतया धर्माधर्मवद् ब्रह्मणो नातिशंकनीयत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यं उपपत्तिविरोधे श्रुत्यर्थनिर्णयायोगात् अन्यथा मीमांसाऽनारंभप्रसंगात् न च निमित्तमपि (ब्रह्मणः) तत्संभवति असंगत्वादिश्रुतिविरोधप्रसंगात् तस्माज्जडस्य जडमेवोपादानं वक्तव्यं न ब्रह्म न च श्रुतिविरोधः स्मृतिन्यायविरोधे श्रुतेरर्थांतरत्वोपपत्तेरिति वदंतं सांख्यं प्रत्याह ब्रह्मेति चेतनात्पुरुषाच्चेतनस्य केश

गुणत्वाद् द्रादीनां गुणानां निर्गुणत्वान्निष्क्रियत्वादिति॥४॥

एकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितयोर्धर्मिप्रतियोगिनोर्नञोऽन्योऽन्याभावबोधकत्वनियमस्यव्युत्पत्तिबलसिद्धत्वादिति१॥ अभावस्य ५॥ त्रैकालिकत्वं६॥ त्रैकालिकत्वायोगात्५॥ व्यावहारिकौ२॥

घटो न इत्याद्यनुभवश्च तत्र प्रमाणं उत्पत्तिविनाशकारणानिरूपणात्तावनादी नित्यौ च अत एव त्रैकालिकौ न चाद्वैतश्रुतिविरोधः तस्याः भावाद्वैतपरत्वोपपत्तेः अन्यथाप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधप्रसंगात् तस्मादत्यंताभावान्योन्याभावावभ्युपगंतव्याविति आशंक्याह अनादीति किं तौ पारमार्थिकौ उत मिथ्याभूतौ नाद्य इत्याह अद्वैतेति न च श्रुतेर्भावाद्वैतपरत्वमस्तीति वाच्यं संकोचे मानाभावात् किंचाभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वेन तत्सत्तासमसत्ताकतया पारमार्थिकत्वं न संभवत्येव न च प्रतियोगिनः सत्यत्वमस्ति तस्य ब्रह्मज्ञानेन कल्पितत्वेन रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वस्योपपादितत्वात् न च प्रतियोगिमिथ्यात्वे तत्सत्ताधीनसत्ताकस्य वास्तवत्वं संभवत्यतो द्वितीयः परिशिष्यते अत एवाभावस्य त्रैकालिकत्वं प्रत्युक्तं कल्पितस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन तदयोगात् न च बाध्यादौ भूतभविष्यद्वर्तमानकालेषु रूपानुपलब्ध्या तदभावस्य त्रैकालिकत्वमिति वाच्यं तस्यापि कल्पितत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन तदनुपपत्तेः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्या मुक्तिकाले सर्वस्यात्ममात्रप्रतिपादनाच्च न च कालस्याविद्यासंबंधरूपत्वेन मुक्तौ सर्वव्यवहाराभावेन सोपाधिककालस्यापि मुक्तावभावेन व्यवहारकाले त्रैकालकत्वं

अभावस्य३॥ बाध्यादौ रूपाभावस्य२॥

अनादिनित्यत्रैकालिकात्यंताभावान्योन्याभावसत्त्वेऽद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः अतोऽत्यंताभाव एक एव॥ ६॥ ६॥

कल्पितान्योऽन्याभावे प्रमाणाभावात् प्रतियोग्यनिरूपणाच्चेत्यर्थः॥२ घटपटौ परस्परभिन्नौ विलक्षणप्रतीतिविषयत्वात् संमतान्योऽन्याभाववत्॥३॥

रूपाद्यभावस्य बाध्यादौ विवक्षितमिति वाच्यमिष्टापत्तेः अन्योन्याभावस्तूभयथापि नास्त्येव तथाहि न तावद्वास्तवः स च संभवति उक्तन्यायेन वास्तवत्वासंभवात् नापि कल्पितोऽन्योन्याभावः संभवति प्रमाणप्रतियोगिनोरभावात् तथाहि न तावदत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं इंद्रियाणां तदसन्निकृष्टत्वेन तैस्तद्ग्रहणायोगात् न च विशेषणतैव संनिकर्षोऽस्त्विति वाच्यं प्रागेव निरस्तत्वात् संबंधांतरानिरूपणाच्च नाप्यनुमानं तत्र प्रमाणं साध्यस्याप्रसिद्धत्वेन तदयोगात् भूतले घटो नेत्यादिप्रतीतेर्वक्ष्यमाणविधयाऽन्यथाप्युपपत्तेः अत एवोपमानादयोऽपि न तत्र प्रमाणं नापि प्रतियोगी तस्य निरूपयितुं शक्यते तथाहि न तावद्घटः प्रतियोगी तस्य तदविरोधित्वेन तदयोगात् नापि तादात्म्यं तत्प्रतियोगी तस्य घटस्वरूपत्वे तद्भिन्नत्वे वा तदयोगात् तथाहि न च तद्घटस्वरूपमेव उक्तदोषानपायात् नापि घटस्वरूपातिरिक्तं तत्तर्हि तदन्योन्याभावस्य घटान्योन्याभावत्वायोगात् नापि भिन्नत्वे सत्यभिन्नत्वं तत् अन्योन्याश्रयापत्तेः नाप्यभिन्नत्वमात्रं तत् तर्हि भेदात्यंताभावो भेद आपत्तेत् न स घटाभावः तद्ध्यन्यप्रतियोगिकोऽन्याभावो भवति तस्मात्प्रमाणप्रतियोग्यनिरूपणाद्वास्तवत्वावास्तवत्वाभ्यामन्योन्याभावश्च दुर्निरूप इत्यभिप्रेत्य परिशेषाद

भूतलघटाभेदाभावतयाप्युपपत्तेः॥४॥ वस्तुतः२॥ प्रतीतितः घटस्य२॥ भिन्नाभिन्नरूपप्रतियोगिसिद्धौ भेदरूपाभावापेक्षा तत्सिद्धौ प्रतियोग्यपेक्षा२॥ तादात्म्यं२

त्यंताभावएकएवेत्याह अतइतियतःप्रागभावध्वंसान्योन्याभावाःदुर्निरूपा अतःकारणादित्यर्थः॥ तंविभजते सचेति आद्यंव्युत्पादयति नेतिइहप्रत्यगभिन्नेपरमा त्मनिनानाद्वैतजातंजीवेश्वरजगद्रूपंनास्तिदृश्यमानस्यमायामयत्वेनमिथ्यारूपत्वादितिभावःज्ञानानंदादिगुणकंब्रह्मेतिपरेमेनिरेतदपिनास्तीत्याहकिंचनेतिगुण गुणयादिलक्षणंद्वैतमपिनास्तीत्यर्थः आदिशब्देनाथात आदेशोनेतिनेतिसएषनेत्यात्मेतिश्रुतयोगृह्यंते नचश्रुतिप्रतिपादितप्रपंचात्यंताभावस्यकथंपार मार्थिकत्वंप्रतियोगिनःप्रपंचस्यकल्पितत्वेनप्रतियोगिसत्ताधीनसत्ताकस्यतदयोगात् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यपारमार्थिकत्वेऽद्वैतश्रुत्याविरोधापत्तेश्चेत्याशं क्यारोपितात्यंताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वेनपारमार्थिकत्वमुपपद्यतेइत्याह सचेतितचारोपितात्यंताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वाभ्युपगमेऽनुपलब्धिप्रमाणाभ्युपग मविरोधःस्यादितिवाच्यंनहिवयंभूतलेघटोनास्तीत्यनुभूयमानस्यात्यंताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वमभ्युपगच्छामःतस्यघटादिसमानसत्ताकस्यव्यावहारिकत्वे

सचद्विविधःपारमार्थिकोव्यावहारिकश्चेति नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितःप्रपंचात्यंताभावःपारमार्थिकःसचाधिष्ठान स्वरूपःअधिष्ठानातिरिक्तइतिकेचित् घटाद्यत्यंताभावोव्यावहारिकःअयमेवाभेदप्रतियोगिकःभूतलंघटोनेत्यादिप्रतीतिविषयोभेदे ऽस्योन्ये१ इत्युच्यते घटोनास्तीत्यादिप्रतीतिविषयोऽत्यंताभावइत्युच्यतेवादिभिःसर्वोप्यनित्यएव॥

२१ नभूतलादिवदधिष्ठानविलक्षणत्वात्किंतुजग दधिष्ठानेब्रह्मणिनेत्यादिश्रुत्याप्रतिपादितप्रपंचात्यंताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वंप्रतिपादयामःनचैतावतानुपलब्धिप्रमाणाभ्युपगमविरोधोस्तितस्याभूतलादौ घटाद्यत्यंताभावग्राहकत्वेनप्रामाण्योपपत्तेर्नकोपिदोषइतिभावः मतांतरमाह अधिष्ठानेतिनिषेधश्रुत्यागम्यमानःप्रपंचात्यंताभावोऽधिष्ठानब्रह्मस्वरूपापेक्षया तिरिक्तएवनचाद्वैतश्रुतिविरोधस्तस्याऽभावाद्वैतपरत्वादितितात्पर्यं अत्रेदंचिंत्यंश्रुतिसंकोचेमानाभावादधिष्ठानातिरिक्ताभावस्यप्रतियोगिसत्तासमसत्ताकतयाप्रति योगिवःकल्पितत्वेनतदधीनाभावस्यापिकल्पितत्वस्यैववक्तव्यतयावास्तवत्वस्यदुर्निरूपत्वात्तस्माद्यत्किंचिदेतत् द्वितीयंव्युत्पादयति घटेति अयंव्यावहारिकात्यंता भावःपूर्वोक्तयोग्यानुपलब्ध्यागृह्यतइत्यनुपलब्धिर्मानांतरमितिभावःनन्वभावैक्यांगीकारेभूतलेघटोनास्तिभूतलंघटोनेति प्रतीतिवैलक्षण्यंकथंस्यात्ताभ्यांप्रमेय वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वादन्यथाविलक्षणप्रतीतेराकस्मिकत्वापत्तेरित्यतआह अयमेवेति अयं अत्यंताभावएवेत्यर्थःवादिभिरितिनैयायिकादिभिरित्यर्थःअतोत

प्रतीतिभ्यां२॥

॥ प्रतीतिवैलक्षण्यस्याकस्मिकत्वापत्तिरिति भावः॥

अवस्तुकता पाठांतर१॥

पूर्वलक्षणद्वयेविशेषणविशेष्यविन्यासंविहायनास्तिकिन्त्वद्वैलक्षण्यंतथाचप्रतियोग्यनधिकरणत्वेसत्यधिकरणत्वंप्रतियोग्यधिकरणत्वेसत्यनधिकरणत्वंवेत्येवमुक्तेपूर्वोत्तरकालभेदेनैकस्मिन्नेवाधिकरणेप्रतियोगितदभावयोःसम्भवात् प्रागभावेध्वंसेचातिव्याप्तिस्फटैवतयोरेवस्वसमवायिदेशवृत्तित्वनियमादितिभावःतृतीयेतभिन्नपदनिवेशेनतथावक्तुमशक्यमिति॥६॥ ऽन्योन्या१

भूतलादावनुभूयमानंघटात्यंताभावंनित्यंनैयायिकादयोवदंतिजीवेश्वरभेदंचश्रुतितात्पर्यशून्यास्तान्निराकरोति सर्वोपीतिजीवेश्वरादिभेदैरूपःघटात्यंताभावश्चसर्वोपीत्यर्थः॥ अनित्यत्वंनामध्वंसप्रतियोगित्वंवाबाध्यत्वंवाबाधःपूर्वमेवनिरूपितःनैत्रयुक्तिंवक्तिसर्वस्येति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यभावाभावात्मकस्यप्रपंचस्याविद्याविलसितत्वेनवाक्योत्थब्रह्मसाक्षात्कारेणतन्निवृत्तावुपादाननाशेसत्युपादेयनाशस्यावश्यकत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वंउपपद्यतइतिभावःमतांतरमाह अन्येत्विति तंत्रांतरंन्यायशास्त्रादिप्रतिज्ञानार्थमुपपादयति तथाहीति॥प्रागभावंव्युत्पादयति उत्पत्तेरितिअनादिप्रतियोगिजनकःप्रागभावःइतिनिष्कर्षःअथवाविनाश्यऽभावोवासइतिद्रष्टव्यम् ध्वंसंव्युत्पादयति उत्पन्नेति जन्याभा— वोध्वंसइत्यर्थःअत्यंताभावंलक्षयतिप्रयोगीतिप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वंनामप्रतियोग्यनधिकरणाधिकरणत्वंप्रतियोग्यधिकरणानधिकरणत्वंचप्रतियोग्यधिकरणभिन्नाधिकरणत्वंवानचैवंप्रागभावादावतिव्याप्ति

वेदांतैकदेशिनः३॥ अनित्यत्वे५॥
सर्वस्यब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वात् अन्येतुलौकिकतंत्रांतरबुद्धिमनुसरंतोऽभावभेदंस्वीचक्रुःतथाहिप्रागभावःप्रध्वंसाभावोऽत्यंताभावोऽन्योन्याभावश्चेतिभेदाच्चतुर्विधोऽभावःउत्पत्तेःप्राक्कारणेकार्याभावःप्रागभावःयथामृदादौघटाद्यभावःउत्पन्नस्यकारणेऽभावोध्वंसाभावःयथामुद्गरादिप्रहरणानंतरंकपालादौघटाद्यभावःप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावोअत्यंताभावःयथाभूतलादौघटाद्यभावःप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावोऽन्योन्याभावःयथाभूतलादौघटादिभेदःसर्वेप्यभावाअनित्याश्चएवमभावप्रमानिरूपिता॥ लक्षणे१ तृतीयं१
ऽरितिवाच्यंतृतीयेतदभावात् तदेवविवक्षितमित्यर्थःअन्योन्याभावंलक्षयति प्रतियोगीति प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वंनामतदधिकरणाधिकरणत्वंनचाकाशस्यविभुत्वेननिराधिकरणत्वात्तदन्योन्याभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावादव्याप्तिरितिवाच्यंआकाशोत्पत्तेःप्राक्साधितत्वेनकार्यद्रव्यतयाकाशस्यसावयवत्वात् घटादिवत्तदन्योन्याभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसंभवात्ततत्राव्याप्तिःआकाशावयवोमायैवेतितत्कोपिदोषइतिभावःसर्वेषामभावानांप्रतियोगिसमानसत्ताकत्वेनमायाकार्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेनानित्यत्वमेवनतंत्रांतरवत्केषांचिन्नित्यत्वंकेषांचिदनित्यत्वमित्याह सर्वेतितनचध्वंसस्यानित्यत्वेप्रतियोग्युन्मज्जनप्रसंगइति वा
प्रतियोगिघटस्वरूपस्य च्यं प्रागभावध्वंसस्यघटस्यानित्यत्वस्यत्वयैवाभ्युपगतत्वाददतोनोक्तदोषइतिभावः॥ ७ ॥ पुनरुत्पत्तिः१

पूर्वमसन् घटस्य ४ ॥

न्यथा कुत्रापि प्रमाणेन वस्तुनिर्णयो न स्यात् दुस्तर्कस्यानुभूतावविश्वासे तर्कस्याप्यनवस्थितेः कथं वा तार्किकंमन्यस्तत्त्वनिश्चयमाप्नुयादिति तस्मात्प्रतियोग्यैक्येपि प्र-
माणबलेन प्रागभावादिभेदसिद्धिरित्यत आह भेद इति अभावभेद इत्यर्थः न च भविष्यतीत्यादिप्रमाणस्योपन्यस्तत्वात्कथं तदभाव इति वाच्यं नहि घटो भविष्य-
तीत्यादिप्रतीत्या ऽभावोऽनुभूयते तथा तदर्थानुल्लेखनात् किं तर्हि घटस्य भविष्यत्कालसत्तासंबंधः न चैवं पूर्वकाले तस्याभावः असत्त्वप्रसंगात् न चेष्टापत्तिः
असतः शशविषाणादेरुत्पत्तेरदर्शनेन तदुत्पत्त्यनुपपत्तेः सतो वा कथं तदुत्पत्तिः कारकव्यापारवैयर्थ्यादिति चेन्न कारणात्मना विद्यमानस्याभिव्यंजकत्वमात्रे-
ण कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः तेन प्रागसतः सत्तायोगो वा आद्यक्षणसंबंधो वोत्पत्तिरिति प्रत्युक्तं तद्भविष्यतीति प्रतीतेरन्यविषयत्वात्प्रागभावो दुर्निरूप इत्य-
भ्युपगम्य तदभ्युपगमे श्रुतिसूत्रविरोधमाह तथाहीति इदं दृश्यमानं सर्वं कार्यजातं अग्रे सृष्टेः पूर्वं सदेवासीदिति कारणात्मना सत्त्वमवधार्यते कार्यस्य तथा ऽपर-
स्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः कारणात्मना सत्त्वाद्वर्तमानकालेपि परमकारणादनन्यत्वं तद्व्यतिरेकेणाभाव इति सूत्रेण प्रतिपाद्यते प्रागभावश्चेत् स्वीक्रियते तर्हि श्रुतिसू-

सत्त्वाच्चापरस्येति श्रुतिसूत्राभ्यां प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वप्रतिपादनेन प्रागभावस्य दुर्निरूपत्वात् प्रागात्मज्ञानात्कार्यस्य निरं-
न्वयनाशानंगीकारेण ध्वंसस्यापि दुर्निरूपत्वात् ॥ २२ ॥

निःसंस्कार १

त्रविरोधः स्यात्तस्मात्स दुर्निरूप इत्यर्थः एतेन सर्वकार्यस्वसमवायिकारणनिष्ठाभावप्रतियो-

उत्पत्तेः २ — प्रा० २

गिकार्यत्वाद्व्यतिरेकेणाकाशवदिति प्रत्युक्तम् श्रुतिसूत्राभ्यां हेतोर्बाधितविषयत्वादसत्कार्यवादस्याप्रामाणिकत्वेनासदुत्पत्तेर्निराकृतत्वेन चानुमानानुपपत्तेश्च प्रा-
गभावेन विनानुपपत्तेरभावाच्च न तत्सिद्धिरिति अत एव ध्वंसोपि दुर्निरूप इत्याह प्रागिति ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तेः पूर्वं सृष्टिप्रलययोर्बीजांकुरवत्प्रवाहस्यानादित्वेन
सदेव सौम्येदमग्र आसीद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नासतो विद्यते भाव इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यशतैः सृष्टेः पूर्वं प्रलीनस्य जगतः कार-
णात्मना सत्त्वप्रतिपादनेन कार्यस्य निरन्वयनाशांगीकारे तद्विरोधप्रसंगात् ध्वंसो दुर्निरूपः न च घटो ध्वस्त इति प्रतीतेः का गतिरिति वाच्यं तस्यास्तिरोभावमात्र-
विषयत्वोपपत्तेः श्रुत्यादिबाधेनानुमानादिप्रमाणानामनवताराच्च तत्रेतरस्य भ्रममूलत्वोपपत्तेश्चेति भावः ॥ ननु श्रुतिस्मृतिविरोधेन युक्तिविरोधेन च प्रागभावध्वं-
सयोरनंगीकारेप्यत्यंताभावान्योन्याभाववावश्यमभ्युपगंतव्यौ न च तत्र प्रमाणाभावः भूतले घटो नास्ति वायौ रूपं नास्तीत्याद्यनुभवः नाहमीश्वरः त्वमहं न भूतलं

ध्वंसादौ प्रत्यक्षानुमानादिविषयत्वप्रतिपादकस्य न्यायतंत्रस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ भिन्नविभक्त्यन्तपदोपस्थापितयोरेव धर्मिप्रतियोगिनोर्नञः संसर्गाभावबोधकत्व नियमादिति ॥ १ ॥

रूपादिभिः ३ पूर्वोक्तः ७॥ संबंधांतरवैयर्थ्यता॥ ४॥ स्फुरणं २॥ भविष्यदतीतघटयोः ३

क्षस्थलेप्यंतःकरणस्य बहिर्निर्गमनं विना वृत्तिविषयसंबंधप्रसंगात् न द्वितीयः वह्न्यादिस्फुरणमेव न स्यात् न च तत्र वृत्तिविषययोः संयोगसंबंधाभावेपि संबं
धांतरेण तत्स्फुरणमस्त्विति वाच्यं संबंधांतरानिरूपणात् तथाहि न तावद्वृत्तिविषययोः स्वरूपसंबंधेन तेन स्वरूपसंबंधस्याप्रामाणिकत्वात् किंच स्वरूप
संबंधाभ्युपगमे तेनैव सर्वत्र विशिष्टव्यवहारोपपत्तौ संबंधांतरं न सिध्येत किंच ज्ञानस्वरूपं वा विषयस्वरूपं वा उभयं वा संबंधः नाद्यः घटज्ञानदशायां घटप्र
तीत्यापत्तेः न द्वितीयः अंधकारस्य घटस्यापि प्रतीत्यापत्तेः न तृतीयः पूर्वोक्तदोषापरिहारात् अनंतस्वरूपाणां संबंधकत्वकल्पने गौरवाच्च नापि विषय
विषयिभावः संबंधः तयोः संयोगसंबंधमंतरेण तदयोगात् अन्यथातिप्रसंगात् तस्मात्कथं व्यवस्थोपपत्तिरिति मैवं परोक्षस्थले विषयेंद्रियसंनिकर्षाभावे
नांतःकरणबहिर्निर्गमनाभावेन विषयाधिष्ठानचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्येनैक्याभावेपि लिंगज्ञानेन वह्न्याद्याकारवृत्तौ सत्यां प्रमातृचैतन्यविषयचैतन्ययोर्वा
स्तवैक्यस्य विद्यमानत्वाद्वह्न्यादेर्भानमुपपद्यते न चातिप्रसंग इति वाच्यं तत्तदाकारवृत्तेस्तद्विषयभाने नियामकत्वात् अत एव वह्न्यादेः परोक्षत्वेन भानमपरो
क्षस्थले त्विंद्रियार्थसन्निकर्षबहिर्निर्गतांतःकरणवृत्त्या विषयस्य संयोगसंभवात् वृत्त्या सावरणाज्ञानस्य निवृत्तत्वाच्च विषयप्रमाणप्रमातृसाक्षिचैतन्यानामेकोप
ध्याक्रांततयैक्यसंभवेन घटादिविषयस्य सुखादिवत्साक्षिण्यध्यस्ततया ऽनावृतत्वसंविन्नादात्म्याद्घटः स्फुरति घटं साक्षात्करोमीति ज्ञानविषयापरोक्षानुभवात्
परोक्षतया विषयस्फुरणं परोक्षस्थले तु न तद्वैपरीत्यात्तल्लिंगज्ञानेन तदाकारवृत्त्या ऽसत्त्वापादकमौढ्याज्ञानस्य निवृत्तत्वाद्विषयप्रमाणचैतन्ययोर्भेदाच्च परोक्षत
या वह्न्यादेः सत्तामात्रेण स्फुरणमिति व्यवस्था संभवत्येव तस्मात् षड्विधप्रमया सावरणाज्ञाननिवृत्त्या तद्विषयभानं संभवतीति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यापरोक्षप्रमया
ब्रह्मावरकमूलाज्ञाननिवृत्त्या तत्साक्षात्कारः संभवत्येवातः प्रमानिरूपणमर्थवत्तस्माद्बोधे द्वैतवृत्तिनिर्वृतौ द्वैबोधो वा प्रमेति प्रमानिरूपणं सिद्धम्॥ इति श्रीमत्परमहं
सपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्स्वयंप्रकाशानंदसरस्वतीपूज्यपादशिष्यभगवन्महादेवानंदसरस्वतीविरचिते तत्त्वानुसंधानव्याख्याने ऽद्वैतचिंताकौस्तुभनाम्नि
द्वितीयः परिच्छेदः॥ २॥ समाप्तश्चायमद्वैतकौस्तुभद्वितीयपरिच्छेदः शुभं भूयाल्लेखकपाठकयोः॥ छ॥ छ॥

घटज्ञानेनापि पटस्फुरणं स्यात्तयोरपि विषयविषयिभावसंबंधत्वात्॥ १०॥

॥ इदं पुस्तकं काश्यां गोवर्धनदासाभिधेयेन मया हरिहर रत्नाकराख्यस्वीय यन्त्रालयेङ्कितम् ॥ सम्वत् १९४८ ॥ ॥
॥ मुंवई याख्यप्रतियायांशोधितं ॥ यहसवपुस्तककाशीमेकुंजगलीके पश्चिमफाटकपर गोवर्धनशाहूकेदुकानपर है ॥ ६ ॥

।)	सत्यनारायण ···	२)	जोतिषसार ····	८)	देवीभागवत ···	५)	जैमिनीन्यायमाला··
१०)	सिद्धान्ततत्ववोधीनी·	३॥)	माघकाव्य ····	१०)	वालमीकी ····	२)	ग्रहलाघवउदाहरण··
६)	शब्दरत्नमनोरमा·	५)	दिनकरीरामरुद्री सहित·	५)	स्वराज्य सिद्धी ·· .	३॥)	अद्वैत कौस्तु ····
५)	शब्देन्दुसेखर··	८)	वेदान्तपरिभाषा··	।)	वडातिथिपत्र··	॥)	रमनलवरत्न ···
२॥)	बीजगणित् ····	१२	भागवत् ······	१२)	शारिरकभाष्य स·	३)	पंचक्रोशीमाहात्म्य
२)	चित्तसुकीसटीक·	६)	हरिवंश ······	५)	नीलकंठी सटीक·	।)	काशीमाहात्म्य···

इत्यद्वैतकौस्तुभस्यद्वितीयपरिच्छेदः समाप्तः

अज्ञाननिवृत्तित्वेवह्न्यादेःप्रत्यक्षतानंगीकरे॥५॥
अभावप्रमानिरूपणंनिगमयति एवमितिनन्वेवंप्रमानिरूपणमस्तुकिंतवनेनेत्यतआह एवमिति उक्तप्रकारेणषड्विधेतिप्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दार्थाप
त्त्यभावप्रमितिभेदात् भिन्नयेत्यर्थः आवरणेनसहितंसावरणं आवरणंनामावरणशक्तिः साचनिरूपितानतस्त्वषड्विधप्रमाभिःप्रत्यक्षादिभिर्विषयावार
कमज्ञानंनश्यतीत्यर्थः नन्वेवंसतिपरोक्षस्थलेवह्न्यादेरपिप्रत्यक्षतापत्तिः तदावरकाज्ञानस्यतद्गोचरप्रमयानिवृत्तत्वात् यदितन्निवृत्तंतदावरकाज्ञानंतर्ह्यनु
मित्यादिनिरूपणमनर्थकंस्यान्नचानुमित्यादिनिरूपणस्यस्वगोचरव्यवहारजनकत्वेनार्थवत्त्वमितिवाच्यंस्वगोचरवह्न्याद्यावारकाज्ञाननिवृत्त्यभावेनतदयोगात्
अन्यथाप्रत्यक्षप्रमायानिवृत्तेप्यज्ञानेविषयस्यापरोक्षाभावप्रसंगात् तस्मादुभयतःपाशारज्जुरित्याशंक्यतद्व्यवस्थामाह तत्रेतिषड्विधप्रमास्वित्यर्थः अज्ञानेन
स्वगोचरेद्विविधोव्यवहारउत्पाद्यतेविषयोनास्तीत्यसत्त्वव्यवहारोविषयोनप्रकाशतेइति अप्रकाशव्यवहारश्चेतितत्रासत्त्वव्यवहारकारणमसत्त्वावरणमि
त्युच्यते अप्रकाशव्यवहारकारणमभानावरणमित्युच्यते एवंचपरोक्षप्रमयाऽसत्त्वावरणशक्तियुक्तंमौढ्याज्ञानशब्दवाच्यंनिवर्त्तते अतएवानुमित्यादिप्र

एवंषड्विधप्रमयासावरणमज्ञानंनिवर्त्तते तत्रपरोक्षप्रमयाऽसत्त्वापादकमौढ्याज्ञाननिवृत्तिः अपरोक्षप्रमयाऽसत्त्वाभानापादकाज्ञाननिवृत्ति
रिति श्रीतत्त्वानुसंधानेद्वितीयः परिच्छेदः॥२॥ २१ मोत्पत्त्यनंतरंनकश्चिदपिविषयोनास्तीत्यनुभवतिकिंतुवह्न्यादिरस्तीत्येवप्रतिपद्यते अन्य
थानत्रप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्वह्न्याद्यर्थिनां अपरोक्षप्रमयातुद्विविधावरणशक्तिमदज्ञानंनिवर्त्तते अतएवघटःस्फुरतिघटंपश्यामीत्याद्यनुभवः तदिदमाह परोक्षे
त्यादिना असत्त्वेतिविषयस्यासत्त्वमापादयति असत्त्वव्यवहारंजनयतीत्यसत्त्वापादकंनास्तीतिव्यवहारकारणं तच्चतत् मौढ्याज्ञानंचेतितथाऽसत्त्वावरण
शक्तियुक्तमौढ्याज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः मौढ्यंनामविषयसत्ताव्यवहारशून्यत्वंततश्चषड्विधप्रमानिरूपणमर्थवदितिभावः ननुयथाप्रत्यक्षस्थलेप्रत्यक्षप्रमानं
तरंघटःस्फुरतीत्यनुभवात् यथाघटादिस्फुरणंतथापरोक्षस्थलेप्यनुमित्यादिप्रमानंतरंवह्न्यादिःस्फुरतीत्यनुभवात् वह्न्यादिस्फुरणमस्त्येवतथाचकथंयथो
क्तव्यवस्थासिद्धिरित्यत्रोच्यतेपरोक्षस्थलेवह्निसत्तामात्रस्फुरणं प्रत्यक्षस्थलेतुरूपादिविशिष्टत्वेनतत्स्फुरणमितिव्यवस्थासंभवति नन्वपरोक्षस्थलेघटादी
नांवृत्तिसंबंधइवपरोक्षस्थलेवह्न्यादीनांवृत्तिसंबंधोस्तिनवानाद्यः तत्रवहिरिंद्रियसन्निकर्षाभावेनांतःकरणस्यवहिर्निर्गमनासंभवेनतदयोगात् अन्यथाप्रत्य

ॐ श्री गणेशाय नमः॥ मेयोयः श्रोतमानेन ध्येयोयश्च समाहितैः॥ गेयोगन्धर्वकिंपुम्भिर्जनकौशःसपातुमाम्॥१॥ चराचरेति॥ यस्य कृष्णस्यावतारश्चराचराणां गोपिकाजुमलार्जुनादीनामनिशं सततं सुखाय सुखप्राप्तये भवतीति
सन्तोवदन्ति तं जगतां योनिमुपादानमाद्यमनन्तं कृष्णं शरणमहं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मीत्यर्थः॥ २॥ श्रवणादेः॥ ३॥

श्रीगणेशाय नमः॥ चराचराणामनिशं सुखाय यस्यावतारो भवतीति संतः वदन्ति योनिं जगतामनन्तं तं कृष्णमाद्यं शरणं प्रपद्ये इति द्विविधा प्रमा प्रमाभे
दादित्यत्र प्रमा निरूपिता तत्राप्रतिबंधायाः प्रमाया अज्ञाननिवर्तकत्वेन प्रतिबंधतन्निवृत्त्युपायौ निरूपणीयौ तत्रासंभावनादिः प्रतिबंधः तदुक्तं पाराश
रेण भावनाविपरीता या या चासंभावनाशुक कुरुते प्रतिबंधं सा तत्वज्ञानस्य नापरमिति तन्निवृत्त्युपायः श्रवणादिः श्रोतव्य इत्यादिश्रुतेः यद्यप्यस्य ज्ञानस
धनत्वमवगम्यते तथाप्यप्रमाणत्वेन साक्षात्तदनुपपत्त्या प्रतिबंधादि निवृत्तिद्वारा महावाक्यात्प्रमोत्पत्तावस्योपयोग इति ज्ञानसाधनत्वमुपपद्यते
ततश्च प्रतिबंधस्यासंभावनादेरप्रमायामंतर्भावादवश्यमप्रमा निरूपणीयेत्यतः क्रमप्राप्तामप्रमां निरूपयति प्रमेति प्रमात्वावच्छिन्नप्रमाभिन्नं ज्ञानमप्र
मेति निष्कर्षः तेन घटप्रमाभिन्नपटज्ञानेऽतिव्याप्तिर्निरस्ता प्रमात्वं नामानधिगताबाधितार्थविषयज्ञानत्वं घटो घं घटोयमिति धारावाहिकज्ञानस्थले विरो
धिपटाकारवृत्त्युत्पत्तिपर्यंतं यावद्घटस्फुरणं तावत घटाकारवृत्तिरेकैवेति नाव्याप्तिः नच सर्वज्ञानं धर्मिण्यभ्रांतं प्रकारे तु विपर्यय इति न्यायेन भ्रमादेर्ध

तत्वज्ञानं प्रतितत्वमस्यादेरेव प्रमाणत्वात्॥४॥

श्रीगणेशाय नमः प्रमाभिन्नं ज्ञानमप्रमा सा च द्विविधा स्मृतिरनुभूतिश्चेति संस्कारमात्रजन्यं ज्ञा
नं स्मृतिः सापि द्विविधा यथार्थाऽयथार्थभेदात् यथार्थस्मृतिरपि द्विविधा अनात्मस्मृतिरात्मस्मृतिश्चेति॥

र्म्यंशे प्रमारूपत्वेन प्रमाभिन्नत्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यं धर्म्यंशज्ञानस्यांतःकरणवृत्तिरूपत्वेन भ्रमस्याविद्यावृत्तिरूपस्य तद्भिन्नत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः
तां विभजते सा चेति स्मृतेर्लक्षणमाह संस्कारेति प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रेत्युक्तं तस्याः संस्कारसहितेंद्रियजन्यत्वेन तन्मात्रजन्यत्वाभावान्ना
तिव्याप्तिः संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमित्युक्तं संस्कारस्त्रिविधः वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति क्रियाजन्यः क्रियाहेतुर्वेगः स चेषु दिनिष्ठोऽनुभव
जन्यस्मृतिहेतुर्भावनासंस्कारः स चांतःकरणनिष्ठ अस्मन्मते न्यायमते त्वात्मनिष्ठः अस्मदभिमताहंकारस्यैव नैयायिकादीनामात्मत्वात् स्थितिस्थापकसं
स्कारो धनुरादिनिष्ठः यद्यपि वेगस्थितिस्थापकयोः क्रियाहेतुत्वमेव तथापि भावनासंस्कारस्य ज्ञानहेतुत्वात्तन्मात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति लक्षणमुपपद्यत॥

॥ इति भावः॥ ॥ छ ॥

विशेषणेन५॥ निश्चयस्य३॥

स्मृतिं विभजते सापीति यथोद्देशं यथार्थस्मृतिं विभागपूर्वकं निरूपयति यथार्थेति यथार्थानात्मस्मृतिं निरूपयति तत्र व्यावहारिकेति तयोर्मध्य इत्यर्थः
पक्षस्य वा पक्षसमस्य वा दृष्टांतत्वासंभवेन तत्र व्याप्तिग्रहायोगात् पक्षं विशिनष्टि व्यावहारिकेति अज्ञातसत्ताकत्वं व्यावहारिकत्वं शुक्तिरजतादेः प्रतीयमान
सत्ताकत्वेन प्रातीतिकत्वात् दृष्टांत उपपद्यते ननु वादिप्रतिवादिनोः संप्रतिपन्नविषयो दृष्टांतो वक्तव्यः प्रतिवादिभिः शुक्तिरजतस्यानंगीकारेण कथं दृष्टांत इ
ति चेन्न अन्यथाख्यात्यादीनां पूर्वमेव निराकृतत्वेन शुक्तिरजतस्य साधितत्वात् दृष्टांतोपपत्तेः ननु च तत्र हेतुसाध्ययोर्दृश्यत्वयोर्व्याप्तिग्रहसंभवेन पक्षेपि दृ
श्यत्वहेतुना मिथ्यात्वं साधयितुं शक्यते व्यावहारिकेति पक्षो न विशिष्यते चैत्तदा शुक्तिरजतस्य प्रपंचांतर्गतत्वेन पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वादनुपसंहारिहेत्वाभासः स्या
द्दृश्यत्वहेतुरतः पक्षविशेषणमर्थवदिति भावः एवंच नेनानुमानेन प्रपंचस्याकाशादेर्मिथ्यात्वसिद्धौ सत्यां तस्य सिद्धस्य मिथ्यात्वस्य पुनः पुनरनुसंधानं

दृश्यत्वं नाम वृत्तिव्याप्यत्वं न च वेदान्तजन्यवृत्तिव्याप्यत्वेन ब्रह्मणि व्यभिचार इति वाच्यं शुद्धं हि ब्रह्म न दृश्यं यत्तदद्रेश्यम्- ॥ जडत्वं ज्ञानात्मकत्वम्॥१॥ परिच्छिन्नत्वं त्रिविधं देशतः कालतो वस्तुतश्चेति तत्राद्यम् अत्यन्ताभावप्रति-
ग्राह्यमिति श्रुतेः॥ किन्तूपहितमेव तत्तच्च मिथ्यैवेति न दोषः॥१॥

तत्र व्यावहारिकप्रपंचो मिथ्या दृश्यत्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् शुक्ति-
रूप्यवदित्यनुमानसिद्धमिथ्यात्वानुसंधानं यथार्थानात्मस्मरणम्॥ ॐ॥

योगित्वम् द्वितीयं ध्वंसप्रतियोगित्वम्॥ तृतीयम् अन्योऽन्याभावप्रतियोगित्वमिति तथा चात्यन्ताभावाद्यन्यतमप्रतियोगित्वं परिच्छिन्नत्वमिति निष्कर्षः॥१॥

यथार्थानात्मस्मरणं ननु मिथ्यात्वं प्रपंचनिष्ठं न वा आद्ये मायामयप्रपंचनिष्ठस्य कथं याथार्थ्यं याथार्थ्यस्य वस्तुधर्मत्वात्प्रपंचस्यावस्तुत्वाभ्युपगमादवस्तुधर्मे
स्य मिथ्यात्वस्यावस्तुत्वावश्यंभावेन याथार्थ्यानुपपत्तेः द्वितीयेपि पक्षे साध्याभावेनानुमानस्य बाध एव स्यात्तस्मात् मिथ्यात्वानुसंधानं यथार्थानात्मस्मरण
मित्यनुपपन्नमिति नैष दोषः मिथ्यात्वं प्रपंचनिष्ठमेव न चावस्तुधर्मस्यावस्तुत्वात्तदनुसंधानस्य कथं याथार्थ्यं ज्ञानगतयाथार्थ्यस्य विषयप्रयुक्तत्वादिति वा
च्यं ज्ञानस्य याथार्थ्यं नाम मानांतराबाध्यत्वं तदपि विषयकृतमेव स्वरूपेणाज्ञानस्य बाधाबाधयोरयोगाद्विषयबाधाबाधाभ्यां ज्ञानस्य बाध्यत्वव्यपदेशात् एवं
च प्रपंचस्य मिथ्यात्वं नामाधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वमेव तत्स केनापि प्रमाणेन बाधाभावात् प्रत्यक्षादीनां वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतिविरो
धेनाप्रमाण्योपपत्तेर्मिथ्यात्वस्याबाधत्वेन याथार्थ्यात्तदनुसंधानस्यापि याथार्थ्यं संभवत्येवेत्यनुमानसिद्धमिथ्यात्वानुसंधानं यथार्थानात्मस्मरणमिति सम्यगुपपन्नं

मिथ्यात्वस्य२॥

मिथ्यात्वं॥

यथार्थात्मस्मरणं दर्शयति तत्वमिति तत्वमस्यादिवाक्यार्थस्त्वंपदलक्ष्यस्य ब्रह्मत्वं तदनुसंधानं यथार्थात्मस्मरणमित्यर्थः यथोद्देशं यथार्थस्मृतिं निरूप्य क्रमप्राप्ताम यथार्थस्मृतिं विभज्य निरूपयति अयथार्थेति पूर्ववदिति यथार्थस्मृतिवदनात्मस्मृतिरात्मस्मृतिश्चेति द्विधेत्यर्थः अयथार्थानात्मस्मृतिं दर्शयति प्रपंचस्येति ननु घटः सन् पटः सन्निति प्रत्यक्षेण प्राणा वै सत्यमिति श्रुत्या प्रपंचस्य सत्यत्वावगमात्प्रमाणसिद्धस्य ब्रह्मवद्यथार्थत्वात्कथं तत्स्मरणस्यायथार्थत्वम् न्यथा ब्रह्मानुसंधानस्याप्ययथार्थत्वापत्तेरित्याशंक्याह मिथ्येति प्रपंचस्य वाचारंभणं विकारो नामधेयं सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमंतर्धाय भेदश्च तस्मात्तन्नकृतो भवेदित्यादिश्रुतिस्मृतिशतैरारंभणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वस्य निश्चितत्वाद्घटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षादेर्बाधेनाधिष्ठानसत्वविषयत्वोपपत्तेः नच प्राणा वै सत्यमित्यादिश्रुत्येतरश्रुत्यादिबाधः किं न स्यादिति वाच्यं प्राणादीनामुत्पत्तिविनाशश्रवणेन कालत्रयाबाध्यत्वरूपसत्यत्वायोगात् त्या
तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः इत्यधिकरणसूत्रम् अस्यार्थस्तु तस्मात्कारणाद्ब्रह्मणनन्यत्वमभिन्नत्वं कार्यस्य कुतः आरम्भणशब्दादिभ्यः आरम्भणशब्दो वाचारम्भणमिति आदिशब्देनैतदात्म्यमित्यादयग्रह(?)॥२॥

तत्वमस्यादिवाक्यार्थानुसंधानं यथार्थात्मस्मरणं अयथार्थस्मृतिरपि द्विविधा पूर्ववत् प्रपंचस्य सत्यत्वानुसंधानमयथार्थानात्म
स्मरणं मिथ्यावस्तुत्वात्तस्याहंकारादिष्वात्मत्वानुसंधानम् ॥ ॥ २२ कृतयज्ञदानादेर्विनाशस्याकृताभ्यागमदोषस्यैव देहानात्मत्वे प्रयोजकत्वादित्यर्थः॥ ५॥

यच्छून्यत्वाच्च प्राणा वै सत्यमित्यादिश्रुतेर्व्यावहारिकसत्यत्वविषयत्वोपपत्तेस्तयेतरश्रुतिबाधायोगात् प्रत्युत वाचारंभणादिश्रुतेर्न्यायमूल‾‾त्वेन तयैव प्राणसत्यत्वश्रुतेर्बाधः तस्मात्प्रपंचस्य मिथ्यात्वात् सत्यत्वानुसंधानम् यथार्थानात्मस्मरणमिति युक्तमेवोक्तमिति भावः द्वितीयं निरूपयति अहंकारेति अहमिति कृतिः करणं यस्य सोऽहंकारः स आदिर्येषां तेऽहंकारादयस्तेष्विति यावत् ननु सर्वेषां परीक्षकाणामहमनुभवविषयस्यैवात्मत्वेनाभिमतत्वात्कथं तस्यात्मानुसंधानमयथार्थात्मस्मरणमिति चेत् शृणोतु भवान्देहाद्यज्ञानसाक्ष्यं नाः सर्वेऽहमनुभवविषयास्तत्र कोऽयमात्मा तावन्नतावद्देह आत्मा उत्पत्तिविनाशवत्वाद्रूपादिमत्वाज्जडत्वाच्च घटवत् नचाप्रयोजकत्वं कृतहानाकृताभ्यागमदोषप्रसंगात् तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इति श्रुतेश्च नापीन्द्रियाणामात्मत्वं करणत्वाद्वास्यादिवत् वनवद्धृतसमुदायत्वाच्च घट
वद्भौतिकत्वाच्च नचाप्रयोजकत्वं करणस्य ज्ञातृत्वायोगात्॥ ६ ॥ कुठारादिवत्॥१॥

शान्तस्वरूपो मनुजेन्द्रभूपः शीलादिगेहश्चिदपारदेहः॥ श्यामाभिरामो जनपूर्णकामो रामः प्रभुस्तान्ममसोऽस्त्वधामः॥१॥

अथाद्वैतकौस्तुभस्य तृतीय परिच्छेदप्रारम्भः

भेदोऽभिनेश्चमानादिसंशयो ज्ञानसंधनम्॥ विध्यभावश्चविद्वत्सुक्रमेणेह निरूप्यते॥२॥

अयंजीवः कर्ताकुतः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्यार्थवत्वादिति शा॰ ॥ सू॰ ॥ ५ ॥
तक्षा सूत्रधारो यथा कुठारादिव्यापारे हस्तादिकरणक्षेपकर्ता कुठारादिपरित्यागे चकरादिमानपितद्व्यापारस्याकर्ता एवमात्मापिवाह्यकरणक्षेपकर्तातद्भावे स्वरूपचैतन्येनाकर्तैत्युभयथाभवतीति ॥ शा॰ ॥ सू॰ ॥ ७ ॥

चविस्मर्तुमहो न शक्या सुप्त्यादिषु स्वप्रभया स्मिसाचिदिति ॥ १ ॥ सचात्मासंगः असंगोह्ययंपुरुषः असंगो नहि सज्जत इत्यादिश्रुतेः अत एवाकर्ता सः तदुक्तंभगवता प्रकृत्यैव चकर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यतीति अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत इति च तस्मादात्मासंगश्चिद्रूपः स्वप्रकाशोऽकर्ता कस्तर्हि कर्तेति चेदहंकार इति वदामः साभासांतःकरणमहंकारः कथं तर्ह्यात्मनोऽहं करोमीति कर्तृत्वानुभवः अहंकारचिदात्मनोरितरेतराविवेके नान्योन्याध्यासात्सः तस्मादात्मनि कर्तृत्वाद्यनुसंधानमयथार्थात्मस्मरणमित्याह आत्मनीति न च कर्ता शास्त्रार्थवत्वादिति सूत्रकारेणात्मनः कर्तृत्वप्रतिपादनात्तस्मिन् कर्तृत्वानुसंधानस्य कथमयथार्थ्यमिति वाच्यं तत्र सोपाधिकात्मन एव कर्तृत्वप्रतिपादनात् यथा च तक्षोभयथेत्युत्तराधिकरणे तेनैव शुद्धस्यात्मनः कर्तृत्वापवादादन्यथाऽनुज्ञापरिहारौ देहसंबंधाज्ज्योतिरादिवदित्युत्तरसूत्रविरोधापत्तेः न चात्मनः कर्तृ

आत्मनि कर्तृत्वानुसंधानं वा अयथार्थात्मस्मरणं स्वप्नस्त्वनुभव एव न स्मृतिरिति वक्ष्यते स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभूतिः सा च द्विविधा यथार्थाऽयथार्था चेति यथार्थानुभूतिः प्रमा ॥

त्वंप्रतिपाद्य पुनस्तदपवादे सूत्रकारस्य किं प्रयोजनं प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति वाच्यं आत्मनः सोपाधिकं कर्तृत्वमपि नास्तीति वदतः सांख्यस्य निराकरणार्थं तदात्मनो स्तीति प्रसाध्यत त्वं कर्तृत्वमात्मनः पारमार्थिकमिति वदतो नैयायिकादेर्निराकरणार्थमुत्तरसूत्रे कर्तृत्वमपोद्यते अन्यथा स्ववाक्यविरोधः श्रुतिस्मृतिविरोधश्च प्रसज्येत तस्मादात्मनः कर्तृत्वप्रतिपादनं तदपवादश्चेति द्वयमर्थवदेव तस्मादात्मनि कर्तृत्वाद्यनुसंधानस्यायथार्थत्वमुपपन्नमेवेति भावः ननु स्वप्नस्याप्ययथार्थस्मृतित्वात्कुतो न ग्रहणमित्यत आह स्वप्नस्त्विति रथं पश्यामीत्यनुभवादिति भावः न स्मृतिरिति तथोल्लेखाभावादिति भावः स्मृतिनिरूप्यक्रमप्राप्तामनुभूतिं लक्षयति स्मृतीति स्मृतित्वावच्छिन्नं स्मृतिभिन्नज्ञानमनुभूतिरनुभव इत्यर्थः स्मरतावतिव्याप्तिवारणाय स्मृतिभिन्नेत्युक्तं घटादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति तां विभजते साचेति प्रथमां व्युत्पादयति यथार्थेति यथार्था चासावनुभूतिश्चेति कर्मधारयः तस्याः यथार्थ्यं नामाबाधितार्थविषयत्वं तद्वति तत्प्रकारकत्वं वा ॥ ६ ॥ ऋतौ भार्यामुपेयादित्यादिकाऽनुज्ञासुरां न पिबेदिति परिहारो देहस्य सम्बन्धो देहसंबन्धः अहं मनुष्य इत्याद्यभिमानस्तस्मात् स्वभावेन योयस्य न धर्मः सोऽन्यसम्बन्धाद्भवतीत्याह ज्योतिरादिवत् यथा ज्योतिरादिस्वभावतः प्रशस्तं मूत्रादिगतमप्रशस्तमादिशब्देन भूमिवैदूर्यादिरूपाप्रशस्ता येन शरीरादिरूपाऽप्रशस्ता एवमात्मापीति ॥ शा॰ ॥ सू॰ ॥ ९ ॥

पारमार्थिकानुभवस्य ६॥ २० ज्ञा०४॥ दाण्डत्वप्रकारकतदवच्छिन्नविशेष्यकविशिष्टज्ञानस्येत्यर्थः॥ ४॥ सविक २॥ अनुमित्यादावपिविशिष्टप्रत्यक्षत्वंस्यात्तत्रापिविशेषणामितिज्ञानसत्वात् २॥

नचनिर्विकल्पकज्ञानस्यनिष्प्रकारत्वादव्याप्तिरितिवाच्यं अशाब्दनिष्प्रकारकस्य तस्याप्रामाणिकत्वेनानंगीकारात् नन्वभिनवोत्पन्नघटाद्यसविकल्पकस्य जन्यविशेषणज्ञानजन्यत्वस्यवक्तव्यत्वेननिर्विकल्पकत्वसिद्धिरितिचेन्नविशेषणसन्निकर्षादेवतदुपपत्तेः अन्यथातिप्रसंगाद्विशेषणज्ञानस्यविशिष्टज्ञानहेतुत्वेमानाभावाच्चनचदंडीतिज्ञानेविशेषणज्ञानस्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकाभ्यांकारणत्वस्यक्लृप्ततयान्यत्रापितदस्त्वितिवाच्यं दंडीतिज्ञानस्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनतत्रविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवकारणतयाऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वेनविशेषणज्ञानस्यतत्वेमानाभावात्तस्मादशाब्दनिष्प्रकारकज्ञानमप्रमाणिकमेवेतिनक्वाप्यव्याप्तिः नचशाब्दनिष्प्रकारकप्रमायामव्याप्तिरितिवाच्यं अस्यव्यावहारिकप्रमालक्षणत्वेनतस्यालक्ष्यत्वादतोयथार्थानुभूतिःप्रमेतिनिरवद्यं आद्यव्याख्यानसर्वसाधारणं तर्हिसाप्रमानिरूपणीयेत्याकांक्षायाह सेतिद्वितीयपरिच्छेदइतिशेषः द्वितीयायाःलक्षणमाहवाधितेतिविषयाभावप्रमावाधस्तद्विषयोवाधितःसविषयोयस्याःसातथा प्रमायामतिव्याप्तिवारणायाद्यविशेषणमय

नद्ववतितत्प्रकारकत्व स्यत्रे॥

सानिरूपिता वाधितविषयानुभूतिरयथार्थासापिद्विविधासंशयोनिश्चयश्चेति एकस्मिन्धर्मिणिभासमानविरुद्धनानाकोटिकज्ञानंसंशयः एकस्मिन् धर्मिणिस्वाकारविरुद्धधर्मद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरुद्धज्ञानंसंशयइतिकेचित् सचद्विविधःप्रमाणसंशयःप्रमेयसंशयश्चेति॥

थार्थस्यतावतिव्याप्तिवारणायद्वितीयंतांविभजते साचेतिसंशयंलक्षयति एकस्मिन्निति एकैकस्मिन् धर्मिणीत्यर्थः अन्यथैते आम्रावापनसावेतिसमूहालंवनसंशयेव्याप्तिःस्यात्स्थाणुपुरुषवितिसमूहालंबनभ्रमेऽतिव्याप्तिवारणायभासमानेत्युक्तंसमूहालंबनप्रमायामतिव्याप्तिवारणायविरुद्धेति उक्तंननूक्तलक्षणसंशयस्यधर्म्यंशेप्रमायामतिव्याप्तिरित्याशंक्यमतांतरेणलक्षणमाहे केनिएकैकस्मिन् विशेष्येस्वस्यसंशयत्वेनाभिमतस्ययोयमाकारःस्थाणुत्वादिस्तद्विरुद्धोयोयमाकारःपुरुषत्वादिस्तदुभयवैशिष्ट्यावगाहियद्ज्ञानंस्थाणुर्वापुरुषोवेत्यादिविरुद्धंज्ञानंसंशयइत्यर्थः अस्मिन्पक्षेएककोटिकज्ञानमपिकचित्संशयाभिमतं केचिन्नृसिंहाश्रमश्रीचरणाःसंशयंविभजंतेसचेतिप्रमाणसंशयंव्युत्पादयति तत्रेतितयोर्मध्येइत्यर्थः

अयंस्थाणुर्वापुरुषोवाइत्यत्रस्थाणुःपुरोवर्तीधर्मीपुरोवर्तिपुरुषोवाधर्मीतस्यज्ञानेऽभेदविवक्षयाऽतिव्याप्तिः॥३॥ प्रमाणसंशयोद्विविधःप्रमाणसंशयःकरणसंशयश्च॥ भ्रमेस्थाणौपुरुषत्वंभासतेपुरुषेस्थाणुत्वंइतिद्वयोर्धर्मिणोरेकैकस्मिन्धर्मिणिभासमानत्वाभावात्तोनातिव्याप्तिः४॥ संशयगोचरत्वेन ३॥ धर्म्यंशस्य २॥

एकसम्प्रदायिनां सभा २॥ करणत्वहेतोः ४॥ सांख्यादिभिः ६॥ अहंकारस्य ६॥ वाचस्पतिमिश्रमतानुसारेण ४॥ दृग्रूपत्वायोगात् ६॥ ज्ञानहान्यकृता २॥

नहि वास्यादेः करणस्य ज्ञातृत्वं दृष्टं जानामीत्यात्मनो ज्ञातृत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् बहुसमुदायस्यात्मत्वे विरुद्धाभिप्रायतया सद्यः शरीरपातप्रसंगाच्च न
च वरगोष्ठीन्यायेन बहूनामात्मत्वमविरुद्धमिति वाच्यं योहं पश्यामि सोहं स्पृशामीत्यभेदप्रत्यभिज्ञाविरोधप्रसंगाच्च भौतिकस्यात्मत्वे पूर्वोक्तदोषानपाया
त् अतो नेंद्रियाणामात्मत्वं नापि प्राण आत्मा वायुविकारत्वात् वाह्यवायुवत् तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योंतर आत्मा मनोमय इति श्रुतेश्च नापि मन आत्मा
करणत्वादिन्द्रियवत् न च मनसः करणत्वस्य निराकृतत्वात्तत्तस्यानात्मत्वं कथमिति वाच्यं मिश्रमतानुसारेणान्यायमतानुसारेणवा तदुपपत्तेः अस्म
न्मतेतूत्पत्तिविनाशवत्वादिति हेतुर्द्रष्टव्यः तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योंतरात्मा विज्ञानमय इति श्रुतेश्च नाप्यहंकार आत्मा दृश्यत्वात् घटवत् न चाप्रयो
जकत्वविपक्षे हेतूच्छित्तेरेव बाधकत्वात् न चेष्टापत्ति रन्यैस्तस्य दृग्रूपत्वानंगीकारात् अस्मन्मते कार्यत्वेन तद्योगात् एतेन बुद्धिचित्तयोरात्मत्वं प्रत्युक्तं त
स्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योंतरात्मानंदमय इति श्रुतेश्च नाप्यानंदमयशब्दवाच्यमज्ञानमात्मा जडत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति
र्भवति अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत नित्यः सर्वगतः स्थाणुरित्यादिश्रुतिस्मृतिभिरात्म
नश्चेतनत्वनित्यत्वावगमात् तद्विपरीत्यानुभवादज्ञानमनात्मैव एतेन शून्यमात्मेति प्रत्युक्तं तस्यापि साक्षिभास्यत्वात् कथं पुनर्देहादीनामहमनुभववि
षयत्वादनात्मत्वमित्युच्यते देहादीनां चिदात्मनश्चान्योन्याध्यासादहमनुभवविषयत्वं मृतदेहे तद्दर्शनादन्यथान्यत्रापि तत्प्रसंगात् तस्मादहंकारादि
ष्वात्मत्वानुसंधानमयथार्थात्मस्मरणमिति निरवद्यं कस्तर्ह्यात्मेति चेदज्ञानतत्कार्याणि सर्वाणि योनिजसत्तया प्रत्यक्षतया भासयति मम अज्ञानं मम अहंका
रो मम बुद्ध्यादिरिति स एवात्मा तस्य स्वप्रकाशचिद्रूपत्वात् स्मरणास्मरणे न संभवतः नहि नित्यस्य स्वप्रकाशानुभवस्य स्वात्मनः स्मरणं वा विस्मरणं भवति
तथा च श्रुतिः त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोहं सदाशिवः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्याद्या देहाद्यज्ञानांतवि
लक्षणं स्वप्रकाशं चिद्रूपं साक्षिणं दर्शयंति उक्तं च अज्ञानतत्कार्यतदीयभेदानध्यक्षयंती निजसत्तयैव स्फुरत्तु ॥ घटादैः ५॥

अनुमानेऽप्रयोजकत्वञ्च अव्यभिचरितत्वादिग्राहिकानुकूलतर्कशून्यत्वम् प्रकृते च तन्नास्ति तथाहि दृश्यत्वरूपो हेतुरस्तु आत्मत्वाभावरूपं साध्यं च मास्त्विति एवं विपक्षे कृते आत्मनोऽदृश्यत्वे न हेतूच्छेदप्रसंगस्यैवा
नुकूलतर्कत्वात् नापि हेतूच्छित्ताविष्टापत्तिर्व्याप्त्या मतान्तरेऽपि तस्य सिद्धत्वादित्याह अन्यैरिति ॥ १० ॥

प्रथमं६॥ यावत्स्वाश्रयावयवावृत्तित्वंप्रमात्वस्यजानेरस्तिकुतः इदंरजतमित्यत्रेदमंशेप्रमावर्त्तते तत्रप्रमायांप्रमात्वंनास्तिसांकर्यादित्यतो हेतोः॥ १॥ १॥ १॥

अ·कौ· तत्राद्यमाह यथेति प्रमाणसंशयः कस्मान्निवर्त्तत इत्याशंक्याह सचेतितनुप्रमाणस्यभावः प्रामाण्यंतदत्रपरमात्वमेवकिंजातिरुपाधिर्वा नाद्यः अव्याप्य
त·प्र· वृत्तित्वात् नद्वितीयस्तस्यानिर्वचनादित्याशंक्यप्रामाण्यलक्षणंवक्तुंप्रामाण्यंपरतोगृह्यत इतिनैयायिकाः स्वतोगृह्यत इतिमीमांसकास्तत्रपरमतंदूषयि
७२ तुंस्वमतमाह प्रामाण्येति एवाकारेणप्रामाण्यस्यपरतोगृह्यत्वंप्रतिषिध्यतेतल्लक्षणमाह प्रामाण्यंनामेतिप्रामाण्यनिश्चयस्तुस्वतएवेत्युक्तं तत्रप्रामा
ण्यस्वरूपंनिरूप्यस्वतस्त्वंनिर्वक्ति तस्येतिप्रामाण्यस्येत्यर्थः स्वशब्देनप्रामाण्यमुच्यते तस्याश्रयोज्ञानंतद्ग्राहिकायावतीसामग्रीतद्ग्राह्यत्वंस्वतस्त्वमित्य
क्षरयोजना अत्रभाट्टाएवंयोजयंतिप्रथममयंघटइतिज्ञानंजायतेऽनंतरंमयाघटोज्ञात इतिघटस्यज्ञातत्वंप्रतिसंधीयतेतयाज्ञाततयाज्ञानमनुमीयतेतथा
हि घटोज्ञानविषयः ज्ञाततावत्वात्सुखवदित्यनेनप्रकारेणज्ञाततालिंगकानुमित्याघटेज्ञानंतन्निष्ठंघटत्ववतिघटत्वप्रकारकंप्रामाण्यंचगृह्यते तत
श्चस्वाश्रयस्यघटज्ञानस्यग्राहिकायावतीसामग्रीज्ञाततालिंगकानुमितिरूपातद्ग्राह्यत्वंप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वमिति तच्चिंत्यं ज्ञानविषयतातिरिक्तज्ञातता

ज्ञाने२॥ चिन्ताबीजंस्वयमेववदति१॥

तत्रप्रमाणगतासंभावनाप्रमाणसंशयः यथाऽनभ्यासदशायांमामोत्पन्नंजलज्ञानंप्रमाणंनवेतिसंशयः सचप्रामाण्यनिश्चयान्नि
वर्त्तते प्रामाण्यनिश्चयस्तुस्वतएवप्रामाण्यंनामतद्वतितत्प्रकारकत्वंतस्यस्वतस्त्वंनामयावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वं॥ ऽऽ यांप्रमाणाभावात्।

ज्ञातोघटइतिप्रतीतेर्ज्ञानविषयत्वेनाप्युपपत्तेः अन्यथादृष्टोघटोध्वस्तोघटइतिप्रतीत्यादृष्टत्वादिकमपिसिध्येत किंचातीतोज्ञात इत्यनुसंधानेनतत्रापिज्ञातता
सिध्येत् नचेष्टापत्तिर्निराश्रयधर्मासंभवात् किंचज्ञाततायाअपिज्ञानविषयतयातत्रापिज्ञाततास्यात्तथानवस्थाप्रसंगस्तस्माद्ज्ञाततायाअप्रामाणिकत्वा
त्तल्लिंगकानुमित्याज्ञानंप्रामाण्यंचगृह्यतइत्यसंगतमेतदितिमन्यमानाः प्राभाकरास्तु एवंवर्णयंतिघटमहंजानामीत्येवंरूपंज्ञानंघटंकर्मतयाभासयति आ
त्मानमाश्रयत्वेनस्वंस्वप्रकाशत्वेनततश्चस्वाश्रयज्ञानस्यग्राहिकायावतीसामग्रीस्वप्रकाशज्ञानरूपातयास्वनिष्ठप्रामाण्यंगृह्यतइतिप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वंत
दपितजन्यज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वेमानाभावात् अन्यज्ञानेनान्यग्रहणेऽतिप्रसंगात् तदिदमप्यसंगतमितिमन्यमानामुरारिमिश्राएवं योजयंति घटेंद्रियसन्निक रामः
र्षानंतरमयंघटइतिज्ञानंजायतेपश्चाद्घटमहंजानामीत्यनुव्यवसायेनव्यवसायज्ञानंगृह्यतेविषयविषयज्ञानंव्यवसायःविषयिविषयज्ञानमनुव्यवसा ७२

प्रमाण्य३॥ ऽयंघटइत्यस्यज्ञानस्यग्राहकंअहंघटंजानामीतिज्ञानंतेनघटग्रहणायोगात्२॥ यस्यतज्ज्ञानं१॥ नैयायिकैकदेशिनः२॥ प्रथमज्ञानं१॥ यस्य१॥

साक्षिसिद्धत्वेन १॥ भवन्मते आत्ममनसोः ३॥

तद्धर्मानतिरिक्ताहमनुभवगोचरोहमनुभवेप्रकाशमानोवास्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकः दृश्यत्वाद्घटवत्॥ नचाप्रयोजकत्वंनिरुपाधिकत्वसहचारभंगप्रसंगात् ए
वंसुखादिव्यवहारस्यस्वगोचरज्ञानंविनानुपपत्त्यासाक्षिसिद्धिः नचात्मसमवेतसुखादिविषयज्ञानेनतद्व्यवहारइति वाच्यं जन्यज्ञानस्यात्मसमवेतत्वासिद्धेः
अन्यथाह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतिविरोधप्रसंगात् जीवात्मसमवेतस्यनित्यज्ञानस्यत्वयानंगीकाराच्चकिंचात्मनः संयोगस्यसंबंधिनोनिरव
यवत्वानिराकृतत्वेनात्मनिज्ञानोत्पत्तेरसंभवेनज्ञानस्यात्मसमवेतत्वासिद्धेश्चतस्मादनन्यथासिद्धश्रुतिस्मृत्यनुमानार्थापत्तिस्वानुभवैः साक्षिसिद्धइ
तितेनप्रामाण्यंगृह्यतइतिस्वतस्त्वंप्रामाण्यस्यसंभवति एतेनप्रामाण्यस्यपरतोग्राह्यत्वंप्रत्युक्तं अनुव्यवसायस्यप्रागेवनिरस्ततयातेनज्ञानंगृह्यतइ
तिदूरतएवद्वितीयानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहोदूरतरः किंचनिश्चितप्रामाण्येनानुव्यवसायेनप्रामाण्यंगृह्यत आहोस्विदनिश्चितेनवानाद्योऽनवस्थापत्तेः
तथाहि अनुव्यवसायस्यस्वतःप्रामाण्यनिश्चयेऽपसिद्धांतापत्तेः अन्येनचेत्तस्यान्येनतस्याप्यन्येनेत्यनवस्थापत्तेनचविषयांतरासंचारादनवस्थोपरमइति।
वाच्यंनह्यनिश्चितप्रामाण्येनानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहइत्यायातंतत्त्वाद्यानुव्यवसायेनैवप्रमाण्यग्रहोस्तुकिंतेनापराद्धं नन्वेवंज्ञानग्राहकेणानुव्यवसाये
नैवव्यवसायप्रामाण्यनिश्चयेइदंज्ञानंप्रमाणंनवेतिसंशयोनस्यादितिचेन्नदोषवशेनतदुपपत्तेः नचनिश्चितेर्थेदोषवशेनकथंसंशयइति वाच्यंदोषघटित
सामग्र्यास्तादृशस्वभावत्वात् अन्यथाप्राच्यांप्रतीचित्वभ्रमसंशयान्यतरानंतरंसूर्योदयादिनेयंप्राचीतिनिश्चयानंतरंपुनःसंशयाद्यभावप्रसंगात् नचेष्टाप
पत्तिस्तयोरनुभवसिद्धत्वात्तस्मादप्रामाण्यशंकाशून्येनाद्येनैवानुव्यवसायेनप्रमाण्यनिश्चयः अन्यथासर्वत्रानाश्वासप्रसंगात् एतेनद्वितीयोविकल्पःपरा
स्तः अनिश्चितस्यतद्ग्राहकत्वायोगात् अप्रामाण्यशंकाशून्यस्यैवज्ञानस्यविषयनिश्चायकत्वाच्च अतएवानुमानेनप्रमाण्यंगृह्यत इत्यपास्तमुक्तदोषसत्त्वा
त् नन्वस्तुनह्याद्येनैवानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहः नतदसंभवस्योक्तत्वात् तस्मात्साक्षिणैववृत्तिज्ञाननिष्ठंप्रामाण्यंगृह्यतइतिनिरवद्यमतस्स्वतएवप्रमाण्य।

ऽनुव्यव० २॥ स्वतःप्रामाण्यत्वानंगीकारात् ४॥ निश्चय इति सिद्धम्॥ छ॥ छ॥ अनिश्चितप्रामाण्येनानुमानेनप्रामाण्यंगृह्यतेउतनिश्चितेनवे ऽन्येनचेदिति ३॥

यस्यनेनद्वितीयानुव्यव ५॥ संशय ६॥ तिपूर्वोक्तदोषसत्वात् २॥ २॥

घटावच्छिन्नचैतन्ये३॥ इति ज्ञानसाक्षिग्राह्यत्वस्य१॥ ॥भवद्भिर्वेदान्तिभिरन्यथाख्यात्यादीनामनंगीकारेण भ्रमकाले शुक्तौ रजतांगीकारेण च शुक्तौ तदभाववत्त्वाभावाद् अतः शुक्तौ रजतज्ञानेऽव्या
सन्निकृष्टस्य विशेषणत्वेन भूतलत्वावच्छिन्नप्रकारिकघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकमिदं ज्ञानं न तथा च भूतलाभाववति घटे भूतलस्य प्रकारत्वात् न व्याप्तिः२॥ ॥ प्तिः एवं सर्वत्र भ्रमकाले न हि तत्तदभाववत्त्वानंगीकारेण चासंभव इत्याशंक्याह॥ ३॥ ॥

नन्वेवं सत्यप्रामाण्यमपि स्वत एव ग्राह्यतामुक्तन्यायस्य तत्रापि तुल्यत्वादित्याशंक्याह अप्रामाण्यमिति किं तदप्रामाण्यमित्यत आह तच्चेति अस्ति च शुक्त्या
दाविदं रजतमिति ज्ञाने रजताभाववति रजतप्रकारकत्वं वस्तुतो रजतस्य तत्राभावात् न च भूतले घट इति प्रमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यं भूतलघटयोरेक
चैतन्याध्यस्तत्वेन तद्वृत्तितत्प्रकारकतया तत्प्रमायां तदभावाच्छुक्तौ तु तत्समानसत्ताकतया रजतस्य तत्रासत्त्वेन प्रातीतिकरजतसत्त्वेपि नाव्याप्तिर्नत्वासं
भव इत्यर्थः वृत्तीति नेदं रजतं किंतु शुक्तिरिति बाधात्मकाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारवृत्त्या तदभाववत्त्वस्यानुपस्थितत्वेन तत्साक्षिणा गृहीतुं न शक्यतेऽन्य।
थातिप्रसंगात् तस्मादप्रामाण्यं परत एव गृह्यते ज्ञानग्राहिकातिरिक्तसामग्र्येत्यर्थः तथाहि ज्ञानानंतरं प्रवृत्तिर्द्विधा संवादिप्रवृत्तिर्विसंवादिप्रवृत्तिश्चेति आ
द्याफलपर्यंता द्वितीया तच्छून्या तत्र विसंवादिप्रवृत्त्याऽप्रामाण्यं ज्ञानस्यानुमीयते तथाहि विवादास्पदं शुक्तौ रजतज्ञानमप्रमाणं भवितुमर्हति विसंवा
दिप्रवृत्तिजनकत्वाद्व्यतिरेकेण प्रमावदिति ज्ञानग्राहकातिरिक्तेनानुमानेन ज्ञानस्याप्रामाण्यं निश्चीयते ज्ञानं तु साक्षिणा गृह्यतेऽप्रामाण्यं पुनरनुमानेन

वृत्त्या घटग्रहे साक्षी पटं गृह्णीयादिति३॥ तदभाववति तत्प्रकारकत्वाभावात्५॥ भ्रमकाले एवंभूतवृत्तेरुदयासंभवात्४॥

अप्रामाण्यं तु परतो गृह्यते तच्च तदभाववति तत्प्रकारकत्वं तदभाववत्त्वस्य वृत्तिज्ञाना
नुपनीतत्वेन साक्षिणा ग्रहीतुमशक्यतया परत एवाप्रामाण्यं गृह्यते ॥ छ ॥

प्रमायां प्रमात्वे १ चक्षुःधूमदर्शनादि १

तस्मात्परत एवाप्रामाण्यं गृह्यत इति भावः एवं प्रमात्वं न एवोत्पद्यते च स्वतस्त्वं नामोत्पत्तौ ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वं न चाप्रमायामतिव्याप्तिस्त
स्यास्तदतिरिक्तदोषजन्यत्वात् न च प्रमायामपि दोषाभावजन्यतया परतस्त्वापत्तिरिति वाच्यं परमते गुणजन्यत्वस्यैवोत्पत्तौ परतस्त्वेन विवक्षितत्वात्।
तस्यास्माभिरनंगीकारात् प्रमामात्रेऽनुगतगुणस्यासंभवेन तस्याप्रामाणिकतया च प्रमायास्तज्जन्यत्वानुपपत्तेः किंच दोषाभावस्यापि न प्रमाहेतुत्वमभावमात्र
स्य शून्याकरणत्वप्रतिषेधात् किंतु दोषाभावस्य परमते दंडत्वादिवदनुकूलमात्रत्वं अपि च दोषस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वेन तदभावस्य कार
णत्वं न संभवत्येव प्रतिबंधकाभावस्य कार्यानुत्पादकस्याग्रिमसमयसंबंधविघटकतयान्यथासिद्धत्वात् तस्मात्स्वत एव ज्ञानसामान्यसामग्रीमभ्रात्प्रमोत्पद्यते इति सिद्धं
अप्रमा तु परत एवोत्पद्यते ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तस्य दोषस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रमां प्रति कारणत्वावधारणाच्च तस्मादुत्पत्तावपि परत एवाप्रामाण्यमिति सि

पूर्वक्षणा२॥ कारणतावच्छेदकं अनुकूलं॥३॥

स्वाभि२ व्यवसायेन१॥ प्रमाणस्य१॥ व्यवसायस्य२ अनुव्यवसायस्य२॥ साक्षिरूपसाध्य४॥
ऽनुव्य॰ प्रमा॰२॥ अहंसुखित्यादिः७॥ अहंकारेदृश्यत्वबलात्५॥ भवन्मतेज्ञानेऽनंगीकारा५भवन्मते४॥ ऽवच्छेदकानिर्वचनादेव५॥

यावतीसामग्री अनुव्यवसायादिरूपा तया व्यवसायनिष्ठंप्रामाण्यंगृह्यते तेनैतस्यैवपूर्वमुपस्थितत्वादिदमेवप्रामाण्यस्वतस्त्वमिति तन्नुच्छं अनुव्यवसायस्यप्रा
गेवनिरस्तत्वात्तेनैतद्ग्रहणायोगात् मनसः प्रामाण्यस्यनिराकृतत्वेनात्मनः संयोगासंभवस्योक्तत्वाच्चज्ञानस्यमानसप्रत्यक्षत्वायोगात्तस्मादिदमप्यसंगतमित्यभि
प्रेत्यस्वपक्षेस्वतस्त्वलक्षणंयोजयति स्वाश्रयेति तत्तत्स्वस्वाश्रयस्यग्राहिका यावतीसामग्रीसाक्षीरूपा तद्ग्राह्यत्वंप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वमित्याह इतिस्वतः प्रा
माण्यमिति नन्वेवंभवतामपिसाक्षिणः किंप्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षंरूपादिहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरत्वात् मनसोऽनिंद्रियत्वेनाप्रमाणत्वाच्च नाप्यनुमानं तद्व्या
प्यलिंगाभावात् न चाहंकारोऽनात्मा दृश्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेनपक्षधर्मताबलात्साक्षिसिद्धिरिति वाच्यं पक्षतावच्छेदकानिर्वचनेनानुमानावतारात् अ
तएवाहंकारः स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकः दृश्यत्वात्संमतवदिति परास्तं नाप्युपमानं तस्यनियतविषयत्वात् नाप्यागमः तस्यार्थान्तरपरत्वात् नाप्यर्थापत्तिस्तेनैविना
नैदनुपपत्तेरभावात् न च सुखादिव्यवहारः स्वगोचरज्ञानंविनाऽनुपपन्नः संस्तत्कल्पयति तच्च साक्षिचैतन्यमेवेत्यर्थापत्त्या तत्सिद्धिरिति वाच्यंसुखादि
अहंकारेदृश्यत्वानु१॥ कुतअहंकारेस्यसत्ज्ञान् ...णेन दृश्यत्वाप...नेः१॥ विषमेनसा दृश्यविषयत्वात्२॥ साक्षिचेतार इत्यादिः२॥ ज्ञानादियणपरत्वात्२॥ न३ साक्षिणा२

स्वाश्रयोवृत्तिज्ञानंतद्ग्राहकंसाक्षिचैतन्यं तेनतन्निष्ठप्रामाण्यंगृह्यत इतिस्वतः प्रामाण्यम्॥ ६॥

व्यवहारस्यात्मसमवेतसुखादिविषयज्ञानेनोपपन्नत्वेनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तेः तस्मात्प्रमाणाभावस्य तवापितुल्यत्वात्कथंप्रामाण्यस्यसाक्षिग्राह्यत्वंस्व
तस्त्वंवेत्यतः प्रामाण्यस्यपरतस्त्वमभ्युपगंतव्यम् परतस्त्वंनामयावत्स्वाश्रयग्राहकातिरिक्तग्राह्यत्वं तथाहि प्रामाण्याश्रयव्यवसायज्ञानमनुव्यवसाये
नगृह्यते प्रामाण्यंत्वनुमानेनगृह्यते तथाहि विवादगोचरापन्नंव्यवसायज्ञानंप्रमाणंभवितुमर्हति समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाद्व्यतिरेकेणाप्रमाणज्ञानव
दिति अथवा प्रथमानुव्यवसायेनव्यवसायोगृह्यते द्वितीयानुव्यवसायेनतन्निष्ठंप्रामाण्यमन्यथा प्रथमोत्पन्नंजलज्ञानंप्रमाणमप्रमाणंवेति संशयोनस्या
दनभ्यासदशायांतस्मात्परतएवप्रामाण्यग्रह इत्यत्रोच्यते साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिवाचः साक्षीमनसः साक्षीएतद्योवेत्तितंप्राहुः क्षेत्रज्ञमितितद्विदः ज्यो
तिषामपितज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्योऽज्ञानतत्कार्यावभासकः साक्षीचिदात्मावश्यमभ्युपगंतव्योऽन्यथोदाहृतश्रुतिस्मृतीनामप्रा
माण्यप्रसंगात् नचतासामर्थान्तरपरत्वमितिवाच्यं उपक्रमादिलिंगैस्तत्रैवतात्पर्यस्यनिश्चितत्वेनतदयोगात् तथानुमानादपितत्सिद्धिः तथाहि अंतःकरण

प्रवृत्त्यनंतरमिदंजलज्ञानंप्रमाणमितिद्वितीयानु४॥ व्यवसाय४॥ ऽर्थान्तरपरत्व१॥ शुक्तिरजतज्ञानवत्५॥

ज्ञाने १॥ वक्रकोटरादिकरचरणादिः ६॥

अ॰ कौ॰ तृ॰ प्र॰ ७४ ननुप्रमाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वांगीकारेऽनभ्यासदशायामिदंजलज्ञानंप्रमाणमप्रमाणंवेतिसंशयः कथंस्यान्निश्चितेऽर्थेसंशयोगादत आह प्रामाण्येतिज्ञानग्राहकग्राह्यत्वपक्षइत्यर्थः दोषेतिदोषघटितसामग्र्याःबलवत्वात्प्रामाण्यसंशयउपपद्यतेइत्यर्थः एवमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च प्रामाण्यस्यस्वतस्त्वस्यनिश्चितत्वात्प्रामाण्यनिश्चयेनसंशयनिवृत्तिरुत्पद्यतइत्यभिप्रेत्योक्तप्रामाण्यसंशयमुपसंहरति इतीति इदानींकरणसंशयंनिरूपयति वेदांतेति साकस्मान्निवर्त्ततेइत्यपेक्षायामाह साचेति तर्हिश्रवणंनिरूप्यतामित्याकांक्षायामाह तच्चेति द्वितीयपरिच्छेदेतात्पर्यनिरूपणावसरे इतिशेषः तच्चश्रवणंकुतोनिष्पद्यतेइत्याशंक्याह शारीरकइति प्रमाणगतासंभावनांद्विप्रकारांनिरूप्यप्रमेयगतासंभावनांनिरूपयितुंविभजते प्रमेयेतिकेयमनात्मगतासंभावनेत्याकांक्षायामाह स्थाणुर्वेति अयंसाधारणधर्मदर्शनजोविशेषदर्शनेननिवर्त्ततेइतिद्रष्टव्यंविप्रतिपत्तिजन्यात्मसंशयोऽनेकप्रकारइत्याह आत्मेति

प्रमाण्यस्वतस्त्वपक्षेसंशयो दोषवशादुपपद्यते इत्ययंप्रमाणसंशयः वेदांताऽद्वितीयेब्रह्मणिप्रमाणंनवेतिसंशयः करणगता संभावना साचश्रवणेननिवर्त्तते तच्चनिरूपितंतदपिश्रवणंशारीरकप्रथमाध्यायपठनेननिष्पद्यते प्रमेयगतासंभावनाद्विविधा अनात्मगतात्मगताचेतिस्थाणुर्वापुरुषोवेत्यनात्मसंशयः आत्मसंशयोऽनेकविधः तथाहि ॥

१२ विरुद्धार्थप्रतिपादकानेकवचनंविप्रतिपत्तिः साभाष्यकारेणनिरूपिता देहमात्रंचैतन्यविशिष्टमात्मेतिप्राकृतालोकायतिकाश्चप्रतिपन्नाः इन्द्रियाण्यात्मेत्यपरेमनआत्मेत्यन्येक्षणिकंविज्ञानमात्मेत्यपरेशून्यमात्मेत्यपरेदेहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तःसंसारीकर्त्ताभोक्तेत्यन्ये आत्मातुकेवलभोक्तानतुकर्त्तेत्येकेतदन्यःसर्वज्ञःसर्वशक्तिरीश्वरइतिकेचित् आत्मातुभोक्तासइत्येकेएवंबहवोविप्रतिपन्नाइत्येवंविप्रतिपत्तिवशाज्जायमानमनेकप्रकारमात्मसंशयंदर्शयति तथाहीत्यादीनि सलिलएकोद्रष्टाऽद्वैतइत्यादिश्रुत्याऽद्वैतात्मावगम्यतेसचोपाधिभेदाद्द्विविधापरमात्माजीवात्माचेतितत्रमायोपाधिकःपरमात्मास्थूलसूक्ष्मकारणशरीरोपाधिकोजीवात्मासएवकर्त्ताभोक्ताचउपाधिविवेकेनद्वयंकिंतुशुद्धोऽद्वैतोभवति तदुक्तं जीवात्मापरमात्माचेत्यात्माद्विविधईरितः चित्तादात्म्यात्त्रिभिर्देहैर्जीवःसन्भोक्ततांव्रजेत् ॥ १ ॥ परमात्मासच्चिदानंदस्तादात्म्यंनामरूपयोः ॥ गत्वाभोग्यत्वमापन्नस्तद्विवेकेतुनोभयं ॥ १ ॥ एवंचपूर्वोक्तःपरमात्मातत्पदार्थःजीवस्त्वंपदार्थःततस्तत्पदार्थस्यपरमात्मनः संशयमनेकप्रकारंदर्शयति ब्रह्मेति ॥ ५ ॥

सलिलंजलंतद्वद्भिन्नइत्यर्थः ॥ ४ ॥

नसोऽर्थोयेषांतेऽनदर्थास्तेषांवाक्यानामनर्थकत्वमित्यर्थः॥२॥ श्रुति ३॥ ईश्वरः ३ परमात्मा ५॥

 जीवपरमात्मैक्यसंशयनिवर्त्तकंतर्कमुदाहरति यदिपरमात्मेतिनचपरमात्मैवनास्तियस्यानित्यत्वमापद्येतेनिवाच्यं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेस्तस्यावश्यमभ्युपे

 यत्वात् नत्वाम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामितिजैमिनिनाकृत्स्नस्यवेदस्यविधिनिष्ठतयाप्रामाण्यस्यप्रतिपादितत्वादीश्वरप्रतिपादकश्रुतीनांत

 द्विरुद्धतयास्वार्थेप्रामाण्यायोगात्कथंतैर्मूलेनैतदभ्युपगमःनचेश्वरप्रतिपादकश्रुतेरध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेनकथमप्रामाण्यमितिवाच्यंकर्त्रादिस्तावकत

याविध्यपेक्षितदेवतादिप्रकाशनपरत्वेनवाविधिपरत्वेनप्रामाण्योपपत्तेः नचभिन्नप्रकरणनिष्ठानांकथंकर्मविधिपरत्वमितिवाच्यंनह्युपासनाविधिपर।

त्वोपपत्तेःनचोपासनाविधिशेषत्वेनपरमात्मनःसिद्धत्वात्कथंतदभावइति वाच्यं असावादित्योदेवमधुःइत्यादिनाऽऽदित्यमधुत्वोपासनवज्जीवेअविद्य

मानमारोप्योपासनोपपत्तेः परमात्मप्रतिपादकश्रुतीनां तत्प्रतिपादनेप्रवृत्तिनिवृत्त्योरसंभवेनतत्रसंगतिग्रहायोगात्परमात्मनःसिद्धवस्तुत्वेनापरिछिन्न

तयाहेयोपादेयशून्यतयाचतत्प्रतिपादनफलाभावाच्चतस्मादेदमात्रस्यविधिपरत्वेनप्रामाण्यमभ्युपगंतव्यंतस्मात्कथंश्रुत्यादिभिःपरमात्माभ्युपगमोऽतो

यदिपरमात्माजीवभिन्नःस्यात्तर्हिघटादिवदनात्मत्वेनानित्यएवस्यात्॥ ६ ॥

ॐकारः ३

निर्विषयोयंतर्कइति अत्रोच्यतेपरमात्मावश्यमभ्युपगंतव्यः नचतत्रप्रमाणाभावःश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानांसत्वात् तथाहि सदेवसौम्येदमग्रआसीदेकमेवा

द्वितीयंसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्मयःसर्वज्ञःससर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपःएषसर्वेश्वरएषसर्वज्ञएषोंतर्यामीयःपृथिव्यांतिष्ठन् पृथिव्याअंतरोयंपृथि

वीनवेदयस्यपृथिवीशरीरंयःपृथिवीमंतरोयमयत्येनआत्मांतर्याम्यमृतःब्रह्मवाइदमग्रआसीत् आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत् यद्वेदादौस्वरःप्रोक्तोवेदांतेच

प्रतिष्ठितःतस्यप्रकृतिलीनस्ययःपरःसमहेश्वरः१नारायणःपरंब्रह्मतत्वंनारायणःपरंनारायणःपरंज्योतिरात्मानारायणःपरं॥२॥ऋतं

सत्यंपरंब्रह्मपुरुषंकृष्णपिंगलंऊर्द्धरेतंविरूपाक्ष्यंविश्वरूपायवैनमःऽ३तमीश्वराणांपरमंमहेश्वरंतंदेवतानांपरमंचदैवतं॥पतिंपतीनांप्रथमंपुरस्ताद्विदाम

देवंभुवनेशमीड्यं४सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यः।सईक्षांचक्रे।एतद्वैसत्यकामपरंचापरंब्रह्महिरण्यगर्भंजनयामासपूर्वंसनोबुद्ध्याशुभयासंयुनक्तुयोब्रह्माणं

विदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मैतंहदेवमात्माबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्ये१सर्वाणिरूपाणिविचिंत्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन् यदास्तेउपद्र

सत्वोपाधिकम्३॥ प्रकाशितत्वात् १॥ व्यवहरन्नेवर्तते१॥

समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरं विनश्यत्स्वऽविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति॥१॥उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः॥ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्दे
शेऽर्जुनतिष्ठति॥आकाशमेकंहियथाघटादिषुपृथक्पृथक् तथात्मैकोप्यनेकःस्यात् जलाधारेष्विवांशुमान्१ससेत्रतस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिःपरमामतामम
नरात्मानतवचयेचान्येदेहिसंज्ञकाः२सर्वेषांसाक्षिभूतोसौनग्राह्यःकेनचित्क्वचित्विश्वमूर्द्धाविश्वभुजोविश्वनासाक्षिवाहुकः३एकश्चरतिभूतेषुस्वैरचारीय
थासुखं॥यदक्षरंपरंब्रह्मयईश्वरःपरःपुमान्४गुणोर्मिसृष्टिस्थितिकालसंलयःप्रधानबुद्ध्यादिजगत्प्रपंचसूः॥सुनोऽस्तुविष्णुर्मतिभूतिमुक्तिदः॥ब्रह्मास्व
रमजंनित्यंयथासौपुरुषोत्तमः हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानाव्यक्तरूपिणे॥ॐनमोवासुदेवायशुद्धज्ञानस्वभाविने॥यस्याज्ञयाजगत्स्रष्टाविरंचिःपालकोहरिः
संहरिताकालरुद्राख्योनमस्तस्मैपिनाकिने॥१॥अपुण्यपुण्योपरमोयंपुनर्भवनिर्भयाः॥शांताःसंन्यासिनोयांतितस्मैमोक्षात्मनेनमः॥ १ ॥इत्यादिश्रुतिस्मृ
तीतिहासपुराणवचनसहस्राणिनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंसर्वशक्तिमनंतकल्याणगुणाकरपरमात्मानमुपक्रमोपसंहारादिलिंगनिश्चिततात्पर्याणिप्रतिपा
दयंतिनचैषामर्थांतरतायुक्ताश्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् नचैषांकर्त्रादिस्तावकत्वंभिन्नप्रकरणस्थत्वात् नचोपासनाविधिपरत्वंतदश्रवणात् नचा।
त्मावारेद्रष्टव्यइत्यादिश्रवणाज्ज्ञानविधिपरत्वंज्ञानस्यप्रमाणवस्तुपरतंत्रतयाकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यत्वेनविधेयत्वायोगात् नचैषांविधिपरत्वानं।
गीकारेप्रवृत्तिनिवृत्त्योरसंभवेनसंगतिग्रहायोगादप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यंपुत्रस्तेजातइतिवाक्यश्रवणानंतरंहर्षादिनानुमानेनपुत्रादिपदानांसं
गतिग्रहदर्शनात्तथात्रापितदुपपत्तेर्नाप्रामाण्यापत्तिः नचनद्यास्तीरेपंचफलानिसंतीत्यादिवद्वेदांतानांसिद्धार्थपरत्वेनाप्रामाण्यंतत्प्रतिपाद्यपरमात्मनो
ऽपरिच्छिन्नत्वेनहेयोपादेयत्वाभावेनानर्थक्यंचेतिवाच्यं परमात्मनोमानांतरायोग्यतयाऽज्ञातत्वेनतज्ज्ञानात्परमपुरुषार्थसंभवेनचतत्प्रतिपादकवेदां
तानांप्रामाण्यप्रयोजनवत्त्वोपपत्तेःकिंचज्ञानविधिपरत्वेवेदांतानांविधेयज्ञानसाध्यस्यमोक्षस्यस्वर्गादेरिवानित्यत्वंप्रसज्येत अदृष्टजन्यभावकार्यस्यानि
त्यत्वनियमात् नच नदिष्टंसर्वेमोक्षवादिनोमोक्षंनित्यमभ्युपगच्छंतिनतुश्रवसर्वतंत्रविरोधःप्रसज्येत अनावृत्तिःशब्दादितिसूत्रविरोधश्चतस्मादयुक्तमे
तत् अपिचमोक्षोनामब्रह्मभावोवाऽज्ञाननिवृत्तिर्वासर्वथापितस्यज्ञानैकसाध्यत्वेनविधेयज्ञानजन्यापूर्वस्यानुपयोगान्निरर्थकोज्ञानविधिःकिंचमोक्षस्यो
त्पत्त्याद्यसंभवेनज्ञानैकव्यंग्यतयाज्ञानविधिर्निरर्थकः उत्पत्त्याद्यन्यतमस्यविधिफलत्वात्॥ ६ ॥ नसपुनरावर्ततेइत्यादिशब्दप्रामाण्यात्ब्रह्मलोकप्राप्तानांप्राणि
नानपुनरावृत्तिरिति॥शा०॥सू०॥ २॥

आदिशब्देनज्ञानगुणकंवाज्ञानस्वरूपंवासनाजातिमद्वासनास्वरूपंवासगुणंवानिर्गुणंवेत्यादिसंशयायाग्रह्यंतेतत्वंपदार्थेसंशयमनेकप्रकारंदर्शयत्यात्मेतिआदि
शब्देनेंद्रियादयोगृह्यंते अत्राप्यादिशब्देनपरिणामीवाकूटस्थोवासत्ताजातिमान्वासद्रूपोवेत्यादिसंशयायाग्रह्यंतेएवंपदार्थसंशयंप्रदर्श्यवाक्यार्थसंशयमा
ह जीवस्येति इदानींमोक्षसाधनेसंशयंदर्शयति ऐक्येपीति ऐक्यगतेति ऐक्यगतस्तज्ज्ञानगतःसंशयः अयंसंशयःकस्मान्निवर्ततेइत्यत आह अयमितिननुकोयं
तर्कःयेनसर्वोपिसंशयोनिवर्त्ततेतत्राह तर्कोनामेतिप्रसंजयतीतिप्रसंगःअनिष्टप्रसंजकइत्यर्थःतमेवविवृणोतिव्याप्येतिव्यापकेतिव्यापकप्रसंजनमित्यर्थः
ननुकिंतद्व्याप्यंकिंतद्व्यापकमित्याकांक्षायांतदुभयंव्युत्पादयति व्याप्तीति व्याप्तिंनिरूपयतिज्ञापयतीतिव्याप्तिनिरूपकंव्याप्तिप्रतियोगीत्यर्थःव्याप्तिःपूर्वमेवनिरू

ब्रह्माद्वितीयंसद्वितीयंवा अद्वितीयत्वेपि आनंदगुणकंवानंदस्वरूपंवेत्यादिपरमात्मगतःसंशयः आत्मादेहाद्यतिरिक्तोनवादेहाद्यतिरिक्तत्वे
पिकर्त्तावाऽकर्त्तावा अकर्तृत्वेपिचिद्रूपोवाऽचिद्रूपोवाचिद्रूपत्वेपि आनंदात्मकोनवेत्यादिजीवगतःसंशयःजीवस्यसच्चिदानंदरूपत्वेपि।
परमात्मनासहैक्यंसंभवतिनवाएक्येपितज्ज्ञानंमोक्षसाधनंनवामोक्षसाधनत्वेपितज्ज्ञानंकर्मसमुच्चितंमोक्षसाधनंवाकेवलज्ञानंवेत्यैक्य
गतसंशयःअयंसर्वोपि संशयोमननेनतर्कात्मकेननिवर्त्तते तर्कोनामानिष्टप्रसंगःव्याप्यारोपेणव्यापकापादानमितियावत् व्याप्तमाश्रयो।
व्याप्यंव्याप्तिनिरूपकंव्यापकं तथाचयदिप्रपंचःसत्यःस्यात्तर्हि अद्वितीयश्रुतिविरोधःस्यात्॥ २२ पिताइतिभावः एवंतर्कंनिरूप्यबहूंस्तर्कांस्तत्तत्सं

शयनिवर्त्तकानुदाहरति तथाचेतिप्रपंचस्यसत्यत्वेजडाजडयोरैक्यायोगात्परमात्मनोऽद्वितीयत्वसाधकंतर्कमुदाहरति यदीतितच्चभेदश्रुतिविरोधादद्विती
याश्रुतेरन्यपरतयातत्तद्विरोधइतिवाच्यं फलवत्यज्ञातेर्थेश्रुतेस्तात्पर्यनियमादद्वैतस्याज्ञातत्वेनतज्ज्ञानान्निरतिशयपुरुषार्थसंभवेनवाद्वैतेश्रुतितात्पर्ये
स्ययुक्तत्वात्तच्छ्रुतेरन्यपरत्वंभेदस्यमानांतरसिद्धत्वेनतत्प्रतिपादकश्रुतेरनुवादकतयाऽप्रामाण्यप्रसंगात् उदरमंतरंकुरुतेऽथतस्यभयंभवतीतिभेददर्शि
नोऽनर्थश्रवणात् अथयोन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरितिभेदस्यनिंदितत्वाच्चश्रुतेस्तत्रतात्पर्यंनसंभवत्येवातोद्वैतश्रुतेरतत्परत्वे
नदुर्बलत्वाद्द्वैतश्रुतेस्तत्परत्वेनबलवत्त्वाद्बलवद्विरोधोऽनुपपन्नःइतिप्रपंचस्यसत्यतानुपपन्नंएवंचब्रह्मणःपारमार्थिकमद्वितीयत्वमनेनतर्केणसिद्धमिति

उदप्यर्थेअरमीषदर्थेच ३॥

सि भाष्यं॥

फलंसुखदुःखादिअतःपरमेश्वरात्कृतश्चेतनोहिकश्चित्स्वतंत्रोजीवशुभाशुभंविज्ञायतदनुसारिप्रयच्छतीत्युपपत्तेरिति॥ शा०॥ सू०॥ ७॥
ऋग्वेदादेःशास्त्रस्यकारणत्वादिति॥शा०॥सू०॥४॥ अवश्यमभ्युपगंतव्यःवापाठः ६॥ सर्वेवेदायत्पदमामनंतीतिश्रुतेःकथंवेदानांविधिपरत्वमितिचेन्न ॥४॥

अ॰ कौ॰ अभिव्यक्तिस्तुप्रमाणजन्येनकेवलज्ञानेनापिसंभवतिकिंचब्रह्मज्ञानेविधिरहोस्वित्तत्साधनेश्रवणादौवानाद्यःब्रह्मणोविधेयज्ञानविषयत्वायोगात् अन्य
न॰ प्र॰ देवतद्विदितादथोअविदितादधीत्यादिश्रुत्याब्रह्मणोविदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात् किंचास्तुतर्हिप्रदेशांतरविहितोपासनाकर्मत्वमितिचेदतिनिपुणमति
७६ र्भवान्यतोज्ञानाविषयस्योपासनाविषयत्वंब्रवीतिकिंचयद्वाचानभ्युदितंयेनवागभ्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासतइत्यादिश्रुतिरुपासनकर्मत्वमपित
स्यनिषेधति॥अविषयत्वेब्रह्मणःशास्त्रयोनित्वादित्यधिकरणविरोधइतिचेन्नतन्निष्ठाज्ञाननिवर्तकत्वेनतद्विषयत्वोपचारादविरोधःनद्वितीयःइष्टापत्तेःवे
दांतानांब्रह्मणिमहातात्पर्येप्यवांतरतात्पर्येणश्रवणादिविध्युपगमेबाधकाभावात्तस्माद्वेदांतानांविधिपरत्वासंभवात्संगतिग्रहसंभवाच्चफलवद्ज्ञानार्थबो
धकत्वेनप्रामाण्यसंभवाच्चतन्मूलभूतस्मृत्यादीनामपितुल्यन्यायत्वाच्छ्रुत्यादिभिःपरमात्मांगीकार्यःकिंचजडस्यकर्मणःफलदातृत्वायोगात्परमात्मावश्य
श्यमभ्युपगंतव्यःतदेतत्सर्वमभिप्रेत्यभगवद्बादरायणेनोक्तंफलमतउपपत्तेरिति तस्मात्सपरमात्मायदिजीवभिन्नःस्यात्तर्हिघटादिवदनात्मत्वेनानित्यएव

यद्यात्मानंदोनस्यात्तर्हिकोपिनव्याप्रियेतेत्यादिव्याप्यारोपेणव्यापकप्रसंजनरूपास्तर्काःश्रुत्युक्ताद्रष्टव्याःएतच्चमननंनिरूपितमेतन्मन
तर्कोन४। श्रुत्यादिभिःपरमात्माङ्गीकारेण१॥ ११नम॥

स्यान्नचतदिष्टंनित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणविरोधप्रसंगात् एतेनसांख्यादयःपरास्तावेदितव्याःअचेतनस्यप्रधानस्याप्रमाणि
कत्वेनपरमेश्वरस्यैवजगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वादतएवपतंजलिनैयायिकादयोपिनिराकृताःनिरपेक्षेश्वरस्यनिमित्तत्वेवैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात्श्रु
त्यानदंगीकारेयथाश्रुतिसोपाधिकसगुणेश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वंतस्यैवमायाविनिर्मुक्तस्यप्रत्यगभिन्नत्वमुक्तदोषपरिहारायश्रुत्याद्यविरोधा
यचसर्वैरवश्यमभ्युपगंतव्यंतस्माद्यथोक्ततर्कस्यसविषयत्वात्तेनोब्रह्मात्मैक्यसंशयोनिवर्ततइतिभावःइदानींशोधितत्वंपदार्थस्यसुखात्मत्वसाधकंतर्कमु
दाहरतियद्यात्मेति आत्माशोधितत्वंपदार्थःआनंदःआनंदस्वरूपःकोपिकश्चिदपिजनोनव्याप्रियेततनप्रवर्तेततस्यार्थमित्यक्षरार्थःतथाचश्रुतिःकोह्येवान्यात्कः
प्राण्याद्यदेषआकाशआनंदोनस्यादितियद्यप्यत्राकाशशब्दःपरमात्मपरःआकाशोऽर्थांतरत्वादिव्यपदेशादितिन्यायेनसह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिपू ए॰ भः
र्ववाक्येरसशब्देनानंदवाचिनापरमात्मनोविवक्षितत्वादेषह्येवानंदयतीत्युत्तरवाक्येपिएतच्छब्दार्थस्यान्येषामानंदयितृत्वप्रतिपादनेनतस्यैवविवक्षितत्वाच्च ७६
आकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्वहितेयदन्तरातद्ब्रह्मेत्यत्रपरमेवब्रह्मआकाशशब्दंभवितुमर्हतिकुतःअर्थांतरत्वादिव्यपदेशात् अर्थान्तरमाकाशस्वभावस्तत्त्वं आदिपदेननामरूपनिर्वहणादिकंतद्व्यपदेशादाकाशंब्रह्मेति॥शा०॥सू०॥२॥

भपिल

अ॰कौ॰ नद्भावृवतितत् ज्ञानंमिथ्याज्ञानमित्यर्थः स्वतोज्ञानस्यवाधाभावेपिविषयवाधेननत्त्संभवात् वाध्यत्वंज्ञानस्यमिथ्यात्वमित्यर्थः विपर्ययंविभजते सचेति
त॰प्र॰ निरुपाधिकंविभज्य यथोद्देश्यंव्युत्पादयति आद्येनिशुक्ताविति इदंरजतमितिभ्रमः वाह्योनिरुपाधिकभ्रमइत्यर्थः अहमित्याभ्यंतरोनिरुपाधिकभ्रमइ
७७ त्यर्थः सोपाधिकंभ्रमंविभज्य यथाक्रमंव्युत्पादयति सोपाधिकेतिलोहितेतिवाह्यः सोपाधिकभ्रमइत्यर्थः सोपाधिकेतिसोपाधिकभ्रमइत्यर्थः नन्वाकाशा
दिप्रपंचभ्रमस्यकथंसोपाधिकभ्रमत्वंजपाकुसमादिवत्तदनुपलंभादित्याशंक्याह कर्मेति नन्वस्तुकर्माविद्याकार्यंतथापिकथंसोपाधिकत्वंइत्याशंक्याह न
त्वज्ञानेनेति ज्ञानेनावरणशक्तिमदज्ञानेनिवृत्तेपिविक्षेपशक्तिमदज्ञानात् प्रारब्धक्षयपर्यंतं आकाशादिप्रपंचस्यानुभूयमानत्वात् तद्भ्रमः सोपाधिकएव नचो ॥
पाधेरनुपलंभः कर्मसहितविक्षेपशक्तिमदज्ञानस्यैवोपाधित्वादितिभावः आभ्यंतरंसोपाधिकभ्रमंदर्शयति कर्तृत्वादीति अहंकर्तेत्यात्मनिकर्तृत्वादिबुद्धिराभ्यां

कर्मसहकृत २

शुक्त्यादाविदंरजतमित्यादिवाह्यः अहमज्ञोब्रह्मनजानामीत्याद्याभ्यंतरः सोपाधिकोद्विविधः वाह्यआभ्यंतरश्चेति लोहितःस्फटिकइत्यादि
वाह्यआकाशादिप्रपंचभ्रमोपिवाह्यः सोपाधिकः कर्माविद्याकार्यत्वात् नत्वज्ञानिनोनिवृत्तेप्यज्ञानेप्रारब्धक्षयपर्यंतंप्रपंचोपलब्धिदर्शनात्
कर्तृत्वादिभ्रमआभ्यंतरः स्वप्नोप्याभ्यंतरः सोपाधिकभ्रमएव नतुस्मृतिः तथाहिजाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमेसति स्वप्नभोगप्रदकर्मोद्रेके ॥ ॥

नरः सोपाधिकभ्रमः तत्रांतःकरणमुपाधिस्तन्निष्ठकर्तृत्वादिरात्मन्यविवेकेनारोप्यतेतस्यासंगत्वेनस्वतःकर्तृत्वायोगात्तस्यसोपाधिकत्वंयुक्तमितिभावः नैया
यिकास्तुस्वप्नमयथार्थस्मरणंवदंतितान्निराकर्तुंस्वप्नस्यसोपाधिकभ्रमेंतर्भावमाह स्वप्नोपीति सोपाधिकभ्रमोऽनुभवइत्यर्थः ननुस्वप्नस्यसोपाधिकस्मृतिरूप
त्वात्कथंभ्रमानुभवत्वं नचतथोल्लेखाभावात् इत्थंपश्यामीत्यनुभावाच्चतथात्वमितिवाच्यं दोषवशेनतदितिस्थानेइदमित्युदयात् स्वप्नः स्मृतिरेवनिद्रादोषवशात्प
श्यामीत्यपिभ्रमएवान्यथारथतदुचितदेशानामसंभवात् रथाद्युपादानसामग्र्यभावात्कथंतदुत्पत्तिस्तदनुभवोवास्यात् तस्मात्स्मृतिरेवस्वप्नइत्याशंक्याहननु
स्मृतिरितिजाग्रत्कालीनरथतदुचितदेशानद्युत्पादकसामग्र्यभावेपिजाग्रत्कालीनरथोत्पादकसामग्रीतोविलक्षणसामग्रीवशेनप्रातिभासिकरजतोत्पत्त्यनुभवाविव रामः
स्वप्नकालप्रातिभासिकरथोत्पत्त्यनुभवौनविरुद्धौ इत्युपपादयति तथाहीति दारुतक्षादिर्व्यावहारिकरथोत्पादकसामग्रीजाग्रदनुभवजनितवासनाविशिष्टमंतः ७७

करणंप्रातिभासिकरथगजाद्युत्पाद ॥

कसामग्रीनद्विलक्षणा च ननोरथाद्युत्पत्तिस्तदनुभवश्चेति द्वयं युक्तमेवातः स्वप्ने न स्थनिरिति भावः ननु जाग्रद्भोगप्रदकर्मणि सति कथं स्वप्नः स्यादित्याशंक्याह जा ग्रदिति तथापि भोगप्रदकर्मोपरमे सुषुप्तिरेव स्यान्न स्वप्न इत्याशंक्याह स्वप्ने ति॥ ननु स्वप्ने प्रमाणप्रमेयव्यवहारस्य जाग्रद्व्यवहारसतुल्यत्वात्कथं रथादेः प्रातिभा सकत्वमित्याशंक्य जाग्रत्पदार्थस्य भौतिकत्वेन चिरस्थायित्वात्स्वप्नपदार्थस्य वासनाविशिष्टांतःकरणपरिणामत्वेन वासनामयत्वात् उभयोर्वैलक्षण्यमस्ती त्यभिप्रेत्याह सकलेति विषयाश्चेंद्रियाणि च विषयेंद्रियाणि तेषां वासनाः ताभिर्वासितं वासनाश्रयमिति यावत् ननु भ्रमस्य दोषजन्यत्वात्प्रकृते तदभावा त्कथं भ्रमः स्यात् स्वप्न इत्याशंक्याह निद्रेति निद्रारूपदोषसत्वात् भ्रमः संभवतीत्यर्थः नह्यंतःकरणं सर्वाकारेण परिणमते चेत्तदा नो ग्राह्यग्राहकव्यवहारः क थं स्यात् न ह्य ग्राहकेंद्रियाणामुपरत्वादित्याशंक्यांतःकरणस्यैव ग्राह्यग्राहकोभयाकारेण परिणतत्वात् तथा व्यवहारमुपपद्यत इत्याह रथादीति नन्वालोकस

संयुक्तं १

सकलविषयेंद्रियादिवासनावासितं निद्रादोषोपप्लुतमंतःकरणं रथादिविषयाकारेण तद्ग्राहकेंद्रियाद्याकारेण रथादिविषयाकारवृत्त्याका रेण च परिणमते अंतःकरणोपहितसाक्षी स्वयमन्याऽनवभास्यः तत्सर्वमवभासयति अत एव स्वप्ने साक्षिणः स्वप्रकाशत्वं सुविज्ञेयं जाग्रद व स्थायां सूर्यादितेजोभिः संकीर्णत्वात्साक्षिणः स्वप्रकाशत्वं दुर्विज्ञेयं स्वप्ने तु सूर्यादीनां जाग्रत्पदार्थानामुपरतत्वात्स्वप्रकाशत्वं विवेक्तुं शक्यते॥ ॥

आलोक १॥

हकृत चक्षुष एव रूपग्राहकत्वात्तदानीं तदभावात्कथं रूपाद्यनुभव इत्याशंक्य सर्ववासनाश्रयांतःकरणोपहितसाक्षिबलेन रूपादि सर्वविषयानुभव उपपद्यत इत्याह अंतःकरणेति ननु साक्षी साक्ष्यंतरेण प्रथते चेत्तदानवस्था स्यान्न चेदज्ञायमानो जडः कथं विषयमवभासयेदित्याशंक्याह स्वयमिति स्वयं प्रकाशमान त्वात्साक्षी स्वमन्यानवभास्यः यतः सर्वं स्वप्नपदार्थजातमवभासयतीत्यर्थः ननु जाग्रदवस्थायां साक्षिणः स्वप्रकाशत्वस्यानुभूयमानत्वात्कथमन्यानवभास्यत्व मित्याशंक्य जाग्रतीति सूर्यादिज्योतिर्भिः संकीर्णतया ऽविवेकिनां साक्षिणः स्वप्रकाशत्वाननुभवेपि स्वप्ने सूर्यादिज्योतिषामुपरतत्वात्तस्य स्वप्रकाशत्वं सुग्रहमित्याह अत एवेति यतः स्वयमन्यानवभास्यः सन् तत्सर्वमवभासयति अत एवेत्यर्थः सुज्ञेयत्वमेवोपपादयति जाग्रदिति यद्यपि जाग्रदवस्थायामपि स्वप्रकाशसाक्षिबले नैव सूर्यादिज्योतिषां भानं येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतेः स्वयमादित्यादिभिरनवभास्यः न तत्र सूर्यो भाति

स्वप्नोपाधिना ६॥ ऽभिमानं ६ पदार्थान् ६॥ साधिने १

अ·कौ· स्वप्रकाशत्वं दुर्विज्ञेयमेव जडप्रकाशैः संकीर्णत्वात् स्वप्ने तु तत्संकराभावात्सुज्ञेयमिति भावः॥ स्वप्नपदार्थानामंतःकरणपरिणामत्वेन ननु साक्षिणः स्वप्रकाश
तृ·प्र· त्वे श्रुतिमुदाहरति तथा चेति स बुद्ध्युपाधिको जीवः यत्र यस्यामवस्थायां लोकस्य जाग्रत्पदार्थजातस्य मात्रां वासनां स्वयं विहत्य स्थूलशरीराभिमानं मनुष्योऽहमि
७८ त्याकारं त्यक्त्वा स्वयं निर्माय वासनामयान् रथादिपदार्थान् सृष्ट्वा स्वेन भासा स्वोपाधिभूतांतःकरणविषयाकाररूपया वृत्त्या स्वेन ज्योतिषा स्वप्रकाशचैतन्यज्यो
तिषा अत्र स्वप्नावस्थायां स्वयंज्योतिर्भवतीति जडप्रकाशानामादित्यादीनामुपरतत्वादात्मा स्वप्रकाशचिद्रूपः सन् विविक्ततयाऽवतिष्ठत इत्यर्थः तत्र स्वप्नावस्था
यां रथादयस्तदुचितदेशाश्च केऽपि न संतीत्यर्थः अथ तदा रथादीन् वासनामयान् तदुचितदेशांश्च सृजति उत्पादयति निद्रादोषेणात्मन्यारोपयतीत्यर्थः आ
दिशब्देन स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंस इत्याद्याः श्रुतयो गृह्यंते श्रुतिं व्याचष्टे स्वयंज्यो
तिरिति ननु किमिदं स्वप्रकाशत्वं न तावत् ज्ञानाविषयत्वं तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगात् नापि स्वसमानजातीयज्ञानाविषयत्वं अप्रसिद्धे

वासना २ इतिज्ञान=१

तथा च श्रुतिः स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वतो मात्रामुपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्यो
तिर्भवति न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंति अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजत इत्यादि स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशश्चैतन्याविषय इति यावत्॥ ॥

आत्मत्वादि २ फलचैतन्याविषयत्वं १ धर्माधर्मादिसाक्षिणा यद्यातेनाभासेन १

रसंभवः नापि स्वविषयत्वं एकस्य कर्मकर्तृभावायोगात् एतेनावेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वमिति प्रत्युक्तं न च फलाव्याप्यत्वं तदिति वाच्यं धर्माधर्मयोरतिव्याप्तेः नाप्य
परोक्षव्यवहारयोग्यत्वं तदिति वाच्यं आत्मनोऽसंगतया निर्धर्मकत्वेन योग्यतावच्छेदकापरिज्ञानाच्च योग्यत्वस्यासंभवात् तस्मात्स्वप्रकाशत्वं दुर्निरूपमिति तत्रा
ह चैतन्येति नन्वा त्मनः सर्वज्ञानाविषयत्वे व्यवहारः कथं स्यात् व्यवहारस्य स्वसमानविषयव्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति चेन्न लाघवाद्व्यवहर्तव्यज्ञानमेव
व्यवहारकारणं न तु स्वसमानविषयत्वेन गौरवात् ज्ञानस्य स्वस्मिन्स्वविषय इव संशयादिनिवर्तकत्वनियमाद्विषयत्वमन्यथा जडत्वप्रसंगात् नन्वेवं सति व्य
वहर्तव्यज्ञानस्य चैतन्यस्य सदातनत्वेन सर्वदा घटादिव्यवहारप्रसंगः स्वसमानविषयत्वस्य तत्त्वाप्रयोजकत्वात् नहि कस्यचित् सर्वदा घटादिव्यवहारो रामः
भवति किंच वृत्तिनिर्गमनाभ्युपगमवैयर्थ्यप्रसंगः घटादीन्द्रियसन्निकर्षे सति साक्षिचैतन्येनैव व्यवहारोपपत्तेः तस्मात्स्वसमानविषयत्वमंतरेण व्यवहर्तव्य ७८

अयं आत्मेति ४॥ अविषयत्वे सति ३॥ स्वप्रकाशत्वेन ५॥

अभेदेपि१॥ अवच्छेदकस्य२॥ वैरिसुखस्य२॥ इतिचेन्न१॥ पुत्राद्युपाधिंविनास्वस्य२॥ रोगाद्युपाधिंविना३॥

अत्रापिश्रुतिःप्रमाणंभवत्येवनन्वेवंस्वसमवेतसुखार्थमपिप्रवृत्तिसंभवात् कथमनेनतर्केणात्मनःसुखात्मनःसुखात्मकत्वसिद्धिर्नसुखत्वेनैवसुखस्योद्दे॥
श्यत्वान्नस्वसमवेतसुखत्वेनगौरवात् नचैवंवैरिसुखोद्देशेनापिप्रवृत्तिप्रसंगइतिवाच्यं तस्यप्रेमगोचरत्वाभावात् स्वस्वरूपसुखस्यनिरुपाधिकप्रेमगो
चरत्वेनतदुद्देशेनैवनिरुपाधिकप्रवृत्तेर्दर्शनान्नचनिरुपाधिकप्रेमगोचरत्वमपिसुखसमवायित्वेनात्मनइति वाच्यं तर्हिदुःखसमवायित्वेननिरुपाधि
कद्वेषगोचरत्वमपिस्यात् नचनत् कस्याचिदस्तितस्मात्सर्वेषांस्वार्थप्रवृत्तिदर्शनादात्मासुखस्वरूपएवेतिभावःआदिशब्देनयदिपरमात्मानंदोनस्यात्तत्प्रा
प्तेरपुरुषार्थत्वंस्यात् यदिपरमात्माचिद्रूपोनस्यात्तर्हिघटादिवज्जडत्वेनसूर्याद्यवभासकत्वंनभवेत् नचेष्टापत्तिःतस्यभासासर्वमिदंविभातितच्चक्षुर्भज्यो
तिःआधारमानंदमखंडबोधंविज्ञानमानंदंब्रह्मज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यतइत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसंगःयदिपरमात्मासगुणःस्यात्तर्हि

शारीरकद्वितीयाध्यायपठनेननिष्पद्यतेसंशयविरोधिज्ञानंनिश्चयःसचद्विविधः यथार्थोऽयथार्थश्चेति अविसंवादीयथार्थनिश्चयःस
चोक्तएवविसंवाद्ययथार्थनिश्चयःसचद्विविधःतर्कोविपर्ययश्चेति तर्कस्तूक्तएवविपर्ययोमिथ्याज्ञानंअतस्मिंस्तद्बुद्धिरितियावत् सच
द्विविधःनिरुपाधिकःसोपाधिकश्चेति तत्राद्योद्विविधःबाह्यःआभ्यंतरश्चेति॥ २२ निर्विशेषस्वरूपप्रतिपादकश्रुतिविरोधःस्यात् यदीजीव
श्चिद्रूपोनस्यात्तर्हिजडत्वेनसावयवतयाघटादिवदनात्मत्वेनजगदांध्यप्रसंगःयोयंविज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवतिक्षेत्रंक्षेत्रीतथा
कृत्स्नंप्रकाशयतिभारतेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधश्चप्रसज्येतयद्यात्माकर्तास्यात्तर्हिविकारित्तयापरिणामित्वेनानित्यस्स्यात् यदिकर्मसमुच्चितंज्ञानंमोक्षसा
धनंस्यात्तर्हिमोक्षस्यापिकर्मजतयास्वर्गस्येवानित्यत्वंप्रसज्येदित्येवमादितर्काःगृह्यंतेतर्हितर्कात्मकंमननंनिरूपणीयमित्याकांक्षायामाह एतदिति इदंम
ननंकुतोनिष्पद्यतेऽत्राह एतन्मननमितिक्रमप्राप्तनिश्चयस्यलक्षणमाह संशयेति तंविभजते सचेतियथोद्देशंयथार्थंनिरूपयति अविसंवादीति फलपर्यवसा
यिज्ञानंयथार्थनिश्चयःनिष्फलंज्ञानंविसंवादिअयथार्थनिश्चयंविभजते सचेतितर्कइतिउक्तोनिरूपितःअतोनानंतरग्रंथइतिशेषःविपर्ययलक्षणमाह विप
र्ययइतिकिमिदंज्ञानस्यमिथ्यात्वंननावबाध्यत्वंज्ञानस्यस्वरूपेणतदयोगात् नापिनिर्विषयत्वंनिर्विषयज्ञानाभावादित्याशंकायामाहअतस्मिंस्तेति॥ ६ ॥

अंतःकरणवृत्तिरूपं विपर्ययं व्युत्पादयति स्वप्नेति आदिशब्देन मनोराजनष्टपुत्रसाक्षात्कारो गृह्यते द्वितीयं व्युत्पादयति रजतादीति आदिशब्देन रज्जुसर्पा
दिर्गृह्यते नेन च रजतभ्रमस्येदमाकारवृत्त्युपहितसाक्षिरूपतया कथमविद्यावृत्तिरूपत्वमिति वाच्यं साक्षिणोऽनादिनित्यतयोत्पत्तिविनाशशून्यत्वेना
न्याकारवृत्तिनाशेनान्यसंस्कारोत्पन्नावतिप्रसक्त्या कालांतरे प्रातिभासकरजतस्मृतिहेतुसंस्काराविद्यावृत्तेरावश्यकत्वेनोक्तत्वादिति भावः ननु किं संशयो
पि वृत्तिद्वयात्मकः नेत्याह संशयस्त्विति ननु विपर्ययनिवृत्तिः कस्माद्भवतीत्यत आह तत्रेति एवमुक्तप्रकारेण द्विविधे विपर्यये निरूपिते सति तयोर्मध्ये निदि
ध्यासनेन निरुपाधिकस्य निवृत्तिमाह निरुपाधिकेति सोपाधिकः कस्मान्निवर्त्तत इत्यत आह सोपाधिकस्त्विति निवर्त्तत इत्यनुषज्यते वाक्यांतरे श्रुतं पदं वा
क्यांतरे आकृष्य योजनमनुषंगः नहि तन्निरूप्यतामित्याशंक्याह निदिध्यासनमिति शाब्दप्रमानिरूपणावसरे तात्पर्यनिरूपणप्रसंगेनेति शेषः तन्निदिध्या

आकाशादिभ्रमः २   २हमत इति

स्वप्नादिरंतःकरणवृत्तिरूपः रजतादिभ्रमोऽविद्यावृत्तिरूपः संशयस्त्वविद्यावृत्तिरेव तत्रैवं सति निरुपाधिकविपर्ययो निदिध्यास
नेन निवर्त्तते सोपाधिकस्तूपाधिनिवृत्त्या निदिध्यासनं निरूपितमेव तदपि शारीरकतृतीयाध्यायपठनेन निष्पद्यते एवं च श्रवण
मनननिदिध्यासनैरसंभावनाविपरीतभावनानिवृत्तौ असत्यन्यस्मिन् प्रतिबंधे तत्त्वमस्यादिवाक्यादहं ब्रह्मास्मीति अपरोक्षप्रमाजा
यते तदुक्तं ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनादिति॥ ११ सतं कुतो निष्पद्यत इत्याशंक्याह तदपीति ततः किमित्यत आह एवं चेति श्रवणेन मा
नगताऽसंभावना निवर्त्तते मननेन मेयगतासंभावना निदिध्यासनेन विपरीतभावना तदुक्तं श्रुण्वंस्तज्ज्ञाततत्त्वास्ते जानन्कस्माच्छृणोम्यहं मन्यं तां संशयाप
न्नाः नमन्येहमसंशयः २ विपर्यस्तो निदिध्यासेत् किं ध्यानमविपर्यये इति ननु श्रवणमनननिदिध्यासनानि कुर्वतां केषांचित् कुतः साक्षात्कारो न जायत इत्याशंक्या
ह असत्यन्यस्मिन्निति भूतभाविवर्त्तमानः प्रतिबंधो येषां वर्त्तते तेषां ज्ञानोत्पत्तौ यावत्तावत्तेषां तत्त्वज्ञानोदयः श्रवणादि कुर्वतामपि येषां स नास्ति तेषां विचारितत्त्वम
स्यादिवाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येवेत्यर्थः उक्तार्थे व्याससूत्रं संवादयति तदुक्तमिति तृतीयेस्थितं ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्यांतरंगबहिरंगसाधनानि निरूपिता
नि तत्रकृतैः श्रवणमनननिदिध्यासनैर्ब्रह्मज्ञानमिहैव भवति वामुत्रापि वा॥ ६ ॥

अ॰कौ॰ त॰प्र॰ ७१ एवंप्रसंगादात्मनःस्वप्रकाशत्वमुक्त्वाप्रकृतमुपसंहरति एवमितिविपक्षेदंडमाह अन्यथेतितस्मात्स्वप्नस्यस्मृतिरूपत्वमनुपपन्नमितिभावः नन्वेवम
पिस्वप्नस्यानुभवत्वेस्वप्नाध्यस्तपदार्थानांरथादीनांतदधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्काराभावेनबाधाभावान्निवर्त्तकांतराभावाच्चजाग्रदवस्थायामनुवृत्तिःस्याच्च
चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्तस्मात्तदनुभवत्वमनुपपन्नमित्याशंक्याह स्वप्नेतिद्विविधःकार्यनाशःबाधोलयश्चेति अधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारेणबाधोभव
ति अनुभूयमानस्याभावप्रमावाधःअथवाअधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारेणस्वोपादानाज्ञानेनसहकार्यस्यनाशोबाधः उपादानेसत्यपिकार्यस्यनिरोभावोलयः त
थाचशुक्तितत्वसाक्षात्कारेणरजतबाधवदिदानींस्वप्नपदार्थाधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्काराभावेनस्वप्नपदार्थानांबाधाभावेपिउपाधिभूतजपाकुसुमादिनि
वृत्त्यास्फटिकेलौहित्यादिनिवृत्तिवत्स्वप्नपदार्थानामुपाधिनिवृत्त्यानिवृत्तिसंभवान्नजाग्रवस्थायांस्वप्नपदार्थानुवृत्तिरितिभावःकस्तत्रोपाधिरित्यत आह

एवंस्वप्नोऽनुभवएवनस्मृतिः अन्यथारथंपश्यामीत्यनुभवविरोधप्रसंगात् [स्वप्नपदार्थानां] स्वप्नपदार्थानामंतःकरणमायाद्वारा[स्वप्न]शुद्धचैतन्याध्यस्तत्वेन
इदानींतत्साक्षात्काराभावेनबाधाभावेपिसोपाधिकतयोपाधिनिवृत्त्यातन्निवृत्तिरितिनजाग्रदवस्थायामनुवृत्तिः कर्मेतिदोषप्लुतमंतःकर
णमुपाधिः केचित्तुस्वप्नाध्यासंनिरुपाधिकंवदंतितत्रविरोधिजाग्रत्प्रत्ययेनतन्निवृत्तिःपुनश्चविपर्ययःप्रकारांतरेणद्विविधःअंतःकरण
वृत्तिरूपोऽविद्यावृत्तिरूपश्चेति॥ २१ कर्मेतिजाग्रद्वासनावासितमित्यपिविशेषणीयं अन्यथानिर्वासनस्योपाधित्वायोगात् उपाधिर्नामस्वस्मिन्निव
स्वसंसर्गिणिस्वधर्माऽऽसंजकः तथाचस्वप्नस्यसोपाधिकभ्रमत्वादनुभवत्वमुपपन्नमितिभावः मतांतरमाह केचित्त्विति ननुस्वप्नाध्यासस्यनिरुपाधित्वेनै
दानीमधिष्ठानसाक्षात्काराभावेनस्वप्नपदार्थानांबाधाभावाज्जाग्रदवस्थायामनुवृत्तिःस्यादित्याशंक्यरजतभ्रमानंतरंशुक्तितत्वसाक्षात्काराभावेपिविरोधिदं
डादिज्ञानाद्यथारजतभ्रमनिवृत्तिरुपादानाज्ञानेसत्यपितथाधिष्ठानसाक्षात्काराभावेपिविरोधिजाग्रत्प्रत्ययेनस्वप्नपदार्थनिवृत्तिरुपपद्यते अतोनजाग्रदव
स्थायामनुवृत्तिरित्याह तत्रेति स्वप्नस्यनिरुपाधिकत्वेनचोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणामज्ञानस्यनिवृत्तत्वात्स्वप्नाध्यासोनस्यादिति वाच्यं ज्ञानेनाज्ञानेनिवृत्तेपि
तत्कार्यनिवृत्तेरभावात् स्वप्नपदार्थानांसाक्षादंतःकरणस्योपादानत्वेनज्ञानिनामपिस्वप्नाध्यासोभवत्येव अन्यथाजाग्रदवस्थायामपिविषयानुभवाभावप्रसं

ऽन्तःकरण१॥ रंमःद्वि४०

गात्तस्मात्स्वप्नोऽनुभवएवेतिभावः प्रकारांतरेणविपर्ययंविभजते पुनश्चेति॥ रामः ७१

तत्रेहैवज्ञानंभवतीतिप्राप्ते अस्मिन्नेवजन्मनिब्रह्मापरोक्षज्ञानंमेभूयादितिश्रवणादीनामनुष्ठानात् ननुयज्ञादीनामपिब्रह्मज्ञानसाधनत्वश्रवणेन
तेषामामुष्मिकफलत्वात्कथंश्रवणादिनाऽस्मिन्नेवजन्मनिज्ञानंस्यादितिचेन्नतेषांविविदिषाहेतुत्वेनसाक्षात् ज्ञानसाधनत्वाभावात् श्रवणादीनांसाक्षा
त् ज्ञानसाधनत्वेनतेषुसत्सुब्रह्मज्ञानमिहभवत्येवतस्यप्रमाणफलत्वात् तस्माद्ब्रह्मज्ञानमैहिकमेवेतिप्राप्तेब्रूमः अप्रस्तुतप्रतिबंधेब्रह्मज्ञानमैहिकंभवति
प्रस्तुतप्रतिबंधेत्वामुष्मिकमपितथाचश्रुतिः प्रतिबंधयुक्तानामात्मनोदुर्ज्ञेयतांदर्शयतिश्रवणायापिवहुभिर्योनलभ्यः शृण्वंतोपिबहवोयंनविद्युरिति स्मृति
रपि आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोतिश्रुत्वाप्येनंवेदनचैवकश्चिदित्युक्तार्थमेवदर्शयति ननुजन्मांतरकृतश्रवणादीनांब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वंकुतोऽवगम्यते
इतिचेद्गर्भएवैतच्छयानोवामदेवएवमुवाचेत्यादिश्रुत्याः तस्माच्छ्रवणाद्यनुतिष्ठतः पुंसः प्रस्तुतप्रतिबंधाभावेइहैवब्रह्मापरोक्षज्ञानंभवतितस्मिन्सत्यमुत्रज

प्रतिबंधस्त्रिविधोभूतभाविवर्तमानभेदात् भूतप्रतिबंधः पूर्वानुभूतविषयस्यावेशेनपुनःपुनःस्मरणंतदुपाधिकब्रह्मानुसंधानेनतन्निवृ
त्तिः यथाभिक्षोः पूर्वानुभूतमहिष्यादिस्मरणेनतत्वज्ञानानुत्पत्तौगुरूपदिष्टतदुपाधिकब्रह्मानुसंधानेनतन्निवृत्तिरितिवदंति भाविप्रतिबंधोद्वि
विधः प्रारब्धशेषोब्रह्मलोकेच्छाचेति तत्रप्रारब्धकर्मद्विविधंफलाभिसंधिकृतंकेवलंचेति तत्रफलाभिसंधिकृतंफलंदत्वैवनश्यति तस्मिन्सति
तिज्ञानंनोत्पद्यते तस्यप्रबलत्वात् तथाचश्रुतिः सयथाकामोभवतितथाक्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यत

न्मांतरेभवतियत्कर्मफलोन्मुखंब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिविरोधिवासनावासएवप्रतिबंधस्तदभावेज्ञानमैहिकमन्यथावैपरीत्यमितिसिद्धंसूत्रोक्तप्रतिबंधंवि
भजते प्रतिबंधइतितत्राद्यप्रतिबंधतन्निवृत्त्युपायंचसदृष्टांतमाह भूतेति भाविप्रतिबंधंविभजते भावीति ननुप्रारब्धस्यकर्मणोज्ञानप्रतिबंधकत्वेकस्य
चिदपिब्रह्मसाक्षात्कारोनस्यात् तथाचश्रोतव्यइत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिरित्याशंक्यतत्परिहाराय प्रारब्धकर्मविभजते तत्रप्रारब्धमिति तत्राद्यंफलभोगेनेव
क्षीयतइत्याह तत्रेति तयोर्मध्येइत्यर्थः स्वर्गोमेभूयादित्यादीच्छाफलाभिसंधिः अस्तुततः किंतत्राह तस्मिन्निति फलाभिसंधिकृतेकर्मणितत्रयुक्तिमाह तस्येति
इच्छाघटितसामग्र्याः प्रबलत्वेनेतरकार्योत्पत्तिप्रतिबंधकत्वात्तस्यप्राबल्यमितिभावः फलाभिसंधिकृतस्यप्राबल्येप्रमाणमाह तथाचेति सपुरुषः यथाकामः य

कार्य्यकारणाव्यभिचारस्यैवातिप्रसङ्गत्वात् योविशेषयोःकार्यकारणभावःससामान्ययोर्नैत्यंगीकारेनीलघटकर्त्ताकुलालःपीतघटकर्त्तानस्यादिति॥ २॥

ज्ञानंव्यवहारकारणमित्यसंगतमितिमैवंव्यवहर्त्तव्यज्ञानत्वेनव्यवहारत्वेनसामान्यतःकार्यकारणभावः घटादिव्यवहारेतुस्वसमानविषयत्वेनविशेषतोपिय
त्सामान्ययोःकार्यकारणभावःबाधकंविनातद्विशेषयोरपीतिन्यायात् अन्यथासर्वत्रातिप्रसंगात् एवंचस्वप्रकाशसाक्षिचैतन्यंव्यवहर्त्तव्यज्ञानत्वेनस्वव्यवहा
रहेतुः घटादिव्यवहारेतुस्वसमानविषयकत्वेनतद्धेतुः नतश्चनसर्वदाघटव्यवहारापत्तिः नवावृत्तिनिर्गमनवैयर्थ्यंइंद्रियसंप्रयोगस्यज्ञानशब्दवाच्य
त्वाभावेनतद्धेतुत्वायोगादात्मनःस्वप्रकाशत्वेनसामान्यसामग्रीतोव्यवहारस्तद्विपरीत्यात् घटादेःसामान्यविशेषाभ्यांउपपद्यतेतस्माच्चैतन्याविषयत्वं
स्वप्रकाशत्वमितिनिरवद्यं नचश्रुतिविरोधःतज्जन्यवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमादन्यथातन्नाज्ञेन ———— निवृत्तिर्नस्यात् नचयन्मनसानमनुतइत्या
दिश्रुतिविरोधःतस्याःफलव्याप्यत्वप्रतिषेधपरत्वात् इंद्रियजन्यवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यंफलं नचतद्विषयत्वमात्मनःस्वप्रकाशत्वात् तदुक्तंब्रह्मण्यज्ञा
ननाशायवृत्तिव्याप्तिरपेक्षिताफलव्याप्यत्वमेवास्यशास्त्रकृद्भिर्निवारितमिति अथवाऽवेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वंस्वप्रकाशत्वंफलाव्याप्यत्वमवेद्य
त्वं अपरोक्षव्यवहारःप्रमाणजन्यवृत्तिस्तद्योग्यत्वमात्मचैतन्यस्वरूपमेवनतव्यतिरिक्तंयेनयोग्यतावच्छेदकज्ञानाभावात्तन्निरूपणाभावःप्रसज्येत ए
वंचघटादौधर्माधर्मयोश्चातिव्याप्तिवारणायविशेषणद्वयं तस्मात्स्वप्रकाशत्वस्यनिरूपितत्वादात्मास्वयंज्योतिःस्वभावःएवमात्मनःस्वप्रकाशत्वेऽर्थापत्ति
रपिप्रमाणं तथाहि अंतःकरणतद्धर्मगोचरानुभवेस्यभासकत्वंस्वप्रकाशत्वंविनाऽनुपपन्नसत्तस्यस्वप्रकाशत्वंकल्पयति नचाज्ञायमानस्यवानुव्यवसा
यविषयस्यवासंदिह्यमानस्यवानुभवस्यस्वविषयसत्तानिश्चायकत्वंसंभवति अज्ञायमानस्यविषयसत्तानिश्चायकत्वेनिर्विकल्पादपिविषयसिद्धिप्रसं
गःअनुव्यवसायविषयस्यतथात्वेनवस्थापत्तेःसंशयेत्वर्थनिश्चायकत्वाभावस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् तस्मात्स्वप्रकाशत्वंविनांतःकरणतद्धर्मविषयानु
भवस्यतँद्वभासकत्वानुपपत्त्या तदवश्यमभ्युपगंतव्यं अन्यथातस्यजडत्वेनजगदांध्यप्रसंगः एवंचजन्यज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वेप्रमाणाभावादनादिनित्य
त्वमवश्यमभ्युपगंतव्यं अंतःकरणतद्धर्मगोचरानुभवस्योत्पत्तिविनाशयोरनिरूपणात् नचदुःखज्ञानेनष्टंसुखज्ञानमुत्पन्नमित्यनुभवात्कथंतदनिरूप
णमितिवाच्यं साक्षिणोऽनादिनित्यत्वेनसुखदुःखयोरुत्पत्तिविनाशाभ्यांतत्रतदुपचारोपपत्तेः अन्यथानहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेइत्यादिश्रुतिविरोध
अंतःकरणादिः३॥ तत्राभिव्यक्तस्वरूपत्वं८॥ प्रसंगात् तस्मादनाद्यनंतोऽसंगस्वप्रकाशचिद्रूपआत्मेतिसिद्धम् ॥ ८ ॥

चैतन्याविषयत्वस्वप्रकाशत्वमित्युक्तेआत्मन्येवात्मानंपश्येदित्यादि ॥ऽहंकर्ताऽहंसुखीत्यादि७॥ ऽतिरिक्तत्वेनर॥ ऽनुभवस्य७॥
श्रुतिविरोधःस्यात् १२॥

प्रतिसंचरेप्राकृतप्रलयेसंप्राप्तेसतिपरस्यहिरण्यगर्भस्यान्तेमुक्तिकालेतेसत्यलोकनिवासिनः कृतात्मानःप्राप्ततत्त्वसाक्षात्काराःसर्वेब्रह्मणासहपरंपदंविदेहकैवल्यंप्रविशन्तीत्यर्थः ॥ १॥

अ॰कौ॰ तथाचस्मृतिः ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरेपरस्यांतेकृतात्मानःप्रविशन्तिपरंपदमितितत्रैवविदेहकैवल्यमनुभवंतीत्याह सपुनरितिवर्त्तमानप्रतिब
तृ॰प्र॰ धंसंमतिप्रदर्शनेनव्युत्पादयतिवर्त्तमानेतिविषयेतिविषयेष्वासक्तिरागइतियावत् प्रज्ञायाबुद्धेर्मांद्यंश्रुतार्थग्रहणाधारणापटुत्वंकुत्सितस्तर्कःकुतर्कःश्रुतिवि
८१ रोधीतर्कइत्यर्थःविपर्यये आत्मनःकर्तृत्वेदुराग्रहःआत्माकर्तैवेत्यभिमानःएतेषांचतुर्णांवर्त्तमानप्रतिबंधानांनिवृत्त्युपायंतत्संमत्यादर्शयति शमाद्यैरितिशमद
मादिभिर्विषयासक्तिलक्षणस्यवर्त्तमानप्रतिबन्धस्यनिवृत्तिःश्रवणेनप्रज्ञामांद्यस्यमननेनकुतर्कस्यनिदिध्यासनेनविपर्ययदुराग्रहस्य शमाद्यैरित्यनेनदमाद
योगृह्यन्तेशमादीन् उपपदमेवनिरूपयिष्यतिश्रवणाद्यैरित्यादिशब्देनमनननिदिध्यासनेगृह्येतेश्रवणादीनिनिरूपितानितत्रतत्रतस्मिन् तस्मिन्प्रतिबंधेप्रथमस्य

सपुनस्तत्रैवमुच्यतेवर्त्तमानप्रतिबंधंतन्निवृत्त्युपायंचविद्यारण्यस्वामिनोवर्णयांचक्रुः प्रतिबंधोवर्त्तमानोविषयासक्तिलक्षणःप्रज्ञामांद्यंकुतर्कश्च
विपर्ययदुराग्रहः शमाद्यैःश्रवणाद्यैर्वातत्रतत्रोचितैःक्षयंनीतेऽस्मिन् प्रतिबंधेतुस्वस्यब्रह्मत्वमश्नुतेइतितत्रश्रवणादिभिःसकलप्रतिबंध
कनिवृत्त्यामहावाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तौशमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधानान्यंतरंगसाधनानि अंतरिन्द्रियनिग्रहःशमःबाह्येन्द्रियनिग्रहो
दमःउपरतिःसंन्यासःतितिक्षाद्वंद्वसहिष्णुताश्रद्धागुरुवेदांतवाक्येविश्वासःसमाधानंश्रवणादिषुचित्तैकाग्र्यंशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमा
हितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्येदित्यादिश्रुतेः॥ २२ निवृत्तौशमादिरुचितःकारणत्वेनद्वितीयस्यनिवृत्तौश्रवणंतृतीयस्यमननंचतुर्थस्यनिदिध्यास

नंक्षयंनीतेनाशंगतेयथोक्तसाधनचतुष्टयेनयथोक्तवर्त्तमानप्रतिबंधचतुष्टयेनष्टेसतीत्यर्थःस्वस्यांतःकरणवृत्तिसाक्षिणोऽहंपदलक्ष्यस्यब्रह्मत्वमखं
डैकरसानंदस्वरूपत्वमश्नुतेमुमुक्षुरनुभवतीत्यर्थःश्रवणादिनाऽधिकारिणोब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तावंतरंगसाधनानिदर्शयतिश्रवणादिभिरिति शमादीनिसा
धनानिव्युत्पादयति अन्तरिंद्रियेति अंतरिंद्रियंमनः इदंमतांतररीत्याद्रष्टव्यं अन्यथापूर्वोत्तरव्याघातापत्तेरितिभावः पंचज्ञानेंद्रियाणिपंचकर्मेंद्रियाणि
बाह्येंद्रियाणिदशशीतोष्णसुखदुःखमानावमाननिंदास्तुत्यादीनिद्वंद्वानिश्रवणादीत्यादिशब्देनमनननिदिध्यासनेगृह्येतेचित्तस्यांतःकरणस्यैकाग्र्यमे रामः
काग्र्यंनामविजातीयप्रत्ययतिरस्कारेणालक्ष्यैकगोचरसजातीयप्रत्ययप्रवाहःतदुक्तंशांतोदितौतुल्यप्रत्ययौचित्तस्यैकाग्रतापरिणामइतिशमादीनामंतरं ८१
समाहितचित्तस्यपूर्वप्रत्ययःशान्तउत्तरस्तत्सदृशउदितोद्वावपिसमाहितचित्तत्वेनतुल्यावेकरूपालम्बनत्वेनसदृशौउभयत्रापिसमाहितचित्तस्यान्वयित्वेनावस्थानमेकाग्रतापरिणामइत्युच्यतेइतियो०॥सू०॥१॥
मनसइंद्रियत्वं३॥

॥१॥ ३ २५ ४ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अत्रसमुद्रपत्न्योर्गङ्गायमुनयोर्जलसन्निपाते संगमेऽभिषेकात् स्नानात्पूतात्मनां तनुत्यज्यां शुद्धात्मनां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन विनापि प्रारब्धशरीरत्यागानन्तरं भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगो नास्ति अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिरित्यत्र तु

तत्रसंमतिमाह सूत्रकारोपीति बहिरंगसाधनानि दर्शयति यज्ञादय इति श्रवणादिना सकलप्रतिबंधनिवृत्तौ वाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्ताविति शेषः यज्ञादीनां सत्व शुद्धिद्वारा विविदिषोत्पादनमुखेन ब्रह्मसाक्षात्कारोपयोगाद्बहिरंगसाधनत्वमित्यर्थः तत्रप्रमाणमाह तमेतमिति वेदानुवचनं ब्रह्मचर्यगाध्ययनं वहिर्वेदि-दानं हितमितमेध्याशनं तपः अतएवानाशकेनेति विशेषणं केचित्तु नशनं वा कृच्छ्राद्यनुष्ठानं वा तपः तपो नानशनात्परमित्यादिश्रुतिरिति वदंति अस्मिन्पक्षे नाशकेनेति पदच्छेदः अयमर्थः नाशकेन पृथूदकगंगायमुनासंगमादिषु बुद्धिपूर्वकतनुत्यागेन विविदिषोत्पत्तिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति स्मृतीतिहासपुराणे षूपलंभात् अतएवोक्तं कालिदासेनापि समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र कृताभिषेकात् तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबंध इति तत्त्वावबोधेन विनेति प्रशंसा अन्यथा ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिविरोधप्रसंगात् ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकं न कर्मेति न्यायविरोधापत्तेश्चेति अन्ये तु बुद्धिपूर्व-कप्रयागादिमरणं युगांतरविषयं त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तविषयं वा कलिकाले सति सामर्थ्ये ब्राह्मणादीनां तत्र निषेधात् धर्मशास्त्रे मरणांतिकप्रायश्चित्त प्रतिषे-

३।४

सूत्रकारोप्याह शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वादिति यज्ञादयो
बहिरंगसाधनानि तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः ॥

धाच्चेति वदंति यज्ञादीनां समुच्चित्य विविदिषासाधनत्वमिति केचित् विकल्पेनेत्यपरे न च कर्मणां साक्षादेव मुक्तिसाधनत्वात् कथं विविदिषाहेतुत्वमिति वाच्यं ॥ मुक्तेरविद्यानिवृत्तेर्वा ब्रह्मभावस्य वाज्ञानैकसाध्यत्वात् शुक्त्यज्ञानस्याधिष्ठानसाक्षात्कारान्निवृत्तेर्दृष्टत्वाच्च ब्रह्मात्मभावस्यानादित्वाच्च मुक्तेः कर्मसाध्यत्वमनुपपन्नं तदुक्तम् भ्रांत्याप्रतीतः संसारो विवेकान्न तु कर्मभिः न रज्ज्वारोपितः सर्पो घंटाघोषान्निवर्तत इति तस्माद्यज्ञादीनां विविदिषाहेतुत्वमेव न मोक्षहेतुत्वमिति अत्र च यज्ञादिश्रुतेरविशेषात् फलाभिसंधिमंतरेणानुष्ठितानि नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तरूपाणि सर्वकर्माणि विविदिषाहेतवः सगुणोपासनं चित्तैकाग्र्यहेतुरिति केचित् आचार्यस्तु काम्यानां कर्मणां न्यास इति स्मृत्या काम्यकर्मणामननुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्य फलाभिसंधिमंतरेण नित्यकर्मणां मुमुक्षुभिरनुष्ठेयत्वप्रतिपादनात् नित्यकर्माण्यग्निहोत्रादीनि विविदिषाहेतुत्वेन विधीयंते स्वादिरतावद्युपायेत्याहुः ॥ ॥ ॥

यदि कश्चिन्मन्येत यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो नन्वाय्यो विध्यभावात् विद्यार्थी शमाद्युपेतः स्यात् तद्विधेः तेषां शमादीनामित्याद्युपक्रम्य पश्येदिति विधेः तदंगतया तस्या विद्याया अङ्गत्वेन विधीयंते ततो विद्यार्थिनां तेषामवश्यानुष्ठेयत्वादन्तरङ्गसाधनत्वं तेषामिति ॥ शा० ॥ सू० ॥ ८ ॥

यतोज्ञानादेवमोक्षः अतएवविद्यायाःस्वफलेऽग्नीन्धनादिकर्मणामनपेक्षाचकारःकारणान्तरंव्यावर्तयतीति ॥ शा॰ ॥ सू॰ ॥ अस्यमूलभवसूत्रेणपूर्वापरभावः ॥ १ ॥ १ ॥
वाशब्दोविध्यभावंनिराकरोतिविधिरेवायमपूर्वार्थत्वात् धारणावदुपरिहिदेवेभ्योधारयतीत्यत्रतद्वत्सतिचाश्रमान्तरेब्रह्मसंस्थत्वंनकर्मिणामित्यभिप्रायइति ॥ शा॰ ॥ सू॰ ॥ ७ ॥

अ॰कौ॰ यज्ञादीनांवहिरंगसाधनत्वेसूत्रसंमतिमप्याह सर्वापेक्षाचेति तृतीयेस्थितंब्रह्मविद्ययामुक्तिफलेजनयितव्येकर्माणिनापेक्ष्यंतइत्युक्तमतएवचाग्नींधनाद्यनपे
तृ॰प्र॰ क्ष्येत्यत्रइदानींब्रह्मविद्यास्वोत्पत्तौकर्माण्यपेक्षतेनवेतिसंशयेनापेक्षतइतितावत्प्राप्तंप्रमाणप्रवृत्तौसत्यांज्ञानस्यस्वतएवोत्पत्तिसंभवेनकर्मणांतत्राप्रयोज
८२ कत्वात् किंचस्वर्गोद्देशेनयजेतेतियागविधिवत् ब्रह्मज्ञानोद्देशेनकर्मविधानाभावान्नकर्मणांज्ञानहेतुत्वंनचविविदिषंतीतिविविदिषावाक्येनतदुद्देशेनतद्वि
धानात्कर्मणांज्ञानहेतुत्वमितिवाच्यं तत्रविधिप्रत्ययाऽश्रवणेनवर्तमानोपदेशतयातस्यस्तावकत्वात्तस्माद्ब्रह्मविद्यास्वोत्पत्तौकर्माणिनापेक्षतइति प्राप्तेब्रूमः
अस्तिसर्वकर्मापेक्षाब्रह्मविद्यायाःस्वोत्पत्तौकस्मात्तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेत्यादिश्रुतेःनचवर्तमानोपदेशितयाऽनु
वादकत्वेनास्यस्तावकत्वमितिवाच्यं विविदिषासंयोगस्यापूर्वत्वेनलेट्परिग्रहेणविधायकत्वोपपत्तेः अन्यथाउपांशुयाजमंतरायजतिपूषाप्रपिष्टभागइत्यादौसर्वत्र
विध्यभावप्रसंगःविधिर्वाधारणवदितिसूत्रविरोधप्रसंगश्चस्यात्तस्माद्यथाश्वःलांगलाऽकर्षणेयोग्यतयाननियुज्यतेकिंतुयोग्यत्वेनरथचर्यायांनियुज्यतेतथाकर्मा
सर्वस्याश्रमादिकर्मकलापस्यविद्योत्पत्तावपेक्षाकुतःयज्ञेनदानेनेत्या — — दिश्रुतेःअश्ववदि — नियथाऽश्वोरथवहनेऽ — पेक्षितोनतुलाङ्गलवहनेतथाविद्यायाउत्पत्तौकर्मापेक्षानतुज्ञानफलेइति ॥ शा॰ ॥ सू॰ ॥ १ ॥ म॰

सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यप्युक्तम् ॥ ८ ॥

शमादीनां४ — यज्ञेनदानेनेत्यादिश्रुतेः४ ॥

णाब्रह्मविद्ययामोक्षफलेजनयितव्येनापेक्ष्यंतेतेषांतत्रायोग्यत्वात्स्वोत्पत्तौत्वपेक्षतेचित्तशुद्धिविविदिषोत्पत्तिद्वारातद्योग्यत्वात् तथाचस्मृतिः कषाययपक्तिःकर्माणिज्ञानं
चपरमागतिःकषायेकर्मभिः पक्वेततोज्ञानंप्रवर्ततेइतिज्ञानस्यप्रमाणफलत्वेपिपापिष्ठस्यश्रुतेपिवाक्येब्रह्मज्ञानानुदयेनकर्मणांपापनिवृत्तिद्वाराब्रह्मसाक्षात्का
रहेतुत्वंभवत्येवयदिकर्मणांतद्धेतुत्वमनुपपन्नमित्याग्रहस्तथापिशमदमाद्युपेतःस्यादधिकारीशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्येदि
त्यादितद्विधेःशमादेर्विधानात् विहितानांतेषांब्रह्मविद्यांगतयावश्यानुष्ठेयत्वात् नचकर्मणांविद्योत्पत्तावप्यंतानपेक्षायज्ञादिश्रुतेःनन्वेवमपिशमादीनामंतरंग
साधनत्वंकुतोवगम्यतेइतिचेत् शृणुवित्थंतस्मादेवंविच्छांतोदांतइतिशमदमादीनांविद्यासंयोगावगमादंतरंगसाधनत्वंविद्योत्पत्तौयज्ञादीनांविविदिषंतियज्ञेनेत्या
दीनांविविदिषासंयोगावगमाद्बहिरंगसाधनत्वमितिविवेकः नचैवमंतरंगबहिरंगसाधनविवेकेनकिंप्रयोजनमितिवाच्यं ज्ञानसाधनश्रवणादिप्रवृत्तेस्तेनविनाऽसं रामः
भवात् नहिकश्चिदंतरंगबहिरंगसाधनमज्ञात्वासर्वकर्मसंन्यासपूर्वकंश्रवणादौप्रवर्ततेतस्मात्तद्विवेकोपिवैराग्यादिवच्छ्रवणादिप्रवृत्तौकारणमेवसप्रयोजनएवे ८२
काषायाणांमलानांपक्तिःपाकःकर्माणिभवन्तितत्साधनेनतन्निर्देशात् । ज्ञानन्तुपरमागतिःस्वर्गादिगत्यपेक्षापरमागतिःगन्तव्यंप्राप्तव्यमितियावत्कर्मभिःसंध्यावन्दनाग्निहोत्रादिभिःकाषायेमलेपक्वेसतितदनंतरंज्ञानमुत्प
द्यतेतथाचपापनिवृत्तिद्वारैवकर्मणांब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वंननुस्वतन्त्रेण ॥ ७ ॥

फलितमाह तादृशेनेति द्वितीयस्यफलाभिसंधिरहितस्यप्रारब्धस्यकर्मणः पुण्यस्यब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यनुकूलत्वमाह केवलमिति फलाभिसंधिरहितमित्यर्थः सुकृतप्रारब्धस्यफलाभिसंधिरहितस्यपापनिवृत्तिद्वारातत्वज्ञानानुकूलत्वेप्रमाणमाहतथाचेति पापप्रारब्धंफलाभिसंधिकृतंकेवलंचोभयमपिज्ञानप्रतिबंधकमेवप्रबलतरेणनैकेननतिरोभूयगच्छति अन्यथाज्ञानोत्पत्तिंबध्नातीतिभावः अस्तुप्रकृतेकिमायातमित्याशंक्याह एवंचेति तथाचभोगेनभाविप्रतिबंधक्षयेश्रवणादिनासाक्षात्कारसंभवात्तत्साधनविधायिशास्त्रप्रामाण्यापत्तिरितिभावः ननुभाविप्रतिबंधस्यकियताकालेनक्षयोभवतीत्याशंक्यनतत्रनियमोस्तीत्यभिप्रेत्यसंमतिमाह यथाहुरितिवामदेवस्यैकेनजन्मनाभाविप्रतिबंधःक्षीणःभरतस्यत्रिजन्मभिःक्षीणस्तथाचनकालनियमइतिभावः द्विती

तादृशप्रारब्धशेषःभाविप्रतिबंधःकेवलप्रारब्धंतत्वज्ञानहेतुःपापनिवृत्तिद्वारा तथाचश्रुतिस्मृतीधर्मेणपापमपनुदतिज्ञान मुत्पद्यतेपुंसांक्षयात्पापस्यकर्मणइति कषायेकर्मभिःपक्वेततोज्ञानंप्रवर्त्ततइतिच एवंचभाविप्रतिबंधस्यप्रारब्धशेषस्यभोगेनानिवृत्तौसत्यपिश्रवणादौनज्ञानोदयः यथाहुःवामदेवस्यएकेनजन्मनाक्षीणोभरतस्यत्रिजन्मभिरिति ब्रह्मलोकेच्छायाब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वंविद्यारण्यस्वामिनोवदंतिस्म ब्रह्मलोकाभिवांछायांसम्यक्सत्यांनिरुध्यतांविचारयेद्यस्त्वात्मानंनतुसाक्षात्करोत्ययमितिस पुनर्वेदांतश्रवणादिमहिम्नाब्रह्मलोकंगत्वानिर्गुणंब्रह्मसाक्षात्करोति तथाचश्रुतिःवेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्वाःतेब्रह्मलोकेतुपरांतकालेपरामृतात्परिमुच्यंतिसर्वेइति॥ २

यंभाविप्रतिबंधंविद्यारण्यवचनेनस्पष्टयति ब्रह्मलोकेति अभिवांछायामिच्छायांतांनिरुध्येतियोजना ननुतत्कृतश्रवणादीनांव्यर्थत्वात्सकिमधः पततीत्याह सपुनरिति तत्रप्रमाणमाह तथाचेति नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छतीतिस्मृतिंचकारेणसमुच्चिनोति वेदांतविज्ञानेनश्रवणजनितेनसुष्ठुनिश्चितोऽर्थोऽद्वितीयब्रह्मरूपोयेषांतेतथोक्ताःसंन्यासयोगात् श्रुतिस्मृतिविहितसर्वकर्मपरित्यागपूर्वकज्ञानाभ्यासयोगाच्छुद्धसत्वानिर्मलांतःकरणायतयःसंन्यासिनोयेतेब्रह्मलोकेनिर्गुणंब्रह्मसाक्षात्कृत्यपरस्यहिरण्यगर्भस्यांत कालेऽवसानेपरामृतादुत्पन्नसाक्षात्काराद्बंधनात्परिमुच्यंतेमुक्ताभवंतीत्यर्थः॥ छ॥

इतरेतरकृतदुष्कृते आरब्धकार्ये भोगेन क्षपयित्वाऽनन्तरं ब्रह्मसम्पद्यत इति॥ शा०॥ सू०॥ ५॥
ज्ञाने१॥ फलायप्रवृत्तप्रवृत्तफलं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति॥२॥ शरासनान्निर्गतशरवत्॥२॥ अज्ञानेन३॥ ज्ञान१॥ वार्त्तिकाचार्यैः७ विस्तार१॥

तत्कार्यनिवर्त्तकत्वेन तस्मिन्सति देहाभिमाननिवृत्तेरावश्यकत्वेन कथं ततो विषयानुभव इति वाच्यं तदपेक्षया प्रारब्धस्य प्रबलत्वात् तथाहि यद्यपि ज्ञानम
ज्ञानतत्कार्यनिवर्त्तकं तथापि प्रवृत्तफलत्वान्मुक्तेषुवत्प्रारब्धं तत्त्वज्ञानात्प्रबलं तद्धि ज्ञाननिवृत्तिरपि ज्ञानान्नस्यात् प्रबलेन प्रारब्धेन तस्य प्रतिबंधादिति
चेन्न ज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वांशे प्रारब्धस्याप्रतिबंधकत्वात् तेन विनापि स्वफलभोगोपपत्तेः पुरुषस्याज्ञानकार्याभावे कर्मफलभोगासंभवात् ज्ञानस्याज्ञान
कार्यनिवर्त्तकत्वांशं प्रारब्धं प्रतिबध्य पुरुषस्य फलं प्रयच्छतीत्यतो ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि ज्ञानिनो बाधितानुवृत्त्या देहाभिमानसत्त्वेन प्रारब्धापादितविषयभोगो न
विरुध्यते तथाच परमर्षिसूत्रं भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यत इति तदभिप्रायज्ञो भगवान् वार्त्तिककारोप्याह स्म शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वान्मुक्तिः स्यात्तावतापि तेरा
गादयः संतु कामं न तद्भावोऽपराध्यते १ इति सर्ववेदांतरहस्यज्ञैर्विद्यारण्यैरप्युक्तं अप्रवेश्य चिदात्मानं पृथक् पश्यंत्यहं कृतिं इच्छंतु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्रंथिभे
दिनः॥१॥ ग्रंथिभेदेपि संभाव्या त्विच्छा प्रारब्धभोगतः बुध्वापि पापबहुल्याद्संतोषाय यथा तवेति॥२॥ ननु तैरेव रागादिः प्रतिषिद्धः रागो लिंगमबोधस्य चित्तव्या
यामभूमिषु॥ न चाध्यात्माभिमानोपि विदुषोस्त्यासुरत्वतः विदुषोप्यासुरत्वं चेन्निष्फलं ब्रह्मदर्शनमिति१ बुद्धतत्त्वो न विध्यर्ह इति चेद्वासनाबलात् अबुद्ध इव
संक्लिश्यन् विधिं ध्याने तदार्हति॥१॥ इत्याक्षेपपूर्वकं ज्ञानिनो ध्यानविधिमंगीकुर्वद्भिर्विद्यारण्यैरप्याभासरागोपि ज्ञानिनः प्रतिषिध्यत इति मैवं आचार्यैरध्यास
पूर्वकरागस्यैव प्रतिषेधात् अन्यथा पूर्वोत्तरव्याघातः स्यात् सर्वथा वर्त्तमानोपि न स भूयोऽभिजायत इति स्मृतिविरोधश्च प्रसज्येत विद्यारण्यवचनमप्यह
दज्ञानिविषयं दृढज्ञानिनो ध्यानविध्यसंभवः तत्त्वविद विरोधित्वात् लौकिकं सम्यगाचरेदित्यादिनोक्तत्वात् पुनश्चाग्रे विस्तरेण ज्ञानिनो ध्यानविध्यसंभवं वक्ष्या
मः ननु तर्हि ज्ञानिनो यथेष्टाचरणं किमभ्युपगम्यते भ्रांतोसि न हि वयं ज्ञानिनो यथेष्टाचरणमप्यभ्युपगच्छामः किं तर्हि प्रारब्धभोगानुकूलाभासरागद्वेषानु
वृत्तिर्न तत्त्वज्ञानविरोधिनी अन्यथा तत्त्वज्ञानमेव न स्यात् कस्यापि तदुक्तं कादाचित्कं रागलेशं चिकित्सितुमशक्नुवन् यो ब्रह्मनिष्ठां संद्वेष्टि कदा स्यात्तत्त्वनि
श्चयः॥१॥ इति एतेन बाधितदेहाभिमानानुवृत्तौ ज्ञानिनोभ्युपगम्यमानायां बाधितरजतभ्रांत्यनुवृत्तिरपि स्यादिति प्रत्युक्तम् शुक्तिज्ञानस्य भ्रमनिवर्त्तकत्वांशे
प्रतिबंधाभावात् अथवा मुमुक्षोः तत्त्वज्ञानानंतरं अज्ञानलेशानुवृत्त्या प्रारब्धभोगोस्तु तदुक्तं द्वैतच्छायारक्षणायास्ति लेशोऽस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणमिति
न तु ज्ञानेन निवृत्तस्याज्ञानस्य कोयं लेशो नाम न तावदवयवः न निरवयवं न सावयवमज्ञानमित्यभ्युपगमात् ॥

प्रारब्धांगीकारेण३॥ ज्ञानिन्याभासरागाद्यनंगीकारेण४॥ भवद्भिः१॥

विक्षेपशक्तिमदज्ञानस्य५॥

अवयविनि निवृत्ते सत्यवयवानुवृत्तेरयोगाच्च नापि शक्तिरेव लेशः ज्ञानेन शक्तिमतोऽज्ञानस्य नाशे निराश्रयशक्त्यवस्थानायोगात् तस्मात्कथं लेशानुवृत्त्या भोग इति उच्यते ज्ञानेनावरणशक्तिना तादात्म्याध्यासो नश्यतः अज्ञानं विक्षेपशक्तिमद्वर्तते अयमेव लेश इत्युच्यते विक्षेपशक्तेर्ज्ञानाविरोधित्वात् तेन प्रारब्धभोगो ज्ञानिनो न विरुध्यते नन्वेवं तर्हि तेनैव जन्मांतरमपि ज्ञानिनः स्यादिति चेन्न निमित्ताभावात् न ह्यज्ञानं स्वरूपेण जन्महेतुः किं तर्हि धर्माधर्मौ तावपि न प्रारब्धौ जन्मांतरहेतू किंत्वनारब्धौ तत्स्थितिहेतुरावरणशक्तिमदज्ञानं तस्य ज्ञानेन निवृत्तौ संचितकर्मापि नष्टत्वादागामिकर्मणामश्लेषात् भोगेन प्रारब्धस्य क्षयाच्छरीरारंभककारणाभावान्न ज्ञानिनो जन्मांतरं विक्षेपशक्तिमदज्ञानं तु दग्धबीजवत् प्रारब्धभोगोपयोगिविषयोपदर्शनहेतुर्न जन्मांतरहेतुः तन्निवृत्तिस्तु प्रतिबंधकप्रारब्धक्षयादेव न तत्र ज्ञानमपेक्षते तदवस्थानप्रयोजकीभूतावरणशक्तिमदज्ञानस्य पूर्वमेव निवृत्तत्वात् तस्माज्ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि न क्लेशा

एतादृशं फलं चतुर्थाध्यायपठनेन भवतीति सांप्रदायिकानां रीतिः अन्ये तु गुरुमुखात्संपूर्णशास्त्रपठनं श्रवणं तस्य पठितस्य युक्तिभिरनुसंधानं मननं तस्यैव पुनरावृत्तिर्निदिध्यासनं अनंतरं साक्षात्कार इत्याहुः वस्तुतस्तु शुद्धसत्वानां मुख्याधिकारिणां व्युत्पन्नानामव्युत्पन्नानां च श्लोकेन श्लोकार्धेन वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येव॥ ॥ वृत्त्या ज्ञानिनः प्रारब्धभोगो न विरुध्यते यद्वा आवृत्तितादात्म्ये केवलाज्ञानकृते अत एव ज्ञानोत्पत्त्या नश्यतस्तयोर्निरुपाधिकभ्रमत्वात् कर्मसहिताविद्याकृतो विक्षेपस्तत्रस्थविद्ययाऽविद्यानिवृत्तावपि प्रारब्धक्षयपर्यंतं विक्षेपो न निवर्तते तस्य सोपाधिकभ्रमत्वात् कर्मसहितविक्षेपशक्तिमदज्ञानमुपाधिः भोगेन प्रारब्धक्षये ज्ञानेन स्वावस्थानप्रयोजकीभूतावरणशक्तिमदज्ञाननिवृत्त्याऽनारब्धकर्मनिवृत्त्या च तैलवर्तिनाशे दीपनाशवद्विक्षेपशक्तिमदज्ञानं स्वयमेव नश्यति न तत्र योगं वा ज्ञानं वाऽपेक्षते प्रमाणाभावात् तथाहुः अविद्याऽऽवृत्तितादात्म्ये विद्ययैव विनश्यतः विक्षेपस्य स्वरूपं तु प्रारब्धक्षयमीक्षत ॥१॥ इति तत्रस्थज्ञानिनो विषयानुभवस्य सोपाधिकतया साक्षात्काराविरोधित्वे तज्ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्तेऽपि प्रारब्धापादितविषयमनुभवन्मुमुक्षुर्ब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठत इत्यविरोधस्तस्मात्सर्वं समंजसं इदं फलं कुतो भवतीत्याह एतादृशमिति शारीरक इति शेषः मतांतरमाह अन्ये त्विति॥ ननु शास्त्रानधिकारिणां मैत्रेयीप्रभृतीनां विदुरप्रभृतीनां च तदधिकारिणां जनकजडभरतप्रभृतीनां शास्त्रश्रवणादिकमंतरेण सिद्धगीतादिश्रवणमात्रेण श्रुतिस्मृतीतिहासपुरा

विक्षेपशक्तिमतः५॥

गीताश्रुतत्वज्ञानोत्पत्यवगमात् कथमयं नियमः सेत्स्यती
त्यपरितोषादाह वस्तुतस्त्विति ॥ ॥

मुमुक्षो॥४॥ ज्ञानिन्यध्यासाभावात्६॥ विषय३

एवमंतरंगबहिरंगसाधनेनिरूप्यसहकारिसंपन्नमहावाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारेणाज्ञाननिवृत्तौमुमुक्षुस्थितिमुपसंहरति तदेवमिति यस्मात्कारणात्प्रतिबंधनन्नि
वृत्त्युपायांतरंगबहिरंगसाधनानिनिरूपितानितस्मात्कारणादेवमुक्तेनप्रकारेणमननादीत्यादिशब्देननिदिध्यासनंगृह्यते ननुज्ञानेनाज्ञानेनिवृत्तेविषयानुभ
वोऽनुपपन्नःमुमुक्षोर्देहाभिमानशून्यत्वात् नचप्रारब्धवशात्तदनुभवइतिवाच्यंक्लृप्तकारणाभावेतदयोगाद्देहाभिमानेसत्येवप्रमाणप्रमेयव्यवहारदर्शनात् तद
भावेचादर्शनात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यांदेहाभिमानस्यविषयानुभवप्रतिकारणत्वस्यक्लृप्तत्वात् तदभावेज्ञानिनांप्रारब्धवशात्कथंविषयानुभवःस्यादतएवोक्तं
भाष्यकृतातमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासंपुरस्कृत्यसर्वेप्रमाणप्रमेयव्यवहाराःलौकिकाःवैदिकाश्चप्रवृत्ताइतिअन्यथाव्यवहारोऽध्यासपू
र्वकःव्यवहारत्वादित्यस्यज्ञानिव्यवहारेऽनैकांतिकत्वप्रसंगात् नचज्ञानिनामपिवाधितानुवृत्त्यादेहाभिमानसत्वान्नानैकांतिकतेतिवाच्यंशुक्तिसाक्षात्कारे
णतदज्ञाननिवृत्त्यारजतभ्रमनिवृत्तौपुनस्तदनुवृत्तेरदृष्टत्वादन्यथातत्रातिप्रसंगःनचसोपाधिकस्थलेशुक्लःस्फटिकइतिसाक्षात्कारेसत्यपिजपाकुसुमोपा

रजतभ्रमे१

तदेवंमननादिसंस्कृतचित्तदर्पणेनसहकृतविचारितमहावाक्येनोत्पन्नेनाहंब्रह्मास्मीत्यप्रत्यवद्ब्रह्मसाक्षात्कारेणाज्ञाननिवृ
त्तेसंचितकर्मणांनष्टत्वादागामिकर्मणामश्लेषात् प्रारब्धापादितविषयमनुभवन्मुमुक्षुरखंडैकरससच्चिदानंदब्रह्मात्मनावति

भिमानुभ२ प्रकृते१=

धिसन्निधानेलोहितःस्फटिकइत्यनुभवस्यसार्वजनीनत्वात्तथात्रापिभविष्यतीतिवाच्यंतद्वदत्रोपाधेरनिरूपणात्तस्माज्ज्ञानेनाज्ञा ((ष्ठते॥
नेनिवृत्तेतत्कार्यनिवृत्त्याज्ञानिनःप्रारब्धवशाद्विषयानुभवोऽसंगतएवेति उच्यते ज्ञानिनोनिवृत्ताज्ञानस्यप्रारब्धवशाद्विषयानुभवउपपद्यते नचक्लृप्त
कारणदेहाभिमानाभावेकथंसइतिवाच्यंवाधितानुवृत्त्यातस्यसत्वात् नचकारणीभूताज्ञानस्यनिवृत्तत्वेनतत्कार्यस्यदेहाभिमानस्यकथमनुवृत्तिरुपादान
नाशेसत्युपादेयानुवृत्तेरदृष्टचरत्वादितिवाच्यंउपादाननाशानंतरंक्षणमुपादेयानुवृत्तेस्तार्किकैरभ्युपगतत्वेनतथास्माकमपिसंभवात् नचतेषामभ्युपग
मस्याप्रामाणिकत्वात्सिद्धांतेपितथाप्रसज्येतेतिवाच्यं अस्माकंश्रुतिस्मृतियुक्त्यनुभवप्रमाणानांसत्वात् नचएवमपियदुपादाननिवर्तकंतत्तदुपादेयनिव
र्तकमपिभवतीतिज्ञानस्याज्ञान॥ ॥न्यायेन१॥ तस्यतावदेवचिरंइत्यादा१॥ येषांमतेसमवायिकारणनाशात्कार्यनाशोभवतितन्मताभिप्रायेणेदम्॥२॥

अ॰ कौ॰ सगुणब्रह्मसाक्षात्कारपर्यंतंकृतोपासकामुख्याधिकारिणः जन्मांतरश्रवणादिसामग्रीसंपन्नाः प्रतिबंधवशान्मानुषंजन्मप्राप्तावामुख्याधिकारिणःविदितप
तृ॰ प्र॰ दपदार्थसंगतिकाः व्युत्पन्नास्तद्विपरीता अव्युत्पन्नः ननुभवतुव्युत्पन्नानामुक्तप्रकारेणसाक्षात्कारः अव्युत्पन्नानांसंगतिग्रहाभावात्कथंवाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारइ
८४ त्याशंक्याह शब्दस्येति यथासुप्तप्रबुद्धस्येंद्रियार्थसन्निकर्षानंतरं चक्षुरादिनाघटादिसाक्षात्कारोजायते तथाऽतीतानेकजन्मसुकृतपरिपाकवशेनभगवदनु
गृहीतस्यनितान्तनिर्मलस्वांतस्य श्लोकश्रवणेनश्लोकार्द्धश्रवणेनवाक्यमात्रश्रवणेनवाब्रह्मसाक्षात्कारोभवत्येवनह्यनमतानांविक्षिप्तचित्तानामिंद्रियार्थसन्निकर्षा
नंतरंघटादिषुविपरीतव्यवहारोदृष्टइतिस्वस्थचित्तानामपितादृशव्यवहारोभवतीति शक्यंकल्पयितुमेवंविषयाभिलाषिणांरजस्तमोवृत्त्युपचितचित्तानांपंडि
तानांब्रह्मसाक्षात्काराभावेपिकरुणामृतवारिराशिभक्तवत्सलश्रीकृष्णानुगृहीतस्यनिरस्तरजस्तमोवृत्तिस्वांतस्यवाक्यमात्रश्रवणेनज्ञानोत्पत्तौबाधकाभावान्नको
पिदोषइतिभावः ननुतर्हिशारीरकादिशास्त्रप्रणयनंव्यर्थंस्यात्तेनविनापिब्रह्मसाक्षात्कारसंभवादित्याशंक्याह शास्त्रेतिमुख्याधिकारिणांश्लोकेनश्लोकार्धेनवा

घटादि१॥

शब्दस्याचिंत्यशक्तित्वात् शास्त्रस्यशारीरकादेरमुख्याधिकारिविषयोपपत्तेः तदुक्तंमहाभारते आत्मानंविंदतेयस्तुसर्वभूतगुहाश
यंश्लोकेनयदिवार्द्धेनक्षीणंतस्यप्रयोजनमितिसांप्रदायिकैरप्युक्तम् वाक्यश्रवणमात्रेणपिशाचवदवाप्नुयादिति॥ २। ब्रह्मसाक्षात्कारोभ

यस्मात्१

वतीत्यत्रवचनमुदाहरंति तदुक्तमिति विंदतेलभतेसाक्षात्करोतिदेहादिविलक्षणत्वेनात्मानंस्वस्वरूपंसच्चिदानंदलक्षणमपरिच्छिन्नं यच्चाप्नोतियदादत्तेयच्चा
तिविषयानिहयच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिचोच्यते१ इतिस्मरणात् आत्मात्रिविधपरिच्छेदशून्योभवतिपुनः कथंभूतंसर्वभूतगुहाशयंसर्वेषांभूतानांब्रह्मा
दिस्थावरांतानांहृदिगुहायामंतःकरणेशेतेतत्साक्षितयातिष्ठतीतिसर्वभूतगुहाशयंसर्वभूतबुद्धिसाक्षिणमित्यर्थः तस्यज्ञानितः मानुषानंदमारभ्यब्रह्मानंदांतप्रा
प्तिरूपप्रयोजनंश्लोकेनश्लोकार्धेनवादेहादिविलक्षणप्रत्यग्रूपाखंडैकरसानंदात्मलाभेक्षीणमंतर्भूतं एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुते
रित्यस्यश्लोकस्यतात्पर्यार्थः तत्रनैष्कर्म्यसिद्धिश्लोकार्द्धमुदाहरंति सांप्रदायिकैरपीति कृतात्मनात्मनिवृत्तौनुकश्चिदाप्नोतिनिर्वृतिंश्रुतवाक्यस्मृतेश्चान्यः स्मार्यते। इहैव नवा ब्रह्मसाक्षात्कारोभवत्येवेतिनकाप्यनुपपत्तिरि तिभावः॥ रामः
ववचोऽपरइतिपूर्वश्लोकः अत्रचत्वारः श्रोतारः विराट्भृगुःश्वेतकेतुःपिशाचश्चतत्रश्वेतकेतोराद्वत्त्यपेक्षायामपीतरेषांतदभावान्मुख्याधिकारिणांश्लोकेनवात ८४

प्रसंगे१॥

कार्ये३ प्रकृतमेवैतावत्त्वं२॥ रूपद्वयम् ४॥ स्थूलपंचभूतं२॥ सूक्ष्मपंचभूतं२॥

नांब्रह्मापरोक्षज्ञानिनांध्याननिष्ठापेक्षाभावेपिनहिपरीतानांध्याननिष्ठापेक्षितैवेत्याहप्रमाणेतितथासंशयादिनिवृत्त्याऽप्रतिबद्धब्रह्मसाक्षात्कारेणपरमपुरुषार्थोभो
क्तस्तेषांभवतीतिभावः॥तत्राचार्यसंमतिमाह तदुक्तमितितृतीयेस्थितंप्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेधतिततोब्रवीतिचभूयःद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्त्तंचैवामूर्तंचेतिउपक्रम्या
धिदैवमथाध्यात्मंचब्रह्मणोमूर्तामूर्तलक्षणेद्वेरूपेमूर्त्तामूर्त्तेरसौसमष्टिव्यष्टिरूपौमहारजनाद्युपमलिंगगतंवासनारूपंचोपन्यस्याम्नायते अथातआदेशोने
तिनेतिनेतीति अत्रयद्यपिनिषेध्यंकिंचिन्नप्रज्ञायतेतथापीवंशब्दसमानार्थकेनेतिशब्देनसंनिहितवाचिनानिषेध्यंकिंचित्समर्प्यते तत्रसंशयः किमत्ररूपे
परिशिनष्टिब्रह्मप्रतिषिध्यतआहोस्वित्ब्रह्मपरिशिनष्टिरूपेप्रतिषिध्येतइतितत्रप्राप्तंतावद्रूपेपरिशिनष्टिब्रह्मप्रतिषिध्यतइतिकुतइतिचेत्प्रत्यक्षादि
सिद्धस्वरूपादेःप्रतिषेधायोगात्यतोवाचोनिवर्त्ततेऽप्राप्यमनसासहेतिश्रुत्याब्रह्मणोवाङ्मनसातीतत्वप्रतिपादनेनतस्यैवनिषेधोयुक्तइतिप्राप्तेऽभिधीय
तेनतावद्ब्रह्मणःप्रतिषेधःसंभवतिरूपिणंविनारूपानवस्थानात् किंचब्रह्मव्यतिक्तस्यमूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्यकार्यतयाऽनित्यत्वेनब्रह्मप्रतिषेधेशून्यवादः

तदुक्तं अपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति॥

प्रसज्येततर्हिकिंप्रतिषिध्यतइतिचेत् प्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेधतिनेतिनेतीतिश्रुतिः पूर्ववाक्येप्रकृतंब्रह्मणोरूपत्वेनोपन्यस्तंमूर्तलक्षणंतद्रसंतद्गतवास
नारूपमेतावन्मात्रंप्रतिषेधति अथातआदेशोनेतिनेतीतिनरूपिणंब्रह्मप्रतिषेधति शून्यवादप्रसंगात्सर्वप्रतिषेधेआदरार्थेनेतिनेतीतिवीप्साइदंकुतो
ज्ञायतइति चेत् ततःप्रतिषेधानंतरंभूयोब्रवीतिनह्येतस्मादितिनेत्यन्यत्परमस्तीतिकोऽर्थःनेत्येतस्मान्निषेधावधिभूताद्ब्रह्मणःअन्यत्परंनह्यस्तीतियोजनाय
दातुनेत्येतस्मादितिदेशादन्यत्परमतिदेशांतरंनह्यस्तीतियोजनाक्रियतेतदा ततोब्रवीतिचभूयइत्यस्यायमर्थः॥ततःनेत्यादेशानंतरंभूयोब्रवीतिश्रुतिःअथ
नामधेयंसत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमिति यदुक्तंप्रमाणसिद्धस्यरूपस्यप्रतिषेधायोगादितितदसत् रूपस्याविद्याविलसितत्वेनतद्बाधकमाना
नामाभासत्वात् यच्चोक्तंब्रह्मणोवाङ्मनसातीतत्वप्रतिपादनेनप्रतिषेधोयुक्तइतितत्तुक्तं नहिब्रह्मणोनिरात्मकतयावाङ्मनसातीतत्वंप्रतिपाद्यतेकिंतर्हिब्रह्मणः
सर्वेषांतःप्रत्यगात्मतयाऽविषयत्वेनश्रुत्यातत्प्रतिपाद्यतेतस्माद्ब्रह्मपरिशिनष्टिरूपेप्रतिषेधतितर्ह्येतद्ब्रह्मसर्वैःकस्मान्नगृह्यतइतिचेत् अव्यक्तत्वात् तदपिकुतइ

नामएववदंति३॥ स्थूलशरीरापेक्षयालिंगशरीराणि३॥

ऽपिसंराधनेइत्यस्य७॥

अस्थूलमनणुयत्तदद्रश्यमग्राह्यं अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यत इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरिंद्रियाद्यग्राह्यत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणोऽव्यक्तत्वं॥नहि तत्ब्रह्ममुमुक्षवः कथंकदासाक्षात्कुर्वंतीत्याकांक्षायांतत्प्रकारंसूत्रकारोभगवान् उपदिशति अपीतिसंराधनेध्यानकालेएकाग्रचित्तेनप्रत्यगात्मतयाब्रह्म साक्षात्कुर्वंतिकस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यांप्रत्यक्षंश्रुतिःप्रमाण्यंप्रतिनिरपेक्षत्वात् अनुमानंस्मृतिःप्रमाण्यंप्रतिसापेक्षत्वात् श्रुतिस्तावत् ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्वस्ततस्तुतंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानः कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्याद्यायंविनिद्राजितश्वासाःसंतुष्टाःसंयतेन्द्रियाःज्योतिःपश्यंतियुंजानास्तस्मैयोगात्मनेनमः॥१॥इत्याद्यानतश्चध्यानेनप्रतिबंधनिवृत्तौब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षोभवत्येवंनचेदंध्यानंसर्वसाधारण्येनोपदिश्यमानं संशयादिग्रस्तपंडितकर्तव्यत्वेनोपदिष्टमितिकथमुच्यतइति वाच्यंशास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेववदित्यत्रसंशयादिरहितानांपंडितानांतत्वमस्यादिमहावाक्यार्थज्ञानमात्रेणपरमपुरुषार्थप्रतिपादनेनास्यसूत्रस्यसंशयादिग्रस्तपंडितविषयत्वावगमात् अन्यथापूर्वोत्तरयोर्विरुद्धंवदन्सूत्रकारउन्मत्ततुल्यःस्यात्

अन्यत्राप्युक्तंबहुव्याकुलचित्तानांविचारात्तत्वधीर्नचेत् योगोमुख्यस्ततस्तेषांधीदर्पस्तेननश्यतीति संशयादिरहितानां ।

ध्याननिष्ठाचेत्स्यादृष्टसुखंतदुक्तंभगवता अनन्याश्चिन्तयंतोमांयेजनाःपर्युपासतेतेषांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहमिति॥ न 2॥

तस्मादिदंसूत्रंसंशयादिग्रस्तपंडितविषयमेवनसर्वसाधारणमितिभावः संमत्यंतरमाह अन्यत्रेति धीदर्पः संशयादिः ननुकेचित्ज्ञानिनःसंशयादिरहिताःपंडिताःध्यानंकुर्वंतोदृश्यंतेनतत्किमर्थंकुर्वंतीत्याशंक्यदृष्टसुखार्थमित्याह संशये पंडितानामित्युत्तुषंगः दृष्टेतितदर्थंध्यानंकुर्वंतीतिभावः तत्रभगवद्वचनमु दाहरति तदुक्तमितिनविद्यतेऽभिनिवेशोऽन्यस्मिन्मायिकेयेषांतेऽनन्याःमांसर्वेषांप्रत्यगात्मानंवासुदेवंज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य अनादिमत्परंब्रह्म नसत्तन्नासदुच्यते इत्यादिनाप्रतिपाद्यमानंचिंतयंतःअन्वेषणंकुर्वंतःयेजनाःसाधनचतुष्टयसंपन्नाःपर्युपासतेविजातीयप्रत्ययानंतरिततयाध्यानं कुर्वंतिअतएवनित्याभियुक्तानांतेषामहंयोगक्षेमंवहामि अप्राप्तप्राप्तिर्योगःप्राप्तस्यपरिपालनंक्षेमः नन्वखंडैकरसानंदब्रह्मात्मनिष्ठानांलौकिकानंदजाना स्यतत्रैवांतर्भावादप्राप्तांशस्यैवाभावात् ब्रह्मानंदस्यप्रत्यग्रूपतयानित्यप्राप्तत्वात् कथंभगवान्तेषांयोगक्षेमंवहामीतिवदतीतिचेत् उच्यतेयद्यपितेषामप्रा

प्तांशस्याभावाद्ब्रह्मानंदस्यनित्यप्राप्तत्वाच्चयोगक्षे मौनस्तः तथाप्यज्ञानमन्यात्मबुद्धिपरित्यागेनब्रह्मा ।

पूर्वजन्मनि१॥ असंभावनाविपरीतभा॰५॥ संशये१॥

ननुमुख्याधिकारिणांव्युत्पन्नानामव्युत्पन्नानामुक्तप्रकारेणब्रह्मसाक्षात्कारेसंपन्नेकर्त्तव्यशेषोस्तिनवेतिविमर्शेनिर्णयमाह एतावानितिअत्रव्यवहारभूमौअव्यु
त्पन्नानांब्रह्मसाक्षात्कारानंतरंध्याननिष्ठाऽपेक्षितेतिसंबंधः तत्रयुक्तिंवक्तिपरतंत्रेतिपरतंत्रापरोपदेशाधीनाप्रज्ञायेषांतेतथोक्ताःपरतंत्रप्रज्ञास्तेषांभावस्तत्त्वंतस्मा
दित्यर्थःअस्तुपरतंत्रप्रज्ञत्वंसाक्षात्कारानंतरंकिंध्याननिष्ठयेत्याशंक्याह असंभावनेतिआदिशब्देनविपरीतभावनागृह्यतेतथाचाव्युत्पन्नांस्वतःप्रमाणकुश
लत्वाभावादुत्पन्नस्यापिसाक्षात्कारस्यासत्संगादिदोषवशेनासंभावनाविपरीतभावनाभ्यांप्रतिबद्धस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वायो त्परमपुरुषार्थोनस्यादतोनिरंतरंध्यान
निष्ठयामभ्यस्यमानायामसत्संगादीनामभावात्प्रतिबंधकारणाभावेनाप्रतिबद्धसाक्षात्कारेणपरमपुरुषार्थःसंभवतीतिध्याननिष्ठावश्यमपेक्षितेतिभावः तत्रगीता
वचनमुदाहरतितदुक्तमिति। ध्यानदीपकश्लोकमुदाहरतिविद्यारण्यैरितिपंचीकरणोक्तप्रकारेणनिर्गुणंब्रह्मध्यातव्यमित्यर्थःतेनध्यानेनकिंभवतीत्याशंक्यवि

एतावानत्रविशेषःअव्युत्पन्नानांपरतंत्रप्रज्ञत्वात् असंभावनादिसंभवात् ध्याननिष्ठाऽपेक्षिता तदुक्तंभगवता अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वान्ये
भ्यःउपासतइति विद्यारण्यैरप्युक्तं अत्यंतबुद्धिमांद्याद्वासामग्र्यावाप्यसंभवात्योविचारंनलभतेब्रह्मोपासीतसोऽनिशंइति मरणेब्रह्मलोकेवा
तत्वंज्ञात्वाविमुच्यतेइतिचपतंजलिनाप्युक्तंततःप्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यंतरायाभावश्चेतिप्रमाणकुशलानांसंशयादिग्रस्तानांपंडितानामपिध्यान
परमेश्वरस्य३॥ निष्ठाऽपेक्षिता॥॥

चारण्यसंमत्योत्तरमाह मरणेइतिउक्तार्थेयोगसूत्रंसंवादयतिपतंजलिनेतितितःपरमात्मध्यानात्प्रत्यक्चेतनाधिगमःप्रत्यगात्मसाक्षात्का वाक्यश्रवणमात्रेण४॥
रःतज्ज्ञानोत्पत्तौसकलप्रतिबंधनिवृत्तिश्चभवतीतिशेषःतदुक्तंवादरायणेनपराभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययौ यावितिश्रुतिरपिज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिःक्षी
णैःक्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिःतस्याभिध्यानात्तृतीयंदेहभेदेविश्वैश्वर्यंकेवलआप्तकामइति॥नन्वव्युत्पन्नानांप्रमाणकौशल्याभावेनपरतंत्रप्रज्ञतयाब्रह्मसाक्षात्का
रानंतरंसंभावितप्रतिबंधवारणायध्याननिष्ठापेक्षायामपिप्रमाणकुशलानांपंडितानांस्वतंत्रप्रज्ञत्वेनध्याननिष्ठानापेक्षितेत्याशंक्यकिंसर्वेषांसानापेक्षिताउतकेषां
चित् नद्वितीयःइष्टापत्तेरित्यभिप्रेत्याद्यःनानाशास्त्रपरिशीलनेनजन्मांतरीयदुरितवशेनचसंशयविपर्ययसंग्रस्तानांपंडितानामुत्पन्नस्यापिसाक्षात्कारस्याप्र
माण्यशंकाकलंकितत्वेनाज्ञाननिवर्त्तनसमर्थत्वाभावात् परीक्ष्ययोनगृह्णातिगृह्णातिचविपर्ययात् दृढपूर्वश्रुतत्वाच्चप्रमादाच्चापिलौकिकात्॥१॥चतुर्भिःकारणैरेते

नित्यशुद्धत्वादिकंनास्तीतिनकिन्तुतिरोहितंनहिप्रादुर्भावेकउपायस्तत्राह पराभिध्यानात् परस्यरमात्मनोऽभिध्यानान्निदिध्यासनात्तदुत्पन्नसाक्षात्कारस्यप्रादुर्भवतिकुतएतदित्याह ततोह्यस्यबन्धविपर्ययौहियस्मात् ततःपरमा
त्मनःसकाशादस्यजीवस्यतदज्ञानाद्बन्धःसंसारःज्ञानाद्विपर्ययोमोक्षःज्ञात्वादेवमित्यादिश्रुतेरिति॥ शां॰॥सू॰॥५॥

अ॰कौ॰ नंद्रात्मनाऽवस्थानंयोगइत्युपचर्यते प्रवलप्रारब्धभोगेनापिब्रह्मनिष्ठातोऽप्रच्युतिःक्षेमइत्युपर्यते एतादृशयोगक्षेममेववहामीतिभगवानाह त्य॥
तृ॰प्र॰ क्तसर्वैषणाणानामन्यादृशयोगक्षेमवहनायोगात् अतोध्याननिष्ठानांनिरंतरंदृष्टसुखंभवतीतिभावः॥ भगवद्वचनांतरमुदाहरतिमच्चित्तेतिमयिसर्वे
८६ षांप्रत्यगात्मन्यखंडानंदैकरसेनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावेवासुदेवेचित्तंयेषांतेतथोक्ताः एवंसर्वत्रवोध्यंनन्वेवंज्ञानिनोध्यानविधिःकुतोनस्यात्।
तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणाइतिश्रुतेःसत्वात् नचैवंसाक्षात्कारमुद्दिश्यनिदिध्यासनविधिरेवेतिवाच्यं धीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणाः इतिसा
क्षात्कारोत्तरकालध्यानविध्यवगमादन्यथाविज्ञायेतिक्त्वाप्रत्ययविरोधःस्यात् नचसाक्षात्कारेणपरमपुरुषार्थलाभात्तदुत्तरंध्यानविधिर्निष्फलइतिवाच्यं
इदानींब्रह्मसाक्षात्कारेसत्यपियथापूर्वंसुखदुःखादिसंसारोपलंभान्नतावतापुरुषार्थसिद्धिःकिंतुगुरूपसत्तिपूर्वकंश्रवणादिनाब्रह्मनिश्चित्ययावज्जीवंब्र
ह्मध्यानाभ्यासःकर्तव्यएव अन्यथायथेष्टचेष्टाप्रसक्त्यामुमुक्षोर्नरकपातःस्यात् यथाहुः निःसंगतामुक्तिपदंयतीनांसंगादशेषाःप्रभवंतिदोषाःआरूढयोगो

मच्चित्तामद्गतप्राणाबोधयंतःपरस्परमिति ननुज्ञानिनोध्यानविधिर्देहाभिमानशून्यतयाकर्तृत्वाभावेननस्यविधिकिंकरत्वायोगा
((त्॥

गेगेण ३॥

पिनिपात्यतेऽधःसंगेनयोगीकिमुताल्पसिद्धिरिति अतोविषयासंगलक्षणायथेष्टचेष्टानिवृत्त्यर्थंध्यानविधिरपेक्षितःतदप्युक्तं संगंत्यजेतमिक्षु
नवृत्तीनांमुमुक्षुः सर्वात्मनानविसृजेद्धिहिरिंद्रियाणि॥ एकश्चरेद्रहसिचित्तमनंतईशे युंजीततद्व्रतिषुसाधुषुचेत्प्रसंगः१इतिनचेदंसाधकविषयंनसिद्धविषयं
मितिवाच्यं यस्माद्विभ्युर्हिरएयंरसेनदृष्टंचेत् सब्रह्महाभवेदित्यादिनासिद्धस्यापिविषयासक्त्यापातित्याभिधानात् तमेवधीरोविज्ञायेतिश्रुतिमूलत्वाच्च अत
एववेदांतशास्त्रंध्यानविधिपरमितिवदंति अन्यथाप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाभावेनपरिनिष्पन्नवस्तुपरतयाऽनुवादकत्वेनशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसंगात् तस्मा
च्छास्त्रेणज्ञानानंतरंध्यानविधानात् सर्वैर्मुमुक्षुभिः पंडितैरपंडितैःसंशयादिरहितैःब्रह्मज्ञानोत्तरंयावज्जीवंब्रह्मध्यानंकर्तव्यमेवेत्याशंक्याह ननुज्ञानिनइति
देहाभिमानोद्विविधःकर्मजोभ्रांतिजश्चेतिकर्मक्षयादाद्योनिवर्ततेद्वितीयस्याज्ञानमूलत्वेनज्ञानेनाज्ञानेनिवृत्तेतन्मूलभ्रांतेरपिनिवर्तत्वाज्ज्ञातिजोऽभिमानो
पिनिवर्ततेततश्चज्ञानिनोदेहाभिमानशून्यस्यकर्तृत्वादिनिवृत्तौसर्वाधिकारनिवृत्तेःकुतोध्यानविधिः तदुक्तंव्याचस्पतिनाशास्त्राणिवेदाध्यायमनुवायेत्राधिका
वेदांतशास्त्रस्यविधिपरत्वानंगीकारेध्यानेयाप्रवृत्तिरन्येभ्योयानिवृत्तिस्ताभ्यांयद्वेदांतशास्त्रस्यदुःखनिवृत्तिसुखावाप्तिरूपंप्रयोजनत्वंतस्याभावेन४॥ संगंत्यजेदित्यस्य५॥

रिणोमर्त्यानाधिकारोऽक्रियत्वतः।१। स्मृ एवंत्वज्ञानन
त्वास्तेजाननकस्माच्छृणोमहं मन्यंतांसंशयाप
मनुष्याः२॥

रामः
८६

अ॰कौ॰ तत्रभाष्यसंमतिमाह भाष्यकारैरिति सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः स्वपदानि च वर्ण्यंते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति श्लोकोक्तलक्षणं भाष्यं कुर्वंतीति
वृ॰प्र॰ भाष्यकाराः तैरित्यनेन ब्रह्मविदां वचनमपि संवादयति गौणेति आत्मा त्रिविधः गौणात्मा मिथ्यात्मा मुख्यात्मा चेति पुत्रभार्यादयो गौणात्मानः अन्नमयाद
८७ यः पंचकोशाः मिथ्यात्मानः तेषामधिष्ठानभूतो यश्चिदात्मा सत्यानंदैकरसः स मुख्यात्मा आत्मनोऽसत्त्वे इत्यार्षत्वाद्रेफलोपो न दोषाय तत्र च गौणमिथ्यात्म
नोरसत्त्वेपि मिथ्यात्वनिश्चये पुत्रदेहादीनामात्मत्वबाधनात्सर्वेषामधिष्ठानभूतसच्चिदानंदैकरसब्रह्माहमस्मीति बोधे साक्षात्कारे जाते सति कार्यं कर्तव्यं क
थं भवेत् न किमपि कर्तव्यं स्यादित्यर्थः तथा च श्रुतिः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीया
नित्याद्याः स्मृतिरपि एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृदित्याद्या ज्ञानिनः सर्वकर्तव्यताभावं कृतकृत्यतां च द

भाष्यकारैरप्युक्तं अहं ब्रह्मास्मीत्यनेनदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणीति देहेंद्रियादिष्वहं
ममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति च गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् तत्सद्ब्रह्माहमस्मीति
बोधे कार्यं कथं भवेदित्युक्तं ज्ञानिनो ध्यानाभावे व्यवहारप्राचुर्याद्दृष्टदुःखमात्रं न मोक्षप्रतिबंधः॥ २२ र्शयति तस्माज्ज्ञानिनः कर्तव्यताभावाद्ध्या

न निष्ठा चेत्स्यात्तदा दृष्टसुखं भवति न तद्विधिगंधोपीति भावः ननु ज्ञानिनो ध्यानविध्यभावे प्रारब्धवशेन बहिर्व्यवहारप्रसक्त्याऽसंभावनादिप्रसक्त्या मोक्षो न
स्यादित्याशंक्याह ज्ञानिन इति दृष्टेति। दृष्टेतिमात्रशब्देनासंभावनादिव्यावर्तते न हि श्रवणमनन निदिध्यासनैर्निश्चिततत्त्वस्य स्वतो निर्वृत्तस्य करतलामलकवत्
स्वस्वरूपमद्वयानंदमनुभवतः संशयादिसंभवति तदुक्तं विद्याविग्रहमग्रहेणापिहितं प्रत्यंचमुच्चैस्तरामुत्कृष्योत्तमपूरुषं श्रुतिधियामुंजादिषीकामिव को
शात्कारणकार्यरूपविकृतात्पश्यामि विः संशयं नासीदस्ति भविष्यति क्वनु गतः संसारदुःखोदधिरिति॥१॥ ननु मास्तु संशयादिः अज्ञानमेव मोक्षप्रतिबंधकं स्या
स्यात्कथमन्यथा प्रारब्धभोग इत्याशंक्याह नेति अपरोक्षज्ञाने विरोधिनि सति ब्रह्माज्ञानायोगात्तद्बाधितानुवृत्त्याद्वैतदर्शनमात्रेण प्रारब्धभोगोपपत्तेः न मोक्षप्रतिबंधः त रामः
दुक्तं वार्तिकाचार्यैः तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः अविद्या सहकार्येण नासीदस्ति भविष्यति॥१॥ संक्षेपशारीरकाचार्यैरप्युक्तं॥ पश्यामि वि ८७

अहिः सर्पः निर्ल्वयनी नत्कंचुकः तद्वच्छरीरं एतद्रूपेणाहं पश्यामीत्यर्थः॥२॥ रज्जुवत्॥१॥

त्रमिव सर्वमिदं द्वितीयं तिष्टामि निष्कलचिदेकवपुष्यनंते आत्मानमद्वयमनंतसुखैकरूपं पश्यामि दग्धरशनामिव च प्रपंचं॥ अद्वैतमप्यनुभवामि क
रस्थविल्वतुल्यं शरीरमहिनिर्ल्वयनीवदीक्षे॥ एवं च जीवनमिव प्रतिभासनं च निःश्रेयसाधिगमनं च मम प्रसिद्धमिति॥१॥ तस्मात् ज्ञानेनाज्ञानतत्कार्यसं
शयादीनां निवृत्तत्वात्प्रारब्धाधीनव्यवहारे सत्यपि मोक्ष उपपद्यत इति भावः॥ तत्र संमतिमाह तदुक्तमिति समन्वयलक्षणोऽस्थितं ईक्षतेर्नाशब्दं स
देव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुत्या जगतः कारणं किंचित् श्रूयते तत्र संशयः प्रधानादि जगत्कारण
महोस्विद्ब्रह्मैवेति संशये तत्र ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् परिणामित्वाच्च त्रिगुणात्मकं प्रधानमेव जगत्कारणं न ब्रह्म तस्यापरिणामित्वादिति प्राप्तेऽभिधी
यते न प्रधानं जगत्कारणं सच्छब्दवाच्यं अशब्दं यतः कथमशब्दमिति चेत् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति कारणस्येक्षितृत्वश्रवणात् ईक्षितृत्वस्य चेतन

तदुक्तं तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति तस्मिन् ब्रह्मात्मनि निष्ठाऽनन्यव्यापारतया परिसमाप्तिः पर्यवसानं यस्य स तथोक्तस्तस्य ज्ञानै
कशरणस्येति यावत् तथा भगवानप्याह॥ य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते १ यस्य ना
हंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमांल्लोकान्न हंति न निबध्यते।२ इति शेषोऽपि हि यमेधशतसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघात
लक्षाणि परमार्थविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलशय इति॥ २२ धर्मत्वात्प्रधानस्याचेतनत्वेन तद्योगात् ननु प्रधानस्यापि गौणमीक्षि

ईक्षितृत्वं१ पृथिव्यप्तेजांसि१

तृत्वं भविष्यतीति चेत् न सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति कारणे सत्यात्मशब्दप्रयोगात् अचेत
नेन तद्योगात् अचेतनेऽप्यात्मशब्दो गौणो भविष्यतीत्याशंक्य तद्दूरत्वे तदाह तन्निष्ठस्येति सूत्रं व्याचष्टे तस्मिन्निति अयमर्थः यदि प्रधानं जगत्कारणं स्या
त्तर्ह्याचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ संपत्स्ये इति तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशो न स्यात् न ह्यचेतनप्रधाननिष्ठस्य मोक्षोपदेशः संभा
वति तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति परमात्मविज्ञानादन्यस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिषेधात् किं च तत्त्वमसीति चेतनस्य श्वेतकेतोरचे
तनतादात्म्यनिष्ठोपदेशायोगात् न तत् ज्ञानान्मोक्षः संभवति तस्मान्न प्रधानं जगत्कारणं किंतु ब्रह्मैवेति तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशाद्ब्रह्मज्ञानैकशरणस्य तन्मो

प्रधानं जगत्कारणं न किंतु ब्रह्मैवेति ९॥

अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचेतिभगवद्वचनाच्चेतिभावः तत्रभगवत्संमतिमाह तथैवेतिपुरुषंपूर्णमपरिच्छिन्नानंदस्वरूपमितियावत् गुणैः सत्वादिभिः सहप्रकृतिंचनिवृत्तांचवेत्तीतिसंबंधः निवृत्ताविद्योब्रह्मीभूतः सर्वथासर्वप्रकारेणवर्तमानः यथेष्टव्यवहारंकुर्वन्नपीत्यर्थः उक्ताभिप्रायोभगवनैवोद्घाटितइतिदर्शयितुमष्टादशाध्यायश्लोकमुदाहरतियस्येति उक्तार्थशेषवचनमुदाहरति शेषोपीतिहयमेधोऽश्वमेधः परमार्थविदहंब्रह्मास्मीतिब्रह्मसाक्षात्कारवान्॥ वृद्धवचनांतरमाह विद्यारण्यैरिति वैराग्योपरमावन्योद्वौवैराग्यबोधोपरमाः सहायास्तेपरस्परंप्रायेणसहवर्ततेनवियुज्यंतेक्वचित् क्वचित् वैराग्यादीनांपरस्परसहायत्वमुक्त्वाक्वचित्क्वचित्कस्यचिद्वियोगमुक्त्वाकस्यपुंसः त्रयाणांसहावस्थानंकेनवाकस्यचिद्वियोगोभवतीत्याकांक्षायांत्र योप्युत्तंतपक्ताश्चेत्महतस्तपसः फलंदुरितेनक्वचित्किंचित्कदाचित्प्रतिबध्यतइतिकस्यचिदुत्तमाधिकारिणः पुरुषधौरेयस्यमहतातपसापरमेश्वरानुग्रहेणचवैराग्यादीनांसहावस्थानमुक्त्वामध्यमाधिकारिणः दुरितेनत्रयाणामन्यतमस्यप्रतिबंधमुक्त्वाकस्मिन्पूर्णेकिंफलंभवतीत्याकांक्षायांवैराग्योपरती

विद्यारण्यैरप्युक्तं पूर्णेबोधेतदन्यौद्वौप्रतिबद्धौयदातदा मोक्षोविनिश्चितः किंतुदृष्टदुःखंनतश्यतीति बोधस्यपूर्णत्वावधिर्विष्णुपुराणे
पराशरेणदर्शितः अहंहरिस्सर्वमिदंजनार्दनोनान्यत्ततः कारणकार्यजातंईदृङ्मनोयस्यनतस्यभूयोभवोद्भवाद्वंद्वगदाभवंतीति॥ ६

पूर्णबोधस्तुप्रतिबध्यतेयस्यतस्यतमोक्षोस्तिपुण्यलोकस्तपोबलादितिवैराग्योपरमयोः पूर्णत्वेबोधस्यप्रतिबंधेफलमुक्त्वातद्विपरीतइदमाह पूर्णइति तत्तत्रयाणांसाधनस्वरूपंफलंचतैरेवव्युत्पादितं॥ दोषदृष्टिर्जिहासाचपुनर्भोगेष्वदीनता असाधारणहेत्वाद्यावैराग्यस्यत्रयोह्यमी॥१॥ श्रवणादित्रयंतद्वत्तत्वमिथ्याविवेचनंपुनर्ग्रंथेरनुदयोबोधस्यैतेत्रयोमताः॥२॥ यमादिर्धीनिरोधश्चव्यवहारस्यसंक्षयः स्युर्हेत्वाद्याउपरतेरित्यसंकरईरितः॥३॥ इतित्रयाणांपूर्णत्वावधिश्चदर्शितः॥ ब्रह्मलोकतृणीकारोवैराग्यस्यावधिर्मतः सुप्तवद्विस्मृतिः सीमाभवेदुपरमस्यहि॥१॥ देहात्मवत्परात्मत्वदार्ढ्येबोधः समाप्यते॥ इतितत्तश्चयस्यबोधः पूर्णोवैराग्योपरमौप्रारब्धकर्मणाप्रतिबद्धौयदातदातस्यमोक्षः सिद्धएवब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतिब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिश्रुतेः किंतुप्रारब्धकर्मवशेनव्यवहारप्राचुर्याद्दृष्टदुःखंनतश्यतीतितन्निवर्तकस्ययोगस्यप्रतिबद्धत्वादितिभावः नचप्रारब्धापेक्षयायोगस्यप्रबलत्वात्कथंतस्य
प्रारब्धेनकर्मणाप्रतिबध्यत्वादित्यर्थः॥१॥

यथेष्टचेष्टा ६॥ सिद्धपरत्वेन २॥ तद्ब्रह्मजगत्कारणं कुतो वेदांतानां तस्मिन्नेव तात्पर्यात् ३॥ ऽनुवादकत्वस्य २॥

विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्ययइति न चैवं शास्त्रस्याप्रमाण्यापत्तिः ब्रह्मात्मभावस्य मानांतरायोग्यतया शास्त्रस्य विधिपरत्वानंगीकारे ततः प्रवृत्तिनिवृत्यभावेन शास्त्रत्वमेव न स्यादिति वाच्यं हि न शासनात् शास्त्रत्वोपपत्तेः न चैवमप्यनुवादकत्वेनाप्रामाण्यमिति वाच्यं ब्रह्मणो मानांतरायोग्यत्वेन तद्योगात् तस्माद्वेदांतशास्त्रं न ध्यानविधिपरं अतएव सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां समन्वयाध्याये चतुर्थाधिकरणे तत्तु समन्वयादित्यत्र शास्त्रस्य विधिपरत्वं पूर्वपक्षे कृत्य सिद्धांते वस्तुनिष्ठत्वेन वेदांतानां प्रामाण्यं समर्थितं न त्वेवं सति तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंग इति न विज्ञायेत्यनेन श्रवणजन्यज्ञानस्यैवविवक्षितत्वेन तदुत्तरं साक्षात्कारमुद्दिश्य ब्रह्मध्यानविधानोपपत्तेः नाप्रामाण्यं श्रुतेः न चैवमपि साक्षात्कारानंतरं ध्यानविध्यनंगीकारे यथेष्टचेष्टाप्रसंग इति वाच्यं देहाभिमानशून्यत्वेन तद्योगात् निःसंगतामुक्तिः पदं संगं त्यजेदिति वचनद्वयस्य साधकविषयत्वाच्च यद्यपि यस्माद्विजुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत्यादि वाक्यं विद्वत्संन्यासप्रकरणे पठितं सिद्धविषयमिव भाति तथापि सिद्धस्य देहाभिमानशून्यतया रागादिप्रसक्तेरभावेन साधकविषयमेवेदं वाक्यं सिद्धं॥

तदुक्तं अनुज्ञापरिहारौ देहसंबंधाज्ज्योतिरादिवदिति ॥ ६ ॥

तितदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह देहाभिमानेति ज्ञानिनो ध्यानविध्यभावे व्याससूत्रं संवादयति तदुक्तमिति अधिकरणं पूर्वमनुक्रांतं पद्यात्मा ब्रह्मस्यात्तर्ह्यनुज्ञापरिहारौ निर्विषयौ स्यातामिति चेत् न देहसंबंधात् देहाभिमानात् गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयादित्यनुज्ञा गुर्वंगनां नोपगच्छेदिति परिहारः एतावनुज्ञापरिहारौ देहाभिमानात् आत्मनोऽब्रह्मत्वज्ञानदशायामुपपद्येते ब्रह्मज्ञानदशायामात्मनस्तदभावात् उभयमपि नास्त्येव तत्र ज्योतिरादिवदिति दृष्टांतः यथाऽग्निः श्मशानसंबंधी परिहीयते अन्यस्तूपादीयते यथा वा पुरीषं मनुष्यशरीरसंबंधि परित्यज्यते गवांशरीरसंबंध्युपादीयते तस्य पवित्रत्वात् न तु देहाभिमानिनोऽनुज्ञापरिहारौ तच्छून्यस्य ज्ञानिनो न किमपि कर्तव्यमस्ति तदुक्तं यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः॥ आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते १ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रय॥२॥ इति पुराणेप्युक्तं ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः॥ नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् इति॥ तथात्मनो देहाभिमानादनुज्ञापरिहारौ दर्शयत्सूत्रं अर्थात्तच्छून्यस्य ज्ञानिनः सर्वकर्तव्याभावं दर्शयतीत्यभिप्रायः॥ ॥

देहाभिमानस्य ५॥

अ·कौ अस्माच्छरीरात्स्थूलसूक्ष्मरूपात् समुत्थायविवेकेनतदभिमानंत्यक्त्वास्वेनरूपेणब्रह्माभिनिष्पद्यते अयमर्थः अहंब्रह्मास्मीतिस्वस्वरूपेणब्रह्मसाक्षा
नृ·प्र त्कृत्य परंज्योतिः संपद्यते परमात्माभवतीतियोब्रह्मीभूतः सउत्तमः पुरुषः उद्गतंनिवृत्तंतम अज्ञानंयस्मात्सउत्तमः अज्ञानतत्कार्यातीतः पुरुषः पू
८९ र्णः नैतेनकिंचनानावृतंनैतेनकिंचनासंवृतमितिश्रुतेः ॥ अयंनित्यापरोक्षस्वरूपः पुरुषएवपूरुषः सर्वसाक्षी अहमस्मीत्यात्मानंप्रत्यगात्मानंजा
नीयाच्चेत्कश्चित्सः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदितिसंबंधः अत्रचेदितिज्ञानाधिकारिणोऽत्यंतदुर्लभत्वंसूचयतिकश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मा

ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीति एवमेवैषसंप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपे
णाभिनिष्पद्यतेसउत्तमः पुरुषः ॥ आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन् कस्यकामा
यशरीरमनुसंज्वरेदिति यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीतिकृतकृत्योभवति ॥ ६ ॥ ६ ॥

नमेस्त्यदिति श्रुत्यंतरात्मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतः इतिभगवद्वचनाच्चकृतंकृत्यंयेनासौ
कृतकृत्यः एतत्कृतकृत्यत्वंविद्यारण्यश्रीपादैः प्रपंचितं ऐहिकामुष्मिकव्रातसिध्यैमुक्तेश्चसिद्धयेबहुकृत्यंपुराऽस्याभूत्तत्सर्वमधुनाकृतं१ तदेतत्
कृतकृत्यत्वंप्रतियोगिपुरःसरंअनुसंदधदेवायमेवतृप्यतिनित्यशः ॥ २ ॥ दुःखिनोऽज्ञाः संसरंतुकामंपुत्राद्यपेक्षया परमानंदपूर्णोहंसंसरामिकिमिच्छया ३
अनुतिष्ठंतुकर्माणिपरलोकयियासवः सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामिकिंकथं ४ व्याचक्षतांतेशास्त्राणिवेदानध्यापयंतुवा येत्राधिकारिणोमर्त्याना॥ रामः
धिकारोऽक्रियत्वतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ८९

निद्राभिस्सेस्नानशौचेनेच्छामिनकरोमिचद्रष्टारश्चेत्कल्पयंतिकिंमेस्यादन्यकल्पनात्‌॥गुंजापुंजादिदह्येतनान्यारोपितवह्निनानान्यारोपितसंसारध
र्मैनेवमहंभजे७इत्यादिएतद्ब्रह्मात्मतत्त्वंबुद्ध्वाहंब्रह्मास्मीतिसाक्षात्कृत्यबुद्धिमान्कुशलः तत्रशेषवचनमुदाहरति शेषोपीति तस्माद्विचारितत्वम

एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत इतिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः शेषोप्याह वृक्षाग्राच्च्युतपादोयद्वदनिच्छन्नपिक्षितौ
पततितद्वद्गुणपुरुषज्ञोऽनिच्छन्नपिकेवलीभवति१इति॥ इतिश्रीतत्त्वानुसंधानेतृतीयः परिच्छेदः समाप्तः॥ छ॥

स्यादिवाक्यजन्यसाक्षात्कारेणनित्यनिरतिशयाखंडैकरसानंदब्रह्मभावलक्षणामुक्तिर्भवतीतिसिद्धम्॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री
मत्स्वयंप्रकाशानंदसरस्वतीपूज्यपादशिष्यभगवन्महादेवानंदसरस्वतीमुनिवरविरचितेतत्त्वानुसंधानव्याख्यानेऽद्वैतचिंताकौस्तुभेतृतीयःपरि
च्छेदः॥३॥समाप्तोयमद्वैतकौस्तुभेतृतीयपरिच्छेदः॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

इत्यद्वैतकौस्तुभस्यतृतीय परिच्छेदःसमाप्तः

स्याऽपि प्रबलत्वात्तदुक्तं अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नलरामयुधिष्ठिरा इति तत्त्वबोधे पूर्णे वैराग्योपरमयोः प्रतिबंधेऽपि मो
क्षो भवतीत्युक्तं तत्र बोधस्य पूर्णत्वं कीदृशमित्याकांक्षायामसंभावनाविपरीतभावनाराहित्यं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य पूर्णत्वमित्यभिप्रेत्य तत्र विष्णुपुराणवच
नमुदाहरति बोधस्येति अज्ञानतत्कार्यं हरतीति हरिर्भगवान् वासुदेवः परमात्मा ततो हरेः कारणं च कार्यं जातं च कारणकार्यजातं अन्यत्किमपि नास्ति कार्य
कारणयोर्ब्रह्मणि कल्पितत्वेन तदतिरेकेणाभावादिति भावः द्वंद्वगताः शीतोष्णमानावमानादिद्वंद्वव्याधयः संशयविपर्ययशून्यतया गुरूपदिष्टम

ब्रह्मगीतायां ब्रह्माणं प्रति शिवेनोक्तं अहं हि सर्वं न च किंचिदन्यन्निरूपणायाम निरूपणायां इयं हि वेदस्य परात्मनिष्ठा
ममानुभूतिश्च न संशयश्चेति उपदेशसहस्रिकायामपि देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकं आत्मन्येव भवेद्यस्य सो
ऽनिच्छन्नपि मुच्यते इति अयमस्मीति पूरुषः इत्यत्रायमिति श्रुतेस्तात्पर्यं प्रतिपादनव्याजेन विद्यारण्यैरपि दर्शितं
तृप्तिदीपे असंदिग्धाविपर्यस्तबोधो देहात्मनीक्ष्यते तद्वदात्मनि निर्णेतुमयमित्युच्यते पुनरिति सर्वेषामपि श्रवणादिना
ब्रह्मसाक्षात्कारः ततो ब्रह्मभावलक्षणा मुक्तिर्भवतीति सिद्धम् तमेव विदित्वातिमृत्युमेति इति तरति शोकमात्मविदिति॥

हावाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारे सत्यज्ञानं तत्कार्यं च विनश्यति तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेरिति भावः॥ तत्र स्कंदपुराणवचनमप्युदाहरति ब्रह्मेति शिवेना
पि बोधस्य पूर्णत्वावधिर्दर्शित इत्यनुषज्यते तत्राचार्यवचनमप्युदाहरति उपदेशेति ग्रन्थान्तरसंमतिमप्याह अयमित्यादिना परमप्रकृतमुपसंह
रति सर्वथेति ततः किं तत्राह तत इति तं परमात्मानं विदित्वाहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य मृत्युं संसारकारणमज्ञानमत्येति अतिक्रामति नाशयतीत्यर्थः
शोकमिति संसारकारणाज्ञानमुपलक्ष्यते सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीव इति संप्रसादः सुषुप्तिः सुषुप्तिवाचकेन संप्रसादशब्देन तद्वान् जीवो लक्षण
या प्रतिपाद्यते ॥ ६ ॥ ६ ॥

ॐ श्रीगणेशायनमः॥ यस्यनाम्नो महत्त्वेनकुरूपोऽप्येकदन्तभाक्॥ पूज्योऽस्तिसर्वलेखेषुतन्नमामिरघूत्तमम्॥१॥ यच्चिन्तेति यस्यकृष्णस्यचिन्तयाध्यानेनत्यक्तैषणाविगतेच्छावन्तःसंयमिनःशमादिसम्पन्नामहान्तः
पूज्याअज्ञानतत्कार्य्यप्रपञ्चनिवर्त्तनेनपरमात्मभावंसच्चिदानन्दस्वरूपमाप्ताःप्राप्तास्तमच्युतकृष्णंशरणमहंप्रपद्येप्राप्तोस्मीत्यर्थः॥१॥

ॐ श्रीगणेशायनमः ॐ यच्चिंतयाप्ताः परमात्मभावमज्ञानतत्कार्यनिवर्त्तनेनत्यक्तैषणाःसंयमिनोमहांतस्तंकृष्णमाद्यंशरणंप्रपद्येनजुब्रह्मसाक्षात्कारा
द्विदेहमुक्तिरेकैवभवतिनजीवन्मुक्तिःतत्रप्रमाणाभावात्नचमुक्तश्चविमुच्यतेसजीवन्मुक्तउच्यतेस्थितप्रज्ञस्तदोच्यतेइत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनानां
सत्वात्कथंप्रमाणाभावइति वाच्यंतेषामन्यपरत्वात् किंचकेयंजीवन्मुक्तिःअज्ञाननिवृत्तिर्वाब्रह्मभावोवाअहोस्विज्जीवदवस्थायांकर्तृत्वादिबंधनिवृत्तिर्वा
नाद्यःविदेहमुक्तावतिव्याप्तेःअतएवनद्वितीयःनापितृतीयःजीवदवस्थायांभोगप्रदेप्रारब्धेकर्मणिसतिकर्तृत्वादिबंधनिवृत्तेरयोगात्किंचकर्तृत्वादिबंधः
किंसाक्षिणोनिवार्यतेअहोस्विदहंकारादाद्यःनत्वज्ञानेनैववारितत्वात् नद्वितीयःभोगप्रदप्रारब्धकर्मणिसत्यहंकारगतस्यस्वाभाविकस्यकर्तृत्वादेर्वार॥
णायोगात् नचयोगेनतदभिभवइतिवाच्यंयोगात्प्रारब्धस्यबलवत्वात् किंचसाधनाभावाच्चजीवन्मुक्तिर्नसिध्यति नवज्ञानस्यविदेहमुक्तिकारणत्वात् नच
योगाभ्यासएवतत्साधनमितिवाच्यं तस्यतत्वज्ञानसाधनत्वेनातत्साधनत्वात् ज्ञानामृतेनतृप्तस्यकृतकृत्यस्ययोगिनः॥ नैवास्तिकिंचित्कर्तव्यमस्तिचेन्न

साधनसम्पत्तेरवश्यफलदत्वेजीवन्मुक्तिप्रतिपादक
वाक्यस्यतात्पर्य्यत्वादित्यर्थः॥५॥ ५ ॥

सा च मुक्तिर्द्विविधा विदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिश्चेति ॥

मुक्तस्यमेसप्रतिपादिकाश्रुतिरेषाविदेहकैवल्यतःप्रागजीवन्मु
क्तिंबोध्यतितथाचनप्रमाणाभावइतिभावः॥६॥

सतत्ववित्॥१॥ तस्यकार्यंनविद्यतेइतिचसाक्षात्कारोत्तरंकर्तव्यप्रतिषेधाच्चकिंचज्ञानिनोदेहाभिमानशून्यस्यकर्तृत्वाभावेनकर्तव्यप्रवृत्त्यसंभवेनतत्रा
धिकारासंभवात्स्नानसंभवतिनहिनिरधिकारजीवन्मुक्तिसाधनाभ्यासःसंभवतिकिंचप्रयोजनंचनपश्यामस्तित्सिद्धेःनचज्ञानरक्षादिकमेवप्रयोजनमितिवाच्यंप्रमा
णजन्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तनक्षमस्यबाधकाऽप्रसक्तेनतद्रक्षायादुर्निरूपत्वात् तपसोऽन्यफलत्वाद्विसंवादाभावस्यशमाद्यंतर्भूततयाज्ञानसाधनत्वेनात
त्फलत्वात्दुःखनाशसुखाविर्भावयोःज्ञानफलत्वाच्चतस्मात्प्रमाणस्वरूपलक्षणसाधनाधिकारिप्रयोजनानांदुर्निरूपत्वात् जीवन्मुक्त्यभ्युपगमोनिरर्थकः
तस्मात्तत्वज्ञानान्मुक्तिरेकरूपैवेतिकेचिद्वावदूकामन्यंते तान्निराकर्तुकामोमुक्तिंविभजतेसाचेतिद्वैविध्यमेवाह विदेहेति अयंभावःजीवन्मुक्तेःस्वरूपप्र
माण साधनफलान्यनुपदमेवनिरूपयिष्यंतितत्राक्षेपाणांतत्तन्निरूपणावसरे सरेसमाधानंवक्ष्यामःनचात्राधिकार्य्यसंभवउत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कार रामः
स्यचित्तविश्रांतिंकामयमानस्यविद्वत्संन्यासिनस्तत्राधिकारित्वात् नचनिवृत्ताविद्यस्यसाक्षात्कारेणाभिमानशून्यतयाकर्तृत्वाभावेनकथंतत्राधिकार॥ ९१

वहुवकारः३॥

आचार्य्यैः १॥

इतिवाच्यं ज्ञानेनावरणशक्तिमदज्ञाननाशेपिप्रारब्धानुसारेणविक्षेपशक्तिमदज्ञानस्यलेशशब्दवाच्यस्यसैवैरवस्थानाभ्युपगमेनबाधितानुवृत्त्याविदु
षोदेहाभिमानकर्तृत्वसंभवात् न चतस्यकार्यंनविद्यतेज्ञानामृतेनतृप्तस्येत्यादिस्मृत्याविदुषःकृतकृत्यस्यकर्तव्यप्रतिषेधान्नकर्तव्यशेषाभ्युपगमइति
वाच्यं अकृतोपास्तेःविदुषोऽविश्रांतचित्तस्यकर्तव्यशेषसत्वेननिरंकुशकृतकृत्यत्वाभावात् नचाकृतोपास्तेरविश्रांतचित्तस्यज्ञानमेवनास्तीतिवाच्यं।
ज्ञानस्यप्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वेनसर्वसाधारणत्वात्॥ अन्यथायाज्ञवल्क्यकहोलादीनांतत्वज्ञानाभावप्रसंगात् नचेष्टापत्ति तद्दृष्टांतेनास्मदादेःकस्यापिज्ञान
साधनश्रवणादौप्रवृत्त्यभावप्रसंगात् उदाहृतस्मृतेर्विश्रांतचित्तज्ञानिविषयत्वात्तस्मादुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारोपिचित्त विश्रांतिंकामयमानोविद्वत्संन्यासीजीव
न्मुक्तिसाधनाभ्यासेऽधिकारीतिमुक्तिविभागोयुक्तइतिसंतोष्टव्यमायुष्मतेतिप्रथमोद्दिष्टांविदेहमुक्तिंनिरूपयति तत्रेतितयोर्मध्यइत्यर्थःतत्रसंमतिमा
ह तदुक्तमितितस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्यतइतिवाक्यंविषयः तत्रज्ञानिनोवर्तमानदेहपातेवासनावशाज्जन्मांतरंभवतिनवेतिसंश

तत्रतत्वज्ञानिनोभोगेनप्रारब्धकर्मक्षयेवर्तमानशरीरपातोविदेहमुक्तिः तदुक्तंभोगेनत्वितरेक्षपयित्वासंपद्यतइति ॥ ६॥

यः तत्रतत्वज्ञानिनोज्ञानेनाज्ञानेतिनष्टेपियथावासनावशात् प्रारब्धभोगस्तथाभोगेनप्रारब्धक्षयेवर्तमानदेहपातेवासनाबलादपूर्वदेहांतरप्राप्तिलक्ष
णजन्मभवत्येवेतिप्राप्तेऽभिधीयते भोगेनसुखदुःखानुभवेनइतरेप्रारब्धपुण्यपापेक्षपयित्वानाशयित्वाब्रह्मसंपद्यतेऽखंडैकरसानंदब्रह्मात्मनावति
ष्ठतेनतदेहांतरप्राप्तिलक्षणजन्मप्राप्नोतिकारणाभावात् तथाहि ज्ञानेनाज्ञानसंचितकर्मणांनष्टत्वात् आगामिकर्मणामश्लेषात् भोगेनप्रारब्धकर्मणःप्रतिबंधेन
ष्टेसवासनस्यविक्षेपशक्तिमदज्ञानस्यापिनष्टत्वात् ज्ञानीदेहांतरप्राप्तिलक्षणंजन्मनप्राप्नोतिकिंतुब्रह्मैवसंपद्यते तथाचश्रुतिः तस्यतावदेवचिरंयावन्नवि
मोक्ष्येऽथसंपत्स्यइति नन्वनेकजन्मप्रदप्रारब्धकर्मणिसतिप्रथमजन्मनितत्वज्ञानोत्पत्तौजन्मांतरंभवतिनवा आद्येज्ञानस्यपाक्षिकत्वप्रसंगः द्वितीयेना
भुक्तंक्षीयतेकर्मइतिशास्त्रविरोधःप्रसज्येतेतिचेत् अत्रकेचित् यथायावदधिकारमवस्थितिरधिकारिकाणामित्यत्रदेवादीनांदेहांतरप्राप्तावपितत्व
ज्ञानस्यबाधोनास्तिस्वाधिकारावसानेमोक्षश्चभवतीत्यभ्युपगतंतथाऽत्रापिप्रमाणबलात्तत्वज्ञानोत्पत्तावपिप्रथमजन्मनिप्रारब्धकर्मप्राबल्येनजन्मांतरं

आचार्य्यैरितिशेषः १॥ ज्ञानस्यपाक्षिकत्वंनामपक्षेफलाजनकत्वम् भोगोक्तसुखादृष्टप्रतिबन्धकसत्वेफलाजनकत्वेसतिबाध्यत्वम् तदसत्वेचफलजनकत्वमितिभावः॥ ३॥

प्रारब्धफलज्ञानयोर्विरोधस्वीकारे अधिकारिणां व्यासवशिष्ठादीनां ज्ञानस्यापि जन्मान्तरे बाधितत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ १ ॥ ॥क॰ध॰धी॰२५॥१०॥२४॥

हे महामते यस्य पुरुषस्येदं पाश्चात्यं जघन्यं जन्म तत्र तत्र मया एवं ब्रूणी मे वत्मुक्तावेणुमिव मौक्तिकं त्वत्क्रमारभिव विमलाविद्या विशति प्रविशतीत्यर्थः यथा कस्मिंश्चिद्देवस्तत्वे वेणौ दैवान्मौक्तिकमुत्पद्यते तेन यथा स तत्र वसात्ते ब्रह्म

भवति न ज्ञानस्य बाधः प्रारब्धफलस्य ज्ञानाविरुद्धत्वादन्यथाधिकारिपुरुषाणामपि तथात्वप्रसंगात्तत्तश्च ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षोऽपि न विरुध्यते अनो ज्ञानस्य न पाक्षिकत्वं न वा नाऽभुक्तम्॥ क्षीयते कर्मेति शास्त्रविरोध इति वदंति अपरे तु यस्तु विज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाशुचिः स तु तत्पदमाप्नोति न स भूयोऽभिजायते य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां तत्वज्ञानिनो जन्मप्रतिषेधात् ना दृश प्रारब्धकर्मणि सति प्रथमजन्मनि श्रवणादौ सत्यपि ज्ञानं नोत्पद्यते किंतु चर्मजन्मनि तत्वज्ञानमुत्पद्यते तदुक्तं यस्येदं जन्म पाश्चात्यं तमाऽश्वेव महामते विशति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् इति कालिदासेनाप्युक्तम् जंबोरे पश्चिमतनोः सति कर्मसाम्ये निःशेषपाशपटलच्छिदुरा निमेषात् कल्याणी देशिककटाक्षसमाश्रयेण कारुण्यतो भवति शांभवबोधदीक्षेति सर्वथापि प्रारब्धक्षये ज्ञानी ब्रह्मात्मनावतिष्ठत इति सिद्धमिति चतुर्थे निरूपितं विदेहमु

शारीरके १

अन्ये तु भाविशरीरानारंभो विदेहमुक्तिः सा च ज्ञानोत्पत्तिसमकालैव ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः संचितकर्मणां नाशात् आगामिकर्म। णामश्लेषात् भोगेन प्रारब्धक्षयात् शरीरांतरारंभकस्यासंभवात् भाविशरीरानारंभस्य ज्ञानसमकालत्वं युज्यते तदुक्तं तीर्थे श्वप चगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहं ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोक इति एवं वर्णयांचक्रुः श्रवणादिभिरुत्पन्नसाक्षा त्कारस्य विद्वत्संन्यासिनः कर्तृत्वाद्यखिलबंधप्रतिभासनिवृत्तिर्जीवन्मुक्तिः भोगापादकप्रारब्धप्राबल्येऽपि योगाभ्यासेन तदभिभवसंभवा त् प्रारब्धापेक्षया योगाभ्यासस्य प्रबलत्वात्॥ २१

श्लोकोपक्षांतरमाह अन्ये त्विति भाविशरीरानारंभलक्षणाया विदेहमुक्तेर्ज्ञानसमकालत्वं कथमि त्याशंक्याह ज्ञानेनेति तत्र संमतिमाह तदुक्तमिति क्रमप्राप्तां जीवन्मुक्तिं निरूपयति श्रवणेति जीवदवस्थायामिति शेषः अन्यथा विदेहमुक्तावतिव्याप्तिः स्यात् यदुक्तं भोगप्रापकप्रारब्धकर्मणि जाग्रति सति कर्तृत्वादिप्रतिभासस्यावश्यकत्वात् तस्य साक्षिणः सकाशात्तत्वज्ञानेन निवारितत्वाज्जलगतद्रववत् वदंतःकरणनिष्ठस्य वारयितुमशक्यत्वात्तद्वारणे प्रारब्धभोगायोगात्कर्तृत्वादिप्रतिभासनिवृत्तिर्जीवन्मुक्तिरित्यसंगतमिति तत्राह भोगेति तत्वज्ञानापेक्षयाय था प्रारब्धं प्रबलं तथा प्रारब्धापेक्षया योगाभ्यासस्य प्रबलत्वात् तेन प्रारब्धभोगानुकूलकर्तृत्वादिप्रतिभासस्यात्यंतिकनिवृत्त्यभावेऽपि तदभिभवो भवत्येव तथा

हि कल्याणि तत्पश्चिमा तनुर्यस्य सोऽपश्चिमतनुस्तस्य जन्तोर्जीवस्य कर्मसाम्ये सति धर्माधर्मयोर्वैषम्यनिवृत्तौ कारुण्यतो देशिककटाक्षसमाश्रयेण अनुकम्पया गुरोरपाङ्गदर्शनमात्रेण निःशेषपाशपटलच्छिदुरा यावत्पा शपटलविनाशिका शाम्भवबोधदीक्षा ब्रह्मविद्यापरपर्याया निमेषात् अक्षिस्पन्दकालाद्भवतीत्यर्थः ११॥

यस्यप्रभोस्स्थावरजङ्गमेभ्योभव्यप्रदानायनभेदलेशः॥गोप्य प्रभोऽहंभवतेतिवाचंसमीहतेऽहंनमनीहमीडे॥१॥

अथाद्वैतकौस्तुभस्यचतुर्थपरिच्छेदप्रारम्भः

श्रौतमानसस्वरूपाभ्यांयोगादिसाधनैस्तथा॥ पञ्चप्रयोजनैश्चापिजीवन्मुक्तिरिहोच्यते॥२॥

अ·कौ· नः प्राणो ब्रह्मैव तेज एवेत्यादिश्रुतिस्तत्र प्रमाणत्वेनोदाहर्त्तव्या तत्र वशिष्टवचनमप्युदाहरति योजाग्रतीति ॥ योब्रह्मविद्विंद्रियाणामुपरमाभावाज्जा
च·प्र· गर्तिजाग्रदवस्थामनुभवति इंद्रियैरर्थग्रहणाभावात् सुप्तिस्थ अत एवेंद्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणं जाग्रद्यस्य न विद्यते यस्य निर्वासनः शुभा
९३ शुभवासनारहितो बोधः स्वस्वरूपाखंडैकरसानंदानुभवः स जीवन्मुक्त उच्यते इत्यर्थः भगवद्गीतासु द्वितीयाध्यायगतस्थितप्रज्ञलक्षणागतश्लोकमुदाहरति
प्रजहातीति यदा यस्यामवस्थायां मनोगतान् त्रिप्रकारान् बाह्याभ्यांतरवासनारूपान् कामान् प्रजहाति सर्वात्मना परित्यजति आत्मनि प्रत्यग्भूतास्खंडैकरसानं
दे आत्म नायोगाभ्यासपाटवेन वशीकृतमनसा वृत्तिरहितांतःकरणेन स्वरूपानंदमनुभवन्संतुष्टः तदा तस्यामवस्थायां स्थिता प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य स तथो
क्तः प्रज्ञा हि द्विधा स्थिराऽस्थिरा चेति जन्मांतरीयपुण्यपुंजपरिपाकेनाकाशफलपातन्यायेन तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणमात्रेण ब्रह्मात्मैक्यगोचरमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञा

योजागर्ति सुषुप्तस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते इति वासिष्ठे तथा भगवतोक्तम् प्रजहाति यदा कामान् सर्वा
न् पार्थ मनोगतान् आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्ष
मी संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रिय इति अत्र जीवन्मुक्त भक्तः उच्यते प्रकाशं च प्रवृत्तिं चेत्या
रभ्य गुणातीतः स उच्यते इत्यंतेन जीवन्मुक्तो दर्शितः ॥ २१ नमु त्पद्यते ग्रहकृत्यादिव्यासंगेन पुनर्विस्मर्यते सेयमस्थिर प्रज्ञा यदा पुनर्योगाभ्यासेनात्यं
तवशीकृतचित्तस्य जारानुरक्तायाः जारमिव बुद्धिस्तत्त्वमेव निरंतरं ध्यायति सेयं स्थिरप्रज्ञा एतदभिप्रायेणोक्तं वशिष्ठेन परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि त
देवास्वादयत्यंतः परसंगरसायनं एवं तत्वे परे शुद्धे धीरो विश्रांतिमागतः तदेवास्वादयत्यंतर्बहिर्व्यवहरन्नपि इति अयं स्थिरप्रज्ञ एव जीवन्मुक्त इत्यर्थः तत्र द्वा
दशाध्यायवचनमप्युदाहरति अद्वेष्टेति नन्वनेन वचनेन भगवद्भक्तः प्रतिपाद्यते इत्याशंक्याह अत्रेति नन्वेवं साधकोपि यथोक्तगुणविशिष्टः शांतो दांत इत्या
दिश्रुतेस्ततो जीवन्मुक्तस्य को विशेष इति उच्यते अस्त्येव विशेषः तयोः साधकस्याद्वेष्टृत्वादयो गुणाः यत्नसाध्या जीवन्मुक्तस्य स्वभावसिद्धा इति ततो विशेषः तदु राम:
क्तं उत्पन्नात्मैक्यबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः अयत्नतो भवंत्यस्य न तु साधनरूपिण इति तत्र चतुर्दशाध्यायगतगुणातीतलक्षणमप्युदाहरति प्रकाशं चेत्यादि २३
जार उपपतिः मुख्यभर्तुरन्य इति यावत् तदनुरक्तायाः स्त्रियास्तमिव तत्त्वविदो बुद्धिस्तत्त्वमेव स्मरतीत्यर्थः ५॥

तानिननिवृत्तानिकांक्षति॥ २१॥ उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते गुणावर्तन्त इत्येवंयोवतिष्ठतिनेंगते॥ २२॥ समदुःखसुखःस्वस्थः समलोष्टाश्मकांच
नः तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २३॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतः सउच्यते॥ २४॥ गुणान्यथसाध
नंभक्तियोगमप्याह मांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवते सगुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयायकल्पते॥२५॥ तत्रभारतवचनमप्युदाहरति निराशिषमिति त
त्रस्कंदपुराणवचनमप्युदाहरति यथेतिमप्यंतः करणोपलक्षितप्रत्यगात्मनिमायया विजृंभितः कल्पितः मायात्वंनाममनिरूपयितुमशक्यत्वेसतिविस्पष्ट
भासमानत्वंतदुक्तंननिरूपयितुंशक्याविस्पष्टंभासतेचयासामायेतीन्द्रजालादौलोकाःसंप्रतिपेदिरे इतितस्माज्जीवन्मुक्तौश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानांप्रमा
णानांसंभवाज्जीवन्मुक्तिरवश्यंविदेहमुक्तिवदस्त्येव तदुक्तम् जीवन्मुक्तिस्तावदस्तिप्रतीतेःद्वैतच्छायातत्रचास्तिप्रतीतेःद्वैतच्छायारक्षणायास्तिलेशअ
स्मिन्नर्थेस्वानुभूतिः प्रमाणमिति॥ २६॥ यदुक्तंसाधनानिरूपणाज्जीवन्मुक्तिरनुपपन्नातत्राह सेयमिति तत्त्वज्ञानंचवासनाक्षयश्चमनोनाशश्चतत्त्वज्ञानवास

निराशिषमनारंभंनिर्नमस्कारमस्तुतिं अक्षीणंक्षीणकर्माणंतंदेवाब्राह्मणंविदुरिति महाभारते यथास्वप्नप्रपंचोयंमयिमायाविजृंभितः
एवंजाग्रतप्रपंचोयंमयिमायाविजृंभित इति॥ योवेदवेदांतैःसोऽतिवर्णाश्रमीभवेदिति पुराणे सेयंजीवन्मुक्तिस्तत्त्वज्ञानवासनाक्षयमनोना
ऽऽशाभ्यासात्सिद्ध्यति॥

नाक्षयमनोनाशास्तेषामभ्यासः यत्नतःपुनःपुनरावर्तनंतस्माज्जीवन्मुक्तिर्यथोक्तस्वरूपासिध्यति तत्रापितत्त्वज्ञानवासना
क्षयमनोनाशानांसमकालोऽभ्यासो अपेक्षित अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतेषांपरस्परहेतुत्वात् तथाहिदृश्यमानस्यसर्वस्यमिथ्यात्वेनाद्वितीयात्मनःपारमार्थिकत्वे
नात्मैवसर्वंततोन्यत्किमपिनास्तीतितत्त्वज्ञानेसंपन्नेविषयाभावाद्रागद्वेषादिलक्षणावासनाक्षीयतेचित्ताभावेविषयसत्यत्वानपायात्पुनरोनरंरागद्वेषादिलक्ष
णावासनाप्रवहतीत्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांतत्त्वज्ञानंवासनाक्षयंप्रतिकारणंएवंवासनाक्षयेपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतत्त्वज्ञानंप्रतिकारणं तथाहिविवेकदो
षदर्शनप्रतिकूलवासनोत्पादनादिनारागद्वेषादिवासनायांक्षीणायांश्रुत्याचार्यप्रसादेननिर्मलेमनसितत्त्वज्ञानमुदेतिइदंसर्वंमात्मैवततोनान्यत् किंचदस्ती
तिएवंवासनाक्षयाभावेमनसोरागादिकलुषितत्वेनशमदमादिसाधनसंपत्तेरभावाच्छ्रवणाद्यसंभवेनविषयोन्मुखस्यतत्त्वज्ञानंनोत्पद्यते इत्यतोऽन्वयव्यति

रिकाभ्यांवासनाक्षयः तत्वज्ञानंप्रतिकारणंएवंतत्वज्ञानवासनाक्षययोरन्योऽन्यकारणत्वंएवंतत्वज्ञानमनोनाशयोरन्योन्यकारणत्वमन्वयव्यतिरेका॥
भ्यांतथाहितत्वज्ञानेसतिमिथ्यात्वनिश्चयेनप्रपंचस्यबाधितत्वेनमनस्तत्रनप्रवर्त्ततेसत्यत्वेननिश्चितस्यात्मनोऽविषयत्वेनतत्रापिमनोनप्रवर्त्ततेततः
श्चनिरिंधनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति तथाश्रूयते यथानिरिंधनोवह्निःस्वयोनावुपशाम्यतितथावृत्तिक्षयाच्चित्तंस्वयोनावुपशाम्यति॥१॥इतिएवं
तत्वज्ञानाभावेप्रपंचसत्यत्वबुद्धेरनिवारणात् वृत्तिभिरुपचीयमानंचित्तपीनंभवति ततःकुतोमनोनाशःस्यादतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांतत्वज्ञानं
मनोनाशकारणंएवं मनोनाशेसतिनिखिलद्वैतवृत्तीनांउपरमात्निरूपाधिकतयाश्रुत्याचार्य्यप्रसादेनब्रह्मसाक्षात्कारोभवतितदभावेनभवतीतिताभ्यां
मनोनाशोपितत्वज्ञानकारणमित्यनयोरन्योन्यकारणत्वंएवंवासनाक्षयमनोनाशयोरप्यन्योन्यकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यांतथाहिवासनाक्षयाभावेरागद्वे
षादिभिरुपचीयमानंचित्तंविषयोन्मुखंतदाकारेणपरिणमतेततोमनोनाशःकुतःस्यात्क्षीणायांवासनायांबीजनाशाद्वृत्तीनामनुदयान्मनोनश्यतिएवंमनो

उत्पन्नस्यतत्वज्ञानस्याभ्यासोनामपुनःपुनःकेनाप्युपायेनतत्वानुसंधानम् ॥ ७ ॥

नाशेसतिनिखिलवृत्तीनामनुदयात्सर्वावासनाःक्षीयंतेमनोनाशाभावेप्रारब्धकर्मवशेनविषयोपयोगेप्रवर्त्तमानेचित्तेसतिहविषाकृष्णवर्त्मवद्रागादिवास
नाउद्भवंतितथाचस्मृतिः नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यतिहविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्द्धते॥१॥इतितस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यांवासनाक्षयोमनोना
शेहेतुस्ताभ्यांमनोनाशोपिवासनाक्षयेहेतुरित्यनोऽनयोरन्योन्यकारणत्वंतस्मात्तत्वज्ञानवासनाक्षयमनोनाशानांपरस्परकारणत्वात्समकालमभ्यासःक
र्त्तव्यः ततोजीवन्मुक्तिःसिध्यति तदुक्तम् वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशामहामतेसमकालंचिराभ्यस्ताभवंतिफलदायिन॥१॥ इतिननुसाधनचतुष्टयसंपत्त्यनं
तरंतत्वज्ञानोद्देशेनविविदिषासंन्यासंकृत्वाश्रवणमनननिदिध्यासनानिकुर्वतस्तत्वज्ञानमुत्पद्यतेइतिवदंतितत्वज्ञानानंतरंजीवन्मुक्त्युद्देशेनविद्वत्संन्यासंकृ
त्वातत्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाभ्यासंकुर्वतोजीवन्मुक्तिःसिद्ध्यतीत्युच्यतेतत्रश्रवणाद्यनन्तरंप्रमाणजन्यज्ञानाभ्यासःकीदृशस्तत्रततावज्ज्ञानस्यकर्तव्यत्वं
संभवतितस्यप्रमाणफलत्वेननिष्पन्नत्वाद्वस्तुपरतंत्रत्वेनकर्त्तुम — कर्त्तुमन्यथाकर्त्तुमशक्यत्वाच्चनापितत्साधनश्रवणादिकर्त्तव्यत्वंयुक्तंफलीभूतज्ञानत्वेसति

कामानांकाम्यमानानांविषयाणांकामःइच्छाउपभोगेनभूरिभोगप्राप्त्यानहिशाम्यतिप्रत्युतहविषाकृष्णवर्त्मेवघृतेनवह्निमिवभूयएवाभिवर्द्धतेपुनर्वृद्धिंप्राप्नोतीत्यर्थः॥६॥

शारीरकसूत्रे प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादगं देवताधिकरणं तत्र देवतानामस्वरूपबोधिकानां श्रुतीनामुभयार्थकत्वं प्रदर्शितं मुख्यतया प्रकरणार्थबोधकत्वं अवान्तरतात्पर्येण च देवतास्वरूपादिबोधकत्वं यथा वज्रहस्तः पुरं

विपक्षे दंडमाह अन्यथेति नच योगाभ्यासेन प्रारब्धप्रतिबंधे नाभुक्तं क्षीयते कर्म इति शास्त्रविरोध इति वाच्यं असन्निविरोधिनि तदुपपत्तेः अन्यथा जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते तेन च्छांतिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिरिति नवापि शास्त्रविरोधः प्रारब्धकर्मण्यंत्यंतभक्तस्य प्रसज्येत न तस्मात्प्रारब्धापेक्षया योगाभ्यासस्य प्रबलत्वान्नेन कर्तृत्वादिबंधप्रतिभासाभिभवरूपा जीवन्मुक्तिः सिध्यतीति न कोपि दोष इति भावः प्रारब्धापेक्षया योगाभ्यासस्य प्रबलत्वे प्रमाणमाह अ नएवेति पुरुषप्रयत्नो द्विविधोच शास्त्रीयः शास्त्रीयश्चेति तत्र पुरुषोऽशास्त्रीयेण प्रयत्नेन नरकं प्राप्नोति तस्य रागद्वेषपूर्वकत्वात् द्वितीयेन बाल्यमारभ्य शास्त्रसत्संगादिभिरभ्यस्तैर्गुणैः शन्यादिभिर्युक्तेन पुरुषप्रयत्नेन परमपुरुषार्थो हितः संप्राप्यते तथा चोक्तं उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं स्मृतं तत्रो च्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितमिति एवं जीवन्मुक्तिस्वरूपं निरूप्य तदानीं तस्यां प्रमाणमाह तत्रेति जीवन्मुक्तिः सप्तम्यर्थः नच श्रुत्यादीनां ब्रह्मण्येव ता त्पर्यात्कथं तत्र प्रामाण्यमिति वाच्यं ब्रह्मणि महातात्पर्येपि देवताधिकरणन्यायेन मानांतराविरोधेऽन्यत्राऽवांतरतात्पर्ये बाधकाभावात् अन्यथा ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति

नाभुक्तमिति ७॥

अन्यथा पुरुषप्रयत्नवैयर्थ्ये नं चिकित्साशास्त्रमारभ्य वेदांतशास्त्रपर्यंतस्यानारंभप्रसंगात् अत एव पुरुषप्रयत्नस्य साफल्यमाह वशिष्ठः आबाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः गुणैः पुरुषयत्नेन सोर्थः संप्राप्यते हित इति तत्र श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचनानि प्रमाणानि।

श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादीनां अप्रामाण्यं प्रसज्येत तस्माद्यत्किंचिदेतत् कठवलीवाक्यमुदाहरति विमुक्तश्च विमुच्यत इति ॥ विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुतिः ॥

यद्यपि ज्ञानात्पूर्वमपि रागादिभिर्मुक्तः शांतो दांत इत्यादिश्रुत्या शमदमाद्युपेतस्य श्रवणाद्यधिकारावगमात्तथापि ज्ञानात्पूर्वं रागद्वेषादिभिर्मुक्तिः यत्नसाध्या ज्ञानोत्तरं तु योगाभ्यासेन वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतरसंपन्नत्वे नाभासरूपस्य रागादेरप्यसंभवेन रागद्वेषादिमुक्तिः स्वतःसिद्धा भवतीत्यतो विमुक्तः विशेषणमुक्तः आत्यंतिक रागद्वेषादिनिवृत्तिमानित्यर्थः एतादृशजीवन्मुक्तो विमुच्यते भोगेन प्रारब्धे कर्मणि क्षीणे वर्त्तमानदेहपाते भाविबंधाद्विशेषेण मुच्यते यद्यपि प्रलयकाले किंचि त्कालं भाविबंधान्मुच्यते तथापि नात्यंतिकी तत्र मुक्तिरिति विशेषेण मुच्यते इत्युक्तं ज्ञानानंतरं भोगेन प्रारब्धकर्मक्षये वर्त्तमानदेहपाते पुनर्देहांतरसंबंधाभावा त्तस्मादियं श्रुतिः तत्त्वज्ञानोत्तरं विदेहमुक्तिविलक्षणायां कर्तृत्वादिबंधप्रतिभासनिवृत्तिरूपायां जीवन्मुक्तौ प्रमाणं तथा तद्यथाहि निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्य

अहिः सर्पः तन्निर्ल्वयनी कञ्चुकः यथा सर्पागारे वल्मीके प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता शयीत वर्तेत एवमेवेदं शरीरं सर्पस्थानीयेन मुक्तेनानात्मभावेन परित्यक्तं मृतमिव शेते अथायं मुक्तोऽशरीरोऽत एव चामृतः प्राणः प्राणितीति प्राणः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्या परमात्मैवेत्यर्थः १॥

तत्त्वज्ञानासंभवात्साधकस्यापि ज्ञानार्थं सोऽपेक्षित एव तस्मात्प्राक्तत्त्वज्ञानात्सिद्धयोर्वासनाक्षयमनोनाशयोः सतोस्तयोर्ज्ञानोत्तरमभ्यासो नापेक्षित एवैषा कथं
ततो जीवन्मुक्तिरित्याशंक्य परिहरति यद्यपीति एतदुक्तं भवति आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादिश्रुत्या साधनचतुष्टयसंपन्नस्य विविदिषासंन्या
सिनस्तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य श्रवणाद्यभ्यासः प्रधानः श्रवणस्य प्रमाणविचारात्मकत्वेन मननस्य तदर्थविचारात्मकत्वेन निदिध्यासनस्यापि तथात्वेन ज्ञानं
प्रत्यंतरंगसाधनत्वान्मनोनाशवासनाक्षययोः प्रमाणसहकार्यंतःकरणशोधकत्वेन श्रवणादिसहकारित्वात् तयोरभ्यासस्तस्योपसर्जनभूतः ततश्च
यथाकथंचिद्वासनाक्षयमनोनाशावभ्यस्य निरवशेषश्रवणाद्यनुतिष्ठतस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य विद्वत्संन्यासिनस्तु ग्रंथमभ्यस्य मेधावी ज्ञा
नविज्ञानतत्परः पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रंथमशेषतः॥१॥ इत्युक्तप्रकारेण तत्त्वज्ञाने संपन्ने पूर्ववच्छ्रवणाद्यभ्यासे प्रयोजनाभावात् प्रारब्धापादितवि
षयभोगकाले वासनाभिभवार्थं श्रवणाद्यभ्यासोऽपेक्षित इति स उपसर्जनभूतः पूर्ववासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतराभ्यासाभावे चित्तविश्रांतेरभावात्तदर्थं

तथापि विविदिषासंन्यासिनः स उपसर्जनभूतः श्रवणाद्यभ्यास एव प्रधानः विद्वत्संन्यासिनस्तु तत्त्वज्ञानाभ्यास उपसर्जनभूतो वा
सनाक्षयमनोनाशाभ्यासः प्रधान इत्यविरोधः॥ कृतोपासनस्य मुख्याधिकारिणस्तदपेक्षाभावेप्यकृतोपास्तेरस्मादादेस्तदभावे चित्तवि

ज्ञानोत्तरं नियमेन वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासोऽवश्यं कर्तव्य इति विद्वत्संन्यासिनस्तदभ्यासः प्रधानः ततो जीवन्मुक्तिः सिद्ध्यतीति न कोपि ((श्रांत्यभावात्॥
दोषः तत्फलमग्रे वक्ष्यते॥ नन्वेवमप्यधिकारिणः श्रवणादिना प्रतिबंधापगमे तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यापरोक्षज्ञानकृतावरणनिवृत्त्या परमपुरुषार्थलाभा
त्तेन ततः परं किमवशिष्यते कर्तव्यं न च चित्तविश्रांत्यर्थं वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासः कर्तव्यशेषो वर्तत इति वाच्यं वाक्यजन्यापरोक्षज्ञानस्य नित्यनिरतिश
यब्रह्मानंदविषयतया तल्लग्नमनसोऽन्यत्र प्रवृत्त्यसंभवेन विश्रांतेः स्वभावसिद्धत्वात् नहि सार्वभौमानंदमनुभवन् राजा ग्रामाधिपतिसुखं तुच्छमपेक्षते
एवं मुमुक्षुरखंडैकरसपरमानंदमनुभवन्नान्यत्तुच्छसुखमपेक्षत इति ज्ञानिनश्चित्तविश्रांतेः स्वतः सिद्धत्वान्न किंचित्कर्तव्यमवशिष्यते तस्मात्तत्त्वज्ञानोत्त
रं वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासकर्तव्यतानियमनं निरर्थकमित्याशंक्याह ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

श्रवणादिप्रत्ययानामावृत्तिः करणीया श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिना भूय उपदेशादिति॥ शा०॥ सू०॥ ७॥
आप्रायणादेहपातपर्यन्तमुपासीत नहि यतः तत्रापि मरणकाले पि स यावत्क्रतुरस्माल्लोकात्प्रैतीति श्रुत्या यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादिस्मृतिभ्यश्च ध्येयप्रत्ययानुवृत्तेर्दृष्टत्वादिति॥ शा०॥ सू०॥ ८॥

कृतोपासनस्येति शास्त्राधिकारिणो द्विविधाः मुख्या अमुख्याश्चेति ये सगुणब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमुपास्तिं कृत्वा परमेश्वरप्रसादेन दोषदर्शनाद्वैराग्यादिसाधनसंपन्नाः ज्ञानोद्देशेन श्रवणादौ प्रवर्तन्ते तेषां सकृच्छ्रवणादिना जीवन्मुक्तिपर्यवसायि तत्त्वज्ञानमुदेति प्रागेव योगाभ्यासेन चित्तैकाग्रतायाः संपन्नत्वात् कृतोपासनानां तादृशमुख्याधिकारिणां वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासो नापेक्षितः ये पुनरिदानीन्तना अकृतोपास्तिकाः साधनसंपन्नाः जिज्ञासया श्रवणादौ प्रवर्तन्ते तेषाममुख्याधिकारिणामस्मदादीनां सम्यगनुष्ठितश्रवणादिभिस्तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यते एवं उत्पन्नेपि तत्त्वसाक्षात्कारे वासनाक्षयमनोनाशयोः सम्यगनभ्यस्तत्वेन चित्तविश्रान्तेरभावात्प्रमाणजन्यत्वाद्विषयाबाधाच्च प्रमारूपोऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारः कदाचिदसंभावनादिप्रतिबंधसंभवेनाज्ञाननिवर्तनयोग्योपि प्रारब्धापादितभोगवासनया दोधूयमानत्वात् प्रवातस्थदीपवदज्ञाननिवर्तनसमो न स्यादतस्तेषाममुख्याधिकारिणां संभावितप्रतिबंधनिवृत्त्यर्थं वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासः कर्तव्योऽपेक्षितः अतः एवैतदभिप्रेत्य चतुर्थाध्याये आवृत्तिरसकृदुपदेशात् आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टमिति भगवान्सूत्र-
कथ्यमानत्वात् २॥

उत्पन्नमपि तत्त्वज्ञानं विषयाबाधात् प्रमारूपमज्ञाननिवर्तकमपि असंभावनादिसंभवान्न तत्सुखकरमिति वासनाक्षयमनो
नाशाभ्यासोऽपेक्षितः॥ वासनासामान्यलक्षणं तद्विभागं तत्प्रयोजनं तल्लक्षणं च वशिष्ठ आह॥ दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणं य
दादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता॥ २१

कारो ब्रवीतीति तद्व्याकुर्वन्भगवान् भाष्यकारोप्यावृत्त्यधिकरणे यः पुनर्निपुणमतिर्यथोक्तलक्षणो मुख्याधिकारी सकृच्छ्रुत्वा प्रत्यंचं ब्रह्मसाक्षात्करोति तं प्रत्यावृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव यः पुनरमुख्याधिकारी यथोक्तलक्षणस्तस्यैव प्रत्यावृत्तिलक्षणो ध्यानयोगो नियम्यते श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यसकृदुपदेशादिति इममेवार्थं स्फुटीचकार अत एवात्मेत्येवोपासीतेति श्रुतिरप्येतदभिप्रायानविरुध्यते अत एवैतदभिप्रायेण भाष्यकारस्तत्रापि नियमविधिमंगीचकार अत एव विद्यारण्ये वार्तिकसारे यम र्थो दर्शितः बुद्धतत्त्वो न विध्यर्हः इति चेद्वासनाबलात् अबुद्ध इव संक्षिप्य न विधिं ध्यानेन दार्ह्यतीति तस्मान्मुख्याधिकारिणां वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासाभावेप्यमुख्याधिकारिणां तत्त्वज्ञानानन्तरं चित्तविश्रान्त्यर्थं वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासोऽपेक्षितः तदाह वशिष्ठः तस्माद्राघव यत्नेन पौरुषेणाविवेकिना भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेदिति तस्मात्सर्वं समंजसं॥ ६॥
मनोनाशः वासनाक्षयः तत्त्वज्ञानं चेत्येतत्त्रयम् १॥

नतु केयंवासनायस्याः स्वयाय प्रयनेनेत्याशंक्यवशिष्टेनसादृर्शिनेत्याह वासनेति समानस्वभावः सामान्यंसाधारणलक्षणमित्यर्थः तस्याः वासनायावि
भागंतासांविभक्तानांप्रत्येकंलक्षणंयया भावनयात्यक्तपूर्वापरविचारणांयथा भवतितथापदार्थस्याभिमनस्यादानंग्रहणंभवति अस्मद्भाषासमीचीना
अस्मद्देशः समीचीनोऽस्मद्वंशोऽस्मत्पुत्रइतिसावासनाप्रोक्तापंडितैरित्यर्थः मोक्षहेतुः शुद्धाबंधहेतुर्मलिनाइममेवार्थस्पष्टयति मलिनेत्यादिना मलिना
जन्महेतुः स्यादित्युक्तमेवार्थंस्पष्टयति अज्ञानेनिब्रह्मस्वरूपावरकेणाज्ञानेनसुष्टुघनीभूत आकारोयस्यसतथोक्तः सचासौघनाहंकारश्चेतितेनतथातच्छा
लिनी तत्सहितेतियावत् अहंकारस्यघनाकारोभ्रांतिपरंपरा साचासुरसंपत्प्रस्तावेभगवतादर्शिता इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्ये मनोरथंइदमस्तीदम
पिमेभविष्यतिपुनर्द्धनं असौमयाहतः शत्रुर्हनिष्येचापरानपिईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंवलवान् सुखीआढ्योभिजनवानस्मिकोन्योस्तिसदृशोमयायक्ष्ये

वासनाद्विविधाप्रोक्ताशुद्धाचमलिनातथामलिनाजन्महेतुःस्याच्छुद्धाजन्मविनाशिनी अज्ञानसुघनाकारघनाहंकारशालिनी।
पुनर्जन्मकरीप्रोक्तामलिनावासनाबुधैः॥पुनर्जन्मांकुरंत्यक्त्वास्थित्वासंभ्रष्टवीजवत् देहार्थंध्रियतेज्ञातज्ञेयाशुद्धाहिचोच्यते
इतितत्रमलिनवासनाजन्महेतवोनेकप्रकारादर्शिताः लोकवासनयाजंतोर्देहवासनयापिचशास्त्रवासनयाज्ञानंयथावन्नैवजा
सेदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताइतिशुद्धाजन्मविनाशिनीत्युक्तार्थंस्पष्टयतिपुनरितिजन्मांकुरंजन्ममूलंत्यक्त्वापरित्यज्यविनाश्ये(?)यतेइति॥
नियावत् भर्जितवीजवत् प्रारब्धभोगाश्रयदेहार्थंदेहास्थित्यर्थंज्ञातंज्ञेयमखंडैकरसानंदात्मवस्तुययासातथोक्तायावासनाध्रियतेसाशुद्धेतियोजनापुन
र्जन्मकरीतिपदंव्याचष्टेतत्रेतितयोर्मध्यइत्यर्थः॥ ननुमलिनवासनाः कतिविधाः व्युत्पाद्यंतामित्याशक्यमलिनवासना अनंताः संक्षेपतस्त्रिधाव्युत्पा
दिताः स्मृतावित्याहलोकेति यथासर्वेननिंदंतियथास्तुवंतितथाचरिष्यामीत्यभिनिवेशोलोकवासनासासंपादयितुमशक्याजन्मकोटिशतैरतः साम।
लिनावासनाकथंलोकवासनासंपादयितुमशक्येतिचेत् यतएवंलोकेश्रूयते॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥
अहंयक्ष्येयज्ञेनाप्यन्यान् अभिभविष्यामिनटादिभ्योदास्यामिमोदिष्ये अतिशयेनहर्षंप्राप्स्यामिइत्यर्थः॥ २॥ ९॥

ब्रह्मणोप्रचोदितमित्यर्थः॥६॥

रूप इत्याशंक्याह उत्पन्नस्येति केनेति श्रवणेन वा कथनेन वा पुस्तकावलोकनेन वा पठनेन वा केनापि प्रकारेणेत्यर्थः॥ तत्र संमतिमाह तदुक्तमिति तस्य तत्व
स्य याथात्म्यस्य ब्रह्मात्मैक्यस्य चिंतनं अनुचिंतनमनुसंधानमनुस्मरणमिति यावत्॥ अथवा तच्चिंतनं तत्वविचारः तत्वं याथात्म्यं ब्रह्मात्मैकमिति यावत् त
त्कथनं तत्वकथनमन्यस्मै मुमुक्षवे यथोक्तसाधनसंपन्नाय विनीताय शिष्याय भक्ताय विश्वासिने तथा च श्रुतिः तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशां
तचित्ताय शमान्विताय येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्यां तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमार इत्याद्यास्मृतिरपि य
इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवी
ति यथोक्तलक्षणरहिताया ऽमुमुक्षवे तत्वं न वक्तव्यं तथा च श्रुतिः॥ वेदांते परमं गुह्यं पुराकल्पप्रचोदितं नाप्रशांताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वै पुनरिति स्मृ
तिरपि इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति॥१॥ अशिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते तेनत्प्रयात्यपवित्रत्वं गो

तदुक्तं तच्चिंतनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधा इति॥ यद्यपि तत्वज्ञानात्प्रागपि वास
नाक्षयमनोनाशाभ्यासोपेक्षितः॥ २१ क्षीरं श्वदृतौ यथा॥२॥ नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोकमा
चरेत्॥३॥ धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तादृशी तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे॥४॥ इत्याद्यास्ताभ्यां मुमुक्षुभ्यामन्योन्यं तत्प्रबोधनं किं बहुना सर्वथा
केनाप्युपायेन ब्रह्मैकव्यापारतया ऽवस्थानं ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुद्धाः ब्रह्मात्मवेदिन इत्यक्षरार्थः स्यादेतत् प्राक्तत्वज्ञानात्साधकस्यापि वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासो
ऽपेक्षितः विषयासक्तचित्तस्य शमादिशून्यस्यानेकाग्रचित्तस्य तत्वज्ञानासंभवात्॥ ननु तत्वज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतंत्रतया सतोर्विषयप्रमाणयोस्तदुत्पत्तेरेव
श्यकत्वेन वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासः क्वोपयुज्यत इति चेत् सत्यं ज्ञानं प्रमाणवस्तुपरतंत्रं तथापि प्रमाणं तद्व्यासक्तस्य ज्ञानमुत्पादयितुं शक्नोति स्वविषयेऽनेकाग्र
चित्तस्य व्यासंगादेर्ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वात् अन्यथा सर्वेषां ज्ञानोत्पत्तिप्रसज्येत न चेष्टापत्तिः शास्त्रारंभवैयर्थ्यापत्तेः तत्तद्व्यासंगादिः ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधक
एव एवं च वासनाक्षयमनोनाशाभावेन॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ विद्वत्संन्यासिनः तथापि॥४॥ तत् पाठांतरं २॥

दृतिश्चर्मपुटकः कुक्कुरचर्मपुटके दुग्धवदित्यर्थः॥६॥

वहुशास्त्रकथाकंथारोमंथेन वृथैव किं अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ज्योतिरांतरमिति तस्मादर्थव्यसनमपि दुःसंपादनमेव अनुष्ठानव्यसनं विष्णुपुराणेनि
दाघस्योपलभ्यते ऋभुणा पुनःपुनर्बोध्यमानोपि निदाघोनुष्ठानव्यसनेन तत्त्वं न बुबुधे इती योपदेशेऽनिक्लेशेन सर्वपरित्यागेन तत्त्वं विज्ञातवान् अतोनु
ष्ठानव्यसनमपि तत्त्वज्ञानप्रतिबंधकमेव तस्मात्त्रिविधवासनाया ज्ञानप्रतिबंधकत्वान्मलिनत्वं देहवासना द्विधा आत्मवासना तत्संबंधिवासना चेति मनु
ष्योहमित्यात्मवासना इतरा द्विविधा शास्त्रीया लौकिकी चेति प्रथमा द्विविधा गुणाधानप्रयुक्ता दोषापनयनप्रयुक्ता चेति गंगास्नानसालिग्रामोदकाभिषेकादिना
द्याशौचाचमनादिना द्वितीया लौकिकी वासना द्विविधा तैलपानमरिचभक्षिणादिना प्रथमा अभ्यंगस्नानादिना द्वितीया ज्ञानप्रतिबंधकत्वात् जन्महेतुत्वाच्च
समस्तदेहवासनानां मलिनत्वमिति अन्यदपि ज्ञानप्रतिबंधकीभूतं मलिनवासनाजातं भगवता दर्शितं दंभेनि स्वानुभवसिद्धं मलिनवासनाजातमन्यदस्ती

दंभो दर्पोभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीमिति योषित्पुत्रादिविषयाभिलाषाश्च मलिन
वासना द्रष्टव्याः विवेकदोषदर्शनसत्संगसंनिधित्यागप्रतिकूलवासनोत्पादनेनोक्तानां मलिनवासनानामंतःकरणगतानाम
नुत्पादो वासनाक्षयाभ्यासः तथैव वसिष्ठादिभिर्दर्शितं दृश्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे रतिर्घनोदिता यानुबोधाभ्यासं विदुः पैरंइ
ति असंगव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते इति च नैष्कर्म्येण न तस्यार्थो न तस्यार्थोस्ति कर्मभिः ॥

त्याह योषिदिति उक्तानामनेकजातीनां मलिनवासनानां कुतो निवृत्तिरित्याशंक्याह विवेकेनि तत्र संमतिमाह तथैवेति दृश्यमानं सर्वमात्मव्यतिरिक्ततया व
स्तुतो नास्तीति बोधो दृश्यासंभवबोधः तेन स्वात्मनि रागादिप्रतिबंधासंभवादात्मव्यतिरिक्तविषयस्य परमार्थतोऽभावाद्रागादीनां तनुत्वं संपद्यते ततश्च राग
द्वेषादितानवे स्वात्मानंदानुभवेया रतिरुपैति रतिराभिमुख्येनात्मन्यंतःकरणस्य आत्मानंदैकाकारितेति यावत् बोधाभ्यासं वासनाक्षयाभ्यासं बुद्धाः पंडिताः
ब्रह्मनिष्ठा इत्यर्थः ॥ मलिनवासनानामनंतत्वात्प्रकारांतरेण तन्निवृत्त्युपायप्रतिपादकं श्लोकं पठति असंगेति असंगोहमिति व्यवहारोऽस्यास्तीत्यसंगव्यवहा रामः
रीतस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्येतद्व्यवहारो द्विविधः अभिज्ञाव्यवहारोभिलपनव्यवहारश्चेति तत्रासंगोहमिति निरंतरं प्रत्ययावृत्तिं कुर्वतः तदितरवासनानप्रव ९७

न्विति विनर्के एनंजीवंमृत्योरन्निकेसमीपेसनिकोऽर्थः कामोवासुखंकरोतिनिकोपीत्यर्थः आघातंनीयमानस्यहननार्थंगृहीतस्यवध्यस्यविनाशयोग्यस्यपुरुषस्ययथानकोऽप्यर्थं स्तोषयतितद्वदित्यर्थः॥ ४॥

नेने आत्मानुसाधनवासनायाः प्रबलत्वात्तदुक्तं अजस्रमेवमनुस्मृत्यजाततेनैवतु पश्यतीतिवक्ष्यमाणप्रकारेण दोषदर्शनेन भवस्य संसारस्य भावनस्य स्मर णानुकूलसंस्कारात्मकवासनायाविवर्जनात्परित्यागात्तिरोभावादित्यर्थः ततोवासनानप्रवर्त्तन इति तदाह दुःखंसर्वमनुस्मृत्य काम भोगान्निवर्तत इति शरीर स्यनाशमरणंद्रष्टुंशीलमस्यास्तीतिशरीरनाशदर्शीतस्य भावस्तत्वंतस्माद्वासनारागादिरूपानप्रवर्त्तते तथाचोक्तंमस्तकस्थायिनंमृत्युंयदिपश्येदयंजन आहा रेपिनरोचेतकिमुतान्याविभूतयइति श्रीमद्भागवतेभगवताप्युक्तंकोन्वर्थः सुखयन्त्येनंकामोवामृत्योरन्तिके आघातंनीयमानस्यवध्यस्येवनतुष्टिदइति अ थवाशरीरनाशदर्शित्वाद्भवभावनवर्जनंततोऽसंगव्यवहारित्वंततोवासनानिवृत्तिरित्युत्तरोत्तरहेतुत्वंद्रष्टव्यंदोषप्रतिपादकवचनंपठति दुःखमिति एवमा त्मव्यतिरिक्तंसर्वंदुःखात्मकमनुसंदधतः सर्वोऽनात्मवासनानिवृत्तिर्भवतीतितात्पर्यं लेपटसंगराहित्यस्यमोक्षसाधनप्रतिपादकंश्लोकंपठतिनिःसंगतेतिसं

नसमाधानजप्याभ्यांयस्यनिर्वासनंमनः॥ आत्मासंगस्ततोऽन्यत्स्यादिंद्रजालमिदंजगत् इत्यचंचलनिर्णितेकुतोमनसिवासनेति॥ दुःखं। जन्मजरादुःखंदुःखंमृत्युःपुनःपुनः संसारमंडलंदुःखंपच्यंतेयत्रजंतव॥ इतीतिहासेनिःसंगतामुक्तिपदंयतीनांसंगादशेषाःप्रभवंतिदोषाः आरूढयोगोपिनिपात्यतेधःसंगेनयोगीकिमुताल्पसिद्धिरिति विष्णुपुराणेतथाश्रीभागवतेपिसंगंत्यजेन्मिथुनव्रतिनोमुमुक्षुःसर्वात्मना नविसृजेद्बहिरिंद्रियाणिएकश्चरेद्रहसिचित्तमनंतईशेयुंजीत ॥ ११ गराहित्यमित्यर्थः मुक्तिपदंमोक्षमार्गः तदुक्तंमनुना अध्यात्मरतिरासीनोनि रपेक्षोनिराशिषः आत्मनैवसहायेनसुखार्थीविचरेदिह॥ १॥ कपालंवृक्षमूलानिकुचैलमसहायता समताचैवसर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्यलक्षणमिति॥ २॥ अन्य त्रापि तथा चरेत्तवैयोगीसतांधर्ममगर्हयन्॥ जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतिमिति॥ १॥ भारतेऽपि अहेरिवगणाद्भीतः सन्मानान्नरकादिवकुणपादिवस्त्री भ्यस्तंदेवाब्राह्मणंविदुरिति॥ १॥ संगेसतिकिंभवतीत्याहसंगादितिदोषारागद्वेषमोहाःमोहोभ्रांतिः॥ किंकुर्वंतीत्यत आह आरूढेति॥ संगोत्पन्नदोषैरारूढयोगो योप्यधोनरकेपात्यतेकिमुवक्तव्यमल्पसिद्धिरारुरुक्षुःपात्यतइत्यत्रतस्मान्निःसंगत्वंमुमुक्षूणामावश्यकमितिभावः इदानींदंपतिसंगत्यागप्रतिपादकंसौभरिवच नमुदाहरतिसंगमितिमिथुनवृत्तिनांदंपतीनांएकादशेन्द्रियाणिवहिर्नविसृजेत् तद्विसर्जनेनरकपातमाहमनुः॥ अकुर्वन्विहितंकर्मनिंदितंचसमाचरन्॥ प्रसज्ज अहेरिवसर्पस्येवगणात्जनसमुदायात्भीतःत्रस्तः सन्मानंसन्मानंतस्मात् नरकादिवभीतः स्त्रीभ्योयःकुणपादिवनिर्जीवशरीरादिवभीतः तंदेवाब्राह्मणंतत्ववेत्तारंविदुःजानन्तीत्यर्थः॥ ४॥

एकइति एकाकिनास्थित्वानिरंतरंब्रह्मध्यानंकर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ननुमनःचंचलत्वान्परमात्मनिननिष्टतिचेत्किंकर्त्तव्यमित्याशंक्याह तदिति तस्मिन्परमात्म
निरतिर्येषांतेतद्रतयः तेषुसाधुषुसंगःकर्त्तव्यइतिशेषः कदापिलंपटसंगोनकर्त्तव्यइत्याह स्त्रीणामितिकदापियुवतींभिक्षुर्नस्पृशेद्दारवीमपिस्पृश
न्करीवबध्येतकरिण्याअंगसंगतः इतिस्त्रीसंगस्यबंधहेतुत्वप्रतिपादनेनतत्संगिसंगस्यापितथात्वेनचतदुभयंत्यक्त्वामनोरमेएकांतदेशेस्थित्वासर्वे
षामात्मानंवासुदेवंसर्वसाक्षिणंअहंब्रह्मास्मीतिध्यायेदित्यर्थः तथाचस्मृतिः तत्फलबोधनीअहमस्मिपरंब्रह्मवासुदेवाख्यमव्ययं इतियस्यस्थिराबुद्धिः
सयुक्तोनात्रसंशयः इतिविष्णुपुराणेयमोपिभृत्यान्प्रत्याह सकलमिदमहंचवासुदेवःपरमपुमान्परमेश्वरःसएकः इतिमतिरचलाभवत्यनंतेहृदयगतेव्र

तद्रतिषुसाधुषुचेत्प्रसंगइति स्त्रीणांतत्संगिनांसंगंत्यक्त्वादूरतआत्मवान्क्षेमीविविक्तआसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रितः इतिमहत्सेवांद्वार
माहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारंयोषितांसंगिसंगं महांतस्तेसमचित्ताःप्रशांताविमन्यवःसुहृदःसाधवोयेइतिचतत्संगेपातित्यमाह योषिद्धिरण्या
भरणांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढःप्रलोभितात्माह्युपभोगबुद्ध्यापतंगवन्नश्यतिनष्टदृष्टिरिति प्रतिकूलवासनामैत्र्यादिवासनास्त
त्त्वदर्शिनाः मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभावनातश्चित्तप्रसादनमिति अस्यार्थःसुखिषुप्राणिषुएतेमदी
याइतिमैत्रीदुःखिषुप्राणिषुयथाममदुःखंमाभूयादेवमन्येषामपिदुःखंमाभूयादितिकरुणांपुण्यकारिषुपुरुषेषुमुदितांपापेषुउपेक्षांभा
वयतःअन्येषांभावनामकुर्वतःरागद्वेषासूयामदमात्सर्यादिनिवृत्त्याचित्तस्यप्रसादोभवतीति॥ ९९ जनान्विहायदूरादिति तथाचदंपतीलंपटसंग

त्यागपूर्वकब्रह्मानुसंधानेनसर्ववासनानिवृत्तिःफलंभवतिसत्संगस्यवासनाक्षयद्वारामोक्षसाधनत्वप्रतिपादकंवचनमुदाहरतिमहदितिद्वारंसाधनंस्त्रीसंगिसं
गोनकर्त्तव्यःतस्यनरकसाधनत्वादित्याह तमोद्वारमितिनरकप्राप्तिसाधनमित्यर्थः तेकेमहांतइत्याकांक्षायामाह महांतइतिसमेब्रह्मणिचित्तंयेषांतेतथोक्ताःसमं
सर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरमितिस्मृतेअथवाशत्रुमित्रयोःसमंचित्तंयेषांतेतथासुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषुसाधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते
इतिभगवद्वचनात् अनुपकृतोपकारिणःसुहृदःशमदमसंपन्नाःसाधवःतत्संगेस्त्रीतत्संगिसंगेमूढोऽविवेकीप्रलोभितउत्पादितलोभःआत्मामनोयस्यसतथो

वागेवासिः वागसिः वागसेः स्फुरणान्मुषितः परिहृत आलोकः प्रकाशो येषां ते वागसिस्फुरणमुषितालोकाः एवंभूता लोकाः संसारिणो मूढाः सदन्ति के सतां समीपे निरवधिगुणग्रामेऽनन्तशुभगुणवति निरागसि निरपराधे पापापराधयो रागइत्यमरः रामे दाशरथौ वरतनुर्हृतिं भ्रष्टतन्वाः सीतायाहरणं वालिद्रोहं वालिना सहाकारणाद्द्वेषमनागपसर्पणं वालिवधार्थं किञ्चिनद्ग्रतोऽपसरणमित्येवं वदन्ति यद्येवं तदा स्पष्टा चेष्टा प्रसिद्धदुराचारिणि परिमितगुणे कतिपयगुणवति जीवे सुधा वृथा किमुदासते कथमुदासीना भवन्तीत्यर्थः यदि रामादीनामसूया लोकप्रसिद्धा तर्हीतरेषां का कथेति भावः हरिणीवृत्तमिदमिति ॥ १॥

निरवधिगुणग्रामे रामे निरागसि वागसिस्फुरणमुषितालोका लोका वदन्ति सदन्ति के वरतनुर्हृतिं वालिद्रोहमनागपसर्पणं परिमितगुणे स्पष्टाचेष्टे सुधा किमुदासत इति निर्दुष्टमपि परमात्मानं राममनन्तकल्याणगुणानिलयं प्रणतिमात्रेण सर्वपुरुषार्थदं श्रीरामं केचन पुरुषधौरेयाः स्तुवन्ति केचन पुरुषाऽपसदा निन्दन्ति किमु वक्तव्यमस्मदादिषु तस्माल्लोकवासनायाः संपादयितुमशक्यत्वात्स्वहितमेव कर्त्तव्यं तदाह विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्प इति तथा भर्तृहरिरपि निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टं अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीरा इति तस्माल्लोकवासनायाः संपादयितुमशक्यतया तत्राभिनिविष्टचित्तस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबंधकतया मलिनत्वं एतदभिप्रेत्योक्तं न लोके चित्तग्रहणे रतस्य न भोजनाच्छादनतत्परस्य न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न चातिरम्यावसथप्रियस्येति शास्त्रवासना त्रिविधा पाठव्यसनमर्थव्यसनमनुष्ठानव्यसनञ्चेति त्रयाणामपि दुःसंपादत्वान्मलिनत्वं तथा हि पाठस्य दुःसंपादत्वं तैत्तिरीयकश्रुतौ भरद्वाजोपाख्यानेनावगम्यते भरद्वाजो हि त्रिभिरायुभिर्ब्रह्मचर्यमुवास तं ह जीर्णं स्थविरं शयानमिन्द्र उपब्रज्योवाच भरद्वाज यत्ते चतुर्थमायुर्दद्यां किमेतेन कुर्या इति ब्रह्मचर्यमेवैतेन चरेयमिति होवाच तं ह त्रीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयांचकार तेषां हैकैकस्मान्मुष्टिनाददे स होवाच भरद्वाजेत्यामंत्र्य ह वेदा वा एते अनन्ता वै वेदाः एतद्वा एतैस्त्रिभिरवोचथाः अथ इतरदननूक्तमेव हीमं विद्धीति पंचसप्ततिवार्षिकं स्वाध्यायमधीयानं शयानं भरद्वाजं दृष्ट्वा चतुर्थमायुर्दास्यामीत्युक्तवांस्तच्छ्रुत्वा भरद्वाजोऽध्ययनेमतिं चकार पश्चात्तद्दोषदर्शनेन ततो निवार्य तस्मै ब्रह्मविद्यामुपदिदेशेत्युपाख्यानश्रुतेरर्थः अत एवाह अनन्तशास्त्रं बहुवेदितव्यमल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम् अधीत्य चतुरो वेदान् धर्मशास्त्राण्यनेकशः यस्तु ब्रह्म न जानाति दर्वीपाकरसं यथा ॥

लोकानां हृदयाकर्षणे रतस्य केवलभोजनादौ प्रवृत्तस्य च व्याकरणशास्त्रेऽनुरागवतश्च अथवा शब्दः वीणादिभवः शास्त्रं न्यायादि शब्दश्च शास्त्रञ्च शब्दशास्त्रे तयोरभिरतः शब्दशास्त्राभिरतस्तस्य रम्यावसथं गृहं प्रियं यस्य स रम्यावसथप्रियस्तस्य इत्येतेषां मोक्षो न भवतीत्यर्थः ॥७॥

आयुभिरक्तवान् ४॥

अजिह्मत्वादिधर्मेषु जितेषु किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाह तदनंतरमिति केयं चिन्मात्रवासनेत्याकांक्षायामाह नामरूपात्मकस्येति चिन्मात्रवासनां विभजते से यमिति प्रथमां चिन्मात्रवासनामभिनीय दर्शयति सर्वमिति नर्ह्यभ्यस्यमानायाश्चिन्मात्रवासनायायोगांतर्भावः स्यादिति चेदिष्टापत्तिः प्रथमायाश्चिन्मात्रवासनायाः कस्मिन्योगेऽन्तर्भावइत्यत आह सेति द्वितीयामभिनीय दर्शयति कर्त्रिति ननु सर्वं चिन्मात्रं भावयामीति प्रथमा वासनोदाहृता तत्र सर्वस्य चिन्मात्रत्वं कुतोऽवगम्यत इत्याशंक्य बलिशुक्रसंवादादवगम्यत इत्याह सर्वस्येति किमिहास्तीह चिन्मात्रं सर्वं चिन्मयमेव ततत्॥ कस्त्वं कोहं कएते वै लोकाइति वराशुभे इति पृष्टवंतं बलिं प्रति सर्वस्य चिन्मात्रत्वं शुक्रेणोपदिष्टमिति योजना द्वितीयायाः कुत्रांतर्भाव इत्याकांक्षायामाह द्वितीयेति एवं चिन्मात्रवासनायां जातायां किं भवती

तदनंतरं चिन्मात्रवासनामभ्यसेत् नामरूपात्मकस्य जगतश्चैतन्यैकल्पितत्वेन स्वतः सत्ताशून्यतया चैतन्यसत्तास्फुरणपूर्वकमेव स्फुरणं भवति तत्र नामरूपे मिथ्यात्वनिश्चयेनोपेक्ष्य चिन्मात्रोऽहमिति भावयेत् सेयं चिन्मात्रवासना द्विप्रकारा कर्तृकरणकर्मानुसंधानपूर्विका केवला चेति तत्र सर्वं जगच्चिन्मात्रमेवाहं मनसा भावयामीति क्रियमाणा प्रथमा सा संप्रज्ञातसमाधिकोटावंतर्भवति कर्तृकरणकर्मानुसंधानरहिता चिन्मात्रोऽहमिति भावना केवला सर्वस्य चिन्मात्रत्वं शुक्रेण बलिं प्रत्युपदिष्टं चिदिहास्तीह चिन्मात्रं सर्वं चिन्मयमेव ततत् चित्त्वं चिदहमेते वै लोकाश्चिदिति संग्रहः द्वितीयाऽसंप्रज्ञातसमाधिकोटावंतर्भवति तस्यां चिन्मात्रवासनायां दृढतयाऽभ्यस्तायां पूर्वोक्ता मलिना वासनाः सर्वाः क्षीयंते सोयं वासनाक्षयाभ्यासः जतुसुवर्णादिवत्तावयवं कामादिवृत्तिरूपेण परिणम्यमानमंतःकरणं मननात्मकत्वान्मनः॥ ६॥

न्याशंक्याह तस्यामिति वासनाक्षयसाधननिरूपणमुपसंहरति सोयमिति ननु जीवन्मुक्तिसाधनत्वेन मनोनाशाभ्यासः प्रतिज्ञातः स नोपपद्यते मनसो नित्यत्वेन तन्नाशायोगात् न च तत्र प्रमाणाभावः धर्मिग्राहकमानेनैव तत्सिद्धेः तथाहि सुखाद्युपलब्धयः करणसाध्याः जन्यसाक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवदिति सुखादिसाक्षात्कारं प्रति चक्षुरादीनां करणत्वबाधात् तत्करणत्वेन सिद्ध्यन्मनो नित्यमेव सिध्यति तत्कारणानिरूपणात् तथाहि आत्मनो विभुत्वेन निरवयवतया तदारंभकत्वायोगात् अतएवाकाशादीनां तदारंभकत्वमपास्तं न च पृथिव्यादीनां तथात्वमस्त्विति वाच्यं निःस्पर्शद्रव्यत्वेन तत्कार्यत्वायोगात् अन्यस्य कारणांतरस्यानिरू

माया ९॥ श्रुतेरीश्वरेहापरत्वादित्यर्थः॥ ९॥

श्वरमितिश्रुत्यानैत्सिद्धिरिति वाच्यं तस्या अर्थांतरपरत्वात् अन्यथानवापिनात्विकप्रमाणसिद्धतयामिथ्यात्वाभावात् किंचैवमनित्यत्वे मनसोऽनंतप्रागभा
वध्वंसाः कल्प्याः अनंतमनांसि चैकैकस्य कल्पनीयानि तन्नु श्वकल्पनागौरवं तस्माल्लाघवादेकैकस्यैकैकमेव नित्यं निरवयवं मनोऽभ्युपगंतव्यं तस्य विभुत्वे आ
त्ममनःसंयोगानंगीकारेणासमवायिकारणस्यात्ममनःसंयोगस्याभावेन ज्ञानाद्यनुत्पत्तिप्रसंगात् तस्मादणवेवमनो नित्यं चेति तन्नाशासंभवात् तन्नाशे जीव
न्मुक्तिः संभवतीत्यसंगतमिति अत्र ब्रूमः एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च तन्मनोऽकुरुतेत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनः सकाशान्मनस उत्पत्त्यवगमेना
नित्यमेव मनः भावकार्यस्यानित्यत्वावश्यंभावात् न च परमात्मनोऽद्वितीयत्वेन निरवयवतया कथं तदारंभकत्वमिति वाच्यं आरंभवादानंगीकारेण तस्य तद्वि
वर्तत्वे बाधकाभावात् न च मायाया अप्रमाणिकत्वेनान्यस्योपाध्यंतरस्यानिरूपणान्निरुपाधिकस्य कथं तद्विवर्ताधिष्ठानत्वमिति वाच्यं मायायां प्रमाणस्यो
क्तत्वात् न च तस्याः प्रामाणसिद्धत्वे मिथ्यात्वाभावप्रसंग इति वाच्यं नहि प्रमाणैस्तस्याः वास्तवत्वं बोध्यते एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतिवि
धप्रसंगात् अपि त्वसत्त्वशंकाव्यावृत्तिमात्रं क्रियते न चैतावता मिथ्यात्वाभावप्रसंगः सद्विलक्षणत्वस्यैव मिथ्यात्वलक्षणत्वात् ततश्च मायोपहितात्मन आ
काशाद्युत्पत्तौ पंचमहाभूतोपहितात् ब्रह्मणोऽन्तःकरणोत्पत्तेः संभवान्मनोऽनित्यमेव किंच नित्यत्वे मनसो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्याद्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा
बाध्येत ततोऽपि कार्यमनित्यं मनः किंचैवं सुखाद्युपलब्धिकरणत्वेन मनः सिध्यतु तस्य नित्यत्वं कथं सिध्येत् अणुत्वादिति चेन्न तत्र प्रमाणाभावात् न चोत्पत्तिका
रणानिरूपणात्तथात्वमिति वाच्यं तस्य श्रुत्यादिभिः प्रतिपादितत्वात् न चोत्पत्तिमत्त्वे मनस एकैकस्यानंतप्रागभावध्वंसकल्पनागौरवमिति वाच्यं प्रमाणमू
लत्वेन तस्यादोषत्वात् अन्यथा नैयायिकादीनां कथं परमाणवो जगदुपादानत्वेन सिध्येयुः अस्तु वा मनसोऽणुत्वं तथापि तस्य कथं नित्यत्वं परिच्छिन्नस्य घटादेः
सावयवतयानित्यत्वस्य लोके दृष्टत्वात् दृष्टपूर्वकत्वाददृष्टकल्पनायाः तस्मात्कार्यद्रव्यं सावयवं मध्यमपरिमाणमनित्यं मन इति सिद्धं अतो मनोनाशाज्जी
वन्मुक्तिरुपपद्यते न च मनसो विनाशे विदेहमुक्तिरेव स्यात् प्रतिबंधकाज्ञानतत्कार्ययोर्नष्टत्वादिति वाच्यं मनोनाशो हि द्विविधः अरूपनाशः स्वरूपनाशश्चेति
आद्यस्यादेव द्वितीयेऽखिलवृत्तिनाशेऽपि स्वरूपेणांतःकरणस्य सत्त्वेन भोगप्रापकप्रारब्धेन पुनरुत्थानसंभवात् स्वरूपमनोनाशेन जीवन्मुक्तिरेव सिध्यति न
विदेहमुक्तिः नहि विदेहमुक्तस्योत्थानं संभवति तद्बीजस्य नष्टत्वादित्यभिप्रेत्य जीवन्मुक्तिसाधनमनोनाशं निरूपयितुं तत्र नियोगि मनो निरूपयति योगिमनो

प्रमाणसत्त्वेपि दोषप्रसक्तौ न्यायमतेऽपि न प्रलयेऽणुसद्भावात् परं वा त्रुटेरित्यादिसूत्राणां परमाणुभ्यो द्व्यणुकक्रमेणोत्पत्तिनाशस्वीकारात् प्रमाणत्वेऽपि निरवयवयोः परमाण्वोः संयोगासम्भवाद्व्याप्यवृत्तिसंयोगस्य
चक्रमशक्यत्वादसमवायिकारणानिरूपणाच्चेत्यादिदोषदूषितत्वेन न द्व्यणुकक्रमेण जगदुत्पत्तिसम्भव इति भावः॥ ५॥

नस्यस्वरूपनाशं दर्शयितुं त्रिगुणात्मकत्वमाह तच्चेति त्रिगुणात्मकत्वे हेतुमाह तदिति सुखं सत्वविकारः दुःखं रजोविकारः मोहस्तमोविकारः एतेषां त्रयाणामंतःकरणाश्रयत्वेनोपलंभात् तत्सत्वाद्यात्मकमेवेत्यर्थः ततः किं तत्राह रज इति पीनं स्थूलं न च तावता कथमात्मदर्शनायोग्यत्वमस्येत्याशंक्याह आत्मनो अतिसूक्ष्मत्वेन स्थूलमनसा तद्दर्शनासंभवात् नहि स्थूलेन खनित्रेण सूक्ष्मपटस्यूतिः संभवत्यतः सूक्ष्मेण मनसात्मदर्शनं कर्तव्यं दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुतेः तस्मादात्मदर्शनार्थं मनसः सूक्ष्मत्वमपेक्षितं स एव मनोनाश इत्याह इत्यत इति इति शब्दो हेत्वर्थः यतः पीनं मनः आत्मदर्शनायोग्यमतः कारणादित्यर्थः ननु वृत्तिनिरोधे मनसः सूक्ष्मतापादनं मनोनाशश्चेत्तर्हि वृत्तिनिरोधः कस्माद्भवतीत्यत आह तत् साधनानीति प्रतिचो ब्रह्मैकविद्याप्राप्तिरध्यात्मविद्याधिगमः नामरूपात्मकं दृश्यमानं सर्वं मिथ्यैव अहमेव पूर्णः परमात्मानंदैकरसो मत्तोऽन्यत्किमपि कारणं कार्यं वा नास्ति अहमेवस

तच्च सत्वरजस्तमोगुणात्मकं तदाश्रयत्वेन सत्वरजस्तमोविकाराणां सुखदुःखमोहादीनामुपलंभात् रजस्तमोवृत्तिभिरुपचीयमानमंतःकरणं पीनमात्मदर्शनायोग्यं भवति इत्यतस्तदर्थं वृत्तिनिरोधनेन सूक्ष्मतापादनं मनोनाश इत्युच्यते तत्साधनानि दर्शितानि अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च वासनासंपरित्यागः प्राणस्पंदनिरोधनं एतास्तु युक्तयः पुष्टाः संति चित्तजये किलेति ॥

र्वमित्यध्यात्मविद्याधिगमे दृश्यस्य मिथ्यात्वेन निश्चितत्वाद्विषयत्वादात्मन उभयत्राप्रवर्तमानं चित्तं निरिंधनाग्निवदखिलवृत्तिनाशतः स्वयोनावुपशाम्यतीति तथाध्यात्मविद्याधिगमो मनोनाशं प्रति मुख्यं साधनं बुद्धिमांद्यादिना तत्राशक्तश्चित्तं प्रत्युपायांतरं साधुसंगमः साधवस्तु पुनः पुनः स्मारयंति पुनः पुनः बोधयंतीति ततोऽध्यात्मविद्याप्राप्त्या मनोनाशो भवति विद्यामदधनमदकुलमदसदाचारमदादिना पीड्यमानः साधूननुवर्तितुं नोत्सहते चेत्तं प्रत्युपायांतरं वासनासंपरित्यागः विवेकेन वासनानां निवर्तनं तथा हि अहमत्र पंडितो न्यः को वा किं जानाति सर्वोऽप्यप्रयोजकः नमत्तोऽस्तीति मनसोऽभिनिवेशो विद्यामदः अयं विरोधिविवेकेन निवर्तनीयः दृष्टबालाकिशाकल्यप्रभृतीनां पंडिताभिमानिनामजातशत्रुयाज्ञवल्क्यप्रभृतिभिः परिभवदर्शनात् मनुष्यमारभ्य दक्षिणामूर्तिपर्यंततारतम्येन विद्योत्कर्षदर्शनाच्च चंद्रशिखामणेः सर्वेषामादिगुरोः सदाशिवस्य दक्षिणामूर्तेरेव निरतिशयविद्योत्कर्षः इतरेषां सातिशयः तस्मान्मामप्यधिकः कश्चित्पंडितः पराभविष्य

ऽबोधकः३ ऽन्यः पण्डितो३

प्रतिकूलवासनानांतराभ्यासेनापिमलिनवासनानश्यतीत्याहतथेतिकेयंदैवीसंपदित्याशंकायामाह दैवीति॥ अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः दानंदम
श्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवं॥१॥ अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनंदयाभूतेष्वलोलुप्त्वंमार्दवंह्रीरचापलं॥२॥ तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमा
निताभवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत॥३॥ इत्यनेनदैवीसंपद्दर्शितेत्यर्थः वासनानामनंतत्वात्प्रकारांतरेणप्रतिकूलवासनाभ्यासेनमलिनवासनानांनिवृत्ति
माह अमानित्वेति अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवं आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥१॥ इन्द्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकार एवचजन्ममृत्युज

तथादैवीसंपदभ्यासेनासुरसंपन्नश्यति दैवीसंपद्भगवतादर्शिता अभयंसत्वसंशुद्धिरित्यारभ्य भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारतेत्यंतेन अमा
नित्वमित्यादिनोक्तामानित्वादिधर्माभ्यासेनतद्विपरीतमानादयोनश्यंति तथाचमैत्र्यादिवासनांसंकल्पपूर्वकमभ्यस्यानंतरमजिह्वत्वादिध
र्मानभ्यसेत् अजिह्वत्वादयोदर्शिताः॥ अजिह्वःषंडकःपंगुरंधोबधिरएवच॥ मुग्धश्चमुच्यतेषड्भिर्भिक्षुरेतैर्नसंशयः॥१॥ इदमिष्टमिदं
नेतियोऽश्नन्नपिनसज्जते हितंसत्यंमितंवक्ति तमजिह्वंप्रचक्षते॥२॥ आद्यजातांयथानारींतथाषोडषवार्षिकीम् शतवर्षांचयोदृष्ट्वानिर्वि
कारःसषंडकः॥३॥ भिक्षार्थमटनंयस्यविण्मूत्रकरणायच योजनान्नपरंयातिसर्वथापंगुरेवसः॥४॥ तिष्ठतोव्रजतोवापियस्यचक्षुर्नदू
रगं चतुर्युगांभुवंमुक्त्वापरिव्राड्सोऽंध उच्यते॥५॥ हिताहितंमनोरामंवचःशोकावहंचयत् श्रुत्वापियोनशृणोतिबधिरःसप्रकीर्तितः॥६॥
सान्निध्येविषयाणांचसमर्थोऽविकलेंद्रियः सुप्तवद्वर्ततेनित्यंसभिक्षुर्मुग्धउच्यते॥७॥ इति॥ ॥ राव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं॥२॥ असक्तिरन

भिष्वंगःपुत्रदारगृहादिषुनित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥३॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥४॥ अध्या
त्मज्ञाननित्यत्वंतत्वज्ञानार्थदर्शनमित्यनेनोक्तामानित्वादिज्ञानसाधनाभ्यासेनतद्विपरीतभ्रांतिसाधनमानादयोनश्यंतीत्यर्थः ननुमलिनवासनानामनंतत्वा
त्तासामपूर्तित्वेनसंमार्जनीसमूहीकृतधूलीराशिवत्त्यक्तुमशक्यत्वात् कथंवासनाक्षयःस्यादित्याशंकायामाह तथाचेतिप्रैषमंत्रेणसंकल्पपूर्वकमुपवासजा
गरणान्यायेनमैत्र्यादिवासनादैवीसंपदमानित्वादिषुधर्मेष्वभ्यस्यमानेषुसर्वामलिनवासनाःक्षीयंतेसूर्योदयेतमइवतेषुसम्यग्जितेषुअजिह्वत्वादीन्धर्मान्
रथशकटादीनामवयवविशेषोयुगःतेनचतुर्वारप्रमापितामित्यर्थः६॥ सन्यासाभिधायकमंत्रेणेत्यर्थःअथप्रैषमंत्रोच्चारः ॐभूःसन्यस्तंमयाॐभुवःसन्यस्तंमयाॐस्वःसन्यस्तंमयाॐभूर्भुवःस्वःसन्यस्तंमयेति
मन्द्रमध्योच्चस्वरेणोक्त्वाऽभयंसर्वभूतेभ्योमत्तःस्वाहेतिजलंजलेक्षिपेदिति॥२॥

रुध्यते इत्युक्तम् तत्रासनं पतंजलिसूत्रेणव्युत्पादयति आसनेति सूत्रं व्याचष्टे प्रयत्नेति लौकिकवैदिककर्मसु वर्तमानस्यासंभवात्तत्त्यागस्तत्साधनमि
त्यर्थः अनंतसमापत्तिं व्युत्पादयति फणेति अनंतसमापत्तेः फलमाहानयेति फलसूत्रं व्याचष्टे आसनेति अशनयोगसंमतिप्रदर्शनेन व्युत्पादयति अश्
नेति॥ ननु प्राणायामादिना प्राणस्पंदे निरुद्धे किं भवतीत्यत आह एवमिति तत्रोपपत्तिमाह प्राणेति यथा तंत्वधीनः पटस्तंतुनिरोधे निरुध्यते यथा वा चि
त्ताधीनानि वाह्येंद्रियाणि चित्तनिरोधे निरुध्यंते एवं प्राणस्पंदाधीनाश्चित्तवृत्तयस्तन्निरोधे निरुध्यंते इत्यर्थः ततः किमित्यत आह ततश्चेति अयमेव वृत्ति
निरोधो मनोनाश इत्युच्यते तस्मिन्मनोनाशे सम्यग्संपन्ने आत्मैकाकारेण मनसाऽनंदैकरसोऽपरिच्छिन्नप्रत्यगात्माऽनुभूयते यदा यात्यमनीभावं तदा तत्त्व
रमं पदमित्यादिश्रुतेरिति भावः तत्र वृद्धसंमतिमाह यथाहुरिति अयमेव वृत्तिनिरोधो योगविद्भिर्योग इत्युच्यते इत्याह अयमिति तत्र योगशास्त्रसंमतिमाह

अनयाऽऽसनप्रतिबंधकदुरितं क्षीयते आसनाभ्यासस्य फलं द्वंद्वनिवृत्तिः अशनयोगोऽपि दर्शितः द्वौ भागौ पूरयेदन्नैर्जलेनैकं प्रपूरयेत्
मारुतस्य प्रचारार्थं भागमेकं विशेषयेदिति॥ एवं प्राणायामादिना प्राणस्पंदे निरुद्धेऽखिलाश्चित्तवृत्तयो निरुध्यन्ते प्राणस्पंदाधीनत्वात् चि
त्तवृत्त्युदयस्य ततश्च स्वभावत आत्मानात्माकारं मनः करणमनात्माकारवृत्तिनिरोधादात्मैकाकारं भवति यथाहुः आत्मानात्माकारं स्वभावतो
ऽवस्थितं सदा चित्तं आत्मैकाकारतया निरस्तानात्मदृष्टिं विदधीतेति अयमेव योगः तथाहुः योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति तत्साधनं चाहुः ॥

तथाहुरिति प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनां पंचानां निरोधो योगः प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि इति पातंजलाः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनु
पलब्धयः षड्विधानि प्रमाणानीति तु वयं प्रमाकरणं प्रमाणं प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षप्रमाणं अनुमितिप्रमाकरणमनुमानं उपमितिप्रमाकरणमुपमानं
शाब्दप्रमाकरणमागमः उपपादकप्रमाकरणमर्थापत्तिः ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवा—साधारणकारणमनुपलब्धिः सामान्यविशेषलक्षणाभ्यां विस्त
रेण प्रमा निरूपिता करणं च निरूपितं विपर्ययो निरूपितः विकल्पः—संशयः असत् ज्ञानं सोऽपि निरूपितः तामसी वृत्तिर्निद्रा स्मृतिर्निरूपिता एतासां सर्वासां
वृत्तीनां निरोधो योग इत्यर्थः अथवा दैवासुरवृत्तीनां निरोधो योग इत्यर्थः दैवासुरवृत्तयः पूर्वमेव निरूपिताः ननु किं तन्निरोधनसाधनमित्याकांक्षायां सूत्रेणात

रात्रिभोजनमुपपादिकम् ३॥

दाहनस्साधनंचेति तत्रभगवद्गीतावचनमप्युदाहरति भगवानपीति किंतद्वैराग्यमित्याकांक्षायामाह वैराग्यमिति तद्यभ्यासोनिरूपणीयइत्यपेक्षायामभ्यासस्य
योगंप्रत्यंतरंगसाधनत्वाद्बहिरंगसाधनेनविनातदसिद्धेःसोपायंबहिरंगसाधनंनिरूप्य तन्निरूपयितुंनिरोधंविभजते निरोधइति वृत्तिनिरोधइत्यर्थः संप्र
ज्ञानस्यलक्षणमाह तत्रेति तयोर्मध्यइत्यर्थः अंगसमाधिव्यावृत्त्यर्थंकर्त्राद्यनुसंधानंविनेत्युक्तं आदिशब्देनकर्मकरणग्रहणम्॥ तत्रसंमतिमाह यथाहुरिति स्थू
लसूक्ष्मक्रमात्सर्वंचिदात्मनिविलापयेदिति वार्त्तिकोक्तन्यायेनकृत्स्नांविकृतिमध्यस्तं अज्ञानतत्कार्यंस्थूलसूक्ष्मक्रमेण चिदात्मनिविलाप्यतद्व्यतिरेकेण
नास्तीति निश्चित्येत्यर्थः संभवेति विपर्ययेणानुक्रमोऽत उपपद्यते चेति न्यायेनोत्पत्तिक्रमापेक्षया विपरीतक्रमादित्यर्थः एवमुक्तप्रकारेण ज्ञानपर्यंतं चिन्मात्रे
विलाप्यपरिशिष्टं चिन्मात्रंगुरूपदिष्टमहावाक्येनस्वात्मत्वेनचिंतयेद्ध्यायेत् सच्चिदानंदब्रह्मैवाहमस्मीति॥ संप्रज्ञातसमाधेरंतरंगबहिरंगसाधनानिवि

अभ्यासवैराग्याभ्यांतन्निरोधइतिभगवानपितत्राह असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलं अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्यते इति
वैराग्यंनिरूपितं निरोधोद्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चेति तत्रकर्त्राद्यनुसंधानंविनाचिन्मात्रलक्ष्यैकगोचरप्रत्ययप्रवाहः संप्रज्ञातसमाधिः
यथाहुः विलाप्यविकृतिंकृत्स्नांसंभवव्यत्ययक्रमात् परिशिष्टंतुचिन्मात्रंसदानंदंविचिंतयेत् इतिब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं
विनासंप्रज्ञातसमाधिःस्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षज इत्यस्यसंप्रज्ञातसमाधेरंगिनोयमादीन्यष्टांगानि तत्रयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहा

भज्यदर्शयितुंतदंगानामियत्तामाह अस्येति बहिरंगसाधनान्युपदिश्यति तत्रयमेति धारणाद्वाराःसंप्रज्ञातोपायत्वंबहिरंगत्वंच ॥ राबहिरंगानि॥
मान्युपदिशति अहिंसेत्यादिना मनसावाचाकर्मणाप्राणिनामपीडनं अहिंसा यथार्थभाषणंसत्यं वंचनयापरस्वापहरणंस्तेयंतस्तेयोऽस्तेयः ब्रह्मचर्यंनिरू
पयति अष्टांगेति किंतदष्टांगमैथुनमित्याकांक्षायांस्मृत्यानदाह यथाहुरिति तदर्जितं कस्माद्भवतीत्याकांक्षायामाह विपरीतमिति अष्टांगमैथुनंपरित्यज्यतूष्णी
मवस्थानंमुमुक्षुभिःसंपाद्यमित्यर्थः यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतिसंत्येनलभ्यस्तपसाह्येष आत्मासम्यग्ज्ञानेनब्रह्मचर्येणनित्यं अंतःशरीरेज्योतिर्मयोहिशुभ्रोयं
पश्यंतियतयःक्षीणदोषाइत्यादिश्रुतेःतत्संगस्यब्रह्मचर्यसाधनत्वमाचार्यैर्दर्शितं॥ कांतवकांताधरगतचिंता वातुलतवकिंनास्तिनियंतात्रिजगतिस
हेवातुलविक्षिप्तचित्ततवकांताधरगतेचिंताग्रीष्टगतविचारःकाकीदृगस्तिकिंतवोपरिकश्चिन्नियंताप्रेरकोऽधिपतिर्नास्तित्रिजगतित्रिलोक्यांभवार्णवतरणौसंसारसागरपारार्थंत्वयासतांसंगतिरेवैकानौकाज्ञे
येत्यर्थः॥१॥

ज्ञनसंगतिरेकाभवनिभवार्णवनरणेनौके विदोषदर्शनंप्रह्लादेनदर्शितं मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता
नरकेपिसइतिभगवतापिस्वदेहाशुचिगंधेननविरज्येतयः पुमान्वैराग्यकारणंतस्यकिमन्यदुपदिश्यत इति एवंदोषमनुसंदधतः कथंतत्रप्रवृत्तिःस्या
दतःसत्संगमसन्निधित्यागदोषदर्शनैर्ब्रह्मचर्यंसुसंपाद्यमितिभावः तत्रोपष्टंभकमाह अतएवेतिनियमानाह शौचेत्यादिनामिताशनादिनपः प्रणवा
दिपवित्रमंत्राणांजपः स्वाध्यायः स्वेनानुष्ठितनित्यादिकर्मणः परमेश्वरे वासुदेवेपरमगुरौसमर्पणमीश्वरप्रणिधानम्॥ रेचकेतिकुंभकोद्विविधः आभ्यंतरो
वाह्यश्वेतिपूर्वोक्तप्रकारेणवायुमापूर्यहृदयेवायुरोध आभ्यंतरः यथाशास्त्रंवायुंविरिच्यशरीराद्बहिर्वायुनिरोधोवाह्यकुंभकः एवमन्येप्रकाराग्रंथांतरे

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः अष्टांगमैथुनवर्ज्यंब्रह्मचर्यं यथाहुस्मरणंकीर्त्तनंकेलीप्रेक्षणंगुह्यभाषणं संकल्पोऽध्यवसा
यश्चक्रियानिर्वृत्तिरेवच एतन्मैथुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः विपरीतंब्रह्मचर्यमनुष्ठेयंमुमुक्षुभिः सत्संगसन्निधित्यागदोषदर्शनतोभ
वेदिति अतएवस्त्रीणांसंभाषणादिनिषेधोपिमुमुक्षूणांनसंभाषेत्स्त्रियंकांचित्पूर्वदृष्टांचनस्मरेत् कथांविवर्जयेत्तासांनपश्येल्लिखिता
मपीत्यादिस्मृतौ शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाः आसनंनिरूपितंतच्चपद्मस्वस्तिकाद्यनेकप्रकारं॥ रेचकपूरककुं
भकाः प्राणायामाः इन्द्रियाणांविषयेभ्योनिवर्त्तनंप्रत्याहारः एतेषुवहिरंगेषुजितेषु अंतरंगेषुयत्नः कर्त्तव्यः धारणाध्यानसमाधयः संप्र
ज्ञातसमाधेरंतरंगसाधनानि धारणानाममूलाधारमणिपूरकस्वाधिष्ठानानाहतविशुद्धाज्ञाचक्रदेशानामन्यतरस्मिन्प्रत्यगात्मनिवाचि

त्तस्यस्थापनम्॥
क्तास्तत्रैवानुसंधेयाः एतेष्विति अयंशास्त्रीयोऽनुक्रमोऽजितचित्तस्ययस्तुजन्मांतरसुकृतपरिपाकवशेनशुद्धसत्वस्तस्यप्रथममेवधार
णाद्यंतरंगसाधनानितेनबहिरंगयमादिषुयत्नोनकर्त्तव्यः कानितान्यंतरंगसाधनानीत्यत आह धारणेति केयंधारणेत्यत आह धारणानामेतिमनः संकल्प
कंध्यात्वासंक्षिप्यात्मनिबुद्धिमान् धारयित्वातथात्मानंधारणापरिकीर्त्तितेतिश्रुत्याप्रत्यगात्मनिमनसः संस्थापनंधारणाभवत्येवेत्याहप्रत्यगात्मनिचेतिकिंत
च्चित्तस्यस्थापनमित्याकांक्षायामाह तदिति ध्यानंलक्षयति ध्यानंनामेति तत्रलक्ष्येप्रत्ययानांसजातीयवृत्तीनांएकतानताप्रवाहीकरणंइममेवार्थमाह॥ ॥

गुदचक्रंमूलाधारसंज्ञिकम्॥१॥उपस्थस्थंमणिपूरकम्॥२॥नाभिभवंस्वाधिष्ठानम्॥३॥हृदयगतमनाहतम्॥४॥कण्ठगंविशुद्धम्॥५॥भ्रूमध्यगमाज्ञाचक्रम्॥६॥ इत्येतेषांषण्णांचक्राणांमध्येऽन्यतस्मिन्चित्तस्थापनंधा
रणेत्यर्थः॥५॥

नीति निरंतरं चिंतयेत्ततो विद्यामदो निवर्त्तते एवं धनमदस्याप्यासुरसंपद्रूपत्वेन पूर्वोक्तदैवीसंपदभ्यासेन धनमदं निवर्त्तयेत् एवं लक्षपतिना यावत् व्यव
हारः क्रियते तावतोऽलक्षपतिना कर्तुमशक्यत्वात्तेन तस्य पराभवसंभवाच्च अहं को वा वरंकः ॥१॥ मनोऽधिकाः कुबेरतुल्या बहवो वर्त्तन्ते इत्येवं चिंतयतो धनाभि
मानो निवर्त्तते एवमन्येपि निवारणीयाः ॥ वासनाप्राबल्येन विवेकेन तत्त्यागोऽशक्यश्चेत् तं प्रत्युपायांतरं प्राणस्पंदनिरोधनं ॥ तदपि कस्माद्भवतीत्यत आह
प्राणेति कथं प्राणायामाभ्यासः कर्तव्य इत्याकांक्षायामाह प्राणायामेति कारिकां व्याचष्टे इडयेति प्राणायामेति प्राणनिरोद्धृद्वारेति शेषः योगी द्विविधः दैवी
संपदादिशुभवासनोपेतस्तद्रहित असुरसंप—न्मलिनवासनायुक्तश्चेति आद्यस्य पूर्वेण मंत्रेण ब्रह्मानुसंधानलक्षणो राजयोग उपदिष्टः त्रिरुन्नतं स्थाप्य

प्राणनिरोधोपायो दर्शितः प्राणायामदृढाभ्यासाद्युक्त्या च गुरुदत्तया आसनाशनयोगेन प्राणस्पंदो निरुध्यते इति प्राणायामप्रकारोद
र्शितः इडया पिब षोडशभिः पवनं चतुरुत्तरषष्टिकमौदरिकं त्यज पिंगलया शनकैः शनकैर्दशभिर्दशभिर्द्वाधिकैरिति इडया वा
मनासिकया पिब पूरय पश्चात्त्यज रेचय पिंगलया दक्षिणनासकयेत्यक्षरार्थः प्राणायामस्य मनोनाशोपायत्वं श्रुतावप्युक्तं प्राणान्प्रपीड्ये
ह सुयुक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्त इति आसनयोगं तत्साधनं तत्फलं च प
तंजलिरसूत्रयत ॥ तत्र स्थिरसुखमासनं ॥१॥ प्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यां ॥२ ततो द्वंद्वानभिघातश्चेति ३ प्रयत्नशैथिल्यं लौकिकवैदि
ककर्मत्यागः फणानां सहस्रेण धरिणीं धृत्वा योऽनंतो वर्त्तते स एवाहमस्मीत्यनुसंधानमनंतसमापत्तिः ॥ ऽऽ समं शरीरं हृदींद्रियाणि मनसा स
न्निवेश्य ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानीति द्वितीयस्योत्तरेण मंत्रेण हठयोगः प्राणनिरोधोपायो दर्शितः पूर्वोक्तपूरककुंभकरेचक
क्रमेण प्राणान्प्रपीड्य प्राणायामं कृत्वा प्राणे क्षीणे गतिविच्छेदेन प्राणवृत्त्युपरोधे सतीत्यर्थः सुष्ठु युक्ता चेष्टा यस्मिन्स तथोक्तः एवं प्राणायामाभ्यासेन प्राणनि
निरोधं कुर्वन्पुनः किं कुर्यादित्यत आह दुष्टेति अशिक्षिताश्वयुक्तं वाहं रथशकटादिकं यथा सारथिरप्रमत्तो रश्मिग्रहणेन सन्मार्गे धारयेत् तथा योगीश्वरो
ऽप्रमत्तो विद्वान् ब्रह्मनिष्ठो दुष्टेंद्रिययुक्तं मनो विषयेभ्यो निवार्यानंदैकरसे ब्रह्मणि धारयेत् तत्रैवैकाग्रचित्तो भवेदित्यर्थः आसनाशनयोगेन प्राणस्पंदो नि

नस्यतर्ह्यच्युतसतुसमागमः सत्संगमोयर्हिनदैवसद्भवोपावरेशेन्वयिजायतेमतिरिति तथाचार्यैरपिसंगःसन्तुविधीयतांभगवतोभक्तिर्दृढाधीयतामिति उ।
क्तसाधनकलापेविघ्नेषुपरिहृतेषुसंप्रज्ञातसमाधिरुदेति तेनसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासेनप्रत्यगात्मन्येकाग्रतामापन्नेमनसिऋतंभराप्रज्ञोदेतीति योगशा।
स्त्रप्रक्रियामनुसरन्नाह एवमिति केयंऋतंभराप्रज्ञेत्यत आह अतीतेति ऋतंभराप्रज्ञानिष्ठस्यनिर्विकल्पकसमाधेरसंभवात्तांनिरुध्यसंप्रज्ञातसमाधिम
भ्यसत आत्मसाक्षात्कारद्वारा परं वैराग्यं भवतीत्याह तामिति तर्हिपरं वैराग्यंनिरूप्यतामित्याकांक्षायामाह तदिति ततः परं किंकर्त्तव्यमित्याकांक्षायामाह
ततोपीति परं वैराग्यानंतरमित्यर्थः ततःपरंकीदृशोऽभ्यासः कर्त्तव्य इत्याकांक्षायामाह उत्साहेति केनाप्युपायेननिखिलवृत्त्युपरोधरूपाऽसंप्रज्ञातसमाधौ

रागादिकषायसहितंचित्तं यदाभवेत् तदाविजानीयात् समाध्यारंभसमये सविकल्पानंदंनास्वादयेत् किंतूदासीनोब्रह्मप्रज्ञयायुक्तोभ
वेदिति एवंनिर्विघ्नेनसंप्रज्ञातसमाध्याभ्यासेनाध्यात्मप्रसादमापन्नेमनसिऋतंभराप्रज्ञोदेति अतीतानागतविप्रकृष्टव्यवहितसूक्ष्मा।
वस्तुविषयंयोगिप्रत्यक्षंऋतंभराप्रज्ञानामपिनिरुध्यसमाधिमभ्यसतोगुणवैतृष्ण्यंपरवैराग्यमुदेति तच्चनिरूपितं ततोप्यभ्यासःक
र्त्तव्यः उत्साहप्रयत्नोऽभ्यासः यथाहुः तत्रस्थितौयत्नोअभ्यासइति तस्यापिनिरोधेसर्वधीनिरोधोभवति अयमेवासंप्रज्ञातसमाधिः नकेवलंपर
वैराग्यादेवसमाधिलाभः किंत्वीश्वरप्रणिधानादपि तथाचोक्तं ईश्वरप्रणिधानाद्वा॥१॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषवि
शेषईश्वरः॥२॥ तस्यवाचकः प्रणवः॥३॥ तज्जपस्तदर्थभावनमिति॥४॥ ॥ तिष्ठामीत्यु ‾त्साह एवयत्नः सएवाभ्यासइत्यर्थः॥ तत्रसंमति
माह यथाहुरिति तत्रप्रशांतवाहितायांस्थितौतजुतेनाभ्यासेनकिंभवतीत्याकांक्षायांतेनसर्ववृत्तिनिरोधेस्वस्यापिनिरोधादसंप्रज्ञातसमाधिर्भवतीत्याह तस्या
पीति ननुतस्याहनिरोधेऽन्यत्साधनमस्तिनवानाद्यः अनवस्थाप्रसंगात् नद्वितीयः तन्निरोधायोगात् नचस्वयमेवस्वस्यनिरोधकइतिवाच्यंविरुद्धत्वात् लोके
तथाऽदर्शनाच्च तस्मादिदमसंगतमितिचेत् नकनकरजोन्यायेनतस्यस्वपरनिर्वाहकत्वात् तस्मादिदंसंगतमितिभावः ननुभवतुसर्वधीनिरोधःप्रकृतेकिमा
यातमित्याशंक्याय पूर्वमुपदिष्टः द्वितीयोऽसंप्रज्ञातःसएवायमित्याह अयमेवेतिसर्वधीनिरोधएवेत्यर्थः अत्रधीशब्देनवृत्तिरित्युच्यते॥ ॥ ॥

कनकोनिर्मल्यारव्यौषधिविशेषस्तद्रजोयथासलिलमलमुत्सार्य्यस्वयमपिनिवर्त्तते तद्वदित्यर्थः॥ २॥

पुण्यपापाभ्यां विलक्षणं कर्म योगिनो भवति योगजधर्मप्रकर्षजन्यत्वान्मिश्रमपि नास्तीति भावः॥४॥

तदुक्तं मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः असंप्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते प्रशांतवृत्तिकं चित्तं परमानंददीपकं असंप्रज्ञातनामासौ समाधिर्यो॥
गिनां प्रिय इत्यादि असंप्रज्ञातसमाधिं प्रति साधनांतरमाह नकेवलमिति तत्र संमतिमाह तथा चेति सूत्रतात्पर्यमाह एतदुक्तमिति वेति विकल्पार्थ उक्त॥
क्रमाद्वा समाधिलाभः ईश्वरप्रणिधानाद्वेति विकल्पार्थः कोयमीश्वर इत्याकांक्षायां क्लेशकर्मेत्यादिसूत्रं प्रवृत्तं तदर्थमाह क्लेशेति आदिशब्देन कर्मविपा॥
काशयाग्रहणं ते अस्यार्थः अविद्यादयः पंच क्लेशाः कर्म त्रिविधं शुक्लं कृष्णं मिश्रं चेति पुण्यं शुक्लं कृष्णं पापं उभयं मिश्रं तदुक्तम् कर्माशुक्लाकृष्णं योगिन॥
स्त्रिविधमितरेषामिति विपाकः कर्मफलं तदुक्तं विपाको जात्यायुर्भोगा इति आशयस्तु तज्जन्यवासना तत्रश्च क्लेशकर्मविपाकाशयैः संबद्धा जीवास्तद्विप
रीत ईश्वरः पुरुषविशेष इति सूत्रांशस्यार्थमाह सर्वज्ञ इति तस्येश्वरस्य प्रणिधानं कीदृशमित्याकांक्षायां तद्भक्तिं तस्य वाचकः प्रणव इति सूत्रं तद्व्याकरो॥

एतदुक्तं भवति ईश्वरप्रणिधानाद्वा समाधिलाभः क्लेशादिभिरसंबद्धः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः ईश्वरस्याभिधायकः शब्दः प्रणवः
प्रणवजपः मांडूक्योपनिषत्पंचीकरणतद्वार्त्तिकोक्तप्रकारेण वार्थानुसंधानं चेश्वरप्रणिधानम्॥ अथवा तद्योहंसोसौ योसौ सोह
मित्यत्र सशब्देन परमात्मोच्यते अहंशब्देन प्रत्यगात्मोच्यते अनयोः शब्दयोः समानाधिकरण्याद्ब्रह्मात्मैक्यमुच्यते ततश्च सोहं इत्यस्य परमात्मा
हमित्यर्थो यथा तथा प्रणवस्यापि तथाहि सोहमित्यत्र सकारयोर्लोपे कृते परिशिष्टयोरो अं इति अनयोः संधिं कृत्वोच्चारणे ओमिति शब्दो निष्पन्नः

नि ईश्वरस्येति तज्जपस्तदर्थभावनमीश्वरप्रणिधानमिति सूत्रं तद्व्याख्यायति प्रणवेति॥ अनुसंधानप्रकारः प्रथमपरिच्छेदे निरूपितः प्रकारांतरेण सह
शांतप्रणवार्थमाह अथवेति ननु दृष्टांते सोहमिति तदहमोः सामानाधिकरण्येन ब्रह्मात्मैक्यं प्रतिपाद्यतां तत्कथं दार्ष्टांतिक इत्याशंक्योपपादयति तथाहीति॥
पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमिति न्यायेन लोपः एङः पदांतादतीति संधिः तत्र संमतिमाह तदुक्तमिति अस्त्वेवं शब्दनिष्पत्तिः प्रकृते किमायातमित्यत आह ततश्चे
ति ततोपि किं तत्राह सर्वव्यापीति परमेश्वरेति अनुग्रहोऽभिध्यानं मनोगतेच्छा अस्याभिमतमस्त्विति अथवा भूमिकाजयक्रमेण समाध्यभ्यासः कर्त्तव्यः
तथा च श्रुतिः यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छांत आत्मनि इति अस्यार्थः लौकिकवैदिकाभिलपनव्यव

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युरिति पाणिनिः॥२॥ पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यादिति पाणिनिः॥३॥

 हारहेतुभूतायावाक्तां मनसि यच्छेत् ईकारः छांदसः प्राज्ञः पंडितो विवेकी वाग्व्यवहारं सर्वं समुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् तथापि प्रणवजपो नत्याज्यो
 यावत्समाध्युदयं तथा च स्मृतिः मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकांतशीलता निःस्पृहत्वं च समत्वं च सप्तैतान्येकदंडिनामिति योगः प्रणवजपस्तदर्थभावनं
 ननस्त्वगोमहिष्यादिवत्सम्यग्वाङ्निरोधः प्रथमा भूमिः तस्यां जितायां मनोनिरोधे द्वितीयभूमौ प्रयतेत तत्संकल्पात्मकं मनो ज्ञानात्मनि नियच्छेत् ज्ञानात्मा विशे
षाहंकारः अमुष्य पुत्रोऽहमित्यादिः तन्मात्रेणावतिष्ठेत् सर्वसंकल्पविकल्पं त्यक्त्वा बालमूकादिवत् निर्मनस्ता द्वितीयभूमिः तस्यां जितायां विशेषाहंकारनिरो
धे तृतीयभूमौ प्रयतेत ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहमिति विशेषाहंकारस्तं महति नियच्छेत् ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिमानं त्यक्त्वाऽस्मितामात्रावशेषो भवेत् अहंकारस्य सू
क्ष्मावस्थाऽस्मिता इदमेव महत्तत्त्वं सामान्याहंकार इति चोच्यते अलसोदासीनवद्विशेषाहंकाररहित्यं तृतीयभूमिः तस्यां जितायामस्मितामात्रावशेषमहां

तदुक्तं सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् संधिं च पूर्वरूपाख्यं ततोऽसौ प्रणवो भवेदिति न तस्य ॐ मित्यस्य शब्दस्य परमात्माहमि
त्यर्थः सर्वथापि प्रणवजपप्रणवार्थानुसंधानरूपेणेश्वरप्रणिधानेन परमेश्वरानुग्रहात्समाधिलाभो भवत्येव॥ एवं समाध्यभ्यासेनां
तःकरणस्यातिसूक्ष्मतापादनं मनोनाश इत्युच्यते अनेन सूक्ष्मेण मनसा त्वंपदलक्ष्यसाक्षात्कृते महावाक्येन स्वस्य ब्रह्मत्वसाक्षात्कारो
भवति न केवलं समाधिनैव ब्रह्मत्वसाक्षात्कारः किंतु विवेकेनापि संभवति॥ ‘‘ तमात्मानं शांते चिदेकरसात्मनि नियच्छेत् ननु महतोऽव्यक्ते नि
रोधः कुतो नोच्यते इति चेन्न कार्ये कारणे निरुध्यमानं लीनमेव स्यात् तथा च निद्रा स्यात् न निरोधसमाधिः अतो महांतमात्मानं चिदात्मनि नियच्छेत् चिदात्म
नि सर्वात्मना चित्तं निरुद्धं चेदयमेवासंप्रज्ञातसमाधिश्चतुर्थभूमिः एवं भूमिकाजयेन समाध्यभ्यासः कर्तव्य इति॥ ततः किमित्यत आह एवमिति उक्तप्रकारेणा
गन्यतमेन ननु सूक्ष्मेण मनसा किं भवतीत्याशंक्य तादृशमनसांतःकरणवृत्तिसाक्षिणि त्वंपदलक्ष्ये प्रतीचि साक्षात्कृतेऽनंतरं तत्त्वमस्यादिवाक्येन स्वस्य ब्रह्म
त्वसाक्षात्कारो भवतीत्याह अनेनेति नन्वेतेनैव योगः प्रत्युक्त इति सूत्रकारैर्योगस्य दूषितत्वात् कथं साक्षात्कारसाधनत्वेन समाध्यभ्यासो नियम्यते इति चेत्सत्यं त
त्र प्रधानकारणतावादनिराकरणाभिप्रायेण योगशास्त्रं निराकृतं न तु चित्तनिरोधलक्षणयोगनिराकरणाभिप्रायेण निरुद्धचित्तस्य विषयप्रवणस्य ब्रह्मसाक्षा
एतेन मन्वादिस्मृत्यनवकाशदोषात् सांख्यमतनिराकरणेन योगः योगशास्त्रं प्रत्युक्तो निराकृतो वेदितव्य इति॥ शा०॥ सू०॥ २॥

लक्ष्येति ध्यानसमाध्योर्भेदं वक्तुं प्रत्ययप्रवाहं विभजते सचेति अंतरितो विच्छिन्नः तद्विपरीतोऽनंतरितः यदर्थं विभागस्तमाह आद्य इति ननु संप्रज्ञातसमा
धेरंगित्वात्कथमंगस्थाने तदुदाहरणं न चांगसमाधिस्ततो भिन्न इति वाच्यं अंगांगिनोर्वैलक्षण्यादर्शनादित्याशंक्य तयोर्वैलक्षण्यं वक्तुं समाधिं विभजते
सोपीति विभागफलमाह आद्येति आद्यसमाधिं भगवत्पाद उदाजहार दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरं अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदे
व चाहं सततं विमुक्तमोमिति द्वितीयं वार्त्तिकाचार्य उदाजहार त्यक्त्वा विविच्य कं चित्तं तत्साक्षिणि विलापयेत् चिदात्मनि विलीनं चेत्तन्न विचालयेद्बुधः पूर्णबोधा
त्मनाऽऽसीत पूर्णाचलसमुद्रवदिति समाध्यभ्याससंभाविनविघ्नान्परिहर्तुं तानत्युत्पादयति संप्रज्ञातेति केते लयादय इत्याकांक्षायां तानाह लयेति॥ तत्र गौडपादाः

तदेकस्मरणमिति यावत् ध्यानं नाम तत्र प्रत्ययैकतानता लक्ष्यैकगोचरप्रत्ययप्रवाह इत्येतत् सच प्रत्ययप्रवाहो द्विविधः विजाती
यप्रत्ययांतरितस्तदनंतरितश्चेति आद्यो ध्यानं द्वितीयः समाधिः सोपि द्विविधः कर्त्राद्यनुसंधानपूर्वकस्तद्रहितश्चेति आद्योंगसमा
धिः द्वितीयोंगी संप्रज्ञातसमाध्युदये लयविक्षेपकषायरसास्वादाश्चत्वारो विघ्नाः संति लयो निद्रा पुनः पुनर्विषयानुसंधानं विक्षेपः चित्त
स्य रागादिना स्तब्धीभावः कषायः समाध्यारंभसमये सविकल्पानंदास्वादो रसास्वादः॥ यथाहुः लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः
सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् नास्वादयेद्रसं तत्र निःसंगः प्रज्ञया भवेदिति अस्यार्थः प्राणायामादिना लयाभिमुखं चित्तमुत्थाप
येत् दोषदर्शनब्रह्मानुसंधानादिना विक्षिप्तं चित्तं शमयेत् ब्रह्मप्राप्तं चित्तं न चालयेत्॥

ऽऽचार्य्यसमन्यात्तत्परिहार्यत्नामाह यथाहुरिति संम
निं व्याचष्टेऽस्यार्थ इति आदिशब्देन निद्राशेषपरिहारस्वल्पभोजनादयो गृह्यंते तदुक्तं समाप्याति निद्रां सुजीर्णेऽल्पभोजी श्रमत्याज्यऽबाध्ये विविक्तप्रदेशे॥
समासीत निस्तृष्ण एष प्रयत्नोऽथवा प्राणरोधो निजाभ्यासमार्गादिति॥ दोष इति तथा चोक्तं दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं
नैव तु पश्यतीति आदिशब्देन सगुणध्यानसत्संगादयो गृह्यंते तदुक्तं भगवता विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते
इति वसिष्ठेनापि संतः सदैव गंतव्या यद्यप्युपदिशंति न॥ या हि स्वैरकथास्तेषां उपदेशा भवंति ता इति तथा भगवंतं प्रति मुचुकुंदेन भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्ज
मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैर इत्यमरः संतो येयदृच्छया परस्परवार्तालापास्त एवोपदेशीभूता भवन्तीति भावः॥१॥ हे अच्युत भ्रमतो जनस्यास्य यदा सतां समागमो भवति तदैव भवापवर्गः संसारनिवृत्तिस्तदैव च सद्
गतौ त्वयि परावरेशे प्रकृतितत्कार्य्यस्वामिनि मतिर्जायत इत्यर्थः॥१॥

अ॰कौ॰ च॰प्र॰ १०५ स्वयमनोनाशाभ्यासेनेत्याशंक्य यस्य योगाभ्यासपूर्वकं ब्रह्मसाक्षा— त्कारो निर्वृत्तो वाक्येन तस्य तदनंतरं तद्रूपेक्षाभावेपि यस्य विवेकपूर्वकं वाक्याद्ब्रह्मसा
क्षात्कारो निर्वृत्तस्तस्य तदनंतरं प्रबलप्रारब्धभोगापादितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणबंधप्रतिभासवारणस्य कर्तव्यशेषस्य विद्यमानत्वेन तत्त्वज्ञानवास
नाक्षयमनोनाशाभ्यासोऽपेक्षित इत्यभिप्रायेणोपसंहरति तदेवमिति यदुक्तं जीवन्मुक्तिसिध्यप्रयोजनाभावात्तदर्थं यत्नो नापेक्षित इति तत्राह तस्या इ
ति ज्ञानरक्षां निरूपयति तत्रेति तेषु पंचसु मध्य इत्यर्थः ननु प्रमाणोत्पन्नज्ञानस्य निश्चयत्वेन कथं तद्विषयसंशयविपर्यासप्रसक्तिस्तत्तश्च जीवन्मुक्त्यभ्या
सेनाप्रसक्तयोस्तयोरनुत्पादः कथं रक्षा स्यादिति उच्यते यद्यपि प्रमाणकुशलानां मुख्याधिकारिणां संशयविपर्यासप्रसक्तिरेव नास्ति तथाप्यन्येषां सा भव
त्येव किं तत्र निमित्तमिति चेत् शृणु अनंतानि निमित्तानि संति तथाहि साक्षात्कारानंतरं यथापूर्वं मनुष्योहमित्यादिव्यवहारदर्शनात् रागद्वेषाद्युपलब्धेश्चो
त्पन्नज्ञानमापातरूपमेवेति केनचिद्विचारेणापादितस्य जीवन्मुक्त्यभ्यासाभावे संशयविपर्यासौ स्यातामिति केचित् अन्ये त्वामरणं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य

तत्रोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य पुंसः पुनः संशयविपर्ययानुत्पादो ज्ञानरक्षा तथाहि ज्ञानिनां शुकराघवनिदाघादीनामिव अकृ
तोपास्तेर्ज्ञानिनोऽस्मदादेश्चित्तविश्रांत्यभावात्पुनः कदाचित्संशयविपर्ययौ संभवेतां॥

११ वनसंभवति वाक्यात्परोक्षमेव ज्ञानं जायते
तल्लिंगदर्शनात् किंच यदीदानीं ब्रह्मसाक्षात्कारः स्यात्तर्हि तेन ——— सावरणज्ञाननिवृत्त्या ईश्वरस्येव ज्ञानिनः सर्वज्ञत्वादिप्रसंगः सनका
दीनां शुकादीनां च तथादर्शनात् न च सर्वज्ञत्वादेस्तपोयोगफलत्वात् ज्ञानफलत्वाभावान्नोक्तदोष इति वाच्यं तर्हि योगादिहीनस्य ज्ञानं वा कथं स्यात् प्रमा
णबलात्स्यादिति चेत् योगमंतरेण प्रमाणस्यापि साक्षात्कारजनकत्वायोगात्तस्मादुत्पन्नं ज्ञानमापातरूपमेवेति केनचित्सूरिणापादितं प्रारब्धभोगवशेन वि
क्षिप्तचित्तस्य ज्ञानिनः संशयादिः स्यादेव तदभ्यासाभाव एवमन्यानि संशयनिमित्तान्यूहेनेद्रष्टव्यानि तस्माज्जीवन्मुक्त्यभ्यासेनापरोक्षज्ञानिनोपि संभावितसंशयवि
पर्यासानुत्पादो ज्ञानरक्षेत्युच्यते इममेवार्थं दृष्टांतमुखेनोपपादयति तथाहीति ज्ञानिनामपरोक्षज्ञानिनां शुकस्य प्रथमं स्वत एव विवेकेन ब्रह्मसाक्षात्कारो जातः रामः
पश्चात्संदिहानेन पृष्टः पिता व्यासः पुत्राय तदुपदिदेश पुनश्च संदिहानं पुत्रं मत्वा जनकसमीपं गच्छेत्युवाच स तं गतः तेनानुशिष्टः निर्विकल्पकं समाधिं प्राप्य मुक्तिं गतः २ १०५

कृतेपि श्रवणे रागद्वेषादीनां सत्त्वमबोधलिङ्गम्॥६॥ मनोनाशादि ३॥ तर्केण ३॥

२ तिवासिष्ठरामायणे कथा श्रूयते निदाघोपाख्यानदर्शि
नं आदिशब्देन भागीरथादयो गृह्यन्ते॥

ज्ञानादेवकैवल्यंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीत्यादिशास्त्रविरोधइत्यर्थः॥२॥

ननुभवेतांसंशयविपर्यासौतावताकोदोषइत्याशंक्याह अज्ञानवदितितत्रभगवद्वचनमुदाहरतितदाहेतिननुजीवन्मुक्त्यभ्यासरहितस्यदृढापरोक्षज्ञानि
नोमोक्षोस्तिनवा आद्येजीवन्मुक्त्यभ्यासवैयर्थ्यंद्वितीयेतुशास्त्रविरोधः सत्यंदृढज्ञानिनोमोक्षसिद्धेपिदृष्टसुखार्थंजीवन्मुक्त्यभ्यासोपपत्तेःजीवन्मुक्ताना
मपिभूमिकातारतम्येनदृष्टसुखतारतम्यमस्त्येवतथाचश्रूयतेआत्मक्रीडआत्मरतिःक्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठइति अस्यार्थः आत्मनिक्रीडारमणंअप
रोक्षानुभवोयस्यसतथोक्तःअयंब्रह्मविदित्युच्यतेआत्मनिरतिःविजातीयानुभवतिरस्कारेणसाक्षात्कारोयस्यसतथोक्तःआत्मानंदापरोक्षानुभविताअयमे
वब्रह्मविद्वरइत्युच्यते क्रियाब्रह्मध्यानंतदस्यास्तीतिक्रियावान् ब्रह्मात्मैक्यसमाधिमानितियावत् अयंब्रह्मविद्वरीयानित्युच्यते अयंस्वतोनोत्तिष्ठतियः
स्वतःपरतोपि नोत्तिष्ठतेसब्रह्मविदांवरिष्ठःएतेचत्वारएववसिष्ठेनोक्ताःसप्तसुयोगभूमिषुचतुर्थभूमिमारभ्यप्रतिपादिताःसप्तभूमयोदर्शिताःज्ञानभू
मिःशुभेच्छास्यात्प्रथमासमुदाहृताविचारणाद्वितीयास्यात् तृतीयातनुमानसासत्वापत्तिश्चतुर्थीस्यात्ततोऽसंसक्तिनामिकापदार्थाभाविनीषष्ठीसप्तमीतुर्यगा।

अज्ञानवत्तावपिमोक्षप्रतिबंधकौ तदाहभगवान् अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्माविनश्यतीतिततश्चजीवन्मुक्त्यभ्यासेनसंभवतिसंश
यविपर्ययनिवृत्तिःज्ञानरक्षानामप्रथमप्रयोजनंचित्तैकाग्र्यंतपःमनसश्चेंद्रियाणांचह्यैकाग्र्यंपरमंतपःसज्यायःसर्वधर्मेभ्यःसधर्मःपरउच्यते
॥इतिस्मरणात्॥

स्तुतेतिभूमिकाःतिस्रःश्रवणमनननिदिध्यासनात्मिकाःचतुर्थ्यांभूमौसाक्षात्कारोदयःअतएवचतुर्थभूमिनिष्ठोब्रह्मविदित्युच्यतेपंच
म्यादिभूमिनिष्ठानांविश्रांतितारतम्येनदृष्टसुखतारतम्याद्वरवरीयोवरिष्ठाइत्युच्यंते एतेत्रयोपिजीवन्मुक्ताएवज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनःतेषामादित्य
वज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परमित्यादिस्मृत्याज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेःप्रतिपादनात् ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतिब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिश्रुत्याब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मभावापत्तेःप्र
तिपादनात् ब्रह्मविद्वरादीनांचतुर्णांमोक्षःसमानएवदृष्टसुखंतुतारतम्येनभवतितदुक्तंतारतम्यंनसर्वेषांचतुर्णांसुखमुत्तमंतुल्याचतुर्णांमुक्तिःस्यात्दृष्टसौ
ख्यंविशिष्यतेइतिज्ञानरक्षानिरूपणमुपसंहरति ततश्चेतिजीवन्मुक्त्यभ्यासरहितस्यसंशयादिप्रसक्त्यामोक्षप्रतिबंधःस्यात्तस्मादित्यर्थः जीवन्मुक्तीतितत्सा
धनतत्त्वज्ञानाद्यभ्यासेनेत्यर्थः द्वितीयंप्रयोजनंतपोनिरूपयति चित्तेति तत्रस्मृतिप्रमाणमाह मनसश्चेति अग्निहोत्रादिसर्वधर्मेभ्यःसचित्तैकाग्र्यलक्षणं

निशेषः तदाह तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽप्यधिको मतः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्ज्जुन इति॥ भवत्वेवं चित्तैकाग्र्यं तपः प्रारब्धभोगेन वि
क्षिप्तचित्तस्य तु ज्ञानिनस्तत्कथं स्यादित्याशंक्याह ज्ञानिन इति यद्यपि ज्ञानिनो प्रपंचमिथ्यात्वनिश्चयेन चिदात्मनः सत्यत्वावधारणाच्चित्तैकाग्र्यमस्त्येव
तथापि प्रारब्धभोगकाले आपाततो नामरूपादिप्रतिभाससंभवेन न निरंकुशं चित्तैकाग्र्यं तस्य जीवन्मुक्तस्य तु योगाभ्यासेन मनसो नष्टत्वेन निखिलवृत्तीनामनुद।

ज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्याखिलचित्तवृत्तीनामनुदयान्निरंकुशं चित्तैकाग्र्यं संपद्यते तदेव तपस्तच्च लोकसंग्रहाय भवति तदुक्तं लोकसंग्र
हमेवापि संपश्यन्कर्त्तुमर्हसीति संग्राह्यो लोकस्त्रिविधः शिष्यो भक्तस्तटस्थश्चेति तत्र सन्मार्गवर्त्ती शिष्यः गुरूपदिष्टमार्गेण श्रवणादि
ना ब्रह्म साक्षात्कुर्वन्मुच्यते आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति श्रुतेः भक्तोऽपि ज्ञानिनः पूज्यान्न
पानादिनाऽभीष्टं प्राप्नोति तथा च श्रुतिः यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः कामयते यांश्च कामान् तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्त
स्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम इति स्मृतिरपि यद्येको ब्रह्मविद्भुंक्ते जगत्तर्पयतेऽखिलं तस्माद्ब्रह्मविदे देयं यद्यस्ति वस्तु किंचनेत्यादि तट
स्थो द्विविधः सन्मार्गवर्त्यसन्मार्गवर्त्ती चेति तत्र सन्मार्गवर्त्ती मुक्तस्य सदाचारप्रवृत्तिं दृष्ट्वा स्वयमपि तत्र प्रवर्त्तते तदाह भगवान् य
द्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते असन्मार्गवर्त्ती तु जीवन्मुक्तस्य दृष्टिपातेन सर्वपापैः प्रमुच्यते
तथा च स्मृतिः यस्यानुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्वे प्रवर्त्तते तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यंते सर्वकिल्बिषैरिति द्वेषिणस्तु ज्ञानिनो दुष्कृतं संभावितं गृह्ण
न्ति तथा च श्रुतिः तस्य पुत्रा दायमुपयान्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः॥

२१ यान्निरंकुशं चित्तैकाग्र्यं भवति तदेव तप इत्यर्थः ननु जीवन्मुक्तानां तपः
क्वोपयुज्यत इत्याशंक्याह तच्चेति तत्र भगवद्गीतासंमतिमाह तदुक्तमिति ब्रह्मवित्पूजादिनाऽभीष्टप्राप्तौ प्रमाणमाह तथा चेति आदिशब्देन यत्फलं लभते म
र्त्यः कोटिब्राह्मणभोजनैः तत्फलं समवाप्नोति ज्ञानिनं यस्तु भोजयेत् ज्ञानिभ्यो दीयते यच्च तत्कोटिगुणितं भवेदिति गृह्यते तत्व ज्ञानिनो दृष्टिपातेन नरेषां पापनि
तस्य ज्ञानिनः पुत्रास्तनया दायं लौकिकसम्पत्तिमुपयान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥ ३॥

संराधनं भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानं तस्मिन्योगिनः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परात्मानं पश्यन्ति प्रत्यक्षं श्रुतिः कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादिः अनुमानं स्मृतिः यं विनिद्रा जितश्वासा इत्यादिरि
त्कारासंभवाच्च किंच समाध्यभ्यासाच्च अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निदिध्यासितव्यः विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ध्यानेनात्मनि पश्यंति ध्यानयोगेन संपश्य त्वात्मन्यात्मा
नमात्मनेत्यादि सूत्रश्रुतिस्मृतिशतैर्योगस्य साक्षात्कारसाधनत्वावगमात्समाध्यभ्यासोऽवश्यमपेक्षित एव महावाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारो — त्यौ नन्वेवं ज
नकादीनां सिद्धगीताश्रवणमात्रेण ब्रह्मसाक्षात्कारो जात इति प्रतिपाद्यते वाशिष्ठादौ समाध्यभावेऽपि तत्कथं स्यादित्याशंक्य बहुव्याकुलचित्तानां तदपे
क्षायामप्यव्याकुलबुद्धीनां विवेकेन मननेसात्वं पदलक्षेसाक्षात्कृतेन महावाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येव समाधिं विना तदुक्तं अव्याकुलधियां मोहमात्रेण
च्छादितात्मनां सांख्यनामा विचारोऽयं मुख्यो रूढिमिति सिद्धिद १ इति समाधिविवेकयोरधिकारिभेदविषयतयाऽर्थवत्वेनानयोर्ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति विकल्पे॥

अंतःकरणवृत्तीनामवभासको यश्चिदात्मा साक्षी तस्मिन्साक्षात्कृते वाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारः संभवत्येव तदाह द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य
योगो ज्ञानं च राघव योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगा
द परमेश्वर इति ज्ञानं विवेकः तृतीयाध्याये इन्द्रियाणि पराण्याहुरित्यारभ्य कामरूपं दुरासदमित्यंते न विवेकं षष्ठाध्याये योगं च
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यत इति वादेवः सर्वज्ञः परमेश्वरो भगवान् द्वौ प्रकारौ जगाद इति श्लोकार्थः॥ तदेवं तत्वज्ञान
वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिः सिध्यतीति सिद्धं तस्या जीवन्मुक्तेः पंच प्रयोजनानि संति ज्ञानरक्षा तपो विसंवादाभावो दुःख
निवृत्तिः सुखाविर्भावश्चेति॥ २२ न साधनत्वमित्यभिप्रेत्याह न केवलमिति तत्र संमतिमाह तदाहेति चित्तनाशस्य सूक्ष्मतापादनस्य द्वौ क्रमावुपा
यौ कारणे द्वैविध्यमाह योग इति योगस्य लक्षणमाह योग इति तस्य वृत्तीनां निरोधस्तद्वृत्तिनिरोधः जडाजडौ विविच्य सम्यगसंकीर्णतयाऽवेक्षणं दर्शनं
विवेक इत्यर्थः अनयोर्विकल्पेन मनोनाशद्वारा साक्षात्कारहेतुत्वमित्याह असाध्य इति संमतिं व्याचष्टे ज्ञानमिति कोऽसौ देवः परमेश्वरः द्वौ प्रकारौ कुत्र जगा
देत्याकांक्षायां श्रीकृष्णो भगवान् गीतायां तौ जगादेत्याह तृतीय इति॥ ननु योगाभ्याससाध्यमनोनाशस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतया तेन ब्रह्मसाक्षात्कारे स
ति निखिलबंधनिवृत्या पुंसः सर्वकर्तव्यताहान्या कृतकृत्यत्वात्किं तदनंतरं तत्वज्ञानवासना॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञानिनः ३॥ संपद्यस्वप्रकाशमात्मानंसाक्षादनुभूय्यतेनैवात्ममात्रेणाविर्भावः अवस्थानवान्भव तिमुक्तःकुतःस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत इतिस्वशब्दादि त्यर्थः शा०॥ सू०॥ ५॥ | नान्युक्तविशेषणानींद्रियाणिषोडशकलात्मकसूक्ष्मदेहरूपाणिपरेब्रह्मणिलीयंते तथाह्याह श्रुतिःएवमेवास्येति॥ शा०॥ सू०॥ ३॥

णेप्राणाउत्क्रामंतिपरलोकजिगीषयातथाभोगेनप्रारब्धस्यनष्टत्वात् ज्ञानेनसंचितकर्मणः नष्टत्वादागामिकर्मणामश्लेषात् ज्ञानोत्पत्तितः एवाज्ञानस्यन ष्टत्वाज्जन्मबीजाभावात्प्राणानोत्क्रामंतीत्यर्थः॥ तर्हिक्वुत्रतिष्ठंतीत्याशंक्याह अत्रैति अत्रप्रत्यगात्मनिप्राणाः समवलीयंतेलयंप्राप्नुवंतीत्यर्थः तथाचश्रु त्यंतरं एवमेवास्यपरिद्रष्टुरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंगच्छंतीतिसूत्रकारोप्याहतानिपरेतथाह्याहेतिजीवदवस्थायामेवब्रह्मसाक्षात्का रेणाज्ञाननिवृत्त्याब्रह्मरूपएवसन्ब्रह्माप्येतिप्रारब्धनिवृत्तौब्रह्मस्वरूपेणावतिष्ठतइत्यर्थः तथाचश्रुत्यंतरं एवमेवैषसंप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरूपंसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते उत्तमःपुरुषइति तथाचपारमर्षसूत्रंसंपद्याविर्भावःस्वेनशब्दादिति तत्रविष्णुपुराणवचनमुदाहरंतिवि।

इममेवार्थंश्रुतिर्दर्शयति समाधिनिर्धूतमलस्यचेतसोनिवेशितस्यात्मनियत्सुखंभवेत् नशक्यतेवर्णयितुंतदागिरास्वयंतदंतःकर णेनगृह्यते इतिसुखाविर्भावोनामपंचमंप्रयोजनं एवंस्वरूपप्रमाणसाधनफलनिरूपणैर्द्विविधामुक्तिर्निरूपिता तस्मात्ब्रह्मवि ज्जीवन्मुक्तःभोगेनप्रारब्धेकर्मणिक्षीणेवर्त्तमानशरीरपातेऽखंडैकरसब्रह्मानंदात्मनाऽवतिष्ठतेनतस्यप्राणाह्युत्क्रामंति अत्रैवस मवलीयंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतिब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्य ति १ तद्भावाभावमापन्नःततोसौपरमात्मनाभवत्यभेदीभेदश्चेतस्याज्ञानकृतोभवेत् २ इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः॥ २॥ भेदेतिविरुद्धोभेदो यस्यासौविभेदः अभेदइतियावत् तथाचाज्ञानेनाभेदजनके ज्ञानेनष्टेसत्यात्मनोब्रह्मणोऽसंतमभेदंकःकरिष्यतीतिकश्चिन्मूर्षोयोजयांचकारतद्वाक्य शेषापरिज्ञानदोषकृतमतएवतस्यमूर्षत्वमित्याह तद्भावेतिब्रह्मसाक्षात्कार ब्रह्मभावापन्नोव्याससूत्रंसंवादयतिभगवानिति अस्मिन् ब्रह्मणिअस्य। ब्रह्मविदः तद्योगंब्रह्मभावापत्तिंशास्तिशास्त्रंयदाह्येवैषएतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठांविंदतेऽथसोऽभयंगतोभवतीत्यादि अस्या र्थः यदायस्मिन्कालेएषःसाधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारीश्रवणादिसाधनतत्परः अदृश्येविलक्षणेप्रत्यग्रूपेनित्यापरोक्षेसाक्षिणि यत्तदद्रेश्यं अग्राह्य मस्थूलमनणवह्रस्वमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंसवाएषमहानजआत्माजरोऽमरःसपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणंसएषनेतिनेत्यात्मेत्यादिश्रुत्यंतरेभ्यः॥

असौजीवोऽज्ञानवशात्तद्भावाभावेपन्नः ब्रह्मभावाभावमापन्नस्ततोज्ञानात्परमात्मनासहाभेदोभवतियतोभेदश्चतस्यजीवस्याज्ञानकृतएवेत्यर्थइतिवाक्यशेषविरोधेननमूढव्याख्यानंसमीचीनमिति भावः॥ २॥

नात्म्यं अनात्म्यं तस्मिन्स्थूलशरीरविलक्षणे अशरीरं शरीरेष्वनवस्थितेष्ववस्थितमिति श्रुत्यंतरात् निरुक्तमनिरुक्तं तस्मिन्सूक्ष्मशरीरविलक्षणे इंद्रिये
भ्यः पराह्यर्थाः अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः प्राणा
वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्यादिश्रुत्यंतरेभ्यः निलीयते अस्मिन् जगदिति निलयनं निलयनमनिलयनं तस्मिन्ज्ञानविलक्षणे अक्षरात्परतः परः इति श्रुत्यंत
रात्॥ एवं कार्यकारणविलक्षणे प्रत्यग्भूते सत्यज्ञानानंदैकरसे ब्रह्मणि अखंडैकरसब्रह्मात्मना वृतिष्ठत इति परमप्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति अत्र श्रुतिस्मृ
ति उदाहरति नेति तथा व्यासोप्याह अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति तस्मान्मुमुक्षूणामिहैवोत्पन्नसाक्षात्काराणां ब्रह्मलोकं गतानां निष्कामानामुपास
कानां वा ऽनावृत्तिः आवृत्तिः शरीरांतरस्वीकारः न आवृत्तिः जन्ममरणनिवृत्तिः मोक्ष इति यावत् यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योऽमृतो

भगवान्सूत्रकारोप्याह अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीति तस्मादहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानाद्ब्रह्मभावलक्षणो मो
क्षो भवतीति सिद्धम् न स पुनरावर्तते तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषा इत्यादिश्रुतिस्मृ
तिभ्यः श्रीमत्स्वयंप्रकाशात्मगुरुणा करुणावशात् उपदिष्टपरात्मैक्यतत्त्वमावेदितं मया १ ब्रह्मेशविष्ण्वादिसमस्तदेवाः स्वस्वाधि
कारेषु विभीतचित्ताः आज्ञावशा यस्य वसंति सर्वे तं कृष्णमाद्यं शरणं प्रपद्ये॥ २॥ भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इति श्रुतेः अस्मिन् मनुष्यशरी

रे उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणामत्रैव मोक्षो भवति ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमित्यादिस्मृतेश्च ब्रह्मलोकं गतानां
निष्कामानामुपासकानां तत्रैवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह मोक्षो भवति सकामानां तु ब्रह्मलोकगतानामपि पुनरावृत्तिरस्त्येव नेतरेषां इमं मानवमा
वर्तं नावर्तंत इति श्रुतेरिति सूत्रतात्पर्यार्थः इदं सर्वं परमरहस्यं परमकृपालुना गुरुणा मह्यमुपदिष्टं तदेवं मया प्रतिपादितमित्याह श्रीमदिति तत्त्वयाथात्म्यं पर।
स्यात्मा च परात्मा तयोरैक्यं अथवा परात्मनो ब्रह्मणो ऐक्यं प्रतीचः तच्च तत्त्वं च परात्मैक्यतत्त्वं उपदिष्टं च तत्परात्मैक्यतत्त्वं चेति तथा आवेदितं ज्ञापितं सर्व
धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति भगवद्वचनानुसारेण भगवंतं श्रीकृष्णं शरणं यामि ब्रह्मेति मायोपहितस्य पर।
कृतात्मानः प्राप्ततत्त्वसाक्षात्काराः ते सत्यलोकनिवासिनः सर्वे प्रतिसंचरे प्राकृतप्रलये संप्राप्ते सति परस्य हिरण्यगर्भस्यान्ते मुक्तिसमये ब्रह्मणा सह परं पदं विदेहकैवल्यं प्रविशन्तीत्यर्थः॥५॥

अ·कौ· मात्मन एवांतर्यामिणः कृष्णशब्दार्थत्वाद्ब्रह्मादीनां तदाज्ञावशवर्तित्वमुपपद्यत इति भावः तदुक्तं भगवता अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं परं भा
च·प्र· वमजानंतो मम भूतमहेश्वरमिति महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययमिति कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति श्री
१०८ मद्भागवते इदानीं स्वेष्टदेवतां वाग्वादिनीं नमस्करोति येतिन नूदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति भेददर्शिनोऽनर्थश्रवणान्निर्गुणं ब्रह्मैवानुसंधेय
मित्याशंक्य गुरुप्रसादादहमेव निर्गुणं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्म न मत्तोन्यत्किंचिदस्ति दृश्यमाननामरूपयोर्वंध्यापुत्रवदत्यंतनुच्छत्वेन निश्चित
त्वादित्यभिप्रेत्याह आकाशेति श्रीगुरूणां पदारविंदभावनया प्रत्यगात्मानमद्वितीयं साक्षात्करोमि॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता।

याभारती शर्वविरिंचिविष्णुदेवादिभिर्नित्यमुपास्यमाना सदाक्षमालाविलसत्कराग्रां वाग्वादिनीं तां प्रणमामि देवीं ३ आकाशपुष्प।
मिव विश्वमिदं निरीक्ष्य मग्नोऽस्मि नित्यसुखबोधरसामृताब्धौ प्रत्यं च मद्वयमनंतसुखैकबोधं साक्षात्करोमि पदभावनया गुरूणां ४॥
यत्पादयुग्मकमलाश्रयणं विनाऽहं संसारसिंधुपतितः सुखदुःखभाक्स्यां यत्पादपद्मयुगुलाश्रयणात्तु तीर्णः स्तद्देशिकांघ्रिकम
लं प्रणतोऽस्मि नित्यं ५। परमसुखपयोधौ मग्नचित्तो महेशहरिविधिसुरमुख्यान् दैशिकं देहमात्रं जगदपि न विजाने पूर्णसत्यात्मसं।
वित्सुखतनुरहमात्मा सर्वसंसारशून्यः ६ यदुकुलवररत्नं कृष्णमन्यांश्च देवान् मनुजपशुमृगादीन् ब्राह्मणादीन्न जाने॥ ॐ ॥

ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः इति श्रुतेरिति भावः इममेवार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटीकरोति यत्पादेति गुरुचरणारविंदध्यानलब्धं ब्रह्मानुभवं प्रकटयति द्वा
भ्यां श्लोकाभ्यां परमेत्यादिना प्रपंचमिथ्यात्वनिश्चयेन ध्यानयोगेन परमानंदाकारांतःकरणोऽस्म्यात्मसाक्षात्कारेणाज्ञानतत्कार्ययोर्बाधितत्वाद्ब्रह्मविष्णुमहे
श्वरोपाधीनां गुणिमायाबाधेन तदुपाधीनां च बाधाज्जगदपि किंचिन्न जान इति संबंधः तर्हि कथं तिष्ठसीत्याकांक्षायां स्वावस्थितिं दर्शयति पूर्णेति पूर्णः अपरि
च्छिन्नः सत्यात्मा कालत्रयाबाधितस्वरूपः संवित् चिद्रूपः सुखतनुः सुखस्वरूपः असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुत्याकर्तृत्वादिसर्वसंसारवर्जितः आत्माहमित्या रामः
नुभवामीत्यर्थः भिन्नतया स्वेष्टदेवतामपि न पश्यामीत्याह यदुकुलेति तत्र हेतुमाह परमसुखेति उपासकानां हार्दस्य तमसो विनिवर्तकं श्रीकृष्णस्य गलेऽदै १०८

यः प्रयतेनार्थ्यं कर्म परित्यज्य निसकर्मठ इत्युच्यते कर्मणि घटोऽठच् इति पाणिनिस्मरणात् अपसदो नीचः असत्कृन्निष्फलकर्मकारी इत्येतैः प्रतिपादितनिन्दादिश्रवणेपीत्यर्थः॥५॥
वृत्तौ प्रमाणमाह तथा चेति विसंवादाभावं तृतीयं प्रयोजनं निरूपयति जीवन्मुक्तस्येति॥ दुःखनिवृत्तिरूपं चतुर्थं प्रयोजनं विभज्य निरूपयति दुःखेति य
द्यपि ज्ञानिनोपि दुःखनिवृत्तिरस्ति तथापि तस्य प्रारब्धभोगकाले बाधितानुवृत्त्या सुख्यहं दुःख्यहमित्याद्यनुभवसंभवात् ज्ञानिनो दुःखनिवृत्तिः सुरक्षिता
न भवति जीवन्मुक्तस्य तु योगाभ्यासेनाखिलवृत्तीनां निरोधात्सा सुरक्षिता भवति इति दुःखनिवृत्तिप्रयोजनं जीवन्मुक्तेर्भवत्येव एतेन प्रयोजनाभावान्मुक्त्यभ्या
सो निरर्थक इति परास्तं सुखाविर्भावं पंचमं प्रयोजनं निरूपयति मुक्तस्येति जीवन्मुक्तस्येत्यर्थः ज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारः योगो निर्विकल्पकसमाधिपर्यंतो ध्यान

ततुपा०२

पापमकरवमिति एवं जीवन्मुक्तस्य तपो लोकसंग्रहाय भवतीति तपो नाम द्वितीयं प्रयोजनं जीवन्मुक्तस्य ध्यानदशायां कर्मठापसदासत्कृ
तनिंदादिश्रवणेपि पाखंडीकृतनिष्ठुरादिदर्शनादावपि चित्तवृत्तेरनुदयाद्विसंवादो न भवति तथाहुः ज्ञात्वा सदा तत्त्वनिष्ठामनुमोदाम
हे वयं अनुशोचाम एवान्यान्न भ्रांतैर्विवदामहे इति विसंवादाभावो नाम तृतीयं प्रयोजनं॥ दुःखनिवृत्तिर्द्विविधा ऐहिकामुष्मिकभेदात्
तत्र ज्ञानेन भ्रांतिनिवृत्त्या योगाभ्यासेनाखिलवृत्तिनिरोधे चित्तस्यात्मैकाकारतया ऐहिकसमस्तदुःखनिवृत्तिः प्रारब्धभोगसत्यपि तथा
च श्रुतिः आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदित्यादिना ऐहिकदुःखनिवृत्तिं मुक्तस्य दर्शय
ति ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या संचितागामिकर्मणामश्लेषविनाशाभ्यामामुष्मिकदुःखानामपि निवृत्तिः तथा च श्रुति एतं ह वाव न तपति किम
हं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति दुःखनिवृत्तिर्नाम चतुर्थं प्रयोजनं मुक्तस्य ज्ञानयोगाभ्यामज्ञानतत्कृतावरणविक्षेपनिवृत्त्या
बाधकाभावात्परिपूर्णब्रह्मानंदानुभवः सुखाविर्भावः॥ ११ योगः नायमर्थोऽस्मदुत्प्रेक्षामात्रसिद्धः किंतु श्रुतिसिद्ध इत्याह इममिति इत्यना
प्रबंधेनोपपादितमर्थं उपसंहरति एवमिति प्रकरणप्रतिपाद्यमर्थं दृढीकृत्योपसंहारव्याजेन दर्शयति तस्मादिति ब्रह्मविदः प्रारब्धक्षये ब्रह्मानंदात्मना
वस्थाने पुनरुत्थानाभावे च प्रमाणान्युपन्यस्यति न तस्येति तस्य ज्ञानिनः प्राणा नोत्क्रामंति यथाऽज्ञानां स्वकर्मफलोपयोगाय वर्तमानशरीरारंभके प्रारब्धे क्षी

अ॰कौ॰
च॰प्र॰
१०९

विज्ञापनम्

इहखलुऋगादिचत्वारोवेदा आयुरादिचत्वारउपवेदाव्याकरणादिषडङ्गानिभागवताद्यष्टादशपुराणानिमीमांसाशास्त्रम्न्याय
शास्त्रम्याज्ञवल्क्यादिधर्मशास्त्रञ्चेत्यष्टादशविद्याप्रस्थानानीतिव्यवह्रियन्तेतेषुचातीतानन्तसंसृतिकृताकामामितसुकृतैराग
द्वेषादियादोव्याकुलीकृतजगद्यादः पतितितीर्षुभिः पुम्भिर्वेदान्तशास्त्रमेवैकपरमात्माभिन्नाध्यात्मविद्यासम्पादकतयापोतरूपे
णाद्रियतइत्यनुदग्रम् तत्रापिसत्स्वपिप्रमाणप्रमेयादिनानाविधविषयावबोधकेष्वसंख्यातपुस्तकेषुपरं यथेदं तत्त्वानुसन्धानम।
द्वैतकौस्तुभटीकासम्वलितमतिसरलसुगमरीत्याऽखिलवेदान्तोपयोगिपदार्थान्प्रतिपादयत् स्वकीयोत्कृष्टताम्भजतेनतथान्यत्
अतएवाभूतपूर्वममुद्रितञ्चेदमितिज्ञात्वा श्रीकाशीस्थितेनविद्वद्वरसंलापानुगृहीतेनगोवर्द्धनरामेणमयावेदान्तरसिकविदुषा
मनायासेनाल्पमूल्येनचलाभायस्वकीयहरिहराख्ययन्त्रालयेमुद्रयित्वाप्रकाशितम् तथाचानवरतवेदान्ताभ्यासावलम्बितचेत
सोमुमुक्षवोविद्वांसश्चभूयोऽवलोकनेनममप्रयत्नंसफलीकुर्वन्तुमामनुगृह्णन्तुचेतिप्रार्थनाममेत्यलम्॥ सम्वत् १९४८॥

रामः
१०९

सन् १८ ६७ को आकट् २५ के अनुसार रजिष्टरी कियाहै मिः अगहन वदि ३० दिसंबर १ तारीष श्रीसंबत् १९ ४८ मंगलवार शुभं
इदंपुस्तकं काश्यां गोवर्धनदासाभिधेयेयेनमयाहरिहररत्नाकराख्यस्वीययन्त्रालयेङ्कितम् यहपुस्तक काशीजीमें कुंजगलीकेपश्चि
मफाटकपर गोवर्धनसाहुकेदुकानपरहै इसग्रंथकोवनवाया गंडासिंहसे गोवर्धनरामको हमने कुल्ल हक्क देदिया० ॥
अखत्यार इनकोहै० ॥ ॥

अ·कौ·
व·प्र·
११०

INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED
Acc. No. ...
Date 13.8.68

पुस्तकं रजष्टरी कियहै

रामः
११०

भूतयेपा०२ स्मरामि·पा·३

नत्विंनाकौस्तुभमर्पितं॥१॥ अध्यारोपापवादोन्मृदितजडतनुद्वैतहेतुः परात्मांत्वाम्नायानैकगम्यःश्रुतिमतिसहितध्यानयोगेनबंधे क्षीणेसाक्षात्कृतोसौमु
निवरनिकरैः शुद्धसत्वैरुदारैर्मक्तैर्गम्योमुकुंदोयदुकुलतिलकः श्रेयसेभूयसेस्तु॥२॥ जिज्ञासितव्योविमलांतरंगैरानंदविज्ञानसदेकरूपः वेदांतवेद्यो यति
वर्यगम्योगोपीजनेशः प्रदिशत्वभीष्टं॥३॥ वाणीनिवेदवचनानिवदंतिदेवीं यामात्मयोनिगृहिणींहृदयेस्मरंति॥ यच्चिंतयासकलशास्त्रकृतोभवंति तामा

परमसुखसमुद्रेमज्जनात्तन्मयोहं गलितनिखिलभेदःसत्यबोधैकरूपः।७। ॐनत्सदितिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री
स्वयंप्रकाशानंदसरस्वतीपूज्यपादशिष्यभगवन्महादेवानंदसरस्वतीविरचितं तत्वानुसंधानंसमाप्तिमगात्॥

नतोस्मिसततंप्रणतेष्टदात्रीं॥४॥ दुरंतसंसारमहांबुराशेः समुद्धृतोयेनदयालुनाहंमहत्तमंतंपुरुषोत्तमंश्रीस्वयंप्रकाशंगुरुमानतोस्मि॥५॥ नामानिरूपाणि
निरस्यवेदायद्बोधयेन्नित्यनिरस्तमोहं साक्षिस्वरूपंपरिपूर्णरूपमहंनदेवास्मिविमुक्तगम्यं॥६॥ ॐनत्सदितिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्स्व
यंप्रकाशानंदसरस्वतीपूज्यपादशिष्यभग वन्महादेवानंदसरस्वतीमुनिवर्यचूडामणिविरचितेतत्वानुसंधानव्याख्यानेऽद्वैतचिन्ताकौस्तुभेचतुर्थः परि
च्छेदःसमाप्तोऽभूत्॥

वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः॥ तद्व्यतिरेकेणतदभावनिश्चयोऽपवादस्ताभ्यामध्यारोपापवादाभ्यामुन्मृदितंविनष्टंयज्जडतन्वात्मकंद्वैतंतस्यहेतुःकारणंपरात्माप्रकृत्यनवच्छिन्नःतुचार्थः आम्नायानैकगम्यः वेदा
नैकवेद्यः मुनिवरनिकरैःमननशीलैरखिलैः शुद्धसत्वैःस्वच्छसत्वैरुदारैर्महद्भिः श्रुतिमतिसहितध्यानयोगेनश्रवणमननसहकृतेननिदिध्यासनेनबन्धेक्षीणेजन्ममरणादिबन्धेविनष्टेसतिसाक्षात्कृतःप्रत्यगा
त्माभिन्नत्वेननिश्चितःमुक्तैर्गम्यःजीवन्मुक्तैःप्राप्योऽसौयदुकुलतिलकोयदुवंशावतंसोमुकुन्दोमुक्तिप्रदः श्रीकृष्णोऽस्माकमितिशेषःभूयसेमहीयसेश्रेयसेभवायास्तुभूयादित्यर्थः॥ नानानुज्ञाद्दशास्यंयोदेवैर्गन्धर्व
किन्नरान्॥प्रार्थितःसानुजोदाशरथिंयंचक्रेस्तुवेतुतम्॥१॥ यस्मात्पदपङ्केरुहसन्नियोगान्म्लेच्छेज्यसद्यःप्रकृतिंविहाय॥प्रदक्षिणीकृत्यचरत्वजेभूयस्तदाद्यंनोऽहंदशकंनमस्ये॥२॥ यत्प्रसादादिदंभातिनिर्गुणेकाकोदरोयथा॥शास्त्र
तत्वावगत्त्यैतान्श्रीमतःस्तौमिसद्गुरून्॥३॥ ग्रन्थेऽस्मिन्नतिसूरिभिर्विरचितेचिन्ताऽपरेकौस्तुभे॥ क्वाचित्कंयदिदंस्थलेषुलभतेऽस्पष्टेषुलंटिप्पणम्॥ गण्डासिंहमनीषिणाकृतमयोसंशोधितंयत्नतः॥ सन्तव्योऽहमवे
क्ष्यदोषमनघैर्धीरैःरूपेन्द्रप्रियैः॥४॥ नपांसितीर्थान्यघमर्षणानिशास्त्राणियागादिककर्मसंघाः॥श्रीमत्सतांपादपरागसाम्यंनोयन्त्यतोवैसततंनमस्तान्॥५॥ इतिश्रीमन्निर्मलोदग्रपूज्यपादश्रीमन्निहालसिंह
पादपाथोजभैक्ष्यगण्डासिंहसाधुकृतंक्वाचित्कास्पष्टपदटिप्पणंसमाप्तम्॥